

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.
BESCHERMHEER Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.

DE TIENDE JAARGANG
TWEDE SERIE
1920.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.
LEIDEN.

INHOUDSOPGAVE.

	Bladz.
Ledenlijst	1
Officiële berichten.	9
Algemeene Vergadering te Roermond	9, 146
Openingsrede van den Voorzitter.	150
Jaarverslag van den Secretaris	153
Uittreksel uit het jaarverslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad over 1919	156
De brand van den Wijnhuistoren te Zutphen, door C. E.	80
Aanwinsten van het Museum Lambert van Meerten te Delft, door J. C. E. Peelen	196
Aanwinsten van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door F. Hudig	203
Tegeltableaux uit het midden der XVIIde eeuw, door J. C. E. Peelen.	215
Het Museum van reproducties van beeldhouwkunst te 's-Gravenhage, door Dr. A. W. Bijvanck	240
Oud-Roermond,, door L. A. J. Keuller	93
Hendrik de Keyser en het oxaal van Coenraad van Noremberg, door Dr. E. Neurdenburg	159
Zes teekeningen van Pieter Saenredam, door F. Vermeulen	177
Het evangelarium van Egmond in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, door Dr. A. W. Bijvanck	10
Deux miniatures de l'Evangeliaire d'Egmond, door Paul Séjourné, O. S. B.	32
Noord-Nederlandsche miniaturen. II. Handschriften uit Hoorn, door Dr. A. W. Bijvanck	218
Schoonmaak van de „Maaltijd van Officieren van den St. Jorisdoelen" door Frans Hals, door G. D. Gratama	71
Oude Grieksche kunstnijverheid in Nederland, door C. W. Lunsingh Scheurleer	74
De monumenten-commissie in Belgie tijdens den oorlog, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	165
Verordening op de monumenten in de gemeente 's-Gravenhage	166
De „Sijter" en het „Piroetscruis" der St. Nicolaaskerk te Utrecht, door Dr. E. J. Haslinghuis	200
Pyroen, door Mr. Dr. S. Muller Fzn.	246
Boekbespreking.	
Gedenkboek Zeeuwsch Genootschap	83
J. J. de Gelder, Honderd teekeningen van oude meesters	249
Verschenen boeken	92, 176, 254
Verslagen	167, 253
Korte berichten	84, 172, 211, 244, 250
Personalia.	92, 176, 254
Register	255

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.
BESCHERMHEER Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.
EERELID DR. P. J. H. CUYPERS.

BESTUUR:

Prof. W. A. E. VAN DER PLUYM, Amsterdam,
voorzitter.
Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, onder-
voorzitter.
Dr. E. J. HASLINGHUIS, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. H. P. COSTER, Groningen, penningmr.
F. A. HOEFER, Hattem.
DR. J. KALF, 's-Gravenhage.
Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK, Amsterdam.
Jhr. Mr. A. E. O. VAN SASSE VAN IJSSELT,
's-Hertogenbosch.
Prof. Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
A. O. VAN KERKWIJK, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. A. W. BYVANCK, 's-Gravenhage.
Prof. Dr. N. J. KROM, Leiden.
Prof. Dr. W. MARTIN, 's-Gravenhage.
DR. ELISABETH NEURDENBURG, Groningen.
Prof. Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, Dr. E. J. Haslinghuis, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, secretaris, J. A. Frederiks,
Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot voorbereiding van de samenstelling eener lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, J. J. de Gelder, secretaris, Jhr. H. Teding van
Berkhout, Dr. C. Hofstede de Groot, Dr. E. J. Haslinghuis, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor een rapport ter voorbereiding eener internationale conferentie tot vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaar:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, Dr. E. J. Haslinghuis, secretaris, Jos. Th. Cuypers,
Prof. Jhr. Mr. Dr. W. J. M. van Eysinga, Mr. S. Gratama, Gen.-Maj. H. L. van Oordt,
Prof. Jhr. Dr. J. Six, Prof. Mr. C. van Vollenhoven.

LEDEN :

Alkmaar, Stedelijk museum.
Amsterdam, Instituut voor Bouwkunst.
Amsterdam, Koninklijk oudheidkundig genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Nederlandsch genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk museum.
Amsterdam, Nederlandsche bond van horlogemakers.
Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Arnhem, Arnhemisch genootschap van oudheidkunde.
Assen, Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drente.
Breda, Vereeniging »Stedelijk museum en oudheidkamer».
Delft, Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten».
Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
Gouda, Commissie voor de restauratie der St.-Janskerk.
's-Gravenhage, Rijksbureau voor de monumentenzorg.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het gemeentemuseum.
's-Gravenhage, Gevangenpoort.
's-Gravenhage, Vereeniging »Die Haghe».
's-Gravenhage, Genealogisch-heraldisch genootschap »De Nederlandsche leeuw».
Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het stedelijk museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
Haarlem, Vereeniging »Haerlem».
's-Hertogenbosch, Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen.
Leeuwarden, Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk museum »De Lakenhal».
Leiden, Vereeniging »Oud-Leiden».
Maastricht, Provinciaal oudheidkundig genootschap.
Middelburg, Zeeuwsch genootschap van kunsten en wetenschappen.
Rome, Nederlandsch historisch instituut.
Rotterdam, Academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen.
Utrecht, St. Bernulphusgilde.
Utrecht, Kunsthistorisch instituut.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch genootschap.
Utrecht, Stedelijk museum van oudheden.
Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig».
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis.

Bazel, K. P. C. de; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Bussum.
Beets, Mr. N.; oud-onder-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E. A. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berlage, Dr. H. P.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
Blok, Mej. I. M.; assistente Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch genootschap, te Arnhem.
Bourcius, Mr. L. G. N.; beheerder stedelijk museum te Delft.
Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Buisman, H.; conservator Teylers museum te Haarlem.
Byvanck, Dr. A. W.; conservator Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage.

Crookewit W. Azn., W.; secretaris Utrechtsche provinciale commissie, te Amersfoort.
 Cuypers, Jos. Th.; oud-lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Roermond.
 Derkinderen, Prof. A. J.; hoogleeraar-directeur Rijksacademie van B. K., te Amsterdam.
 Dumoulin, Mr. V.; commies Rijksbureau voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
 Duparc, Mr. M. I.; administrateur afd. K. en W., te 's-Gravenhage.
 Ebeling, H. J. M.; beheerder stedelijk museum, te 's-Hertogenbosch.
 Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster oudheidkamer te Zutphen.
 Erven Dorens, A. van; directeur gemeentemuseum te Arnhem.
 Frederiks, J. A.; beheerder van het Rijksmuseum de Gevangenpoort, te 's-Gravenhage.
 Gallois, Mr. H.; commies dienst K. en W. der gemeente 's-Gravenhage.
 Gelder, Dr. H. E. van; directeur afdeeling K. en W. der gemeente 's-Gravenhage.
 Gelder, J. J. de; conservator Prentenkabinet te Leiden.
 Graaf, Mgr. J. J.; conservator Bisschoppelijk museum te Haarlem, te Overveen.
 Gratama, G. D.; directeur stedelijk museum te Haarlem.
 Gratama, Mr. S.; voorzitter der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
 Grol, H. G. van; conservator stedelijk museum te Vlissingen.
 Groot, Dr. C. Hofstede de; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam, te 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, Dr. E. J.; onder-directeur Rijksbureau voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
 Heeswijk, H. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
 Henkel, M. D.; conservator Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Hoefler, F. A.; directeur Overijselsch museum te Zwolle, te Hattem.
 Holwerda, Dr. J. H.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Hooft, C. G. 't; directeur museum Fodor te Amsterdam.
 Hoog Hz., G. de; onder-directeur Rijksbureau voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
 Hoogewerff, Dr. G. J.; secretaris Nederlandsch historisch instituut te Rome.
 Hudig, F. W.; onderdirecteur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Jonge, Jvr. Dr. C. H. de; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Utrecht.
 Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden.
 Kalf, Dr. J.; directeur Rijksbureau voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
 Kam, G. M.; beheerder museum-G. M. Kam te Nijmegen.
 Kellen Dz., J. Ph. van der; conservator Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Kerkwijk, A. O. van; directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Keuller, L. A. J.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Maastricht.
 Knuttel, Dr. G.; wetenschapp. assistent dienst K. en W. der gemeente 's-Gravenhage.
 Krom, Dr. N. J.; hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden, oud-chef van den oudheid-
 kundigen dienst in Ned.-Indië.
 Ligtenberg, Prof. Dr. R. J.; hoogleeraar Rijksacademie van B. K., te 's-Gravenhage.
 Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E. van der; assistente Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Martens, W.; directeur museum Mesdag te 's-Gravenhage.
 Martin, H.; oud-directeur Friesch museum, te Leeuwarden.
 Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar
 in de kunstgeschiedenis te Leiden, te 's-Gravenhage.
 Mialaret, J. H. A.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Maastricht.
 Mulder, A. I. M.; oud-rijksarchitect voor de monumenten, te 's-Gravenhage.
 Muller Fzn., Dr. Mr. S.; directeur stedelijk museum te Utrecht.
 Mijnsen, Mr. J. A. G. Verspyck; oud-onder-directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Neurdenburg, Mej. Dr. E.; lector in de kunstgeschiedenis, te Groningen.
 Notten, M. van; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Odé, Prof. A. W. M.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
 Ottema, N.; conservator Friesch museum, te Leeuwarden.
 Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; directeur stedelijk museum te Leiden.
 Peelen, Mej. I. C. E.; directrice Rijksmuseum Lambert van Meerten, te 's-Gravenhage.
 Pluym, W. A. E. van der; hoogleeraar Rijksacademie van B. K. te Amsterdam.
 Posthumus Meyjes, C. B.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Huis ter Heide.
 Riele Gzn., W. Te; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Utrecht.

Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Rientjes, A. E.; conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Rijckevorsel, Mr. Dr. A. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Hertogenbosch.
 Rijkse, Jac.; conservator gipsmuseum Academie van B. K. te 's-Gravenhage.
 Royer, J. A.; oud-administrateur afd. K. en W., te Wassenaar.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; directeur gipsmuseum Academie v. B. K., te 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. K. L.; hoogleeraar in de decoratieve kunst, te Delft.
 Steur, Prof. J. A. G. van der; algemeen secretaris der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
 Tussenbroek, O. van; directeur museum van kunstnijverheid te Haarlem.
 Unger, Dr. W. S.; beheerder stedelijke oudheidkamer te Middelburg.
 Vermeulen, F. A. J.; commies Rijksbureau voor de monumentenzorg.
 Visser, Prof. C. K.; lid van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
 Vogel, Prof. Dr. J. Ph., hoogleeraar in het Sanskrit en de Indische oudheidkunde, te Leiden.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G.; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden, te Amsterdam.
 Weve, J. J.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Nijmegen.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

Alphen-Hovy, Douairière van; 's-Gravenhage.	Bolsius, Mr. F. J.; Roermond.
Arntz, N.; Millingen.	Bolt, Dr. M.; Groningen.
Assendelft, H. van; Gouda.	Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
Aulnis de Bourouill, Prof. Mr. J. baron d'; Utrecht.	Boreel van Hogelanden, Jhr. Mr. J. W. C.; Velzen.
Baak, H. A. van; Lyon.	Bosch, Dr. F. D. K.; Weltevreden.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.	Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; 's-Gravenhage.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.	Brants, Mej. J. Leiden.
Bastert, J. J.; 's-Gravenhage.	Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
Beaufort-Hoeufft, Mevr. A. J. de; Utrecht.	Brenkman, G. J.; Lienden.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.	Brom, Jr., A.; Utrecht.
Beekman, Dr. A. A.; 's-Gravenhage.	Brücken Fock, B. F. S. von; Middelburg.
Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; Wassenaar.	Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
Begeer, C. J. A.; Utrecht.	Bruyn, G. A. M. de; Rotterdam.
Bendien, J. G.; Bombay.	Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
Bentinck, G. J. G. G. graaf van Aldenburg; Amerongen.	Buma, Mr. W. B.; Huizum.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.	Burger, Dr. Mr. C. P.; Amsterdam.
Bergmans, Dr. Paul; Gent.	Bussy, Mr. A. le Cosquino de; Utrecht.
Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.	Buuren, P. A. van; Middelharnis.
Beyderwellen, N.; Alkmaar.	Bijleveld, Mr. C. G. J.; Nijmegen.
Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.	Bijleveld, W. J. J. C.; Leiden.
Blauw, A. J.; 's-Graveland.	Canter Cremers, Mej. W.; Groningen.
Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.	Chabot, J. J. M.; Wassenaar.
Blum, J. H.; Domburg.	Clarion, H. J.; Hoorn.
Bode, Prof. Dr. W. von; Charlottenburg.	Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.	Cohen, Dr. W.; Dusseldorp.
Boele van Hensbroek, A. W.; 's-Gravenhage.	Cohen Stuart, Mr. A. C.; Alkmaar.
Boelen, J. Th.; Amsterdam.	Colenbrander Jr., F. C.; Alkmaar.
Bogert, A. van den; Barneveld.	Collot d'Escury, Th. baron; Oost-Voorne.
Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.	Collot d'Escury—van Doorninck, T. barsse; Hontenisse.
Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.	Cool, W.; Weltevreden.

Coster, Dr. H. P.; Groningen.
 Cremer, J. T.; Washington.
 Creutz, Mr. S. baron; Arnhem.
 Crone, G. C. E.; Amsterdam.
 Cuypers, Ed.; Amsterdam.
 Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
 Dam, C.Hzn., H. H. van; Rotterdam.
 Daniëls, M.; Nijmegen.
 Deelder, C.; Utrecht.
 Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Desertine, Dr. A. H. J. V. M.; 's-Hertogenbosch.
 Destrée, J.; Brussel.
 Diepen, Jan; Valkenburg (L.).
 Dimier, L.; Parijs.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Dissel, E. C. van; Goes.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. J. S. M. van der;
 's-Hertogenbosch.
 Dolleman, M.; Amsterdam.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorn van Koudekerke-Schüssler, Mevr. E.
 S. T. van; Vlissingen.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Draisma de Vries, A.; Oosterbeek.
 Dresch, N. J. M.; Schiedam.
 Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, L. C.; Haarlem.
 Dunlop, H.; Delft.
 Dutilh, Dr. J. M.; Rotterdam.
 Duyl-Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
 Dijk, Ds. H. van; Zetten.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van; Amsterdam.
 Eekhof, Prof. Dr. A.; Leiden.
 Eibergen Santhagens, Mr. E. van; 's-Gravenhage.
 Enschedé, Mr. C.; Haarlem.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Erasmus, Dr. K.; New-York.
 Erp, F. van; 's-Gravenhage.
 Es, G. L. M. van; Rotterdam.
 Escher-Gleichmann, Mevr. S.; Oosterbeek.
 Evers, Prof. H.; Rotterdam.
 Everts, Mr. H. H.; Twelloo.
 Fabius, A. N. J.; Bussum.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Feen, Mr. P. J. van der; Domburg.
 Feith, Jhr. Mr. W. G.; 's-Gravenhage.
 Fockema Andrae, Mr. J. P.; Utrecht.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Fortuyn, G. B.; Nieuwpoort.
 Frederiks, Mr. Dr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Friedländer, Prof. Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Fruin, Prof. Mr. R.; 's-Gravenhage.

Gelder, Prof. Dr. H. van; Leiden.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geloës, R. graaf de; Eisdén.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Giffen, Dr. A. E. van; Harén (Gr.).
 Gils, Dr. Jos. van; Roermond.
 Gimberg, J.; Zutfen.
 Gips, Prof. A. E.; Delft.
 Gips, Mej. C. A.; 's-Gravenhage.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop-de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Graven-
 hage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Charlottenburg.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, Prof. W.; Maastricht.
 Gorkom, Mr. L. J. C. van; 's-Hertogenbosch.
 Gosses, Prof. Dr. I. H.; Groningen.
 Graft, Mej. Dr. C. C. van de; Utrecht.
 Graswinckel, Jhr. Mr. D. P. M.; 's-Gravenhage.
 Gratama, J.; Amsterdam.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. T. baron;
 's-Gravenhage.
 Groot, H. J. de; 's-Gravenhage.
 Grootjans, G. J. H.; Heerlen.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijselaar, Jhr. Mr. Dr. N. C. de; Leiden.
 Haan, F. M.; Urmond.
 Haar, H. ter; Eindhoven.
 Haarst, J. W. G. van; Arnhem.
 Haas, W. de; IJzendoorn.
 Haecten, Mr. G. A. van; 's-Gravenhage.
 Haffmans, O.; Helden bij Venlo.
 Haitsma Mulier, G.; Utrecht.
 Hake, Dr. J. A. Vor der; Baarn.
 Hanssens, A. P.; Stavenisse.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D.
 baron van; Franeker.
 Harinxma thoe Slooten-Collot d'Escury,
 Douairière Mr. J. E. baron van; Leeuwarden.
 Hartevelt, H. C.; Timanggoeng (Java).
 Hartman, M. A. C.; 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, Jac.; Rotterdam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heek, J. H. van; Lonneker.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; 's-Gravenhage.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyden, L. J. van der; Didam.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Heyse-Tak, Mevr. B.; Middelburg.
 Hensen, Mgr. Prof. Dr. A. H. L.; Rome.
 Hermsen, Th.; 's-Gravenhage.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.

Hintzen, Mej. Dr. J.; Rotterdam.
 Hioolen, W.; Middelburg.
 Hirschmann, Dr. O.; Rijswijk (Z.-H.).
 Hövell tot Westerflie, Mr. E. baron van;
 Maastricht.
 Hogerlinden, J. G. A. van; Arnhem.
 Hoytema, D. van; Kuilenburg.
 Hoytema, W. van; Kuilenburg.
 Hollestelle, A.; Tolen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hooff Graafland, Jhr. J.; Baarn.
 Hoogenboom, J.; Renesse.
 Hoogendijk Kzn., C.; Rotterdam.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoop van Slochteren, Mr. E. J. Th. à Th.
 van der; Sappemeer.
 Hooykaas Jr., I. B.; Rotterdam.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Houwink Hzn., R.; Meppel.
 Hubregtse, J. A.; Burg (Schouwen).
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Hudig L.Jzn., J.; Rotterdam.
 Hudig, Mej. N.; 's-Gravenhage.
 Huffel, Dr. N. G. van; Utrecht.
 Hugonpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Leiden.
 Hulsbergen, H. M.; Meppel.
 Hurgronje, Jhr. Mr. Dr. W. A. J. Snouck;
 Arnhem.
 Huybers, Dr. H. F. M.; Vucht.
 Huyser, Mr. J. G.; Winschoten.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; Arnhem.
 Jacobsen, Dr. R.; Rotterdam.
 Janssen, Leon baron; Brussel.
 Jesse, Dr. R.; Renen.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Assen.
 Jongh, H. C. de; Ammerzoden.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Groningen.
 Juten, W. J. F.; Bergen-op-Zoom.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Kan, G. M.; 's-Gravenhage.
 Karnebeek, Jhr. Mr. Dr. H. A. van;
 's-Gravenhage
 Kastele, Mr. J. van de; 's-Gravenhage.
 Kasteleyn-Beyerink, Mevr. H.; Scheveningen.
 Keppel, J. R. baron van; Ukkel bij Brussel.
 Kerling, J. B. J.; 's-Gravenhage.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Katwijk a/d. Rijn.
 Kloot Meyburg, H. van der; Voorburg.
 Knottenbelt, W. C.; Paterswolde.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.; 's-Gravenhage.
 Kromhout Czn., W.; Rotterdam.
 Kronenberg, Mr. H.; Deventer.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruitwagen, Bonav.; Woerden.
 Kruse, John; Stockholm.
 Krüsemann, B. D.; Bodegraven.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Ambt-Almeloo.
 Kuipers, Mr. D.; Hilversum.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Kuyper, J. C. de; 's-Gravenhage.
 Kuyper, P. de; Rotterdam.
 Labouchère, A.; Rijswijk (Z.-H.).
 Labouchère, C. G.; Utrecht.
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnemuiden.
 Lanz, Prof. Dr. O.; Amsterdam.
 Lary, R.; Dordrecht.
 Lasonder, Dr. L. W. A. M.; 's-Gravenhage.
 Lede, C. van; Rotterdam.
 Leendertsz, P.; Nijmegen.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lennep, J. G. van; 's-Graveland.
 Lensvelt, W. A.; 's-Gravenhage.
 Leopold, Dr. H. M. R.; Gouda.
 Leyssius, Jhr. Mr. Th. van Rheineck;
 's-Gravenhage.
 Lieftinck, F.; De Punt (Dr.).
 Ligtenberg, Mej. Dr. C.; 's-Gravenhage.
 Lilienfeld, Dr. K.; Leipzig.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loosjes, Mr. A.; Amsterdam.
 Loudon, Jhr. H.; Wassenaar.
 Lugt, F.; Blarikum.
 Lulius van Goor, Mej. Dr. M. E.; Weltevreden.
 Luykx-van Oosterzee, Mevr. L.; Tulsa, Ver.
 St. v. Amerika.
 Macco, H. F.; Berlijn-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. L. van der;
 Hulsberg (L.).
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A. H.;
 Arnhem.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Bafloo.
 Meerkamp van Embden, Mr. A.; Middelburg.
 Meerman, G.; Geldermalsen.
 Meerman, Joh. A.; Delft.

Mees P.Rzn., J.; Rotterdam.
 Mees, Mr. W. C.; Rotterdam.
 Meester, Mej. Dr. M. E. de; Tilburg.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meilink, Dr. P. A.; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutfen.
 Meischke, J. C.; Rotterdam.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meij, J. M. van der; Amsterdam.
 Meyer, J. de; Amsterdam.
 Michels, L. C.; 's-Hertogenbosch.
 Miedema, Dr. R.; Amersfoort.
 Mock, Jhr. J. L.; Zandpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaff, Prof. Mr. W. L. P. A.; Rotterdam.
 Molhuysen, Dr. A. J.; 's-Gravenhage.
 Molkenboer, A.; 's-Gravenhage.
 Moll, Dr. F. D. A. C. van; Zeist.
 Moll, Dr. L.; IJselmonde.
 Moll, Mr. W.; 's-Gravenhage.
 Moll, Mr. A. A.; Dordrecht.
 Montijn, J. A. P.; Gouda.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Muschart, R. T.; Rotterdam.
 Muysken, C.; Baarn.
 Mijs, A.; Oostburg.
 Mijs, U. J.; Gouda.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Nieuwerkerken, J. van; 's-Gravenhage.
 Nieuwerkerken, M. A. van; 's-Gravenhage.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Nijhoff, W.; 's-Gravenhage.
 Nijk, R.; Leiden.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; 's-Gravenhage.
 Olst, G. J. van; Ressen (G.).
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Rome.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (G.).
 Pattist, Ds. J. N.; Aardenburg.
 Perquin, P. J.; Blitar (Oost-Java).
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Petri Jr., Dr. J. P. L.; Amsterdam.
 Philips, A. F.; Eindhoven.
 Poelman, Dr. H. A.; Groningen.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Heemstede.

Portheine, Mevr. A.; Middelburg.
 Portheine Jr., H.; Arnhem.
 Pos, G. A.; Baarn.
 Pot Bzn., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen J.L.zn., Dr. J.; Nijmegen.
 Puyvelde, Dr. L. van; Gent.
 Pijnacker Hordijk, Mr. P. A.; Leiden.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Mej. J. Q. van; Apeldoorn.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N.-H.).
 Reigersman, Jhr. Mr. A.; Breda.
 Remmerswaal, C. C.; Enkhuizen.
 Ribbius Peletier, Jr., G.; Utrecht.
 Roëll-Bierens de Haan, Baronesse; Utrecht.
 Romeny-Rooseboom, Mevr. E.; Wassenaar.
 Rooseboom, Dr. M. P.; 's-Gravenhage.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A.; 's-Gravenhage.
 Rutten, M.; Limbricht (L.).
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.;
 's-Gravenhage.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. van; 's-Her-
 togenbosch.
 Rijckevorsel, Jhr., J. L. A. M. van Hees.
 Sängner, Mr. A. W. F. H.; 's-Gravenhage.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van;
 's-Hertogenbosch.
 Sassen van Vlierden, Mr. Ch.; 's-Gravenhage.
 Schaepkens van Rimpst, J.; Maastricht.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Schaik, A. J. van; Utrecht.
 Schaik, Mgr. J. A. S. van; Kuilenburg.
 Scheepens, W. C. L.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Schneider, Dr. H. 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schorer, Jhr. Mr. J. C.; Kuilenburg.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schretlen, Mr. M. J.; Loosdrecht.
 Schrijnen, Prof. Dr. Jos.; Utrecht.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Sigal Jr., M. C.; Vlaardingen.
 Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. E. C. W.; Leeuwarden.

Six, Jhr. J. W.; 's-Graveland.
 Slothouwer, D. F.; Amsterdam.
 Smeth van Alphen, P. A. J. baron de,
 's-Gravenhage.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smit, J. A. J.; Breda.
 Smit, Mr. J. P. W. A.; Arnhem.
 Snoeck, Jhr. Mr. M. W.; Hintham (N.-B.).
 Snijder, G. A. S.; Utrecht.
 Spoon, Jz., A.; Rotterdam.
 Sprenger, Mr. G. J.; Middelburg.
 Staring, Mr. A.; 's-Gravenhage.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, Dr. J. F. M.; Heemstede.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.
 Stolk, Mej. G. P. van; Rotterdam.
 Stolk, J. B. van; Zeist.
 Stolk, Mr. R. W. van; Delft.
 Stork, D. W.; Hengeloo.
 Stork, W.; Hengeloo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuers, Jonkvr. A. de; 's-Gravenhage.
 Stuijt, J.; 's-Gravenhage.
 Swinderen, Jhr. L. A. F. van; Groningen.
 Sypestein, Jhr. C. H. C. A. van; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Taets van Amerongen, Mr. J. C. baron van;
 Renswoude.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aardenhout.
 Tellander, A.; Hilversum.
 Tenhaeff, Dr. N. B.; 's-Gravenhage.
 Térey, Prof. Dr. G. von; Boedapest.
 Terveer; 's-Gravenhage.
 Tets, Jhr. Mr. G. C. W. van; Wassenaar.
 Tex, K. den; Bilthoven.
 Theissen, Dr. J. S.; Groningen.
 Tienhoven, Mr. P. G. van; Amsterdam.
 Tombe, J. W. des; de Bilt.
 Tonnet, Mej. M.; Calcutta.
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, H.; Delft.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Delft.
 Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. L. S. F.
 baron van; Zuylen.
 Tuyll van Serooskerken v. Heeze, S. J. baron
 van; Heeze (N. Br.).
 Tijen, C. van; Monnikendam.
 Vaillant, Mej. H.; 's-Gravenhage.
 Valentiner, Dr. W. S.; New-York.
 Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veenstra, G. J.; Leeuwarden.
 Velden, Dr. H. van der; Nijmegen.
 Verheul Dzn., J.; Rotterdam.
 Verhoeven, P. J.; Halsteren.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeylen, Prof. Dr. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuer, Mr. W. F. K. baron van; Arnhem.
 Veth, Prof. Dr. J.; Bussum.
 Vierkant, G.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.
 Visser, Prof. Dr. M. W. de; Leiden.
 Vissering, Mr. G.; Amsterdam.
 Voet Jr., E.; Bloemendaal.
 Vogel, J. de; 's-Gravenhage.
 Voorst tot Voorst, M. A. E. J. baron van;
 's-Hertogenbosch.
 Voorthuysen, L. J. van; Domburg.
 Vos, Mr. T. H. de; Galle (Ceylon).
 Vouïte, M. P.; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vriesendorp, J.; Amsterdam.
 Vriesendorp van Renesse, J.; Renesse.
 Vrijman, J. A. W.; 's-Gravenhage.
 Waller, J. D.; Heemstede.
 Weissman, A. W.; Amsterdam.
 Weiszäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Welcker, Mej. C. J.; Kampen.
 Wensen, Mej. A. van; Leiden.
 Wentink, J. C.; Utrecht.
 Wentink Jr., E. G.; Utrecht.
 Wieder, Dr. F. C.; Wageningen.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, F. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Wrangel, Dr. E.; Lund (Zweden).
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von;
 Amersfoort.
 Wurfbain, Mr. J. G.; Word-Reden.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 Wijngaarden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 IJzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zillesen, Mr. H.; 's-Gravenhage.
 Zuiden, D. S. van; 's-Gravenhage.
 Zuyen, D. H. van; Breskens.
 Zuylen v. Nijvelt, Mr. J. A. H. baron van;
 's-Gravenhage.
 Zwierzina, W. K. F.; Amsterdam.
 Zijnen, B. A. J. van der Hegge; Utrecht.

OFFICIEELE BERICHTEN.

De algemeene vergadering van den Bond zal dit jaar plaats vinden te Roermond van 9 tot 11 Juli. Er heeft zich daar een commissie van voorbereiding en ontvangst gevormd, waarvan ons eerelid Dr. P. J. H. Cuypers het eere-voorzitterschap heeft aanvaard. De commissie bestaat verder uit de volgende heeren: Jhr. Mr. R. de Nerée tot Babberich, voorzitter; A. F. van Beurden, secretaris; Burggraaf Ch. van Aefferden; Mr. F. Bolsius; M. C. E. Bongaerts; Mr. J. Bybau; Jos. Th. Cuypers; Dr. P. J. M. van Gils; G. van Gorkum; W. van Heyningen Nanninga; R. Magnee de Horn; Jac. Reuten; Ds. P. A. Hugo van Rossum; J. L. Th. Sanders (burgemeester); J. Snackers; Graaf Wolff Metternich. Deze commissie heeft opgesteld het volgende

PROGRAM.

VRIJDAG, 9 JULI.

's Nam. ± 5 uur ontvangst en verwelkoming in nader aan te geven lokaliteiten.
8¹/₂ uur. Vergadering in de »Harmonietuin».

ZATERDAG, 10 JULI.

9¹/₂ uur. Ontvangst ten Stadhuize.

10¹/₂ uur. Bezoek aan de stad, bezichtiging van de Kathedraal, de Steenen Brug, de Brugstraat, de Minderbroederskerk.

12 uur. Noenmaal.

2 uur. Bezoek aan de Munsterkerk.

4¹/₂ uur. (Extra?) tram naar het Kasteel Horn, ontvangst aldaar, waar verfrissching wordt aangeboden.

6¹/₂ uur. Middagmaal (f5.—) in het Posthotel.

9 uur. Concert (tijdens het maal) op het Munsterplein, aangeboden door de Kon. Harmonie.

ZONDAG, 11 JULI.

Vóórmiddag vrij.

1 uur. Bijeenkomst in het Posthotel. Naar het kerkje van Asselt, en vervolgens naar het Kasteel Hillenrade, waar ontvangen wordt.

7¹/₂ uur. Concert in de Manege, en opvoering der comédie: »Roermonds Verleden».

Nadere mededeelingen aangaande hotels, prijzen van logies enz. zullen den leden nog worden.

De secretaris van den N. O. B.,
E. J. HASLINGHUIS.

HET EVANGELIARIUM VAN EGMOND IN DE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK TE 'S-GRAVENHAGE.

De Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage bewaart in haar verzameling handschriften, als een van haar merkwaardigste bezittingen, een oud boek met den tekst der vier Evangeliën, dat eens het eigendom was van de beroemde Abdij van Egmond (Hs. 76 F 1; vroeger: A A 260, Th. 32; — Catalogus der theologische handschriften, n°. 43). Bekend als het »Evangeliarium van Egmond», is het reeds meerdere malen beschreven en het heeft ook in de internationale litteratuur over de »Karolingische» handschriften zijn vaste plaats gekregen. Toch heeft het nog lang niet de bekendheid, die het verdient, en dat is wel verwonderlijk, want het is voorzeker een der belangrijkste gedenkstukken voor de oude geschiedenis van Holland. Niet alleen immers bevat het wellicht de alleroudste schriftelijke getuigenis der Hollandsche historie, maar de afbeelding van Holland's tweeden Graaf en zijn gemalin achter in het deel is, met de miniatuur in het Sacramentarium van Utrecht, dat de Staats-Bibliotheek te Berlijn bezit¹⁾, zonder twijfel het oudste ons bewaarde voortbrengsel van Middeleeuwsche schilderkunst in Nederland. Bovendien heeft het handschrift als een der weinige overblijfselen van de eens zoo rijke verzameling der Abdij van Egmond, voor de kerkelijke geschiedenis van Nederland zeer groote beteekenis, en ten slotte is het, zooals beneden moge blijken, voor de geschiedenis der schilderkunst gedurende de 9de en 10de eeuw niet zonder een meer algemeen belang. —

Het Evangeliarium van Egmond behoort tot de bezittingen der Bibliotheek, die worden getoond aan elk bezoeker der handschriftenverzameling, van wien belangstelling in de oude manuscripten is te verwachten. Geen toeval was het dus, dat ik het liet zien aan den Franschen Benedictijner uit Oosterhout, Dom Paul Séjourné, toen hij voor zijn liturgische studiën de Koninklijke Bibliotheek bezocht. Aan dezen Franschen geleerde zullen wij de publicatie te danken hebben van den Ordinarius van den Dom van Utrecht, waarvan reeds de eerste aflevering is verschenen²⁾. Hij die als geen ander de oude gebruiken der Nederlandsche kerk kent, ontdekte op de beide platen aan het slot van het Evangeliarium reeds dadelijk eenige belangrijke gegevens, en hij was in staat om deze voorstellingen, die al zoo dikwijls zijn bekeken en verklaard, in een veel duidelijker licht te stellen.

Dom Paul Séjourné is bereid geweest het resultaat van zijn verdere onderzoekingen

1) Berlijn, Staatsbibl. Hs. quarto 691. — Verg. S. Muller Fzn., Versl. der Archieven 1917, Dl. II, blz. 340–341 en Dom Paul Séjourné, Nederl. Archievenblad XXVII (1918), blz. 99. — Het handschrift wordt nog beneden vermeld in het artikel van Dom Paul Séjourné. Daar vindt men ook een afbeelding van de miniatuur. Behalve het Plenarium in het Archief te Arnhem, dat beneden wordt genoemd, is mij (door Dr. G. J. Hoogewerff) nog een Noord-Nederlandsch handschrift bekend, met versiering ouder dan het einde der 13de eeuw. Het bevindt zich in de Bibliotheek van het Vaticaan (Codex Reg. Lat. 509), »Historia Hierosolimitanae expeditionis», uit de St. Paulus-Abdij te Utrecht, gedateerd 1158 (verg. Brom, Archivalia II, blz. 269).

2) Ordinarius S. Martini Traiectensis ed. Paulus Séjourné, monachus benedictinus ex Abbatia S. Pauli de Oosterhout, Fasc. I (1919).

over deze platen af te staan aan een Nederlandsch tijdschrift, dat zich gelukkig rekent zijn artikel in de oorspronkelijke taal te kunnen bekend maken. In dit artikel zal uitsluitend sprake zijn van de voorstellingen op de twee bladzijden aan het slot van het handschrift. Het is voor mij een groote eer om de beschouwingen van Dom Paul Séjourné te mogen inleiden met een beschrijving van het Evangeliarium en een verslag van zijn lotgevallen, zooals zij uit de bladen van het boek zijn af te lezen of in de papieren der archieven staan opgeteekend.

I.

Beschrijving van het handschrift. — Het Evangeliarium van Egmond is een deel in-quarto van 220 bladen perkament en eenige bladen papier voor en achter in het boek. De bladen zijn groot 231×207 en de beschreven ruimte 156×126 millimeter. Elke bladzijde heeft 20 regels. Het is samengesteld uit katernen van meestal 8 bladen, die aan het slot zijn genummerd. Deze indeeling in katernen zal zoo aanstonds nog ter sprake komen. De bladzijden zijn met een scherp instrument gelijnd.

Het handschrift is geschreven met fraaie regelmatige letters, die het karakter vertoonen van het Karolingische schrift der 9de eeuw. Daarvan vindt men op onze eerste Afbeelding een voorbeeld. — Op fol. 106 v°. en 163 v°. is het schrift evenwel uit later tijd en vertoont veeleer het karakter van het schrift der 10de eeuw. — Men bespeurt boven den tekst op enkele plaatsen teekens voor den voordracht¹⁾. Er zijn vrij veel roode beginletters. Naast den tekst staan telkens nummers en teekens om het gebruik bij den kerkdienst gemakkelijker te maken. Bovenaan de bladzijden met den tekst der Evangeliën vindt men steeds met roode letters geteekend de aanwijzingen: »*Secundum Mattheum*» enz. Deze opschriften dateeren uit den tijd van het handschrift zelf. Bovendien staan daar in zwarte letters uit de 14de eeuw opschriften als: »*Evangelium Mathei, folium I*», met een afzonderlijke folieering voor elk Evangelie.

De bladzijden fol. 6 v°., 10, 69, 103, 104, 156 v°., 161, 214, 215 v°., 216, 217 en 217 v°. zijn niet beschreven. Op drie bladzijden vindt men aantekeningen uit de 13de eeuw. Het zijn achter den Proloog van Mattheus op fol. 9: een lijst van dienstmannen (ministeriales) ontslagen van het recht van keurmede, overgenomen uit een oorkonde van Abt Nicolaas van 23 Juni 1264²⁾; op fol. 9 v°.: het afschrift van een charter van Abt Lubbertus van 28 Juni 1251, waarbij hij aan de pachters te Popswoude vrij erfrecht schenkt voor hun hoeven³⁾; op fol. 216 v°.: het afschrift van het testament van Theodericus, Pastoor te Akersloot, van 13 Januari 1291, waarbij aan de Abdij van

1) Deze teekens zijn eenigen tijd geleden bestudeerd door Pater Dr. Caecilianus Huigens *O.F.M.*, die daarop het eerst mijn aandacht heeft gevestigd.

2) Gedrukt in L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland II, blz. 55–56, n. 115, naar het Cartularium van Egmond in het Algemeen Rijksarchief, fol. 42 v°. — De lijst der keurmedigen zelf is daar niet afgedrukt.

3) Gedrukt in: Van den Bergh, Oorkondenboek I, blz. 290, n. 545, naar het Cartularium van Egmond, fol. 34.

Egmond eenige goederen worden geschonken¹⁾. — Op de bladen papier vóór in het boek staan aanteekeningen van verschillende personen uit de 17de en 18de eeuw.

Het deel is gebonden in een zeer eenvoudigen band van bruin kalfsleer over hout uit de eerste helft der 19de eeuw. Van de oudere banden, waarvan wij zoo straks de beschrijving zullen vermelden, is niets meer bewaard. — Op de snede leest men de letters C. 1 en L. 23.

Het handschrift bevat den tekst der vier Evangeliën in het Latijn. Daaraan gaan nog vooraf op fol. 1: de vier korte tractaten, die men in verschillende volgorde bijna altijd vindt aan het begin van Latijnsche Evangeliaria: de brief van den Heilige Hieronymus aan Paus Damasus (*Novum opus me facere cogis*), de proloog met de verklaring van de beteekenis der vier Evangelisten (*Plures fuisse qui Evangelia scripserunt*), de brief van Bisschop Eusebius aan Carpianus (*Ammonius quidem Alexandrinus*), een brief die aan den Heilige Hieronymus wordt toegeschreven aan Paus Damasus over het gebruik der Canones-tafels (*Sciendum etiam*)²⁾. Op fol. 7 volgt dan de inhoudsopgaaf en op fol. 8 de proloog van het Evangelie van Mattheus. Fol. 9 en 9 vo., die oorspronkelijk niet waren beschreven, zijn gevuld met de zoeven vermelde afschriften en oorkonden. De rijk versierde Canones van Eusebius, waarin men vinden kan wat in meerdere Evangeliën is te lezen en wat slechts door één Evangelist wordt verhaald, vullen fol. 10 vo.—16. Daarna volgen vier versierde bladzijden (fol 16 vo.—18) met het symbool en het portret van den Evangelist Mattheus, de titel en het eerste woord van zijn Evangelie. Op fol. 18 vo. staan slechts enkele woorden met groote roode letters, terwijl de tekst van het Evangelie van Mattheus begint op fol. 19. De inhoudsopgaaf, de proloog en de vier versierde bladzijden gaan aan den tekst van elk der Evangeliën vooraf. De tekst van het Evangelie van Marcus begint op fol. 71 a (dat men op onze eerste Afbeelding vindt), van Lucas op fol. 103 vo., van Johannes op fol. 160 vo. Bij de Evangeliën van Lucas en Johannes gaat de proloog aan den inhoudsopgaaf vooraf en daar zijn ook andere verschillen, die zoo aanstonds ter sprake zullen komen.

De prologen der Evangeliën zijn een vast bestanddeel van den tekst der Latijnsche Evangeliaria evenals de vier korte tractaten, waarmede deze boeken openen³⁾. In de prologen wordt gesproken over den Evangelist en zijn werk en voor de Christelijke iconographie zijn zij van belang, omdat men wellicht in hun tekst de aanleiding heeft gevonden om Marcus af te beelden in een gestalte, die aan het type van Petrus herinnert, en als aartsbisschop, Lucas daarentegen volgens het type van Paulus. Men leest immers in den proloog van Marcus: »Marcus, Evangelista Dei et Petri in baptisate filius atque

1) Gedrukt in: Van den Bergh, Oorkondenboek II, blz. 351, n. 759, naar het Cartularium van Egmond, fol. 50. — De oorkonden worden vermeld door H. van Wijn, Huiszittend leeven II, blz. 357—358, en R. C. Bakhuizen van den Brink, Het Nederlandsche Rijksarchief, blz. 182.

2) Over deze tractaten verg. men: St. Beissel, Geschichte der Evangelienbücher (Stimmen aus Maria-Laach, Erg. hefte 92 en 93, 1906), blz. 329—331.

3) Voor deze prologen verg. men: Beissel, Geschichte der Evangelienbücher, blz. 336—337.

in divino sermone discipulus, Alexandriae episcopus fuit", en in den proloog van Lucas: »Lucas, natione Syrus Antiochensis, arte medicus, discipulus apostolorum, postea vero Paulum secutus". — Aan het slot van het boek op fol. 200 vindt men een: »Capitulare Evangeliorum de circulo anni" waarin wordt beschreven welke deelen der Evangeliën op de verschillende dagen van het jaar zijn te lezen ¹⁾).

Het handschrift bestaat, zooals wij reeds hebben opgemerkt, uit katernen van acht bladen, die aan het slot zijn genummerd. Maar het is zoo ingericht, dat steeds elk onderdeel met een nieuw katern begint. Wanneer men evenwel de indeeling nader onderzoekt, bespeurt men, dat wij het handschrift niet meer in den oorspronkelijken toestand bezitten. Op die wijze ligt in de bladen van het boek zelf reeds een stuk van zijn geschiedenis besloten.

Het handschrift moet eens een vrij groote verandering hebben ondergaan en al dadelijk blijkt het bij het eerste katern, dat het deel niet meer ongeschonden is. Dit katern bevat immers niet meer dan de vier korte tractaten, waarmede het boek opent, en telt slechts zes bladen, waarvan de laatste bladzijde onbeschreven is gebleven. Aan het slot is het genummerd II. Er moet dus oorspronkelijk nog een katern aan zijn voorafgegaan, dat thans niet meer aanwezig is. Wat dit katern bevatte, kunnen wij niet vaststellen, want in handschriften als ons Evangeliarium staan juist deze vier tractaten gewoonlijk aan het begin. Wel kunnen wij daarover zoo aanstonds nog een vermoeden uitspreken.

Van het volgende katern, oorspronkelijk het derde, zijn slechts twee bladen (fol. 7 en 8) bewaard met de lijst der hoofdstukken en den proloog van het Evangelie van Mattheus. De overige zijn, met alle bladen van katern IV en de twee eerste bladen van katern V, vervangen door een katern van tien bladen (fol. 9—18). Deze bladen zijn terstond te herkennen, omdat het perkament veel zwaarder is dan bij de bladen van het oorspronkelijke handschrift. Van dit katern waren, zooals wij boven al opmerkten, de drie eerste bladzijden opengelaten, maar later heeft men daarop twee oorkonden geschreven. Daarna volgen op twaalf bladzijden de Canones van Eusebius en de vier versierde bladzijden ter inleiding van het eerste Evangelie, terwijl op de laatste bladzijde met groote roode letters enkele woorden van het begin van den tekst zijn geschilderd. Op fol. 19 vindt men het vervolg van den tekst en dan is het ook weer het oorspronkelijke handschrift. Maar van katern V, waarvan fol. 19 thans het eerste blad is en dat tien bladen telde, zijn, zooals wij reeds vermeldden, de twee eerste bladen niet meer aanwezig. Men bespeurt ook, dat aan het begin van fol. 19 het een en ander is geradeerd. — De overige katernen van het Evangelie van Mattheus hebben elk acht bladen. Het slot van het Evangelie valt samen met het slot van katern X op fol. 66 vo.

Iets dergelijks is geschied aan het begin van het Evangelie van Marcus. Ook daar zijn van het eerste katern, oorspronkelijk nummer XI, slechts twee bladen (fol. 67 en 68)

1) Dit Capitulare zal binnenkort worden besproken in een studie van Pater Bonaventura Kruitwagen O. F. M. — De tekst verschilt slechts weinig van het Capitulare van het handschrift van Ada te Trier (uitg. in: Die Trierer Ada-Handschrift, blz. 16 e. v., Der Comes der Ada-Hs.).

bewaard, met den inhoudsopgaaf en de voorrede van het Evangelie. Het overige is vervangen door drie bladen (fol. 69—71) van zwaarder perkament, die men dus later aan het handschrift heeft toegevoegd. Van deze bladen bleef de eerste bladzijde onbeschreven, de volgende vier bladzijden zijn versierd en op de laatste bladzijde zijn met groote roode letters enkele woorden uit het begin van den tekst geschilderd. — De bladzijde met het portret van den Evangelist, Marcus (fol. 70) vindt men op onze tweede Afbeelding. Bij fol. 71 vo. sluit dan op fol. 71 a in het oorspronkelijke handschrift het vervolg van den tekst aan met de woorden »Isaia propheta» aan het begin van katern XII, dat acht bladen telt en nog geheel volledig is. — Fol. 71 a is te vinden op onze eerste Afbeelding. Het Evangelie eindigt met een katern van zes bladen (fol. 94—99), genummerd XV.

Anders is het gegaan bij de twee laatste Evangeliën. Het eerste katern van het Evangelie van Lucas (fol. 100—110), genummerd XVI, is geheel ongeschonden. Eerst leest men daar op zes bladzijden den proloog en den inhoudsopgaaf; dan volgt een onbeschreven bladzijde (fol. 103) en op de keerzijde van dat blad begint onmiddellijk de tekst van het Evangelie, alleen voorafgegaan door een opschrift in roode letters. Maar daarna zijn er, in het midden van het katern, drie bladen (fol. 104—106) van zwaarder perkament tusschen de oorspronkelijke bladen gevoegd. Van deze drie bladen is de eerste bladzijde niet beschreven; dan volgen, als bij de andere Evangeliën, vier versierde bladzijden en op de zesde bladzijde leest men weder het begin van den tekst, dat ook al op fol. 103 vo. staat geschreven. — Het laatste katern van het Evangelie (fol. 150—156), genummerd XXII, telt slechts 7 bladen. Daarvan is de laatste bladzijde onbeschreven gebleven.

Hetzelfde is geschied bij het Evangelie van Johannes. Daar zijn in het midden van het eerste katern, genummerd XXIII (fol. 157—167), eveneens drie bladen (fol. 161—163) ingevoegd, waarvan de eerste bladzijde onbeschreven is, terwijl men het begin van den tekst zoowel op fol. 160 vo. als op fol. 163 en 163 vo. leest. — Het slot van het Evangelie van Johannes valt samen met het einde van katern XXVII op fol. 199 vo. — Het Capitulare, dat het handschrift besluit, omvat één katern van acht bladen (fol. 200—207). in één van zes bladen (fol. 208—213).

De indeeling in katernen heeft ons dus geleerd, dat men op een gegeven tijdstip de bladen fol. 9—18, 69—71, 104—106 en 161—163 aan het handschrift heeft toegevoegd en tegelijkertijd na fol. 8 en 68 een aantal bladen aan het oorspronkelijke geheel heeft ontnomen. Het karakter der versiering op de ingevoegde bladen, zoowel op de bladzijden met de Canones van Eusebius als op de bladzijden aan het begin der Evangeliën is geheel gelijk. Blijkbaar heeft men een reeds bestaand handschrift door een meer moderne en rijker versiering met goud, zilver en levendiger kleuren een kostbaarder uiterlijk willen geven. Dit moet geschied zijn eenigen tijd, nadat het oorspronkelijke handschrift was ontstaan, en het schrift op fol. 106 vo. en 163 vo., aan het slot der bladen ingevoegd aan het begin der Evangeliën van Lucas en Johannes, is, zooals wij boven reeds opmerkten, klaarblijkelijk uit later tijd dan de rest. Bij de moderniseering van het boek heeft men

de bladen, die versierd waren, uitgesneden. Alleen op fol. 71 a is een gedeelte van de oude versiering bewaard.

Hoeveel bladen bij deze gelegenheid zijn verloren gegaan, is niet met zekerheid te bepalen. Na fol. 8 ontbreken eenige bladen van katern III, het geheele katern IV en twee bladen van katern V, zooals wij boven reeds opmerkten, en na fol. 68 ontbreken eenige bladen van katern XI. Maar wij kunnen niet weten, hoe groot de katernen waren, waarvan thans slechts enkele bladen over zijn, of die geheel en al ontbreken. Juist aan het begin der Evangeliën immers komen veelal katernen voor met een gering aantal bladen, zooals ook het geval is bij het Evangeliarium in de Universiteitsbibliotheek te Leiden¹⁾, dat zeker in zijn geheel uit de 9de eeuw dagteekent. In dat handschrift zijn de katernen gemerkt met letters. Zoo eindigt daar het Evangelie van Mattheus met een katern van vier bladen, gemerkt *k*; daarop volgt dan een dubbel blad, gemerkt *l*, met de voorrede en den inhoudsopgaaf van Marcus, daarna weder een dubbel blad van zwaarder perkament, gemerkt *m*, waarvan de eerste bladzijde onbeschreven is, de twee volgende den titel en de eerste woorden van het Evangelie bevatten, geschreven met groote gouden letters in een versierde omlijsting, terwijl op de laatste bladzijde de tekst begint. De tekst gaat dan weder door op de eerste bladzijde van het volgende katern, gemerkt *n*, dat zooals gewoonlijk acht bladen telt.

Het handschrift te Leiden bezitten wij zonder twijfel in den oorspronkelijken toestand. Van een verandering om het boek een rijker uiterlijk te geven is geen sprake. Opmerkelijk is het, dat men ook daar voor de versierde bladzijden zwaarder perkament heeft gekozen. Dit is zonder twijfel geschied, omdat men had opgemerkt, dat het zilver het perkament aantast, zoodat aan de keerzijde zwarte vlekken ontstaan. Het toegepaste middel was evenwel niet voldoende. Bij het Evangeliarium van Egmond bespeurt men ten minste, hoe het zilver ook het dikke perkament heeft beschadigd. Daarom heeft men in later tijd zoo min mogelijk zilver meer in de handschriften gebruikt.

De verdeling der katernen bij het Evangeliarium van Egmond was wellicht oorspronkelijk op dezelfde wijze ingericht als bij het handschrift te Leiden. Alleen had men voor de bladen met versiering geen zwaarder perkament genomen. Dat blijkt bij het begin van Mattheus, want daar ontbreken twee bladen van een katern van den tekst, die oorspronkelijk zeker versierd waren. Wij mogen dus aannemen, dat voor de oude versiering van het boek geen goud en zilver waren gebruikt.

Bij welke gelegenheid deze verandering in het Evangeliarium van Egmond is aangebracht, leeren ons twee bladzijden aan het slot, fol. 214 v°. en 215, die zonder twijfel eveneens in later tijd aan het handschrift zijn toegevoegd. Tot nu toe kwamen zij in de beschrijving nog niet ter sprake. Het zijn deze bladzijden, die uitvoerig worden besproken

1) Catalogus der handschriften, Deel III, Codices Bibliothecae Publicae Latinae (1912), blz. 26—27, n. 48; — afbeeldingen der versiering zijn te vinden bij: Schöngen, Geschiedenis van het onderwijs, blz. 109 (fol. 15); en A. Boinet, La miniature carolingienne, pl. 108 A en B.

in het artikel van Dom Paul Séjourné, waar zij ook zijn afgebeeld. — Daar leest men bovenaan fol. 214 v°.:

»Hoc textum dedit almo patri Teodricus habendum
»Necne sibi coniuncta simul Hildgardis amore
»Alberto, quorum memor ut sit iure per evum.

Het blijkt dus, dat Graaf Dirk van Holland, dien men den Tweede noemt, — want hij was de echtgenoot van Hildegarde, — met zijn gemalin het boek heeft geschonken aan de Abdij van Egmond, die Sint Adalbert als patroon had. Deze verzen zijn waarschijnlijk geschreven omstreeks het jaar 1000, of ten minste niet langen tijd later en wellicht nog vroeger. De inscriptie kan dus slechts betrekkelijk korten tijd na de schenking in het handschrift zijn geplaatst. Daarbij ziet men dan den Graaf en de Gravin afgebeeld, die het boek neerleggen op het altaar te Egmond. Men mag dus wel met zekerheid aannemen, dat het boek ter wille van de schenking aan de Abdij is gemoderniseerd. De ingevoegde bladen met de versiering moeten dus in den tijd van Graaf Dirk II zijn vervaardigd.

II.

Versiering. — Het onderzoek naar de inrichting van het handschrift heeft ons bewezen, dat bij de versiering drie perioden zijn te onderscheiden. Daarvan is de derde periode alleen vertegenwoordigd door de beide bladzijden aan het slot van het deel op fol. 214 v°. en 215, die zooveen ter sprake kwamen, met de afbeelding van de toewijding van het handschrift door Graaf Dirk II en Hildegarde, en den Graaf met zijn gemalin voor den Heilige Adalbert. Met deze beide bladzijden, die uitvoerig worden verklaard door Dom Paul Séjourné, zullen wij ons niet ophouden, maar thans alleen aandacht geven aan de versiering van de eerste en tweede periode.

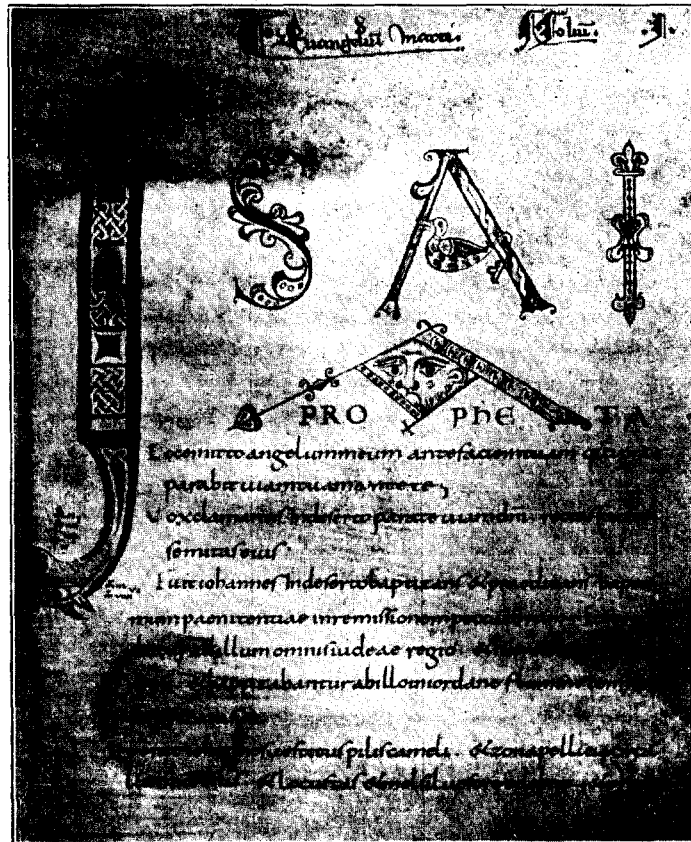
Tot de eerste periode behooren de roode beginletters en teekens in den tekst, benevens de versierde letters op fol. 71 a, die men vindt op onze eerste Afbeelding, het eenige overblijfsel, zooals wij boven reeds opmerkten, van de oorspronkelijke versiering in het handschrift. Deze letters vormen te zamen het woord »Isaia». Zij zijn geschilderd met dof roode, gele en bruine kleur. De eerste I is het grootst. Versierd met vlechtwerk, eindigt de letter beneden in den kop van een draak. De S heeft enkele ornamenten in den vorm van bladeren en dergelijke ornamenten bespeurt men ook aan de tweede I. Bij de eerste A bestaat de horizontale lijn uit een eend, terwijl bij de tweede A het bovenstuk gevuld is met de afbeelding van een gelaat¹⁾ en op de tweede schuine lijn een aantal oogen zijn geteekend.

De tweede periode omvat de versiering op de bladen fol. 9—18, 69—71, 104—106 en 161—163, die aan het handschrift zijn toegevoegd op last van Graaf Dirk II. Het

1) Dit is een manier van versieren, die ook bij Coptische handschriften niet ongewoon is.

zijn bladen van bijzonder zwaar perkament en wij merkten zoeven reeds op, dat in het Evangeliarium van Leiden voor de versierde bladen eveneens zwaarder perkament was gebruikt. Opmerkelijk is in dit verband nog het Evangeliarium uit Saint-Vaast (handschrift n°. 12 in de Stadsbibliotheek te Boulogne), dat blijkbaar groote overeenkomst heeft met het Evangeliarium te Leiden. Het handschrift te Boulogne bevat alleen den tekst van het Evangelie van Mattheus, voorafgegaan door twee rijk versierde bladzijden met den titel en de eerste woorden. Daarop volgen nog slechts zes versierde bladzijden met het begin der drie andere Evangelien. Blijkbaar heeft men dus deze Evangelien niet meer afgeschreven, maar de versierde bladzijden, die reeds van te voren waren voltooid, toch bewaard. Wij vernemen niet, of ook bij dit handschrift de versiering op zwaarder perkament was aangebracht ¹⁾).

De versierde bladen in het Evangeliarium van Egmond bevatten, zooals wij reeds opmerkten, de Canones van Eusebius op twaalf bladzijden en verder vier versierde bladzijden aan het begin van elk Evangelie. De versiering is geheel gescheiden van den tekst en vult steeds twee bladzijden tegenover elkander, die dan altijd hetzelfde systeem van versiering vertoonen. Bij de Canones vinden wij dus telkens

Afb. 1. Evangeliarium van Egmond. Fol. 71a.

twee platen, die gelijk zijn. Zooals gewoonlijk, bestaat de versiering daarbij uit pilasters op zijde en kleine zuilen tusschen de kolommen van den tekst, die verbonden zijn door eenige bogen of gedekt door een aantal dooreengevlochten stroken met enkele phantastische figuren. Het zijn gouden en zilveren lijnen en banden met verschillende ornamenten.

1) Verg. over dit handschrift: P. Corssen, Die Trierer Ada-Handschrift, blz. 37; afbeeldingen der versiering bij: Boinet, La miniature carolingienne, pl. XCV-XCVI.

Zuilen en pilasters dragen steeds capiteelen, die herinneren aan het antieke Corinthische capiteel met bladeren van den acanthus.

Bij het eerste paar platen der Canones zijn de pilasters op zijde en de zuilen tusschen de kolommen van den tekst verbonden door kleine zilveren bogen, terwijl het geheel is gedekt met een grooten boog, waartegen vogels zitten. Bij het tweede paar zijn de kleine bogen afwisselend van goud en van zilver, daarboven is een vierkant, gevuld met rechte en gebogen banden met ornamenten. Het systeem van versiering bij het derde paar is als bij het eerste, alleen zijn door den grooten boog eenige zilveren stroken gevlochten, die eindigen in phantastische dierenkoppen, en de groote vogels op zijde ontbreken. Bij het vierde paar vindt men in plaats van de kleine bogen gouden driehoeken en daarboven telkens twee groote bogen in den vorm van een hoefijzer. De kleine bogen bij het vijfde paar zijn in den vorm van een hoefijzer, afwisselend van goud en van zilver, gedekt door een versiering van dooreengevlochten banden met dierenkoppen aan de hoeken ¹⁾. Bij het zesde paar vindt men wederom ronde kleine bogen en daarboven telkens twee bogen in den vorm van een hoefijzer, die niet volledig zijn, maar in het midden, waar zij tot elkander komen, zich oplossen in vlechtwerk. — Deze versiering is zeer afwisselend en er spreekt uit een krachtige phantasie en een levendig gevoel voor decoratie.

De versiering aan het begin der Evangeliën is eenvoudiger. Het zijn telkens vier bladzijden, die weer twee aan twee hetzelfde systeem van ornament vertoonen. Op de eerste linker bladzijde vindt men het symbool van den Evangelist in een cirkelvormige omlijsting en daaronder telkens een Latijnschen versregel.

Bij Mattheus: »Hoc Mattheus agens hominem generaliter implet.»

Bij Marcus: »Marcus ut alta fremit vox per deserta leonis.»

Bij Lucas: »Jura sacerdotum Lucas tenet ore iuveni.»

Bij Johannes: »More volans aquilae verbo petit astra Johannes.»

Het zijn verzen, die ontleend zijn aan het Carmen Paschale van Sedulius ²⁾. Daarin worden vereenigd: de namen der Evangelisten, hun symbolen (de mensch, de leeuw, het rund, de adelaar ³⁾), en eenige karakteristieke woorden uit het begin der Evangeliën, uit Mattheus: »liber generationis,» uit Marcus: »vox clamantis in deserto,» uit Lucas: »sacerdos nomine Zacharias,» uit Johannes: »in initio erat verbum.»

Het geheel is omgeven door een vierkante lijst, bestaande uit twee gouden banden, die een derden met vlechtwerk versierden band omsluiten. Op de hoeken staan rosetten of andere ornamenten met een zilveren rand ⁴⁾. Geheel dezelfde omlijsting vindt

1) De linkerbladzijde van dit paar is afgebeeld bij: Beissel, Geschichte der Evangelienbücher, blz. 154 (naar de plaat bij Van Wijn), en de rechterbladzijde bij Boinet, La miniature Carolingienne, pl. CX.

2) Sedulius, Carmen Paschale I, vers 355—358 (Migne, P. L. XIX, 591). — Deze en dergelijke verzen vindt men ook in vele andere handschriften.

3) De Symbolen der Evangelisten stammen uit Apocalypse IV, 6 e. v., dat op zijn beurt ontleend is aan het visioen van Ezechiël I, 5 e. v., verg. Hieronymus, ad. Ezech. I, 7.

4) Het symbool van den Evangelist Lucas (op fol. 104 v°.) is afgebeeld bij Boinet, La miniature Carolingienne, pl. CX.

men dan telkens op de rechter bladzijde, waar het portret van den Evangelist is geschilderd, zittend op een grooten zetel met een boek en schrijfgereedschap. Het portret van den Evangelist Marcus (op fol. 70) geeft onze tweede Afbeelding¹⁾.

Opmerkelijk is het, dat in dit handschrift het symbool van den Evangelist is gescheiden en geplaatst op de tegenoverliggende bladzijde als een zelfstandige afbeelding. Bij andere handschriften uit denzelfden tijd vindt men het symbool veeleer met den Evangelist verbonden. Soms

zijn beide geplaatst in een landschap, in andere gevallen zijn zij door een bouwwerk vereenigd, en daarbij bespeurt men dan nog een herinnering aan de naturalistische manier van afbeelden, waarbij de Evangelist en zijn symbool waren geplaatst in een wijde ruimte. Bij het Evangeliarium van Egmond overheerscht daarentegen een geheel decoratieve opvatting. Er is geen sprake meer van een landschap of een bouwwerk, maar de omgeving der figuren is uitsluitend ornament en in overeenstemming daarmee is ook de manier van afbeelden bij de figuren zelf. Zij missen alle uitdrukking en men bespeurt geen poging om diepte te brengen in de voorstelling of om eenig plastisch relief

Afb. 2. Evangeliarium van Egmond. Portret van den Evangelist Marcus.

te geven aan de figuren. In de decoratie immers moeten veeleer ook de figuren opgaan.

Op de bladzijde met het symbool en het portret van den Evangelist volgen steeds nog twee bladzijden met den titel van het Evangelie (Incipit Evangelium secundum Mattheum), geschreven in groote gouden en zilveren capitalen, en daartegenover het eerste

1) Deze zelfde bladzijde is eveneens afgebeeld bij Boinet.

woord van het Evangelie, een zeer groote rijk versierde initiaal met eenige kleinere letters. Ook deze bladzijden bezitten een fraaie omlijsting.

Deze geheele versiering is tamelijk goed bewaard. Alleen heeft het zilver, dat door den schilder ongelukkigerwijze vrij veel is gebruikt, het perkament aangetast. Het vertoont zich daardoor aan de achterzijde als zwarte vlekken en is soms zelfs overgedrukt op de volgende bladzijde. Evenals het goud is het aangebracht met een penseel. De andere kleuren zijn zwaar en dof en liggen in een dikke laag op het perkament.

Er zijn in het handschrift geen directe gegevens om de herkomst van het boek en zijn versiering te bepalen, behalve de genoemde inscriptie aan het slot, waarin Graaf Dirk II en Hildegard worden genoemd als de schenkers van het Evangeliarium aan de Abdij van Egmond. Wij weten dus alleen, dat het eenigen tijd in handen is geweest van Graaf Dirk en het vermoeden lag voor de hand, dat hij ook het handschrift had laten schrijven en versieren en dat hij daarvoor de hulp had ingeroepen van zijn zoon Egbert, den Aartsbisschop van Trier (977—993). Egbert had volgens de overlevering, die zoo aanstonds nog ter sprake zal komen, een aantal boeken geschonken aan de Abdij van Egmond¹⁾. Hij was een beschermer der kunsten en de kronieken weten te verhalen van zijn fraaie geschenken aan de kerken en kloosters te Trier.

Wij bezitten nog eenige handschriften, die op last van Aartsbisschop Egbert zijn geschreven en versierd. Het voornaamste is een Evangelistarium of Pericopenboek in de Bibliotheek te Trier, bekend als de Codex Egberti²⁾. Daarnaast is te noemen een Psalterium te Cividale, bekend als de Codex Gertrudianus³⁾, en dit laatste handschrift trekt nog bijzonder onze aandacht, omdat als de schrijver een zekere Ruodpreht of Ruopertus wordt genoemd. Er bestaat evenwel geen reden om aan te nemen, dat dit dezelfde Ruopertus zou zijn als de monnik uit Mettlach, die het leven heeft beschreven van den heiligen Adalbert van Egmond. De naam Ruopertus was immers in dien tijd zeer algemeen. Bovendien zijn deze beide handschriften niet ontstaan te Trier of in zijn omgeving, maar, zooals men moet aannemen, in de Benedictijner Abdij op het eiland Reichenau in het Meer van Constanz. Daar was in de 2de helft der 10de eeuw een bloeiende schilderschool, waaruit wij nog tal van handschriften bezitten⁴⁾. Van een derde handschrift, door Egbert geschonken aan den Dom te Trier, het Registrum Gregorii, is thans nog slechts één blad te Trier en één te Chantilly bewaard⁵⁾.

1) Over de betrekkingen van Aartsbisschop Egbert tot de Abdij van Egmond: J. Marx, *Geschichte des Erzstifts Trier* 2te Abt. I, blz. 339—341; F. X. Kraus, *Die Miniaturen des Codex Egberti* (1884), blz. 6.

2) Uitgegeven door: F. X. Kraus, *Die Miniaturen des Codex Egberti*.

3) H. V. Sauerland und A. Haseloff, *Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier in Cividale* (1901).

4) Haseloff, *Der Psalter Egberts*, en bij: A. Michel, *Hist. de l'art* I 2 (1905), blz. 718—723; H. Wölfflin, *Die Bamberger Apokalypse* (1918). — Van de handschriften in ons land is, naar men meent, uit Reichenau afkomstig het Evangeliarium van Sint Ansfried in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht (Haseloff, *Der Psalter Egberts*, blz. 102, 104, 158; *Hist. de l'art* I 2, blz. 721).

5) Haseloff, *Der Psalter Egberts*, blz. 70—74, 148, pl. 49; *Hist. de l'art*, I 2, blz. 725, pl. IX.

Geen van deze handschriften, die men met Aartsbisschop Egbert in verbinding kan brengen, vertoont evenwel in zijn motieven van versiering of voorstelling, of in zijn wijze van schilderen een meer dan oppervlakkige overeenkomst met het Evangelarium van Egmond. Hoogstens zou men hier en daar eenige verwantschap kunnen ontdekken met de manier, waarop de Graaf en zijn gemalin zijn gekleed op de miniatuur met de toewijding van het manuscript, of met de manier, waarop de kerk en het klooster bij deze voorstelling zijn afgebeeld. Maar het is toch wel het waarschijnlijkst, dat deze beide laatste miniaturen, die zonder twijfel later aan het handschrift zijn toegevoegd, te Egmond zijn geschilderd¹⁾, en bovendien is er alle reden om in het geheel niet meer te denken aan een verbinding tusschen het Evangelarium en Aartsbisschop Egbert. Men heeft immers opgemerkt, dat de verzen bij de miniatuur met de toewijding van het handschrift en de voorstelling op de tweede miniatuur eerder schijnen te wijzen op den tijd van het huwelijk van Dirk en Hildegarde²⁾.

Is dit vermoeden gegrond, dan kan Egbert met het handschrift niets te maken hebben gehad, en de voornaamste versiering van het boek met goud en zilver, op last van Graaf Dirk vervaardigd, die wij aan de tweede periode hebben toegeschreven, moet dus zijn ontstaan kort vóór het midden der 10de eeuw. De herkomst van deze versiering zullen wij dan wellicht mogen zoeken te Gent, waarvandaan de eerste monniken te Egmond afkomstig waren, of althans in de buurt van Gent. Bevestigd wordt dit vermoeden nog, omdat de versiering, zooals men reeds lang heeft opgemerkt, behoort tot de zoogenaamde »Frankisch-Saksische'' school³⁾. Daartoe rekent men een aantal handschriften, die in het Noorden van Gallië, het gebied waartoe Noord-Frankrijk, België en ook ons land behooren, zijn ontstaan.

De »Frankisch-Saksische'' school neemt onder de schilderscholen van den Karolingischen tijd een eigenaardige plaats in. — Pippijn en vooral Karel de Groote hadden aangedrongen op goede teksten en fraai geschreven boeken. Er was daardoor een nieuwe kunst van schrijven ontstaan, die haar voorbeelden had ontleend aan de classieke Oudheid, en op dezelfde wijze was ook de geheele uiterlijke versiering van den tekst onder den invloed van classieke voorbeelden. Bij het schrift evengoed als bij de versiering bespeuren wij een reactie tegen de kunst uit den voorafgaanden, Merovingischen, tijd, zonder dat de oude richting daarbij geheel en al werd verdrongen door de nieuwe scholen. De oude, Merovingische trant van versieren der handschriften gaat grootendeels samen met de voortbrengselen der kunst uit den tijd der groote Volksverhuizing, een kunst, die een volkomen ander karakter had dan die der classieke Oudheid, en deze kunst in de handschriften vertoont over een groot gebied vrijwel hetzelfde principe van versieren⁴⁾.

1) Haseloff, Der Psalter Egberts, blz. 59–60; Hist. de l'art. I 2, blz. 745.

2) I. H. Gosses, Bijdr. Vad. Gesch. 5de R. II (1915), blz. 167 e. v.; verg. ook het artikel van Dom Paul Séjourné.

3) L. Delisle, l'Évangélaire de Saint-Vaast d'Arras et la calligraphie franco-saxonne (1888), blz. 31.

4) De handschriften zijn verzameld in het werk van E. H. Zimmermann, Vorkarolingische Miniaturen (1916).

Dat is in den Karolingischen tijd anders. Wij vinden dan immers bij de handschriften, die in een betrekkelijk klein gebied en ongeveer in denzelfden tijd zijn ontstaan, een aantal duidelijk gescheiden groepen. Blijkbaar was de kunst van versieren in de verschillende kloosters toen in hooge mate afhankelijk van de voorbeelden, waarover de schilders beschikten.

Verschillende omstandigheden, als de rooftochten der Noormannen, hebben er toe medegewerkt om de kloosterscholen te laten vervallen. Op die wijze verspreidde de kunst zich en kreeg tegelijkertijd grooter zelfstandigheid. Maar bovendien ontstond een meer algemeene stijl, die zich los had gemaakt van de antieke voorbeelden. Het was in dezen tijd en onder deze omstandigheden, dat de »Frankisch-Saksische» school ontstond. Opmerkelijk is bij haar de invloed van de Iersche kunst. Deze invloed spreekt het sterkst in het ornament, want figuren zijn betrekkelijk zeldzaam en grootere voorstellingen ontbreken bijna geheel. Vooral bij de beginletters is de invloed der Iersche kunst zeer duidelijk, maar aan den anderen kant vindt men toch ook weer, tal van herinneringen aan de ornamenten uit de antieke kunst.

De handschriften uit de »Frankisch-Saksische» school zijn blijkbaar niet ontstaan in een bepaald klooster en in een bepaalde betrekkelijk korte periode, zooals de andere groepen van handschriften uit den Karolingischen tijd. Zeker is het alleen, dat de handschriften vervaardigd zijn in Noord-Gallië, want alle gegevens, die wij bezitten om de herkomst te bepalen, wijzen naar Noord-Frankrijk, België en Nederland, de eigenlijk Frankische en Saksische streken van het groote Karolingische rijk¹⁾.

Haar bloeitijd had deze school in het begin van de tweede helft der 9de eeuw en in die periode ontstonden haar meest typische voortbrengselen. Maar haar principe van versieren was zonder twijfel meer in overeenstemming met het eigen gevoel der kunstenaars dan de andere manieren van decoratie in den Karolingischen tijd. Dit is wellicht ook de reden, dat de »Frankisch-Saksische» school zich geruimen tijd heeft kunnen handhaven. Men bleef voortwerken in denzelfden trant, toen de andere Karolingische schilderscholen reeds lang hadden opgehouden. Op die wijze zijn ons nog een vrij groot aantal handschriften uit deze school bewaard, die gedurende een betrekkelijk lange periode moeten zijn ontstaan. Maar het is nog niet gelukt deze handschriften op bevredigende wijze te ordenen. Daarbij zal evenwel het Evangeliarium van Egmond van groot nut kunnen zijn, daar wij boven hebben vastgesteld, dat de versiering uit de »Frankisch-Saksische» school in dit handschrift voor Graaf Dirk II is vervaardigd.

Wij mogen ons daarom ook niet aansluiten bij het oordeel van Boinet, den laatsten uitgever der Karolingische miniaturen, die de hier besproken bladen toeschrijft aan de tweede helft der 9de eeuw²⁾. Liever volgen wij de meening van Leprieur³⁾, die een zorgvuldig en uitvoerig overzicht heeft gegeven van de schilderkunst in de handschriften

1) Over de versiering der handschriften uit de »Frankisch-Saksische» school: H. Janitschek, Die Trierer Ada-Handschrift, blz. 95–96; P. Leprieur, bij A. Michel, Hist. de l'art I 1, blz. 366–370.

2) Boinet, La miniature Carolingienne, in de lijst der platen.

3) Leprieur, t. a. p., blz. 367.

gedurende den Karolingischen tijd. Hij was het, die bijzonder de aandacht vestigde op den langen duur der »Frankisch-Saksische» school in tegenstelling met de andere scholen van handschriften. Daarom meende hij ook bij de »Frankisch-Saksische» handschriften eenige groepen te mogen onderscheiden. Het voornaamste handschrift uit de eerste groep is de zoogenaamde tweede Bijbel van Karel den Kale te Parijs (Bibliothèque Nationale, ms. lat. 2), die ontstaan is kort na 865. Tot deze eerste groep behooren ook het Evangelistarium uit Saint-Vaast in de Bibliotheek te Atrecht, dat Delisle heeft beschreven in zijn zoeven geciteerde verhandeling, en het Evangeliarium te Leiden. Deze handschriften zijn dus in het begin van de tweede helft der 9de eeuw ontstaan. Tot een groep evenwel, die uit later tijd moet stammen, behoort, volgens Leprieur, het Evangeliarium van Egmond. Ons onderzoek heeft dit vermoeden bevestigd, want wij weten thans, dat de »Frankisch-Saksische» versiering in dit handschrift kort vóór het midden der 10de eeuw is ontstaan. Op die wijze is het duidelijk, hoe lang men in het Noorden van Gallië aan deze manier van versieren is trouw gebleven.

Een nadere beschouwing van het handschrift zelf kan de hier uitgesproken meening nog bevestigen. Vergelijkt men het Evangeliarium van Egmond met den zoeven genoemden Bijbel van Karel den Kale en de andere handschriften der eerste groep, dan is het onderscheid zeer duidelijk. Niet alleen de manier van schilderen, maar ook de motieven, zijn anders, terwijl toch het principe van versieren hetzelfde is gebleven. Bij de oudere manuscripten is het ornament veel zuiverder, de lijnen zijn strakker en er is meer spanning in het geheel der decoratie. Alles is bij het Evangeliarium van Egmond weeker: de letters zijn minder kloek van vorm, de ornamenten zijn slapper geteekend en de eigenaardige stijl der versiering is verzwakt.

Op dezelfde wijze kan men ook een verschil vaststellen door de motieven der versiering. De oudere handschriften staan veel dichter bij de Iersche kunst. Daar zijn de eigenaardige ornamenten uit den tijd der Volksverhuizing, de door elkander gevlochten banden en de zonderlinge dieren, nog veel duidelijker en in grooter aantal. Figuren van menschen en voorstellingen ontbreken in de oudere manuscripten bijna geheel. Bij het Evangeliarium van Egmond vindt men daarentegen veel meer motieven van versiering, ontleend aan de classieke Oudheid, als rosetten en andere ornamenten, die herinneren aan antieke acanthusbladeren, en de figuren der Evangelisten, ook al passen zij geheel in den stijl dezer versiering, zijn in de »Frankisch-Saksische» kunst toch een vreemd element. Op deze wijze blijkt dus opnieuw, dat de versiering der tweede periode in het Evangeliarium van Egmond te scheiden is van de oudste voortbrengselen der »Frankisch-Saksische» school.

Met een enkel woord zullen wij thans nog moeten spreken over de versiering der eerste periode in het handschrift, de letters op fol. 71 a, die men vindt op onze eerste Afbeelding. — Allereerst merken wij op, dat deze letters een geheel ander principe van versiering vertegenwoordigen dan de bladzijden der »Frankisch-Saksische» school, die

wij zooeven bespreken. Men kan immers bij de verluchte handschriften duidelijk eenige verschillende systemen van decoratie onderscheiden. — Voor het eenvoudigste systeem bepaalt men zich tot enkele groote beginletters, oorspronkelijk alleen bestemd om het begin van een nieuwe afdeeling te markeeren, maar die zich weldra tot een versierde initiaal ontwikkelden.

Daarnaast vindt men een meer uitvoerige versiering. Soms zijn het losse figuren, die op den rand van het handschrift naast den tekst zijn geteekend of zonder omlijsting in den tekst zelf staan. Deze manier is vooral in gebruik bij werken, waarin de illustratie een noodzakelijke aanvulling is van den tekst, als bij verhandelingen over technische onderwerpen en wetenschappelijke vraagstukken, of waarin de afbeeldingen ten nauwste samenhangen met den tekst, die zij dan dikwijls bijna van woord tot woord verklaren. Reeds in de classieke Oudheid moet deze manier van illustratie zeer algemeen zijn geweest. — In andere gevallen vindt men de afbeeldingen in de handschriften tusschen den tekst geplaatst met een zeer eenvoudige omlijsting, evenals de clichés in onze gedrukte boeken. Ook dit is een versiering, die in oud-christelijke en antieke handschriften gebruikelijk was.

In één opzicht komen de thans genoemde systemen van illustratie overeen. Afbeeldingen en tekst staan immers altijd naast elkander op de bladzijde en men bespeurt nergens een poging om van de bladzijde een decoratief geheel te maken, waarbij calligraphie en schilderkunst te zamen een kunstwerk laten ontstaan. Geheel anders evenwel is het systeem, dat wij het laatst hebben te noemen. Daarbij vult de verluchting niet alleen steeds de geheele bladzijde, maar ook de tegenoverstaande bladzijde is zooveel mogelijk op dergelijke wijze versierd. Slaat men dus het boek open, dan krijgt men of alleen tekst of alleen decoratie voor oogen. — Men vindt dit systeem bij vele Iersche handschriften, bij handschriften uit den Karolingischen tijd, waar de invloed der Oostersche kunst het krachtigst is, en wij mogen wel aannemen, dat deze opvatting van decoratie ook gedurende de classieke Oudheid bij versierde handschriften in het oosten der antieke wereld is toegepast.

Dit laatste is ook het systeem bij de handschriften der »Frankisch-Saksische» school en bij het Evangeliarium van Egmond voor de tweede periode der versiering. De eerste periode evenwel, vertegenwoordigd door de letters op onze eerste Afbeelding, is niet anders dan een voortzetting van het systeem van decoratie, dat wij boven het eerst noemden. In de enkele versierde initiaal immers, die oorspronkelijk alleen een nieuw gedeelte van het handschrift inleidde, komen al spoedig voorstellingen ter illustratie van den tekst. Op die wijze kunnen dan inhoud en decoratie tot elkander worden gebracht. Maar de wensch naar een rijker geheel wordt slechts bevredigd, wanneer men de eerste woorden van den tekst geheel in dergelijke groote letters schildert. Dit is een versiering, die men reeds aantreft in enkele handschriften uit het einde der 8ste eeuw. Waarschijnlijk is ook het Evangeliarium van Egmond oorspronkelijk op die manier verlucht geweest. Het eenige stuk van de decoratie uit de eerste periode van het handschrift, dat ons is bewaard, vertoont ten minste niet anders dan eenige van dergelijke groote versierde letters boven den tekst geplaatst.

Het zou van groot belang zijn, als wij konden vaststellen, waar en wanneer deze versiering is ontstaan. Maar daarvoor geven deze enkele letters ons geen voldoende aanwijzingen. De inhoud en het schrift van het handschrift zelf zullen daarbij van groot nut kunnen zijn, sedert wij hebben vastgesteld, dat de versiering uit de »Frankisch-Saksische" school met het handschrift oorspronkelijk niets had te maken. Een dergelijk onderzoek zou ons thans evenwel veel te ver voeren. Alleen willen wij nog de aandacht vestigen op enkele gegevens, die de verdere studie gemakkelijker kunnen maken, namelijk de inhoudsopgaaf en de indeeling in hoofdstukken der verschillende Evangeliën.

Men heeft reeds dikwijls opgemerkt, dat de inhoudsopgaaf, die in de Evangeliaaria aan de Evangeliën voorafgaat, niet in alle handschriften hetzelfde is, en men heeft getracht daarmede deze handschriften in groepen te verdeelen ¹⁾. In het Evangeliarium van Egmond begint de inhoudsopgaaf van Mattheus met de woorden: »I. Nativitas Christi. Magorum munera," en het Evangelie telt 28 hoofdstukken. Bij Marcus zijn de eerste woorden: »I. De Johanne Baptista, et victu et habitu eius. De baptismo Ihesu," en 13 hoofdstukken; bij Lucas: »I. Zacharias viso angelo non credens obmutuit," en 20 hoofdstukken; bij Johannes: »I. In principio verbum deus apud deum," en 45 hoofdstukken.

Deze indeeling in hoofdstukken is zeer opmerkelijk. Want men onderscheidt bij de handschriften twee manieren om de Evangeliën te verdeelen, de eerste met slechts betrekkelijk weinig hoofdstukken en de tweede met een grooter aantal, en nu behoort in het Evangeliarium van Egmond de indeeling bij de drie eerste Evangeliën tot de eerste, maar bij het Evangelie van Johannes tot de laatste groep. Deze indeeling wordt bij geen ander handschrift vermeld. Wellicht zal men evenwel door een nader onderzoek met deze gegevens nog iets over de herkomst van het Evangeliarium van Egmond te weten kunnen komen.

III.

Geschiedenis van het handschrift. — Uit de aanteekening in het handschrift, die wij boven hebben vermeld, blijkt, dat het boek met den tekst der Evangeliën door Graaf Dirk II en zijn gemalin Hildegard is geschonken aan den Heiligen Adalbert, den patroon der Abdij van Egmond. Bovendien hebben wij getracht vast te stellen, wat men uit het handschrift zelf, zijn schrift, zijn tekst, zijn inrichting en zijn versiering, kan leeren over zijn herkomst en zijn lotgevallen, voordat het in de beroemde Abdij kwam. Thans willen wij alleen spreken over zijn latere geschiedenis ²⁾.

De Abdij van Egmond is zonder twijfel de belangrijkste plaats voor de oude geschiedenis van Holland, maar het is slechts zeer weinig, wat wij van haar oudste lot-

1) Berger, *Histoire de la Vulgate*, blz. 353–354; P. Corssen, *Die Trierer Ada-Handschrift*, blz. 39–40; Beissel, *Geschichte der Evangelienbücher*, blz. 331–336.

2) De geschiedenis van het Evangeliarium van Egmond is reeds vroeger, maar altijd zeer onvolledig, verhaald door: J. H. Hofman, *Iets nieuws met wat ouds over Egmonds graaflijk Evangelieboek*, *Dietsche Warande N. R. II* (1879) blz. 171–179; en B. J. M. de Bont, *De »regale" Abdij van Egmond* (1905), blz. 13–16.

gevallen met eenige zekerheid weten ¹⁾. — Volgens de overlevering was haar patroon, de Heilige Adalbert, in 690 met den Heilige Willibrord uit Engeland gekomen ²⁾. Willibrord heeft van Paus Sergius I de wijding ontvangen als Aartsbisschop onder de Friezen en Adalbert predikte het Evangelie te Egmond tot zijn dood. Daar is hij ook begraven en boven zijn graf had men een houten kerkje gebouwd. Maar het werk der eerste predikers in Nederland was in de Normandische periode grootendeels te gronde gegaan. Het kerkje boven het graf van den Heilige is meerdere malen verwoest en het was slechts een zeer zwakke traditie, die er nog bestond na het vertrek der Noormannen.

Dirk, die de eerste is in de lijst der Hollandsche graven, ontving in 922 van Karel den Eenvoudige de kerk van Egmond met de goederen, die daarbij behoorden. De overblijfselen van Sint Adalbert heeft hij laten opgraven en zijn zoon, Dirk II, heeft niet lang na het midden der 10de eeuw te Egmond een steenen kerk gebouwd en een Abdij gesticht voor Benedictijner monniken. In die kerk kreeg de relik van den Heilige Adalbert een plaats ³⁾.

De eerste graven verrijkten de Abdij met belangrijke geschenken. Het zijn hun giften, die stonden opgeteekend op de bladen van het oude Evangeliarium en die daaruit zijn overgenomen in het Sint Adalbertsboek van het Algemeen Rijksarchief, dat zoo aanstonds nog ter sprake zal komen.

Ook de kronieken weten van hun schenkingen te verhalen. Dirk II gaf een schrijn voor den relik van Sint Adalbert en, zoo leest men in den Kroniek van Egmond: »huius Theodorici legitima conjux Hildegarda nomine, omni bonitate et morum honestate praefulgens, obtulit Sancto Adalberto inter alia dona tabulam auro gemmisque praeciosissimis mirifice decoratam textumque etiam Evangeliorum auro lapidibusque preciosis ornatum" ⁴⁾. Van de gouden plaat, die bestemd was voor het altaar, kennen wij alleen de inscriptie ⁵⁾, maar de tekst der Evangeliën, dien de Kroniek noemt, is zonder twijfel het Evangeliarium der Koninklijke Bibliotheek ⁶⁾. — Ook de andere kronieken vermelden de

1) De overlevering over de oudste geschiedenis van Egmond vindt men bijeen in: Karl von Richthofen, Die älteren egmonder Geschichtsquellen (1886); verg. I. H. Gosses, De graven en de Abdij van Egmond, Bijdragen voor Vad. Gesch. 5de R. II (1915), blz. 133—172. — Het onlangs verschenen werk van O. Oppermann, Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts I, Die Egmonder Fälschungen (1919), is mij eerst in handen gekomen, toen het artikel reeds nagenoeg voltooid was.

2) Chronicon Egmundanum (uitg. door A. Kluit, Historia critica Hollandiae et Zeelandiae I, 1777), blz. 5 e. v.; verg. Oppermann, t. a. p., blz. 183 e. v. — Het leven van Sint Adalbert is beschreven door Ruopertus uit Mettlach, zie beneden; Oppermann, t. a. p., blz. 57 e. v., meent, dat het Leven dat wij nog bezitten (uitg. door J. Gesquière, Acta Sanctorum Belgii selecta VI, 1794, blz. 663—675) uit later tijd is.

3) De relik is thans wederom te Egmond, in de parochiekerk van den H. Adalbertus; verg. H. J. A. Coppens, Kerkgeschiedenis van N. Nederland (1902), blz. 38; J. J. Graaf, Bijdr. Bisd. Haarlem II, blz. 377—412; Archief Aartsbisd. Utrecht VII, blz. 118—119; De Bont, t. a. p., blz. 45—73.

4) Chronicon Egmundanum, blz. 30—31.

5) De tekst van deze inscriptie is bewaard in het Martyrologium van Boudewijn van 's-Gravenhage (te Leiden, Hs. Letterk. 611), fol. 78 v., verg. Gosses, t. a. p., blz. 167.

6) Het eerst is dit opgemerkt door Willibrordus Kemp en later door P. van Musschenbroek en H. van Wijn, zie beneden.

schenking¹⁾. Vernemen wij slechts, wat Melis Stoke²⁾ van het boek zegt, nadat hij de versierde tafel voor het altaar zeer uitvoerig heeft beschreven:

Dese taefle, diere ende waert,
Gaf Sente Aelbrecht Hildegart
Van Hollant de ander gravinne.
Oec gaf si doer sine minne
Enen ewangelienboec der mede
Ghemaect met groter dierhede
Van edelen stenen, van finen goude:
In weet wie beteren toghen soude.

Het Evangeliarium, dat door Dirk en Hildegarde werd geschonken, was dus niet alleen fraai geïllumineerd, maar het was ook gestoken in een rijken band met kostbare steenen en goud versierd. Van een dergelijken band kunnen wij ons een voorstelling maken door de banden om de Evangelia in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht en van het Plenarium uit het Klooster Bethlehem bij Doesburg in het Rijksarchief te Arnhem³⁾.

Egbert, de zoon van Dirk en Hildegarde, die in 977 Aartsbisschop van Trier werd, »per omnia imitatus religiosos parentes suos honoravit eundem locum Ekmundensem offerens Deo et Sancto Adalberto crucem auream''⁴⁾. Dit kostbare stuk, dat een relik van het Heilige Kruis omsloot, behoorde met het Evangeliarium van Dirk en Hildegarde tot de meest geëerde schatten in de Abdij. Later, toen de Abdij is verwoest, bleven deze beide voorwerpen nog eenigen tijd bijeen, zooals wij zoo aanstonds zullen opmerken.

Omstreeks 980 of 985 heeft Egbert een monnik uit het Klooster Mettlach aan de Saar, Ruopertus, van wien wij boven reeds spraken, naar Egmond gezonden om het leven van Sint Adalbert te beschrijven en hij schonk ook aan de Abdij een aantal boeken, het begin van haar Bibliotheek. Deze boeken worden opgesomd in de kronieken en staan vooraan in den Catalogus der Boekerij van Egmond, die bewaard is in het handschrift van Boudewijn van 's-Gravenhage te Leiden⁵⁾. In dezen Catalogus komt het Evangeliarium van Dirk en Hildegarde niet voor, want het had zijn plaats niet in de Boekerij, maar het behoorde, zooals wij met vrij groote zekerheid kunnen aantonen, in de Sacristie van de Kerk.

1) Men verg. de lijst bij H. van Wijn, Huiszittend leeven I, blz. 268–269, en II, blz. 332; bovendien: Gravenregister uit het Sint-Adalbertsboek (uitg. door R. Fruin, Bijdr. Vad. Gesch. 3de R. V., 1889), bl. 189.

2) Melis Stoke, Rijmkroniek (uitg. door W. G. Brill, Werken Hist. Gen. XL) Boek I, vers 623–630, blz. 33–34.

3) Is. A. Nijhoff, Versl. Konl. Akad. Afd. L. 1857, blz. 168; Verh. Kon. Akad. Afd. L. I (1858).

4) Richthofen, t. a. p., blz. 52; Chronicon Egmundanum, blz. 32, en in de andere kronieken.

5) Handschr. Letterk. 611. — De Catalogus is uitgegeven door: H. G. Kleyn, Archief voor Kerkgesch. II (1887), blz. 127–170; Flament, De Katholiek XCIII (1888), blz. 164–172 en 346–353; verg. De Bont, t. a. p., blz. 189–200. — Over den Catalogus: Oppermann, t. a. p., blz. 75–80.

In de 600 jaren, die volgden op de schenking, vinden wij het handschrift nergens vermeld. Rustig lag het in de Sacristie om bij de groote feesten het altaar van de Kerk te versieren. Op bladen in het boek, die oorspronkelijk onbeschreven waren, teekende men oorkonden aan, voor de Abdij van belang. Daarvan lezen wij er in het deel nog een drietal, die wij boven hebben opgesomd. Maar wij konden door de nummers der katernen ook vaststellen, dat het handschrift eens meer bladen telde. Wellicht waren deze bladen oorspronkelijk blank en het is mogelijk, dat daarop eenige oorkonden waren geschreven. Men vindt immers: »Fundaciones, dotaciones et donaciones Hecmundensi monasterio collate a primitivis comitibus Hollandie necnon a ceteris fidelibus Christianis, excerpte seu registrate de antiquo textu Ewangeliorum, cujus antiquitatem et per consequens auctoritatem et volumen ostendit et littera demonstrat», overgenomen in het bekende handschrift van het Algemeen Rijksarchief, het zoogenaamde Sint Adalbertsboek ¹⁾. Deze tekst der Evangeliën kan zeer goed het Evangeliarium van Dirk en Hildegard zijn geweest, dat toch in elk geval het oudste boek te Egmond was. Dat de bladen met het afschrift der oorkonden zijn verloren gegaan bij de vele lotgevallen van het handschrift, die wij zoo aanstonds zullen verhalen, behoeft ons niet te verwonderen.

Met het begin van den opstand wordt het Evangeliarium weder vermeld en wij kunnen zijn lotgevallen, ook na den ondergang der Abdij, bijna van jaar tot jaar vervolgen. — De Abdij had het reeds dadelijk zwaar te verantwoorden en haar rampen begonnen eigenlijk al vóór den opstand zelf. Haar laatste abt, Willem van der Goes, is in 1560 gestorven en toen werd de Abdij met al haar inkomsten geschonken »als tafelgoed en bruidschat» aan den Bisschop van Haarlem. De bisschop zou dan te Egmond dezelfde rechten en plichten hebben als vroeger de abt.

De eerste bisschop van Haarlem was Nicolaas van Nieuwland, maar zijn bestuur gaf reden tot ontevredenheid en in 1570 moest hij aftreden. Zijn opvolger, Godfried van Mierlo, werd in 1571 tot bisschop gewijd.

Intusschen had de Abdij reeds te lijden gehad van de krijgsknechten van Hendrik van Brederode, die in het voorjaar van 1567 plunderend door Noord-Holland trokken ²⁾. Wat na de plundering der Abdij nog aanwezig was, werd in het begin van 1571 opgenomen in een »Inventaris van de goederen in de Abdije van Egmond gevonden ende

1) Het handschrift is beschreven door H. van Wijn, Huiszittend leeven I, blz. 562–563; en gedeeltelijk uitgegeven door R. C. Bakhuizen van den Brink, Hecundensia, in: Het Nederlandsch Rijksarchief (1857), blz. 171–234, en door S. Muller Fzn., De oudste goederenlijsten der Abdij van Egmond, Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen. XXXV (1914), blz. 1–39. — De boven uitgesproken veronderstelling is geopperd door Bakhuizen van den Brink, t. a. p., blz. 182. — Verg. ook Oppermann, t. a. p., blz. 93–101.

Ik teeken hierbij aan, dat de Collectanca van Petrus Scriverius (genoemd door Bakhuizen van den Brink, t. a. p., blz. 187), waarin het begin voorkomt van een copie van het Sint-Adalbertsboek, zich bevinden in de verzameling van handschriften der Kon. Bibliotheek, onder het nummer 131 B 33 (Y 325).

2) Verg. Bijdr. Bisdom Haarlem IV, blz. 418; V, blz. 13; X, blz. 400.

gedaen maecken bij den eerwaardigen Heer Godefroy van Myerle, Provinciael ende Vicaris generael der voorsegde Abdijs¹⁾. In deze Inventaris wordt genoemd onder de voorwerpen aanwezig in de Sacristie, behalve andere kostbaarheden: »Een gouden cruys met een rondt cristallyn aenhangende, waerin reliquien inne zyn met een cleyn gouwen cruysken” en »Twee evangelieboeken, een van gout en d’ander van zilver”. In deze kostbare voorwerpen zullen wij het Kruis van Aartsbisschop Egbert en het gouden Evangelieboek van Graaf Dirk en Hildegarde mogen herkennen.

Zeker is deze Inventaris opgemaakt om voor den nieuwen Abt-Bisschop vast te stellen, welke voorwerpen nog in de Abdij aanwezig waren. Lang zouden de kostbaarheden daar niet meer blijven, want in 1573 werd de Abdij door de troepen van Dirk van Sonoy, aangevoerd door Jacob Cabeljauw, geheel verwoest²⁾.

Bisschop van Mierlo had de voornaamste kostbaarheden uit de Abdij naar Haarlem kunnen redden. Daarbij waren het Evangeliarium van Dirk en Hildegarde, het kruis van Egbert en de abtsstaf³⁾. Maar het boek had zijn gouden band toch verloren en het is in die jaren opnieuw gebonden. Want op den lederen band, versierd met »ingedrukt lijstwerk met mannetjes, bloemen enz.,” die het handschrift nog had in het begin der 19de eeuw, las men het jaartal 1574⁴⁾. — In Haarlem berustte het Evangeliarium zeker bij den Bisschop en werd met de overige kostbaarheden bewaard in de Kathedraal. Haarlem immers was na de verovering door de Spanjaarden uiterlijk weer trouw aan het Katholieke geloof.

Maar ook daar waren de voorwerpen weldra niet meer veilig. Den 26sten Mei 1578 werd de Roomsche magistraat uit Amsterdam gezet en den volgenden dag heeft Godfried van Mierlo aan Pieter van Driel, tolgaarder te Haarlem, ter bewaring gegeven een ijzeren kistje met relieken, het Evangeliarium en het Kruis van Egbert⁵⁾. Twee dagen later, op Heilige Sacramentsdag, had de beeldstormerij in Sint-Bavo plaats, die bekend is als de »Haarlemsche Nonen”. Blijkbaar had de Bisschop het gevaar zien aankomen en zijn schatten juist tijds gered.

In 1581 waren de voorwerpen nog bij Pieter van Driel, zooals blijkt uit het testament van Mierlo, dat gedateerd is 23 September 1581. Daarin gaf de Bisschop een lijst van alles, wat te Haarlem bij verschillende burgers was ondergebracht, en deelt tevens mede, dat Nicolaas Cousbant de voorwerpen in datzelfde jaar nog had geïnspecteerd⁶⁾.

1) De Inventaris is, naar een afschrift van Mgr. Hensen, uitgegeven door B. J. M. de Bont, De regale Abdij van Egmont (1905), blz. 161—163.

2) Het verhaal van de verwoesting der Abdij vindt men bij: H. van Wijn, Huiszittend leeven I, blz. 357—423; en B. J. M. de Bont, t. a. p., blz. 166—188; verg. Bijdr. Bisdom Haarlem XIX, blz. 465.

3) De abtsstaf berust thans in de cathedrale kerk van Sint Bavo te Haarlem en wordt door den bisschop gebruikt, verg. De Bont, t. a. p. blz. 17.

4) De band wordt beschreven door H. van Wijn, t. a. p. II, blz. 339—340.

5) Bijdragen Bisdom Haarlem II (1874), blz. 403.

6) Het testament is gedrukt in: Batavia Sacra II, blz. 315; daar ontbreekt evenwel de hier genoemde lijst, die te vinden is in: De Katholiek LVIII (1870), blz. 129—130.

Dáarbij worden ook het Evangeliarium en het Kruis van Egbert genoemd. Kortén tijd later waren de kostbare voorwerpen evenwel in Keulen. Blijkbaar was Pieter van Driel bang, dat de schatten in zijn huis te Haarlem niet meer veilig waren, en heeft hij daarom alles met zijn eigen bezittingen naar Keulen gebracht. Daar waren zij in Mei 1583 bij Frans van der Cruissen uit Antwerpen. Pieter van Driel wilde toen zijn eigendom weder naar Haarlem terughalen en dit was Godfried van Mierlo, die te Munster verblijf hield, ter oore gekomen. Hij vreesde nu, dat de zaken, die reeds voor meer dan 600 jaar aan de eere Gods waren toegeheiligd, zouden verloren gaan en hij schreef den 7den Mei 1583 een machtiging voor Henricus Bergeijck, Prior van het Predikheerenklooster te Keulen, om de voorwerpen op te vorderen en in bewaring te nemen ¹⁾).

In het Predikheerenklooster bleven de kostbaarheden tot den 10den Januari 1604 (1605). Toen zijn zij teruggevraagd door den Apostolischen Vicaris Sasboud Vosmeer, die daarvoor aan den Prior Gijsbert Spock een bewijs van ontvangst gaf ²⁾). De relik van het Heilige Kruis met het Kruis van Egbert is waarschijnlijk bij die gelegenheid gezonden aan Aartshertog Albert ³⁾), maar de Vicaris behield het Evangeliarium en het is na zijn dood door zijn broeder Tilman Vosmeer den 3den November 1615 overgedragen aan het College van de Heiligen Willibrordus en Bonifacius, dat bestemd was voor de opleiding van Hollandsche geestelijken ⁴⁾).

Omstreeks het midden der 17de eeuw heeft Johannes Lindeborn, die in 1656 van Keulen naar Utrecht vertrok, het Evangeliarium in het College te Keulen gezien, zooals blijkt uit een eigenhandige aantekening van hem vóór in het handschrift. Het College is evenwel in 1673 door den Apostolischen Vicaris Johannes van Neercassel opgeheven. Waarschijnlijk zijn toen de bezittingen van het College naar Huissen gebracht, waar Johannes van Neercassel verblijf hield en een soort van Seminarie had ingesteld. In 1683 werd te Leuven een College opgericht voor de Utrechtsche kerk, dat eveneens aan de groote Apostelen van Nederland was toegewijd en den naam van »De Hooge Heuvel'' droeg. Maar de voorwerpen uit Keulen werden vereenigd met de verzamelingen en het archief van het Vicariaat, die in de Geertekerk te Utrecht berustten ⁵⁾). Het Evangeliarium bevond zich daar althans den 28en Januari 1688, toen Johannes Lindeborn, die toen

1) Geheel eigenhandig door Godfried van Mierlo geschreven volmacht, in het Bisschoppelijk Archief te Haarlem, gedrukt Bijdr. Bisdom Haarlem II (1874), blz. 403-404.

2) Het ontvangbewijs is bewaard in het Archief der Oud-Roomschen in den Hoek te Utrecht en gedrukt in: Dietsche Warande N. R. II (1879), blz. 178.

3) Verg. de brieven van Philip Prats en Sasboud Vosmeer in het Rijksarchief te Brussel, gedrukt in Bijdr. Bisdom Haarlem II, blz. 384-385; verg. De Bont, t. a. p. blz. 52.

4) Verg. J. J. Dodt, Archief voor kerk. gesch. III (1843), blz. 328. — Over het Seminarie te Keulen voor de Hollandsche missie, genaamd De Hooge Heuvel: J. F. Vregt, Bijdr. Bisdom Haarlem VIII, blz. 1 e. v.; verg. Archief Aartsb. Utrecht XL (1915), blz. 388.

5) De Sint-Geertekerk was de eenige oorspronkelijke parochiekerk te Utrecht, die aan de Katholieken was gelaten.

Pastoor was van de Sint-Nicolaaskerk te Utrecht, zijn bovengenoemde verklaring in het handschrift schreef. Daaronder plaatste de Apostolische Vicaris Pieter Codde den 1^{en} December van hetzelfde jaar nog een bevestiging.

Bij de afscheiding kwamen de verzamelingen in de Geertekerk met het kerkje zelf en onder leiding van den Apostolischen Vicaris aan de Oud-Roomschen ¹⁾. Het was ook de Pastoor van Sint-Geertruid, Willibrordus Kemp, die weer het eerst de aandacht op het Evangeliarium vestigde in een »Beknopte verhandeling aengaende het Nieuwe Testament” ²⁾. Hij herkende het boek als het Evangeliarium, dat volgens de kronieken door Dirk en Hildegarde aan de Abdij van Egmond was geschonken. Den 20^{en} Maart 1723 schreef hij ook een aanteekening in het handschrift.

De ontdekking van Pastoor Kemp bleef evenwel geheel onopgemerkt. H. van Wijn tenminste, die in zijn verhandeling over de bibliotheek der Abdij van Egmond ³⁾ in 1802 de schenking van Graaf Dirk naar de mededeelingen der kronieken vermeldt, heeft er niets van geweten. Wel werd door deze laatste verhandeling weer de aandacht op het handschrift gevestigd en Mr. P. van Musschenbroek, Schepen der Stad Utrecht en Archivaris van het Gewest, schreef aan Van Wijn in een brief van 10 Februari 1805, dat het Evangeliarium door Graaf Dirk aan Egmond geschonken nog bestond en te vinden was in de Sint-Geertekerk ⁴⁾. Van Wijn heeft het handschrift toen van den Pastoor der kerk, Timotheüs de Jongh, te leen gehad en schreef er een uitvoerige verhandeling over ⁵⁾. Daarin gaf Van Wijn een beschrijving van het boek, een overzicht van zijn geschiedenis en een beschouwing over de versiering, met voorbeelden van het schrift op twee platen, één plaat met een afbeelding uit de Canones (fol. 14vo), een afbeelding van de eerste letters van het Evangelie van Mattheus (fol. 18), van het portret van den Evangelist Johannes (fol. 162) en van de toewijding van het handschrift op het altaar te Egmond (fol. 214vo).

Van Wijn heeft het handschrift eerst weer naar Utrecht teruggezonden, nadat de Pastoor herhaaldelijk daarop had moeten aandringen. Maar in 1830 is het boek voor f 800.— door het Rijk aangekocht van de Bisschoppelijke Klerezij en bij missive van 28 April overgedragen aan de Koninklijke Bibliotheek, waar het thans dus juist 90 jaar berust. Toen waarschijnlijk kreeg het boek zijn tegenwoordigen, zeer eenvoudigen band van bruin leer.

C. Vosmaer gaf in 1858 een beschrijving van het Evangeliarium in de *Kunstkronijk* ⁶⁾.

1) Thans berust daar nog het Archief der Oud-Roomschen.

2) Afzonderlijk gedrukt in 1720 en ook aan het hoofd van een Nederlandsch Nieuw Testament, uitgegeven in 1721 te Amsterdam. — Een blaadje daaruit is vóór in het deel geplakt.

3) *Huiszittend leeven* I, blz. 268.

4) De brieven van Musschenbroek en Van Wijn over het Evangeliarium en eenige brieven van Pastoor De Jongh zijn bewaard in de correspondentie van Van Wijn in de verzameling van handschriften der Koninklijke Bibliotheek (Hs. 74 B 3).

5) *Huiszittend leeven* II, blz. 329–385.

6) C. Vosmaer, *Kunstkronijk* XIX (1858), blz. 65 e. v. — *Over kunst* (1882), blz. 55 e. v.

Daar werd toen ook de bladzijde met Dirk en Hildegard voor Sint Adalbert (fol. 215) gereproduceerd.

Meer algemeen bekend werd het handschrift, toen Léopold Delisle, die op het boek opmerkelijk was gemaakt door Dr. S. G. de Vries, het vermeldde in zijn verhandeling over het Evangelistarium uit Saint-Vaast te Atrecht¹⁾. Daarin betoogde de schrijver, dat het Evangelarium van Egmond behoort tot de groote groep van handschriften, die hij de »École franco-saxonne» noemt, waarvan boven reeds sprake was. Op die wijze kreeg het boek ook zijn vaste plaats in de geschiedenis van de ontwikkeling der kunst.

Wederom is het nu een Fransman, die met zijn bijzondere kennis van de kerkelijke gebruiken ons iets nieuws over een deel van het handschrift komt leeren. Aan hem is thans het woord!

A. W. BYVANCK.

DEUX MINIATURES DE L'EVANGÉLIAIRE D'EGMOND.

UT POSSIDERES HAEREDITATES DISSIPATAS!²⁾

Après une introduction si précise, due à un spécialiste si autorisé, il est au moins inutile d'insister sur l'intérêt archéologique que peuvent présenter les deux dessins à la plume de l'Évangélaire d'Egmond. Je devrais plutôt m'excuser d'aborder sans compétence spéciale une étude si vaste et si complexe. Dans ces deux dessins, en effet, on trouve des renseignements sur une foule de sujets divers: le vêtement civil et ecclésiastique, la structure et l'ornementation d'une église, de l'église d'Egmond en particulier, à cette période de transition, qui n'est plus l'époque carolingienne et qui n'est pas encore l'âge roman. C'est précisément l'absence de données générales sur l'art hollandais à cette époque, et la multiplicité des détails marqués dans nos miniatures, qui fait la difficulté et l'intérêt du

1) L. Delisle, l'Évangélaire de Saint-Vaast d'Arras (1888), blz. 13, n. VI.

Verder wordt het handschrift vermeld door: A. Jubinal, *Lettres à M. le Comte de Salvandy* (1846), blz. 9; J. Schnatter, *Synchronistische Geschichte der bildenden Kunste II* (1871), blz. 12; F. X. Kraus, *Geschichte der christlichen Kunst* (1895); A. Haseloff, *Der Psalter Erzbischof Egberts in Cividale* (1901), blz. 60; en bij A. Michel, *Hist. de l'art I 2* (1905), blz. 745; P. Leprieur, bij A. Michel, *Hist. de l'art I 1* (1905), blz. 367; St. Beissel, *Geschichte der Evangelienbücher* (1906), blz. 154 en 197 (met een afb. van fol. 14 vo.); A. Boinet, *La miniature carolingienne* (1913), pl. CX (afb. van fol. 15, 18, 70, 104 vo.).

2) Dom Pitra, si riche en suggestions, dit dans sa *Hollande catholique*, p. 79: »Ce serait acte de reconnaissance et de patriotisme que de conserver le peu qu'il reste des archives princières d'Egmond, les listes de ses abbés, son calendrier, son obituaire, l'inventaire de ses reliques, le catalogue de ses livres, le répertoire de ses titres, les comptes mêmes du Graafschappe. Je voudrais que les catholiques pussent y joindre le magnifique évangélaire que les jansénistes d'Utrecht ont cru devoir vendre à la bibliothèque royale de La Haye. »Aujourd'hui se réalise inopinément la dernière partie de ce programme, humble tentative pour sauver l'héritage dissipé. On avouera que l'heure n'est pas trop mal choisie, alors que presque tous les autres documents historiques de la grande abbaye jusqu'au XIIIe siècle sont si malmenés par la critique impitoyable de Mr. le Dr. Oppermann, *Die Egmonder Fälschungen*, Utrecht, 1919.

commentaire. On devra souvent se borner à indiquer quelques explications et à circonscrire le champ des hypothèses, sans prétendre se maintenir toujours sur le terrain strictement scientifique. Et cependant, selon la remarque du vieil Aristote le peu qu'on pourra dire d'un sujet si capital, sera peut-être mieux accueilli des amateurs d'antiquités que de longues considérations sur des monuments plus récents. Du moins les archéologues seront heureux d'avoir enfin une bonne reproduction de ces deux miniatures, qui leur permettra de rectifier par eux-mêmes l'étude qui va suivre.

Cet essai d'une image indépendante du texte à «illuminer», est d'autant plus curieux, qu'il anticipe sur son temps. A la fin du Xe siècle, en effet, on en est encore aux lettres ornées, agrandies déjà pour contenir dans leurs jambages quelques figures symboliques ou grotesques, ou accostées de petits tableaux liturgiques en rapport avec le texte. Seuls quelques livres de grand luxe, Evangéliaires ou Sacramentaires, tributaires de la tradition carolingienne, conservent à leur frontispice de prétendus portraits, très conventionnels d'ailleurs et très hiératiques, de leurs donateurs ou de leurs destinataires; mais, au Xe siècle, on n'ose même pas imiter les scènes assez complexes de la Bible de Charles le Chauve, ou du Sacramentaire d'Autun. Et voici que, à la fin de ce siècle de fer, «aux confins du monde civilisé,»¹⁾ on surprend deux miniatures dessinées en détail et peintes à profusion, deux motifs originaux sans ombre d'imitation des modèles carolingiens, deux tableaux de genre marquant un ensemble de détails historiques, liturgiques et architectoniques de première importance; tout cela négligemment jeté, sans souci du contexte, à la fin d'un Evangélaire franco-saxon! Hâtons-nous, de grâce, de considérer cette merveille!

* * *

Tout d'abord, il faudrait préciser l'exactitude historique de notre dessinateur. Je me garderai bien de dire du mal des moines d'Egmond! S'ils sont venus, comme il semble, de Flandre, et probablement de Gand, amenés par la comtesse Hildegarde,²⁾ le bon renom des monastères flamands de cette époque, récemment réformés par saint Gérard de Brogne, est pour eux une excellente recommandation. Le caractère modeste de la nouvelle fondation en est une autre.

Mais on peut être de saints moines sans être de grands artistes! Il semble bien, en effet, que ces premiers temps furent un peu rudes, à tous les points de vue, comme l'a montré M. le Dr. I. H. Gosses dans sa patiente étude sur les documents contemporains; et le silence du biographe de St. Adalbert sur l'abbé d'Egmond de cette époque serait un indice nouveau tendant à prouver que l'abbaye était encore tenue en tutelle par son fondateur, le comte Thierry. Du moins est-ce un fait désormais acquis que le biographe

1) Vita S. Adalberti: A. SS. Boll. 25 Juin, p. 94.

2) L'origine flamande de la comtesse Hildegarde est donnée simplement comme «mogelijk» par le Dr. Gosses, dans l'ouvrage cité plus bas. Les moines de St. Bavon de Gand mirent le comte Thierry II et son fils Egbert à leur nécrologe. Corpus Chronic. Flandr. I p. 533, 535. Le monastère de St. Pierre du Blandin vendit un «Josèphe» à Egmond vers 1130. H. Kleyn, Arch. Ned. Kerkg. II, 1887, p. 161, n. 3. Le Dr. O. Oppermann, Die Egmonder Fälschungen. p. 20, constate lui aussi les rapports persévérants d'Egmond avec les abbayes de Gand.

en question n'était pas un moine d'Egmond, mais bien un moine de Mettlach du nom de Ruspert envoyé tout exprès sur les lieux par l'archevêque de Trèves. 1) N'aurait-il pas envoyé aussi notre dessinateur? Chi lo sà?

Peut-être pourrait-on utiliser, en faveur de l'origine allemande de notre miniaturiste, le critérium des couleurs: »Le rose et le vert, dit Lecoy de la Marche, dominant dans l'enluminure germanique, soit seuls, soit associés au bleu: ce sont, pour ainsi dire, des couleurs nationales, pouvant servir au besoin à faire reconnaître l'origine des manuscrits: on les retrouve jusque dans la région néerlandaise.» 2) D'après ces derniers mots, un moine d'Egmond, tout aussi bien qu'un moine de Trèves, aurait pu signer ces deux tableaux.

Au reste, peu nous importe son nom. Comme son confrère l'hagiographe, il aurait pu dire: »Nos ipsi vidimus declarata...» Du témoin oculaire, il a tous les avantages, et, si l'on peut dire, tous les inconvénients qui en résultent pour un dessinateur novice: il a le sentiment des choses vécues, et l'exactitude des détails; il en exagère même quelques uns, par exemple les mains de ses personnages, comme le font tous les miniaturistes.

Néanmoins, l'accumulation des détails, aux dépens même de la clarté de l'ensemble et de la réputation du dessinateur, est une marque de fidélité. Cette prétention réaliste est significative: »Niet zonder beteekenis is het mede dat wij onze kunstenaar, in de eerste teekening, eene feitelijke historische opvatting zien bezigen: de tweede teekening gaf uit den aard van het onderwerp daartoe minder aanleiding, maar ook daarin is meer het feitelijke der gebeurtenis zelve dan het bovenzinnelijke der beteekenis voorgesteld.» 3)

Elle est d'autant plus remarquable qu'elle allait en somme contre la tradition carolingienne et byzantine: »Pictores igitur rerum gestarum historias ad memoriam reducere quodammodo valent; res autem quae sensibus tantummodo percipiuntur et verbis proferuntur, non pictoribus, sed ab scriptoribus comprehendere et aliorum relatibus demonstrari valent.» 4) Heureux sommes-nous que notre artiste ait manqué à la consigne, car les annalistes d'Egmond ont aussi manqué à la leur 5), et ne nous ont point relaté les beautés de leur église!

Quant à la technique de l'auteur, c'est une autre question: les règles de la perspective, de l'équilibre et de la proportion lui sont peu familières: témoin son autel et son mur

1) I. H. Gosses, De vorming van het Graafschap van Holland, p. 66. Pour Ruopert, voir C. Pijnacker Hordijk, Bijdrag. Vaderl. Gesch. IV, 1, p. 253; la biographie elle-même insinuait l'hypothèse d'un témoin consciencieux, mais prévenu d'avance: »Nos ipsi vidimus declarata miracula.» Vita Adalberti, A. SS. 25 Juin, p. 88. Les nombreuses réminiscences de la Règle de S. Benoît, qui s'aperçoivent tout au cours de cette Vie, dénoncent un moine. Quelles que puissent être les interpolations qu'ait subies notre Vita Adalberti, on n'est pas fondé à l'attribuer pour cela à ce moine Frédéric, qui »scribi fecit vitam s. Adalberti et s. Yeronis in uno volumine,» (Archief Nederl. Kerkgesch. II, p. 157), c'est-à-dire un de ces Passionnaires propres réunissant la vie de tous les patrons d'une église; les deux vies en question ont d'ailleurs des auteurs manifestement distincts. Cf. Oppermann o. c., p. 74.

2) Lecoy de la Marche, Les manuscrits et la miniature, p. 260.

3) Vosmaer, Over kunst, 1882, p. 66.

4) Libri Carolini, III, 23.

5) Si même on admettait les conclusions du Dr. Oppermann, o. c., il faudrait dire que nos dessins sont les seuls documents authentiques sur les origines d'Egmond!

latéral. Il a un certain sens de la composition et de la décoration, mais fait de symétrie à outrance et d'alternance un peu puérile: sur l'autel un objet carré alterne avec un objet arrondi, à une arcade dorée succède une arcade en clair, une pierre ronde et brillante est suivie d'une pièce d'orfèvrerie; ¹⁾ de même sur le mur latéral, sur les colonnes, etc...²⁾

Mais, venons-en à l'examen des différentes parties de ces dessin d'allures historiques. Nous commencerons, — à tout seigneur, tout honneur, — par les deux personnages qui sont ici représentés au premier plan, et qui se voient encore sur la seconde miniature, aux pieds de S. Adelbert et au-dessous du Sauveur glorieux. Ce sera l'objet du présent chapitre. Ensuite, on étudiera l'autel qui fait le fond du tableau, l'église qui en est le cadre, et le monastère qui en forme l'arrière-plan.

I.

Nous sommes en présence du comte Thierry II et de la comtesse Hildegarde:

»Teodricus necne sibi coniuncta simul Hildgardis amore.»

Comme l'explique le vers un peu boursoufflé qu'on a ajouté au dessin vers la fin du Xe siècle. ³⁾ Sur le costume de ces deux nobles personnages, peu de choses à dire, parce qu'il a été souvent décrit, ⁴⁾ et que c'est, en somme, le costume commun des seigneurs de cette époque. Aussi, je me contenterai, à défaut d'ouvrages plus récents, de citer une page de notre Quicherat, qui savait tant de choses! ⁵⁾ »Le costume, dit-il, n'avait guère changé depuis Charlemagne. Pour les hommes il était resté court et composé des mêmes pièces. Des deux tuniques dont le corps était revêtu, celle de dessous s'appelait *chainse*, et celle de dessus *bliaud*. Le chainse était le plus souvent de toile blanche. On conserve au Musée-national de Munich un bliaud des premières années du XIe siècle (C'est donc un contemporain et un cousin du nôtre). Il est de soie blanche damassée, bordé à toutes ses ouvertures de larges bandes de soie violette. Tout le long des bordures est cousue de la

1) Cette dernière alternance pourrait bien être prise au réel: voici par exemple Florent II († 1122), qui offre »ad scrinium sancti Adalberti marcam auri et unum monile"; sur les châsses, on mettait ces bijoux au hasard des occasions, et non pas toujours au moment de leur fabrication: déjà l'abbé Adalhard († 1120) avait donné un demi mark d'argent »ad scrinium s. Adalberti ornandum", Oork. v. Holland, I, p. 106.

2) Cf. Vosmaer. Over kunst, 1882, p. 64, apprécie d'un mot la technique du dessinateur: »Alles wat de teekening betreft: perspectief, schaduwen, ronding, aanduiding van leden, spieren en verkortingen, schikking enz. is gebrekkig." Mais il ajoute: »Gebrekkig noemden wij straks de teekening en de vormen, maar bij al dat onvolkomene is er, vooral in de 2de teekening, tamelijk geslaagde uitdrukking. De houding der beelden, hun beweging en gebaren zijn ondubbelzinnig en juist: de deemoed der vorstelijke personen, de opgeheven blik en het gebaar waarmede de heilige hen aan Christus wijst en opdraagt, zijn voldoende uitgedrukt."

3) Il est manifeste, par l'écartement des lettres du mot *Alt berto*, que l'inscription a été placée après le coq, dont la silhouette un peu sauvage et démesurée pourrait sembler elle-même postérieure au corps de la miniature. Le modelé encore souple des lettres et des ligatures, la présence de N onciale permettent de remonter la date de l'inscription aux environs de l'an 1000, d'après M.M. Opperman et Vogelsang, qui datent le dessin lui-même de la fin du Xme siècle.

4) H. van Wijn, Huiszittend leven, II, p. 381—383; Vosmaer, Over kunst, 1882, p. 55.

5) Quicherat, Histoire du costume, p. 137—139.

ganse de soie verte." Il semble que la ganse soit remplacée sur le bliaud hollandais par de la fourrure. »Ce vêtement n'a que 1^m,08 de hauteur; relevé par la ceinture, il ne devait pas atteindre les genoux." Nous nous sommes permis cette longue citation pour montrer

Fig. 1. — Première miniature de l'Évangélaire d'Egmond.
Don princier à saint Adalbert.

que notre miniature correspond bien dans les grandes lignes aux rares spécimens de cette époque, qu'elle a par conséquent une valeur historique.

On pourrait y retrouver encore les chausses de ce temps-là attachées avec des jarretières de luxe, les souliers serrés et cirés, »décorés d'une broderie posée en long sur l'empeigne."»

On ne voit pas bien le haut-de-chausses du comte, du moins sur les photographies; mais, sur les miniatures, il ressort en vert ou en jaune. De même les bas. Par contre, il semble bien — qu'il me pardonne! — que je vois son chainse, — disons: sa chemise, — à l'encolure de son bリアud. Les autres détails sont ici affaire de fantaisie, mais tous très conformes aux modes du temps, par exemple les rangées de perles qui ornent les extrémités des manches.

Deux appendices, cependant, frappent le regard: la ceinture et la cravate. La ceinture est dorée; on cite d'autres cas semblables, par exemple celui de Louis IV: »Aurea quem comunt cingula rite data." 1) Il semble que c'est un insigne de noblesse. Plus près de nous, Thierry I, le père de notre comte, portait également une large ceinture, et un jour qu'il allait en traîneau sur un lac gelé, la glace se fendit, et »quod mirum est dictu, cinguli tantum usque finitima [aqua] lambere praesumpsit." 2) On remarquera qu'en ces temps-là, la ceinture liturgique était aussi dorée et très large. 3)

La cravate est très longue, et doit servir de poche, peut-être même de mouchoir, bien qu'à ce temps-là on ne s'en embarrassât guère: dans la Vie de St. Adelbert, on voit un prêtre se frotter les yeux »digitis et pugnīs." 4)

La barbe et les cheveux du comte sont un peu longs pour l'époque; mais nous sommes en Hollande! 5)

Pour l'habillement de la comtesse, je renvoie encore le lecteur à la description consciencieuse de Van Wijn, et aux ouvrages généraux sur le costume. Malheureusement leurs renseignements sont très vagues. On sait que les dames gauloises portaient deux robes: chemise et bリアud, mais on croit que les femmes d'origine germanique s'habillaient plus simplement. »La différence n'est pas saisissable dans les monuments, qui à la vérité n'abondent pas, les femmes n'occupant à cette époque qu'une place très restreinte dans l'imagerie." 6) Voici pourtant un texte où l'on parle du costume »francisco more", dans lequel on décrit les différentes pièces du vêtement d'une reine des Danois:

»Scilicet ex auro tunicam gemmisque rigentem, . . .
Aurea vitta caput gemmis redimita coronat,
Atque monile tegit pectora grande nova.
Flexillis obtorti per collum it circulus auri,
Armillaque tenent brachia femineae . . .
Cingula, dorsa tegit aurea cappa suum." 7)

1) v. Schlosser, Schriftquellen für Kunstgesch. t. IV, p. 22: Ermoldus Higellus, De laude Ludovici IV.

2) Vita S. Adalberti, A. SS. Boll. 25 Juin, p. 88.

3) P. Lat. 123, c. 86: »aurifrigie latitudinis 3 digitorum decoratum." 4)

4) Vita Adalberti, l. c. p. 92. Durant tout le moyen âge, dès le temps du biographe de S. Frédéric d'Utrecht, jusqu'à celui des derniers auteurs de légendes pieuses, c'est la manche qui servait de poche. A. SS. 18 Juillet, p. 468; De Vooy, Middelnederl. Legendes, p. 233; Martin, Mélanges d'archéologie, I, p. 105. Elle servaient également de mouchoir et de voile. Miracula S. Liutgeri, A. SS. 26 Mars, p. 660.

5) La plupart des détails qui précèdent apparaissent plus ou moins modifiés dans une miniature d'un Psautier du Xe siècle de la Bibliothèque Nationale de Paris, reproduite imparfaitement dans Louandre. Les arts somptuaires, Texte, t. II, p. 68.

6) Quicherat, o. c. p. 119.

7) v. Schlosser, l. c. p. 22.

Sur notre image, on ne voit ni la ceinture, ni le collier d'or; mais, en revanche on aperçoit sous des couleurs plus variées que celles du poète officiel, le diadème et les bracelets d'or, la tunique et la chape avec son »grande monile." Le diadème a fait penser

Fig. 2. — Seconde miniature de l'Evangélaire d'Egmond.
Réponse du ciel aux donateurs.

à la lame d'or des Frisonnes et des Zélandaises. La comtesse de Hollande ne porte, semble-t-il, qu'une seule tunique, très longue, souple et de couleur claire,¹⁾ »blanche

1) Cela paraît mieux encore sur le second dessin.

comme chainse” : c’est, en effet, une chemise, à manches larges, artistement plissées ; mais ses bras sont protégés par des manchettes brodées d’or. Elle n’a pas ce lourd b্লাuid, »ex auro gemmisque rigentem”, qui sera de rigueur à l’époque féodale. C’était peut-être la pièce distinctive du costume gaulois. Elle n’a point non plus ce manteau posé sur la tête en manière de voile, que les conciles de Gaule prescrivaient à l’époque carolingienne. Nous sommes ici à une période de transition. Le manteau a été remplacé sur la tête par un voile plus léger, »une pièce de linge fin dont on s’enveloppait le chef, le cou, le haut des épaules, et dont on laissait retomber un bout le long du bras gauche. On l’appelait une *wimple*, aujourd’hui c’est une *guimpe*,” semblable à celle des religieuses. Cette description de Quicherat répond absolument à notre dessin, qui rend à sa façon la souplesse et la légèreté de ce voile. L’autre partie du manteau était devenue une chape, ouverte par-devant et agrafée avec une large fibule formée de cinq pierres précieuses.

Qu’on ne s’étonne pas d’entendre parler de chapes, pour les laïcs comme pour les clercs. Il est avéré et très naturel que le costume civil et le costume ecclésiastique se copient mutuellement ; et de même que celui-ci fut emprunté à peu près intégralement au costume romain du Ve siècle, ainsi, dans le haut moyen âge, il a influé à son tour sur l’habillement des seigneurs laïcs : la chape de Charlemagne conservée à Trèves ressemble étrangement à la chape dite de St. Boniface, qu’on admire à Dokkum.¹⁾ C’est au IXe siècle seulement que cette parure se répand dans le clergé, et surtout dans les monastères de Belgique²⁾, c’est-à-dire dans le pays d’origine d’Hildegarde. Il ne serait pas surprenant que notre comtesse ait légué sa propre chape pour le service liturgique du monastère d’Egmond.

* * *

Mais, si l’on veut étudier les vêtements ecclésiastiques, il suffit de jeter les yeux sur l’image de la page suivante : saint Adalbert y est représenté debout, avec une aube de fil toute blanche, très longue, souple et encore sans ornements : c’est une «camisia,” comme on disait alors par analogie avec la chemise des laïcs.³⁾ Par-dessus est passée la dalmatique, blanche également, non échancrée sur les côtés, tombant droit et serrant les plis flottants de l’aube très ample des évêques d’Utrecht de cette époque.⁴⁾

Sur la miniature du Xe siècle, le bas de la dalmatique est bordé de galons, les manches sont ornées de perles, et le devant, entre les bandes, est garni de houppes à clochettes : tous ces ornements étaient de mode sur les vêtements ecclésiastiques des IXe et Xe siècles.⁵⁾

1) Cf. P. Pitra, La Hollande catholique, p. 59.

2) Edm. Bishop, Liturgica Historica, p. 273.

3) Les anciens inventaires distinguent ces »albas lineas” des »albas romanas auro paratas,” comme celle de S. Bernulf. Cf. v. Schlosser, Schriftquell. IV p. 257.

4) Cf. v. Mieris, Beschrijv. d. bisschoppelijke zegelen, pl. III, fig. 3 ; pl. VI, fig. 1.

5) Quicherat, o. c. p. 124—127.

Il eût été intéressant de voir comment le diacre S. Adalbert portait l'étole; malheureusement le saint ici n'en a pas, non plus que de manipule.

La dalmatique est couverte en grande partie par une ample chasuble, qui descend jusqu'aux talons par derrière, mais dont le devant semble déjà raccourci. Le tissu tout uni est parsemé de perles disposées en triangles, tout à fait comme la chape de la comtesse, et le pallium de l'autel; voilà encore une mode très commune dans ce temps, et qui s'est conservée dans le pays jusqu'à la fin du XIIe siècle. ¹⁾ C'est aussi un point de contact nouveau entre le costume liturgique et le costume civil. La chasuble, comme la chape de la comtesse et le bliaud du comte, est bordée de rangées de perles. La chasuble et la chape sont taillées de la même façon: la différence c'est que la chasuble est cousue

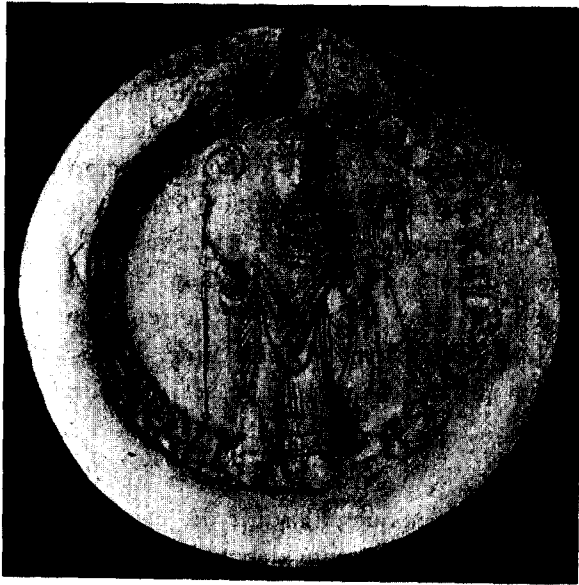

Fig. 3. — Sceau de Godefried, évêque d'Utrecht. (1156).

par devant, et largement échancrée par le haut, en forme de cercle ou d'hexagone, pour passer la tête. C'est si vrai que les deux bordures très ornées de la pièce d'étoffe, après avoir entouré le capuchon et le cou, se rapprochent sur la poitrine mais sans se superposer, comme on peut le voir sur l'image du Seigneur glorieux, qui occupe le sommet de la seconde miniature. ²⁾ C'est ce détail de facture qui a donné naissance à la soi-disant croix de la chasuble. L'amict paré ne paraît sur aucune de ces deux figures; mais, par contre, on voit très bien que la chasuble forme par derrière comme un haut collet, soutenus par quelque chose qui le fait tenir tout droit contre la nuque: ceci est une transformation du capuchon des anciennes chasubles.

On a découvert tout dernièrement une autre miniature de la région, dans un sacramentaire d'Utrecht des dernières années du Xe siècle; elle représente un saint disant la messe, et offrant *per modum unius* le calice et l'hostie déposée dans une patène gemmée placée sur le calice: la figure du prêtre y est assurément d'une exécution plus grossière, avec ses grands yeux à fleur de tête dans le

1) On la trouve déjà sur le manteau des Évangélistes. L'Ordinaire de St. Martin d'Utrecht de 1200 mentionne une «dalmatica cum margaritis» pour les grandes fêtes.

2) Dans un Sacramentaire de Fulda de 975, sur la miniature représentant le martyr de St. Boniface à Dokkum, les deux bordures sont réunies par un point de saillant; dans le dessin voisin: l'apostolat de saint Boniface, la croix de sa chasuble est marquée par une bordure en clair, tout comme dans la peinture du Sacramentaire d'Utrecht, dont il va être question ci-après. *Sacramentarium Fuldense*, édit. Richter, tabel 27.

style des miniatures allemandes de l'époque : notre saint Adalbert paraît élégant, par contraste, et nous rappelle la supériorité de l'art français au Xe siècle. Les vêtements du saint d'Utrecht sont bien moins harmonieusement drapés que dans les majestueuses figures d'Egmond. Cependant les pièces du costume sacerdotal sont les mêmes : aube flottante retenue par une dalmatique de couleur claire, recouverte elle-même par une ample chasuble à capuchon, croix bordée de perles et ornée de franges. Le nom de saint Radbod vient assez naturellement à l'esprit devant cette figure de saint d'Utrecht du Xe siècle, revêtu d'une dalmatique et d'une chasuble ; mais »le moment n'est pas venu de chercher dans cet accouplement un signe distinctif de l'épiscopat" ¹⁾ ; beaucoup de simples prêtres étaient ainsi représentés, voire même des diacres, car la chasuble au temps d'Amalaire et plus tard encore, avant d'être supplantée par la chape, »pertinet generaliter ad omnes clericos." Quant à la dalmatique, c'est l'insigne du diacre. Aussi je n'hésite pas un instant à voir dans le saint d'Egmond le diacre saint Adalbert.

C'est bien ainsi que devait le représenter un contemporain de l'hagiographe Ruopert. Quoi qu'il en soit, en effet, des appellations »vir Dei," »sanctissimus vir," qui seules paraissent dans la biographie proprement dite de notre Saint, et peuvent fort bien,

comme dans les sources anciennes, s'appliquer à un clerc, il est évident que les moines du Xe siècle considèrent leur saint patron comme un diacre, »levita Christi." ²⁾ Sur ce point, le dessin qui nous occupe enlève toute hésitation. Le regardent-ils également comme

Fig. 4. — Miniature du Sacramentaire d'Utrecht.
Une messe en l'an 1000.

1) Quicherat, o. c. p. 126.
2) A. SS. 1. c. p. 86 et 90.

le fondateur de leur monastère? Le passage de la *Vita* relatif au séjour du Saint chez le seigneur Eggo semble plutôt insinuer le contraire. Seule l'expression »Pater noster" dont le moine Ruopert a semé son récit, y ferait penser.¹⁾ Mais ce titre peut signifier simplement »patron" du monastère actuel et de l'église: c'est certainement le sens de l'inscription qui accompagne nos miniatures:

»Hoc textum dedit almo patri (Alberto) Teodricus habendum.

Le Saint était regardé comme possesseur de tous les biens de son monastère: »beati viri monasterium."

Je ne rechercherai pas, après M. le Dr. Gosses, si ce patronage est ancien en ce lieu, s'il date seulement de la translation du corps saint, et si saint Adalbert est devenu immédiatement patron primaire. Je ferai remarquer seulement que les titres officiels du monastère au XIe siècle: »in honore S. Petri et S. Adalberti", et au XIIe siècle: »in honore beate Marie constructum," ne prouvent pas que saint Adalbert soit resté réellement patron secondaire au siècle qui a suivi sa translation; car il n'était pas de style de mettre une église sous le vocable d'un saint local, mais on le nommait à son rang, après les saints plus universels.²⁾

On reviendra plus loin sur ce détail. Admettait-on du moins que saint Adalbert fût moine? Telle est la question qui se pose, intéressante comme toutes celles qui concernent les origines obscures des grandes institutions. Notre miniature, il faut bien le dire, n'y est pas très favorable, puisqu'elle représente notre saint en diacre. Dans les effigies postérieures de saint Adalbert, on le représentera en moine, plus précisément en abbé, avec la tunique monastique et la coule, écourtée comme elle l'était au moyen âge, assez semblable donc à une dalmatique, mais beaucoup plus souple et plus ample. On peut voir sur le sceau d'Egmond de 1263, les larges plis de la coule de saint Adalbert sur la poitrine et sous les bras.³⁾ Ce sceau est imité de celui qu'on avait reçu d'Epternach en 1156; il n'en prouve pas moins qu'à cette époque on l'honorait comme le premier abbé du monastère, tout de même que l'on croyait à ses origines royales:

Sanctus Adalbertus quondam ab Anglis, Nunc a Deo coronatus.

La couronne qu'il porte sur la tête, et le livre de la Règle qu'on lui met en mains, montre bien la pieuse conviction des moines d'Egmond qui font de ce fils de roi le père de la vie monastique dans le pays.⁴⁾ Trente ans plus tard, l'abbé Florent lui trouvera une généalogie et lui donnera 37 ans de règne en Angleterre!⁵⁾

1) A. SS. l. c. p. 85, 86; cf. p. 90: »monachorum caterva . . . talem meruerunt habere pastorem."

2) A Utrecht la cathédrale St. Martin a son autel majeur dédié »in honore S. Johannis Baptiste, et S. Thome Apostoli et S. Martini Archiepiscopi" (Oudst. Cartul. p. 178); de même à Egmond en 1143, Annales Egmond. J. de Leyde, c. 25 p. 28. Cf. Pontificale Romanum, In dedicatione ecclesiae, Dessain, 1873, p. 110.

3) R. Römer, Klooster en abdijen, p. 236; voir figure ci-contre. Cf. J. de Leyde, c. 25.

4) Hédà, Hist. episc. Utraj, p. 26.

5) Mabillon, A. S. S. O. S. B. III, 1, p. 599: »Anno Domini 1296, Florentius . . . cupiens genealogiam b. Adalberti fratrum carnalium non ignorare, reperit in Chronica Regum Anglorum . . ."

Au Xe siècle, rien de tout cela: il n'y a même ni habit, ni tonsure monastiques, mais une belle tête de saint, auréolée, et couronnée d'une noble chevelure. Evidemment, c'est le personnage le plus soigné de toute l'œuvre; à défaut de modèle vivant, il est probable que l'artiste novice a emprunté plus d'un trait de ce visage plein à quelque manuscrit carolingien de son abbaye, peut-être aux miniatures de son Evangélaire. Pour le costume, l'emprunt est plus certain encore, pour qui compare la draperie de la chasuble du Saint, arrondie à la carolingienne, avec les mille plis des habits des laïcs à genoux à ses pieds, ou même du Seigneur glorieux.

Entre ces deux mondes, entre la terre figurée par la ligne ondulée du sol, et le ciel, séjour de l'immortalité, marqué par le grand cercle sans fin à dessins géométriques, à portée du monde divin représenté dans le ciel supérieur par la «mandorle», la tête baignée dans la gloire, et les pieds reposant sur la terre, saint Adalbert nous apparaît dans l'attitude traditionnelle de l'intercesseur: »ibi enim credimus eum, et optamus nostrarum miseriarum memorem,» comme dit sa légende.¹⁾ Cette idée est très bien exprimée par le geste si harmonieux de ses yeux et de ses mains: les yeux tournés vers »le Père des lumières, d'où vient tout don parfait,» les mains tendues, l'une vers le ciel pour en recevoir des bénédictions, l'autre vers la terre, pour les répandre sur ses protégés. La grandeur démesurée du Saint dit naïvement la puissance de son intercession.

Quant à la figure qui apparaît dans »l'amande mystique», on ne peut douter que ce soit le Christ. On le reconnaît à son nimbe crucifère, différent du nimbe tout uni de saint Adalbert..²⁾ On le reconnaît encore aux lettres *A Ω* qui l'entourent,³⁾ et aussi à la croix qu'il porte à la main gauche. De la main droite, il bénit à la manière grecque, en rapprochant mystérieusement le pouce et l'annulaire.

La croix pourtant est un insigne assez rare pour le Sauveur glorieux. Plus curieux encore est cet objet rond, auquel le miniaturiste attache une grande signification, car les proportions en sont manifestement exagérées, comme d'ailleurs celles de la main qui le

Fig. 5. — Sceau de l'abbaye d'Egmond. (1263).

1) A. S. S. l. c. p. 86.

2) Dans l'Evangélaire d'Egbert, fils du comte Thierry, conservé à Trèves, les nimbes sont rectangulaires, ce qui semblerait indiquer que nos miniatures ne sont pas de la même main.

3) Que signifie le signe vertical tracé au-dessous de l'auréole?

présente. Vosmaer a parlé d'une hostie; ¹⁾ mais quel est le prêtre qui a jamais tenu ainsi l'hostie par les bords? d'autant que l'hostie au moyen âge était bien plus large, et presque toujours accompagnée du calice. C'est ainsi qu'elle est représentée dans la peinture du Sacramentaire d'Utrecht, dont nous avons parlé. En fait, on trouve dans l'Évangélaire de Dufay et dans celui de Lothaire un Christ glorieux dont le geste est étrangement semblable à celui-ci. ²⁾ La plupart des artistes et archéologues qui ont étudié spécialement ces deux miniatures, y voient, comme Vosmaer dans celle d'Egmond, une hostie, mais une hostie peinte en or, ou même une pièce d'or; d'autres parlent prudemment d'un disque doré. ³⁾ Sur ce terrain mouvant des suppositions, les plus discrets ont été les plus sages. Ils auraient pourtant dû se dire qu'ils avaient là un type traditionnel, dont la signification originale leur fournissait un point d'appui. Je ne parle pas principalement de cette représentation d'origine syrienne, où le Christ trônant sur le monde est entouré des quatre Évangélistes, représentation qui serait, pour plusieurs érudits, le type primitif de nos miniatures carolingiennes; ⁴⁾ car nos artistes occidentaux du moyen âge n'en sont pas à leur première bévue dans l'interprétation de leurs modèles, en des détails si amphibologiques. Mais enfin, quel sens donnaient-ils eux-mêmes à cette mystérieuse petite boule? Louandre, qui a eu entre les mains toutes ces miniatures, compare le globe du Sauveur glorieux au globe des rois carolingiens, et il y voit le globe du monde: il faut avouer qu'il est bien minuscule; ⁵⁾ le monde, c'est bien plutôt cette sphère immense, »terra scabellum pedum tuorum,» ⁶⁾ sur laquelle le Christ pose les pieds dans plusieurs de ces Évangélaire. L'un d'entre eux, d'ailleurs, semble bien nous avoir livré son secret: voici le distique latin dont il accompagne sa miniature:

Conspicuus resides sublime sede redemptor;
Precones astant; *lumine* cuncta replet. ⁷⁾

La lumière, dans le tableau, ne peut être que cette petite boule; et cette lumière ne peut être que le soleil:

»Inventor rutuli (*lis. rutili*), dux bone, luminis,»

1) Vosmaer, *Over kunst*, 1882, p. 64.

2) Boinet, *La miniature carolingienne*, pl. XXXI et LVI; Louandre, *Les arts somptuaires*, Texte, II, p. 34; Michel, *Hist. de l'art*. I 1, p. 354, Ces manuscrits du IXe siècle sont à Paris, Bibl. Nat. Fonds latin 266 et 9385.

3) Leprieur dans *l'Histoire de l'art*, l. c. parle d'une hostie; Berger, dans son *Histoire de la Vulgate*, p. 251 et 252, propose de voir dans l'Évangélaire de Lothaire une pièce d'or, ou plutôt une hostie, et dans celui de Dufay, une hostie peinte en or; Beissel (*Gesch. der Evangelienbücher*, p. 193) dit seulement: »goldene Scheibe.» Je dois ces renseignements et la suggestion qui va suivre à la bienveillante érudition de Mr. le Dr. A. W. Byvanck.

4) Voir Beissel, *Gesch. der Evangelienbücher*, p. 165, n. 3, où il cite Strzygowski.

5) On pourrait pourtant citer en faveur de cette exégèse le mot d'Isaïe, c XL: »Quis appendit tribus digitis molem terrae?» Le malheur, c'est qu'ici le Christ prendrait le monde avec deux doigts.

6) Isaïe, LX, 1.

7) Évangélaire de Dufay, Boinet, o. c. pl. LVI.

comme chantaient nos ancêtres au matin du Samedi-Saint,

»Qui certis vicibus tempora dividis,
Merso sole, cahos ingruit horridum;
Lumen redde tuis, Christe, fidelibus." 1)

Nous voilà lancés un peu imprudemment dans Prudence: »Magni passus, dira-t-on, sed extra viam." Qu'avez vous prouvé avec tous nos textes? que dans les Evangéliaires français de Lothaire et du Dufay, la petite boule portée par le Sauveur représente le soleil. Remarquons toutefois que dans l'Evangélaire de Lothaire, l'objet est plein et doré, tandis que dans celui de Thierry, il n'est pas doré du tout! Le peintre, dira-t-on, a oublié d'allumer son soleil. C'est possible; pourtant l'objet semble aussi évidé: il donne l'impression d'un cercle, d'un anneau. Je donne cette suggestion pour ce qu'elle vaut, sans m'illusionner sur les objections auxquelles elle peut donner lieu.

Elle trouve un certain fondement dans l'attitude même des deux personnes en prière devant saint Adalbert: celle du comte semble bien indécise, celle de la comtesse, bien humiliée. Les malheureux qui implorent leur guérison au tombeau du Saint se tiennent le plus souvent inclinés ou à genoux, comme ici le comte Thierry II, comme plus tard le comte Thiery VI et la comtesse Pétronille, sur le tympan de l'église du XIIe siècle. D'autres se prosternent, il est vrai, sur le pavé; mais ce sont des pénitents ou des suppliants. 2)

Mais c'est aussi la posture des époux durant la cérémonie du mariage à l'église. C'est particulièrement le geste de l'épouse en recevant l'anneau nuptial. Alors, nous aurions ici la représentation du mariage du comte et de la comtesse? Je n'ose l'affirmer, tant l'idée en paraît de prime abord insolite. Mais je fais remarquer 1°. que le comte et la comtesse, au moment de faire leur donation princière à Egmond, étaient encore »kinderloos," de l'avis de M. Gosses 3); bien plus, qu'ils l'ont faite »prolis ex eis orte intuitu"; le jour de leur mariage n'était-il pas tout indiqué pour cette cérémonie? 2°. Dans cette supposition, nous aurions l'explication de l'anneau qui est entre les mains du Seigneur: la comtesse prosternée demande à Dieu, par l'entremise de saint Adalbert, cet anneau béni, lequel doit lui être apporté des mains de son époux, qui se lève pour le recevoir.

Ainsi, à titre d'hypothèse explicative, *salvo meliori iudicio*, je me permets de faire ici un petit *excursus* liturgique, pour montrer à quel moment de la cérémonie notre dessinateur aurait pris ses personnages.

* * *

1) Prudence, Patr. lat. Migne, t. LXIX, col. 813; cf. Missale Trajectense 1540, In vigilia Pasche.

2) Oorkond. v. Holland, v. d. Bergh: »Anno 1272 . . . ante altare flexis genibus veniam faciet"; A. SS. Boll. Vita S. Adelberti, l. c.: »devotis encliniis salutavit [cruce]"; p. 94; »ante Reliquias S. Adalberti orationi procumbens, erectus . . ." p. 95; »ut [oculos] ad lapides pavimenti contunderet." p. 92. — Cf. Vita S. Frederici, A. SS. 3 Mars: »prosternitur coram altari." p. 288.

3) o. c. p. 63.

Le rite chrétien du mariage n'a pas changé dans ses grandes lignes durant tout le moyen âge: »présentation de l'anneau, consentement des deux époux, puis bénédiction du prêtre, telles étaient, dit W. Moll, les principaux actes de la cérémonie:" ce sont encore ceux du Rituel Romain actuel. Pour l'anneau, en particulier, dit Catalani dans son Commentaire ¹⁾, »vix Rituale antiquum, recentiusve invenies, in quo non extet Anuli Benedictio, qui in celebratione vel ex veteri ritu a Sponso digito anulari sinistrae manus Sponsæ imponi consuevit." Mais ce rite se plaçait d'ordinaire après le consentement mutuel, c'est-à-dire à l'instant le plus solennel de la fonction: voilà pourquoi notre dessinateur a choisi cet instant.

Or, dans la façon de présenter l'anneau, les différents âges chrétiens ont mis, pour ainsi dire, l'empreinte de leur caractère. W. Moll, d'après un manuscrit contemporain de St. Willibrord, dit que »c'était l'épouse qui passait elle-même l'anneau à son doigt." ²⁾ Mais, dès l'époque carolingienne, on crut bon que l'anneau fût présenté par le prêtre à l'époux, qui le mettait au doigt de son épouse, à un doigt quelconque de la main droite. ³⁾ Avec la féodalité, les formules s'allongent, les rites se compliquent: désormais l'époux passe l'anneau successivement aux trois premiers doigts de la main droite et le fixe à l'annulaire de la main gauche. ⁴⁾ Que faisait-on en Hollande à cette époque? Je ne sais. En tous cas, la comtesse a les deux mains tendues. Le comte va lui dire la phrase solennelle: »De cet anneau je vous épouse; de mon corps je vous honore; de mon bien je vous doue." Car nous sommes ici, en pays germanique, en pays de douaire. Le douaire, dans le cas, c'était le don à Hildegarde du monastère d'Egmond, et du fief de Hollande, avec l'usufruit d'une partie de ces biens après la mort de son mari. »Tunc procidat ad pedes eius mulier." Telle était la réponse de la douairière. ⁵⁾ C'est ce geste, peut-être, qui a été immobilisé et immortalisé par le miniaturiste d'Egmond.

D'ailleurs la prostration des deux époux se renouvelait à deux reprises: à leur entrée dans l'église, »prosternant se in medio ecclesiæ"; pendant le Canon de la messe de mariage, »post Sanctus, prosternant se in orationem, extento pallio super eos, quod teneant quatuor homines ad quatuor cornua," ⁶⁾; »antequam dicatur Pax Domini, sponsus et sponsa prostrati ante pedes Episcopi, pallio cooperiantur. Episcopus versa facie manuque extenta super eos. . . ." ⁷⁾ ce dernier détail, pris au Pontifical utrechtais de Jean d'Arkel, semble bien prouver qu'au XIVe siècle encore, les époux se prosternaient devant l'autel.

1) Rituale Romanum commentar. illustr. I, p. 448.

2) Kerkgesch. v. Nederland, I, p. 429.

3) Martène, De antiquis eccl. ritibus, l. II, e. 9, tome I p. 127, d'après un Missel de Rennes du Xe siècle.

4) I. c. manuscrit de Lire en Normandie du XIe siècle, p. 128.

5) I. c. p. 129; manuscrit de S. Victor de Paris du XIIe siècle. Cf. Surtees Society I p. l. 7: le Manuel d'York est encore plus précis: »Tunc si terra in dotem ei detur, procidat illa ad pedes viri," de même celui de Sarum: »Tunc procidat sponsa ante pedes eius, et deosculetur pedem eius."

6) Martène. I. c., p. 128.

7) Bibl. royale de Bruxelles, ms. 13913, fol. 67'; Martène, I. c. p. 131.

Au XVe siècle, ils se tenaient simplement debout à la table de communion. Au XVIe siècle, dans un Rituel de ce pays, on ne précise même plus la place des époux à la messe; mais avant le dernier évangile, »veniet sponsus cum sponsa sub libro, et sacerdos leget evangelium secundum Ioannem *In principio erat Verbum, et cum pervenerit ad locum Et Verbum caro factum est, osculabuntur crucem.*”¹⁾ Il est possible qu’un rite analogue fût déjà usité à l’époque du mariage du comte Thierry; on s’expliquerait alors parfaitement la croix qui est aux mains du Christ, souverain prêtre, comme aussi la main étendue de saint Adalbert.

Du moins, dans l’hypothèse d’un mariage, on comprend mieux le sens précis des paroles qu’on lui prête:

Summe Deus rogito miserans conserva benigne.

Hos tibi quo iugiter famulari digne laborent.

C’est l’équivalent de ces formules par lesquelles le prêtre bénissait l’anneau de mariage: »*Benedix, Domine, anulum hunc, quem nos in tuo nomine benedicimus †, ut quæ eum portaverit in tua pace consistat, et in tua voluntate permaneat, et in amore tuo vivat et senescat, et multiplicetur in longitudinem dierum. Creator et conservator humani generis. . . .*” Dans le cours de la cérémonie, on retrouverait les mots mêmes de notre texte: *Respice, Domine, de cælo sancto tuo, ut digni fiant. . . .*²⁾

Enfin, pour suivre notre idée, à l’issue de la cérémonie, les mariés sortaient de l’église, portant sur la tête une couronne; le pape Nicolas Ier qui donne ce détail comme très usité au IXe siècle, parle aussi de »*ligatura aurea vel argentea, aut ex quolibet metallo composita,*” que les époux, ou du moins la mariée, arboraient au jour de leurs noces.³⁾ Or, c’est un fait que la comtesse porte un diadème d’or sur ces deux miniatures; et il est très possible que cet ornement, que les anciens textes signalent chez les dames de haut rang, fût spécialement une parure de noces.

Je risquerais bien encore une hypothèse au sujet de ce pavement à larges dalles, de couleurs variées en songeant aux »*lapides pavimenti*”, aux ornements des pierres tumulaires, dont nous parlent les documents d’Egmond de l’âge suivant.⁴⁾ Mais Vosmaer fait remarquer sagement que c’est peut-être une imitation un peu trop fidèle du nuage

1) La Haye, Bibl. royale, 73 H 28. Voici la »*professio matrimonii*” qu’il présente: *Ick Isaac Abrahamssoen, comme hier met mijn vrijen wille, onbedwonghen van ymants, en gheef mij manlijke trouwe Rebeccam Bathuels dochter ende beloot haer niit af te ghaen nu noch nimmermeer, om lief of om leet, om rijker noch om schoonder, om sieckten of om krencten, of om enigherleij saecken die God hier namaels, aen haer lijchaem soude moeghen seijnden, voor dat die doodt ons enscheijt, soe help mij God ende alle sij heijlighen.*” l. c. fol. 64. Ce livre était en usage en Hollande à la fin du XVIe siècle, comme le montre cette formule pour les empêchements de mariage: »*Dignissimo Domino D. officiali Reverendissimi Archiepiscopi Traiectensis. Anno 15. . die mensis.*” fol. 65’.

2) *Manuale de Sarum, et d’York, Surtees Society, I. p. 27, 21’.* Ces formules sont universelles au moyen âge.

3) *Epistola ad Bulgaros, anno 866. Patr. lat. t. 119, col. 980.*

4) »*Oculos ad lapides pavimenti contunderet.*” *Vita Adalberti, l. c. p. 92;* »*invenies sepulcrum munitis compositum lapillis.*” *Vita s. Hieronis, A. SS. Août, p.*

sur lequel plane l'ange de St Matthieu dans la partie primitive de l'Evangélaire. Du moins les inégalités du sol, ici ne signifient rien de réel, car on sait que dans les miniatures du M.-A. les mottes de terre représentent, non une colline, mais le sol ordinaire. 1)

Mais le jour des noces était aussi un jour de contrats et de donations. Les dispositions avaient été prises et les actes dressés dès le jour des fiançailles. Ainsi, en 980, le fils de Thierry II, »Arnulfus comes Liudgardam coniugem suam coram rege Ottone desponsavit, testamentumque dotale inde scribi fecit, indic. 8." 2) Les donations pieuses se faisaient devant les reliques des saints, et plus tard à Egmond, elles se firent toujours devant le corps de saint Adalbert, patron du lieu 3). Voilà pourquoi, en face de la cérémonie du mariage, notre dessinateur a retracé, avec la même fidélité historique, le tableau de la donation des deux époux au monastère d'Egmond: le don de l'Evangélaire, et de l'église elle-même, par-devant l'autel et le reliquaire de saint Adalbert 4). C'est ce que nous étudierons dans la fin de cet article.

II.

Lorsque, l'an dernier, Mr. le Dr. A. W. Bijvanck me présenta l'Evangélaire d'Egmond, ce témoin muet de tout notre passé national, »quem Theodericus donavit Alberto, qui hactenus servatus fuit Egmundæ, ac demum in ecclesia Harlemensi inter sanctorum reliquias," 5) me flottaient dans l'esprit certaines données de l'*Ordinarius* d'Utrecht, sur l'ornementation des autels de la cathédrale. D'après ces données très succinctes, j'avais cru pouvoir faire dessiner quelques esquisses, sur lesquelles je n'étais

1) Dans beaucoup d'autres miniatures de cet âge barbare, le sol est représenté par des mamelons, v. g. Sacramentaire de Bamberg de l'an 1000. Cf. *Sacramentarium Fuldense*, édit. Richter, tafel 29. On lit dans Braun, *Beiträge zur Geschichte der Trierer Buchmalerei im früheren Mittelalter*, p. 99, dans la description d'un manuscrit écrit et peint à Echternacht à la fin du Xme siècle.

Das mehrfach geteilte Medaillonrahmen schliesst ein Purpurgrund ein, in dem auf fünf grünen, dunkler und weiss gehöhten Erdschollen das Lamm mit grünen Kreuznimbus steht.

Dieselben bezeichnen einfach den Boden, sie sind als Abbeviatur desselben anzusehen. Otte spricht in der Publikation eines in der Landesbibliothek zu Düsseldorf befindlichen Blattes mit zwei Darstellungen, die stilistisch aufs Engste mit dem Utrechtsalter zusammenhängen (vgl. Goldschmidt, *Repert.* XV. S. 167 f.) bei der Heilung des Leprosen irrümlicherweise von »hügeligen Boden," wo es sich ebenfalls nur um diese Abbeviatur handelt. *Bonner Jahrb.* LXXII S. 77. Vgl. auch Kautzsch, *Einleitende Erörterungen zu einer Gesch. der Deutsch. Handschriften.* S. 13.

2) *Chronic. Egmund.*, cf. *Annales Egmund. ad annum 980*, von Richthofen, *Egmonder Geschichtsquellen*, p. 54-55.

3) »Hanc conditionis stabilitatem hii qui subter notantur super reliquias ipsius sancti Adalberti sacramento confirmaverunt. »Charte de l'armée 1116, Van der Bergh, *Oorkondenboek van Holland*, I, p. 103.

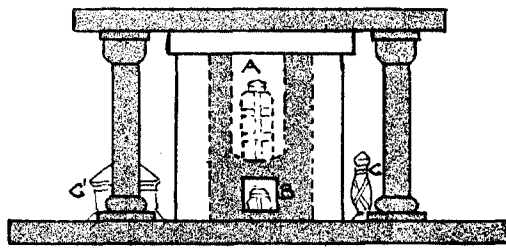
4) »Deze »dedicatio" geschiedde op de volgende wijze: onder de hoogmis werd het boek op het hoogaltaar nedergelegd en door den abt gezegend. Dit herinnert ons de fraaie plaat van het handschrift der 10de eeuw door Dirk II en Hildegardis aan de abdij van Egmond geschonken, en voorstellende deze beide vorstelijke personen op het oogenblik dat zij hun boek op het altaar des H. Adelbertus nederleggen." *Dom Willebrord v. Heteren, Jaarboekje v. Alb. Thijm*, 1893, p. 145.

5) *Dodt, Archief III*, p. 328.

pas entièrement rassuré (cf. pl. IV, fig. A). Et comment aurais-je pu l'être, puisque les autels de ce genre, et les fragiles et trop précieux assemblages qui les surmontaient, ont péri depuis longtemps? Nous avons bien quelques descriptions faites par les anciens chroniqueurs; mais les archéologues savent combien ces descriptions sont obscures, tant qu'on n'a pas de renseignements graphiques. Or, précisément, je n'avais trouvé nulle part encore de miniature ancienne représentant un autel paré à l'antique. Quelle ne fut pas mon étonnement, en ouvrant l'Évangélaire d'Égmond, d'apercevoir mon autel de St. Martin, ou plutôt son frère aîné, peut-être son archétype, dessiné par un moine du pays, à la fin du Xe siècle!

Disons-nous, pour autant, que la cathédrale d'Utrecht suivait en 1200 les traditions ornementales de la grande abbaye bénédictine? Ce serait peut-être mal connaître la rivalité qui régna, dans tous les temps et dans tous les pays, entre deux puissantes églises trop rapprochées, rivalité qui les entraînait souvent en des voies différentes. Il faut plutôt dire

qu'au début du XIIIe siècle, grâce à l'Ordinaire, la cathédrale d'Utrecht gardait encore les traditions liturgiques du haut moyen âge, traditions qui étaient universelles aux environs de l'an 1000, et qui trouvent ici, dans la miniature d'Égmond, leur fidèle représentation. On voudra bien remarquer que cette restriction, qui explique la coïncidence de nos deux documents, ne leur enlève rien de leur intérêt; bien au

ALTARE SANTI MARTINI

- Primum altare: columna cava in qua A Sanctorum sancta.
- Secundum altare quadrangulum unam habens plantationem, cuius B Signaculum cum reliquiis.
- Tertium altare cum 4 columnis. C C Reliquia foras plantationem addita in tertia dedicatione.

contraire, l'Ordinaire de 1200 trouve son commentaire concret dans le dessin de l'an 1000, indépendant de lui, mais tributaire d'une même tradition. Et du même coup, ce dessin, assez bizarre à première vue, acquiert le caractère d'une esquisse à prétentions historiques.

* * *

Le «Liber S. Adalberti» nous dit, en de laborieux hexamètres, comment le comte Thierry II († 988)

«auro cum gemmis aram struxit speciosis.»¹⁾

Sur le dessin, la partie supérieure de la table d'autel est, en effet, dorée. C'était un autel en bois recouvert de plaques de métal précieux, tel qu'on en trouve mentionnés dans les chroniques de cette époque. A la fin du Xe siècle, les abbés de Lobbes, de

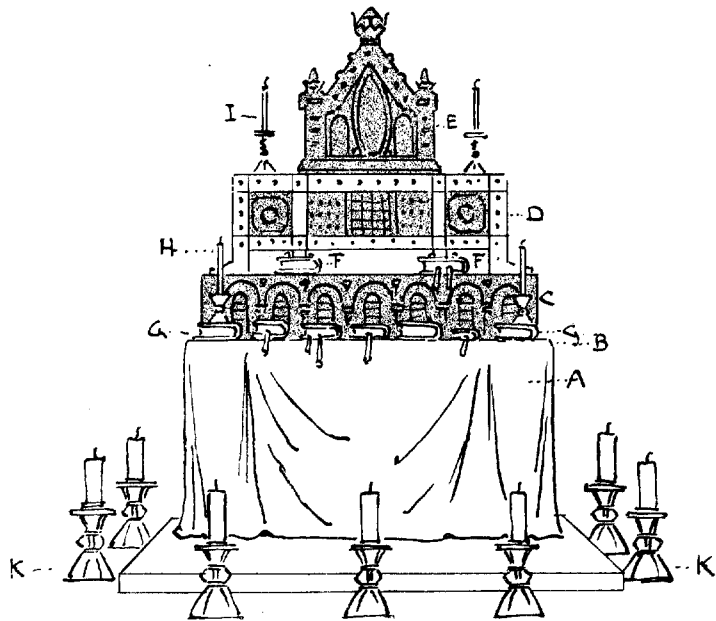
1) Die Egmonder Geschichtsquellen, p. 48. Cf. Oppermann, Die Egmonder Fälschungen, p. 85, 130.

Gembloux et de Waulsort dotèrent ainsi leurs églises d'autels ornés de bas-reliefs en argent; ¹⁾ mais nulle part, dans le pays, on ne signale d'autel en or comme à Egmond. Celui du Dôme d'Utrecht, bien que construit avec une grande recherche, était de matière bien moins précieuse. ²⁾

Pourquoi faut-il que ce riche monument soit ici couvert d'un pallium! Mais la mode était alors aux tentures: on en mettait sur les plus belles œuvres d'art. Cela prouve du moins que le comte ne dépensait pas son or pour attirer les regards des hommes, mais pour témoigner son respect envers le mystère de l'autel et sa piété envers les Saints: *obtulit sancto Adalberto*. Cela prouve aussi que cet autel, déjà doré, et recouvert

d'étoffes, n'avait pas de devant d'autel émaillé ou doré, et que le »rétable» d'Egmond était placé sur cet autel et non devant.

D'ailleurs, comme je le disais, le »pallium» ou *antependium* était à la mode, mode déjà ancienne, qui remontait à S. Ludger et au-delà, mode désormais universelle, comme le prouvent plusieurs légendes et de nombreuses miniatures du moyen âge. ³⁾ La tenture est ici rehaussée de pierreries et bordée de larges franges. Elle est suspendue sous la table d'autel, et non étendue sur l'autel en guise de nappe, comme on le faisait à Utrecht et ailleurs aux XIIe et XIIIe siècles. Elle est fixée en quatre points, vraisemblablement au sommet de quatre colonnes;

ORNATUS ALTARIS STI MARTINI.

A. Pallium.	F. Duo libri lapidibus ornati.
B. Mappa.	G. Septem libri deaurati.
C. Scrinium sci Wironis.	H. Duæ candelæ super altare.
D. Aliud scrinium.	I. " in summitate altaris.
E. Scrinium Godefridi ep.	K. Septem candelæ ante altare.

nous avons donc ici un de ces autels à huit colonnes si fréquents à cette époque.

1) Reussens, Cours d'Archéologie, I, p. 422.

2) Oudste Cartular. Utrecht, édit. S. Muller p. 178. Cf. pl. IV, fig. A'. C'était un autel »triple», symbole de la Trinité: il était formé d'un pilier creux renfermant des reliques, d'un second autel cubique muni d'un sépulcre scellé, enfin d'un troisième autel recouvrant le tout, de ses colonnes ou même d'un mur plein où s'ouvraient deux fenestrelles latérales qui permettaient de voir et de toucher les reliques placées de chaque côté. Cf. au tombeau de saint Ludger placé »subara maxima», »ex pago Egmundi, pervenit ad locum, ibique dum coram tumba S. Liudgeri a dextro cornu prostratus altaris.» A. SS. 26 Mars. p. 657.

3) De Vooy, Middelnederl. legenden, p. 254, note 2.

L'étoffe n'a rien de la rigidité métallique de nos modernes »antependium,» mais elle pend naturellement, et forme trois larges plis. Au pied de l'autel, on ne voit pas de marches, apparemment parce qu'il n'y en a point à cette époque. Sur l'autel, de nappe, point de cierges sur l'autel, ni autour, comme on le pratiquait autrefois. Donc que nous sommes en dehors de l'office, ce qui explique la présence d'une femme si près du sanctuaire, car sitôt la messe finie, on enlevait les cierges et la nappe, et les simples fidèles venaient vénérer les reliques.¹⁾ Nous sommes pourtant en un jour de fête, puisque l'autel est paré de tous ses ornements, qu'aux jours ordinaires on remisait à la sacristie ou dans une cavité de l'autel même.²⁾

* * *

Quels sont donc ces ornements? Ici l'imagination n'a point carte blanche: écoutez plutôt ce qu'on lisait dans l'*Ordo ad Synodum* de l'abbaye d'Egmond³⁾, sous le titre de *Oratio synodalis* de Léon IV »Super altare, nichil ponatur, nisi capsæ et reliquiæ, aut forte quatuor Evangelia, et buxida cum corpore Domini ad infirmos. Cetera in nitido loco recondantur.»⁴⁾ Sauf la pyxide, nous trouvons ici tout le reste: livres et reliquaires.

Il faut dire que vers l'an 1000, on plaçait sur l'autel toutes sortes de livres de chœur, en dehors des Evangéliaires. On les »posait» à plat sur l'autel, et même on les »exposait», soit de face, soit de champ, de façon qu'ils fussent bien vus dans toute leur richesse: »ponuntur et exponuntur», dit l'*Ordinarius* d'Utrecht de 1200, »omnes libri deaurati et deargentati,»⁵⁾ et quelques-uns d'entre eux, d'ordinaire les »VII libri deargentati» restaient ainsi exposés durant toutes les octaves solennelles, même en dehors des offices. A Egmond, le rite était le même aux jours de fête, comme au jour du mariage du comte.

Voilà, je crois, le spectacle qui nous est ici présenté: si les quatre baies au centre des arcatures du fond ont de la peine à représenter les quatre Evangiles, appuyés contre les reliquaires, les sept objets qui sont au premier plan sont presque sûrement sept livres précieux, placés de diverses façons: les uns à plat, les autres de champ et sur la tranche, de façon à faire voir leurs deux couvertures à la fois. Je ne puis pas l'assurer; mais ces petits procédés étaient tout à fait dans les mœurs du temps. Et encore une fois, on n'avait pas le choix des ornements: livres ou reliquaires. On s'imagine assez difficilement sept petits

1) Matthævs, *Fundationes*, p. 164.

2) v. Schlosser, *Schriftquellen f. Kunstgesch.* IV, p. 184.

3) Dans le Catalogue de Salduinus de Haga Comitum, le manuscrit intitulé: *Canones cum Penitentiali Romano*, qui incipit ab Oratione hac: *Assumus Domine sancte*, est en réalité un *Ordo ad Synodum*, composé en effet d'une série de canons conciliaires, et débutant par ceux du concile de Tolède, qui servaient en particulier aux chapitres pour l'élection des abbés. H. G. Kleyn, *Archief v. Ned. Kerkgesch.* 1887, p. 161.

4) Mansi, *Concil. t. XIX*, p. 314.

5) Manuscrit des Archives d'Utrecht, fol. 14', puis fol. 19'. Il sera prochainement édité dans la »*Bibliotheca S. Willibrordi*».

écrins de cette forme. Ou bien optons pour quatre écrins carrés, et trois livres arrondis. 1)

Si l'on veut voir les détails d'un de ces livres précieux, il suffit de considérer de près celui que nous présentent le comte et la comtesse. Et avec quel soin ils le tiennent! »Curialiter aperiant, fideliter tractent," disait l'adage; »rigas non tangant, manus non supponant." Le livre est ouvert délicatement, et la tranche dorée, qui se détache en noir sur la photographie, est très nettement marquée en or sur la miniature. 2) Mais voyez-vous sur les contours de cette ligne sombre, une autre ligne plus claire? Ceci c'est ce qu'on appelait proprement le »texte", c'est-à-dire la couverture du livre, faite de bois, d'ordinaire, mais parfois d'argent ou d'ivoire.

Ici ce sont deux ais de bois, recouverts d'une plaque d'argent »seris argenteis munitum", lit-on dans l'Inventaire du XVIe siècle 3); les plats sont rehaussés d'or et de gemmes: »textum gemnis auroque retextum," comme dit le *Liber Adalberti*. Il est bien évident que le livre offert ainsi solennellement par le comte et la comtesse, n'est autre que notre Evangélaire, dont les vieux textes d'Égmond attribuent la donation à Thierry II. 4) Le vers texte ajouté au-dessus de notre miniature semble incliner dans ce sens:

Hoc textum dedit almo patri Teodricus habendum.

La charte de 1083 l'attribue, au contraire à la comtesse: »Uxor prædicti comitis, Hildegarda venerabilis, optulit et ipso Deo, sanctoque Adalberto, . . . textum euuangeliorum auro gemmisque decoratum." Il semble bien qu'elle ait raison; car, si l'Evangélaire avait été donné par le comte, il est probable que sa femme, même au jour de son mariage, n'aurait pas été associée à la cérémonie, tandis qu'une fois mariée, elle ne pouvait, sans son mari, faire acte de donation

Faut-il voir une allusion au mariage de nos princes dans ces vers qui accompagnent la miniature:

*Hoc textum dedit almo patri Teodricus habendum,
Necne sibi coniuncta simul Hildgardis amore,
Altberto, quorum memor ut sit iure per evum?*

Simul n'est-il pas un remplissage, tout aussi bien que *amore*? La réponse dépendra de l'idée que chacun se fera du talent du versificateur. On y verra, du moins, le sens général de la formule de donation: ils donnent à saint Adalbert pour s'assurer ses prières constantes près de Dieu, de même que tel autre prince donne à St. Martin pour obtenir son intercession. 5)

1) Kronenburg, Maria's heerlijk. in Nederl. V, p. 572: »Slechts kleinere reliquiehouders dan werden deze in nissen in de versierde kast geplaatst. »A. St. Sauveur d'Utrecht, en 1569, on exposait les Evangélaire de face devant un coussin de soie rouge: »Item duo pulvelli ex holoserico rubeo qui ponuntur post libros Evangeliorum." Archief Utrecht, XXVII, p. 382.

2) Cf. Louandre, Les arts somptuaires, St. Luc., dans un Evangélaire un VIIIe siècle.

3) De Katholiek, t. LVIII, p. 30.

4) Le Dr. Oppermann fait remarquer que le Catalogue de Balduinus omet précisément les livres les plus anciens et les plus précieux de la Bibliothèque d'Égmond, en particulier l'Evangélaire, o. c. p. 78.

5) Oudste Cartul. Utrecht, p. 19: donation du roi Zwentibold en 896: »ut sanctus Martinus, in cuius veneratione ista contulimus, pro nobis dignetur intercedere . . ."

La donation est faite ici selon toutes les formes liturgiques: les donateurs sont debout, dans l'attitude d'hommes libres faisant une libre démarche, devant l'autel de Dieu et de St. Adalbert, à qui ils font leur offrande. Ils vont la déposer sur la pierre de l'autel, à l'endroit même où tantôt l'on va placer le calice du sacrifice. Aux Evangiles cependant, on faisait parfois une place d'honneur en les exposant sur les reliquaires eux-mêmes: ainsi faisait-on à Fontenelle au VIIIe siècle, et encore à Utrecht au XIIIe; ¹⁾ ainsi faisait-on peut-être à Egmond au Xe siècle. Rien ne manque à la cérémonie, même pas le tapis symbolique sous les pieds des donateurs. ²⁾ Et de ce lieu élevé, tous les fidèles sont témoins de la donation. Tous ces rites se maintenaient encore au XIIe siècle dans les églises de Hollande. ³⁾ Ils se faisaient aux fêtes liturgiques, mais spécialement aux mariages princiers. ⁴⁾

Le don de Thierry et d'Hildegarde a été, comme l'on sait, religieusement respecté: en 1574, le livre était conservé à la cathédrale de Haarlem »inter sanctorum reliquias,» et il était encore intact. ⁵⁾ Mais en 1604, il ne restait plus, du couvert, que le bois. ⁶⁾ Les pierreries avaient été enlevées lors d'un des nombreux transferts que le livre eut à subir, à cette époque de persécution contre les hommes et les choses du passé chrétien. . . .

Mais revenons à notre autel du Xe siècle. Si nous n'étions au jour du mariage du comte, je proposerais volontiers d'identifier les trois ou sept livres placés sur l'autel avec les manuscrits liturgiques offerts par Egbert, le fils de Thierry II. Au reste, il est encore possible que cette collection ait été faite par ses parents, et qu'il l'ait gardée en usufruit sa vie durant. Du moins le Catalogue du moine Baudouin compte parmi les livres d'Egbert une »historiaque le *Liber Adalberti* nous dit venir de sa mère Hildegarde. Parmi les autres dons qu'il attribue à l'évêque de Trèves, plusieurs venaient sans doute de son nouveau diocèse, ou passaient pour en venir, mais les livres à l'usage personnel d'Egbert, tels que »son Missel» et »son Collectaire» étaient probablement originaires de Hollande plutôt que de Trèves. ⁷⁾ Voilà donc au moins trois livres qui pouvaient se trouver sur l'autel d'Egmond.

* * *

1) v. Schlösser, l. c. p. 287; Ordinarius S. Martini, fol. 14¹.

2) Cf. J. Belet, De officiis eccl. c. 115, d'après le ms. de La Haye, Bibl. royale, 71 J 43: »dicuntur tapeta quasi statio pedum . . . quia [fideles] mundana calcare debent pedibus.»

3) Hist. episc. I p. 265: donation de Godefridus en 1178.

4) Van den Bergh, Oorkondenb. v. Holland, I, p. 66.

5) Dodt, Archief III, p. 328; de Katholiek, t. 58, p. 130: »Librum Evangeliorum antiquissimum scriis argenteis munitum.» Inventaire de la cathédrale de Haarlem.

6) Lettre de Sasbold Vosmeer, Dietsche Warande, t. II, p. 178.

7) Il est facile de voir que les attributions du Catalogue ont été faites à Egbert de Trèves 1°. d'après le *Liber Adalberti* qui fournit 6 attributions précisées à l'aide des manuscrits correspondants: missale eius, collectarius eius (= capitulare LA), passionalis qui incipit . . ., etc. . . .; 2°. d'après la charte de 1083 qui ajoute l'*historia*, c'est-à-dire tout simplement une Bible complète, et non l'*historica scolastica* du XIIe siècle, comme le croit le Dr. Kleyn; 3°. d'après l'antiquité et la provenance probable de certains manuscrits d'Egmond, v.g. les Vies des Saints de Trèves; mais ici le bibliothécaire a pu être en défaut, v.g. pour le Boèce. Sur ce sujet, cf. Oppermann, o. c. p. 78; sur les psautiers tripartites, voir Revue bénédictine, t. XXVIII, p. 350.

»Retro altare, tabula": derrière l'autel, le rétable, formé ici de reliquaires mobiles, suivant la mode de ces temps reculés.¹⁾ Il y a, au moins, deux reliquaires superposés: par conséquent ni l'un ni l'autre ne peut être le tombeau de St. Adalbert, qui était isolé et immobile. Serait-ce peut-être ce »feretrum" fort simple dans lequel on avait mis les ossements de St. Jéron,²⁾ le seul corps saint à peu près entier de l'abbaye d'Egmond?³⁾ Pour le second reliquaire, qui est en saillie sur le premier, on pourrait plus facilement l'identifier avec ce »scrinium argenteum plenum reliquiis sanctorum," offert par Egbert de Trèves. Car les dessins ici marqués — des rinceaux, symboles de la vie éternelle — s'accommoderaient bien d'un fond d'argent. Le »scrinium" était par définition un reliquaire plus petit et plus précieux, un »écrin" qui contenait de simples fragments de corps saints, tels justement qu'on en fit au XIIe siècle pour des reliques de S. Adelbert.⁴⁾ L'écrin d'Egbert devait contenir des reliques de Ste Agathe, et d'autres vierges martyres de Rome: c'est sans doute ce reliquaire qu'on appelait la »cista romana",⁵⁾ et qui faisait l'admiration de l'évêque Hartbert au XIIme siècle.⁶⁾

En 1136, puis en 1199, on avait dû déposer le reliquaire de St. Jéron sur des autels secondaires placés sous son vocable.⁷⁾ En tous cas, au XIIIe siècle les deux reliquaires susdits n'étaient plus sur l'autel principal de l'abbaye, mais ils furent définitivement transportés sur des autels nouvellement construits dans la sacristie. Et vers ce même temps, on rapporte, — détail très vraisemblable, — que l'abbé Lubbert fit faire un rétable fixe, qui couvrait tout le grand autel et représentait la Passion de N.-S. Ce n'était donc pas l'ancien rétable du comte Thierry II, mais une pâle imitation. Je croisais bien qu'il a remplacé les deux reliquaires du Xe siècle, qui n'étaient plus de saison.

»Dès le IXe siècle dit Reussens, on exposait quelquefois sur l'autel les reliquaires. Mais il serait difficile de dire si cette exposition était permanente ou temporaire. »La plupart des textes de cette époque disent plutôt que, la fête passée, on serrait les reliquaires dans le trésor, ou parfois dans une excavation pratiquée derrière l'autel; c'est ce qu'on faisait encore au XIIIe siècle à St. Martin d'Utrecht.⁸⁾ Ainsi, en temps ordinaire, le fond de l'abside restait bien en vue, ainsi que le tombeau de St. Adalbert: »ut pretiosissima sui corporis ossa, eminentius elevata cunctis in conspectu locarent." ⁹⁾ Et cette intention du saint lui-même, toujours présente à la mémoire de ses fidèles, semble bien prouver

1) Reussens, Cours d'Archéologie chrétienne, I p. 426; Art chrétien, 19.

2) Vita S. Jeronis, A. SS. Boll. 17 Août. p. 479.

3) Cf. Catalogus reliquiarum, fol. 108^v: In capsâ sancti Yeronis, reliquie sancti Yeronis pene totius."

4) »De scrinio quodam aureo sanctarum reliquiarum S. Patris Adalberti." Miracula S. Adalberti, A. SS. l. c. p. 91.

5) Chronique de J. de Leyde, c. 13, édit. Matthæus, p. 11; Dodt, Archief, III, p. 328; l'antiquité de ce reliquaire est insinuée par le nom de Ste Agathe donné à une église dépendant d'Egmond.

6) A. SS. l. c. p. 94.

7) Oorkond. v. Holland, I, p. 335. Batav. Sacra II, p. 426.

8) Ordinarius S. Martini, fol. 15^l: Secundis vesperis dictis, custos reportabit ornatum altaris in thesauriam.

9) Vita S. Adalberti, l. c. p. p. 88.

que sa châsse n'était point généralement masquée par des reliquaires ou par un rétable, comme elle l'était aux jours solennels.

Ces jours-là, l'autel majeur de l'abbaye couvert d'un pallium et d'une nappe, était orné de deux reliquaires et d'un rétable, sans parler des livres précieux et des cierges. Or, à St. Martin d'Utrecht, deux siècles plus tard, c'était absolument la même disposition : livres, reliquaires et rétable : »In Circumcisione Domini, ante vespervas, ponuntur VII libri deaurati et pallium viride. Ponitur eciam scrinium beati Wironis, *super* quod ponitur aliud scrinium, et *desuper* angelus cum cruce vel alia tabula deaurata Ponuntur etiam due candeles super altare, VII ante altare”¹⁾

L'autel d'Utrecht devait donc reproduire très exactement l'aspect de celui d'Egmond. On pourra comparer notre reproduction avec l'esquisse qui avait été tentée de l'autel St. Martin, avant d'avoir connu la miniature d'Egmond. Celle-ci d'ailleurs va nous apprendre encore quelques détails.

* * *

Au-dessus des deux reliquaires, en effet, le dessinateur a marqué la place du rétable ; mais, par prudence peut-être, il n'en a esquissé que les contours, ou bien, si l'on veut, il l'a couvert de deux volets. C'est grand dommage. Au reste, les descriptions enthousiastes de Hêda d'Egmond et de Baudouin de La Haye nous dispenseront d'insister sur ce chef-d'œuvre. L'inscription qui l'entourait marquait son âge, et insinuait, je crois, son origine : »Dominus Deus” fait penser à »Herr Gott” des langues germaniques. Par le nombre des lettres sur chaque côté (50) et au-milieu (100), on voit que c'était une table rectangulaire, couvrant à peu près tout l'autel. La description de Hêda nous montre comment on savait alors allier aux cultes vraiment catholiques de la Croix et des Apôtres, la dévotion locale à S. Adalbert, patron du pays, et à St. Bavon, patron de la donatrice : Hildegarde était fille du comte de Gand. Il est rare à cette époque de voir figurer des saints locaux sur les autels.²⁾

Plus tard, son fils Arnulf »in eadem tabula fecit fieri quatuor Paradisi flumina,” évidemment aux quatre coins de la composition, sous la forme de vieillards portant des urnes. C'était un motif d'origine païenne, suspect aux censeurs artistiques du temps de Charlemagne, mais qui se christianisa peu à peu durant le Xe siècle.³⁾ On le verra plus tard, vers le milieu du XIIe siècle, sur le rétable de Stavelot.⁴⁾ Quant à la pierre magique, peut-être éclairée par transparence, »ostiliarium noctibus valentem illuminare templum,”⁵⁾ si quelqu'un veut la trouver dans cette pierre dorée figurée au milieu du fronton, il devra avouer qu'elle a perdu un peu de son éclat. Ce n'est pas étonnant, après neuf siècles!

1) Ordinarius S. Martini, fol. 19¹.

2) Le motif principal : la Croix, et les Apôtres, était emprunté aux décorations absidales des basiliques.

3) Libri Carolini, III, 23.

4) Reussens, o. l. c. I, p. 429.

5) Balduinus de Haga.

Un dernier mot sur l'origine des rétables. A l'époque où l'abbaye d'Égmond recevait le sien, St. Marc de Venise recevait de Byzance la fameuse «pala d'oro», St. Denys en France et Ste Marie de Cambrai avaient aussi leur rétable d'or.¹⁾ »Ce fut dans les églises monastiques que cet usage semble avoir pris naissance. Dans le cours du XIe siècle (et dès la fin du Xe), la plupart des abbayes changèrent la disposition intérieure de leurs églises Le fond de l'abside, n'étant pas occupé, comme dans les cathédrales, par le siège pontifical, attendu que l'abbé siégeait au chœur avec ses moines, on y plaça l'autel des reliques. Celles-ci, enfermées dans des châsses ou des coffres, étaient placées sur ou derrière l'autel Lorsque l'exposition avait lieu derrière l'autel, la châsse était élevée à environ deux mètres au dessus du pavement, et appuyait l'un de ses pignons sur l'autel même ou sur un rétable de pierre peu élevé. Si ce pignon était dépourvu d'ornements, il était régulièrement masqué par un rétable.»²⁾

Ainsi, plus tard à Utrecht, on exposera aux fêtes secondaires »*scrinium cum tabula.*»³⁾ Mais aux grandes fêtes et durant toute leur octave, »*in altari*» ponitur *scrinium beati Wironis, super quod eciam aliud scrinium, et desuper angelus cum cruce vel alia tabula deaurata, vel scrinium episcopi Godefridi († 1178) deauratum.*»⁴⁾ On remarquera cette dernière alternative : on place au sommet de l'autel un rétable, ou un reliquaire très orné qui en tient lieu ; si l'on met une châsse moins riche, on lui adjoint un rétable : *scrinium cum tabula.*⁵⁾

A Égmond, pareillement, si l'on met le rétable devant la châsse de St. Adelbert, il est à conclure que celle-ci n'est pas très ornée, du moins sur son pignon antérieur. Sans doute, on nous dit que Thierry II »*sanctas reliquias venustissime fabricato sarcophago recondidit.*»⁶⁾ Mais, la forme ancienne de sarcophage présentait un pignon trop étroit pour garnir le fond de l'abside. Aussi est-il assez probable que ce »bel ouvrage» dont on parle à propos de la châsse, n'était autre que le rétable, qui ne faisait qu'un avec elle. La *Vita S. Adalberti* favorise cette opinion : »*Pignus sancti corporis (ce sont des cendres, n'exigeant qu'un reliquaire de petites dimensions), inclusum sarcophago. eleganti fabricae decoravit artificio.*»⁷⁾ Le rétable garnit tout l'arrière de l'autel. Est-il sur l'autel même ? Béka semble le dire ; mais il parle au XIVe siècle. Il semble bien, du moins, que le corps saint ne soit pas contigu à l'autel. On s'en approche en foule, »*catervatim,*» durant la messe solennelle, et l'on y fait son oblation avec force prostrations et mouvements de dévotion.⁸⁾ Pendant la reconstruction de l'église, on déposa les restes sacrés dans une

1) Gildeboek 1919, Avril, p. 13; Balderic, *Chronicon Camerac*, I, c. 102.

2) Reussens, l. c. p. 426.

3) *Ordinarius S. Martini*, fol. 25.

4) *Ordinarius S. Martini*, fol. 14.

5) On peut voir les détails de cette disposition à l'autel matutinal de S. Denys, tel qu'il est représenté dans un tableau de van Eyck, *Viollet-le-duc, Dictionn. d'architecture*, II, p. 26.

6) Charte de 1083, Cf. *Vita* : »*loculis honorentur nitidioribus.*» l. c. p. 88.

7) *Vita Adalberti*, A. SS. Boll., 25 Juin, p. 88.

8) l. c. p. 92: »*Dum ergo Missarum solennia celebrarentur, ad feretrum Sancti, quo plurimi oblationum gratia catervatim accedebant, dum devotioni cordis precibusque lacrymiosis indulget. . . .*»

espèce de hutte de bois très étroite; et cependant on ne les mit pas sur l'autel, mais »secus altare", comme précédemment. 1) Dans la nouvelle basilique, de même, la chaise se trouva isolée et surélevée derrière l'autel, et J. de Leyde nous conte comment un détrousseur de haute volée s'embarassa dans la courtine qui retombait derrière l'autel sur les degrés du monument. 2) Pour qui connaît l'empire, la tyrannie des traditions dans nos églises du moyen-âge, cette insinuation aura bien quelque poids.

En veut-on un autre exemple? Pendant la construction de la nouvelle église, le corps de S. Adelbert fut placé, dit l'hagiographe du XIIe s., derrière l'autel, »tabulam quamdam depictam habens super se, quæ illud obumbrans a pulvere, vel qualibet iniuria posset defendere." 3) La nouveauté, ici, c'est que la table est en bois peint. Mais c'est une règle quasi générale que les reliquaires les plus précieux sont ainsi protégés par un tabernacle en charpente, parfois plat comme à Egmond au XIIe siècle, plus souvent en forme d'église. 4) C'est ce qui s'était fait à St. Denys, à Fulda, à Seligenstadt, à Augsbourg, etc. 5) Les anciens textes sont unanimes sur ce point: quelques-uns appellent cela une »coutume française", et ajoutent qu'on suspendait des voiles de soie aux colonnes de cet édicule. Mais, il faut bien l'avouer, les représentations graphiques nous manquent à peu près totalement. Les archéologues sauront gré à notre dessinateur d'avoir esquissé celui de St. Adelbert, sous forme d'un fronton supporté par trois colonnes, dont le soubassement est un toit en plan incliné garni de gros cabochons. Mais il faut laisser à de plus expérimentés le soin de nous dire si le toit et l'édifice entier est rond ou carré, s'il a trois ou huit colonnes. Souvent ces tabernacles étaient en carré long portés par huit piliers.

Au-dessus de ce tabernacle — n'oublions pas, en effet, que cet édicule à reliques est l'ancêtre de nos tabernacles modernes, — au-dessus, une petite croix, oh! bien petite pour une croix d'autel. Mais il y en avait une autre au beau milieu du rétable; et puis, Egbert, fils de Thierry, avait offert à l'église »cruce auream", une croix mobile qu'on plaçait à l'autel pour les processions et avec laquelle on exorcisa plus tard les malades. 6) Mais il n'y avait point de croix fixe sur l'autel. A St. Martin d'Utrecht, en 1200, il n'y a non plus d'autre croix que celle du rétable et les croix processionnelles. 7) D'ailleurs, dans toutes les églises du moyen âge, en particulier à Egmond dès le temps de Thierry II,

1) l. c. p. 93.

2) Annal. Egmond. c. 70.

3) A. SS. l. c.

4) A St. Denys, les reliques de S. Louis au XIIIe siècle furent recouvertes d'une table plate, mais celles de St. Denys, à l'autel majeur, étaient surmontées d'une charpente à trois nefs. Cf. Viollet-le-duc, l. c. p. 24

5) Cf. Schlosser, o. c. p. 130, p. 134; Vita L. Rabani, c. 16.

6) A. SS. l. c. p. 94.

7) Ordinarius S. Martini, fol. 14: »angelus cum cruce"; fol. 14: »ponuntur omnia ventilabra et omnes cruces, ex quibus custos ornat altare secundum voluntatem suam." Sur les bannières du pays, voir l'esquisse de Buchelius reproduite dans le catalogue Muller 1906, de la vente Smislaert.

il y a une croix monumentale au haut de la nef, qui efface toutes les autres, du moins pour les fidèles, qui la contemplant avec une foi ardente. ¹⁾

* * *

Ainsi, en échafaudant bien des hypothèses, nous sommes arrivés au sommet de l'autel; nous avons même jeté un regard furtif dans la nef de l'église. Cet intérieur d'église est la question la plus obscure de toute notre étude. Nous ne sommes renseignés là-dessus que par l'encadrement de notre autel. C'est une construction de transition entre la basilique latine carolingienne et l'église romane: elle a des arcs romans, et les colonnes à chapiteaux carolingiens y alternent avec les larges piliers romans. Encore, dans cet ensemble, bien des détails sont-ils conventionnels: tout d'abord, évidemment, les bases en gradins, et les fenêtres dans les colonnes, puis les anneaux à triple moulure le long des fûts. On pourrait croire que ce sont de ces frettes métalliques avec lesquelles les architectes byzantins cerclaient leurs colonnes; mais plus probablement, c'est une fantaisie du dessinateur, ou plutôt une imitation routinière des dessins qu'il avait sous les yeux. On trouve de tels anneaux sur la miniature de St. Paul prêchant, dans la Bible de Charles-le-Chauve (IXe s., Tours), avec une esquisse des fenêtres. Les miniatures des Sacramentaires de Fulda ont souvent des fenêtres sur les colonnes qui leur servent d'encadrement. ²⁾ Plus près de nous, dans la partie originale de notre Evangélaire, les Evangélistes ont des pupitres ainsi ornés de tores et de fenêtres, et posés sur une base en gradins. Le pupitre est devenu colonne! D'ailleurs, le même motif en gradins a été repris, d'une façon très inattendue, dans le cercle de gloire de la seconde miniature. Et ces colonnes supportent directement la toiture de l'église. Voilà assurément de la haute fantaisie! Et pourtant c'est une convention communément admise dans ce genre de compositions. Prenez l'Evangélaire de Cologne, prenez celui de St. Bernward d' Hildesheim: vous y verrez, comme ici, un intérieur d'église limité par deux colonnes, et couronné par le toit du même monument. Qui plus est: l'intérieur est vu d'enfilade, de l'ouest à l'est, où se trouve l'autel, tandis que la toiture est en perspective longitudinale! Ici, la place du campanile vers la droite nous avertit de chercher l'abside de ce côté. Aucune trace de transept; mais cette complication dépassait les moyens de notre artiste.

Et pourtant, nous avons ici une basilique à transept. Ce n'est plus une construction en bois comme la chapelle des Dunes ou l'église de Thierry I. Rien de plus expéditif que de pareilles constructions, »quantum rudes adhuc talium rerum poterant" ³⁾: »avec une bonne provision de bois amenée à pied d'oeuvre, et quelques ouvriers rassemblés dans les environs", sans pierres ni mortiers, sans plan ni architecte, sauf les indications du bon Dieu, »la bâtisse avançait rapidement." ⁴⁾ Les compagnons s'encourageaient mutuellement,

1) »Cum adsisteret vultui divino imaginis Domini nostri Jesu Christi..." A. S.S. I. c. p. 90.

2) Sacramentarium Fuldense, édit. Richter, tafel 4, 6, 8, etc.

3) A. S.S. p. 86.

4) I. c. p. 87.

et dans les cas embarrassants ils se réunissaient pour délibérer, sur le chantier, le matin avant de se remettre à la besogne. ¹⁾

Ici, au contraire, il y a certainement des architectes, des entrepreneurs, et même des ouvriers laïcs, les moines, futurs hôtes de la basilique, y font figure d'auxiliaires, employés aux travaux les plus simples. ²⁾ C'est que c'est une oeuvre toute nouvelle dans le pays, un monument à chaux et à pierres, de vraies pierres qu'il a fallu faire venir de loin. ³⁾ On en parlera longtemps, et dorénavant déjà le chroniqueur de la future abbaye le note en tête de ses annales. ⁴⁾

Mais aussi, quels murs ! On n'en est plus à craindre les caprices de la flamme, et à veiller jour et nuit pour éviter les sinistres répétés, qui ont dévasté l'oratoire primitif. ⁵⁾ Quand on voudra jeter à bas ces murailles, il faudra construire un de ces béliers inaugurés aux croisades. ⁶⁾ »Les nouvelles églises monastiques, construites de 950 à 1050, étaient, dit Lasteyrie, plus monumentales que bien des cathédrales.» Celle d'Égmond devait avoir des proportions déjà respectables, car le chroniqueur du XIIe siècle note avec quelque ironie la décision de la comtesse Pétronille, résolue à détruire ce temple »comme trop étroit.» ⁷⁾

* * *

Il est difficile de dire comment la basilique était disposée. On peut cependant admettre, selon les traditions constantes de cette époque, que, dans cette église abbatiale, l'abside n'était point occupée par le corps de S. Adalbert, mais que celui-ci se trouvait derrière un autel latéral. Notre miniature, d'ailleurs, nous montre un pilier et deux arcs derrière le reliquaire. Les textes écrits font penser également que le corps saint était dans le fond un peu mystérieux d'une petite abside. Les fidèles ont tout un trajet à faire pour s'y rendre, et ils en *sortent* comme d'un oratoire. ⁸⁾ C'est d'ailleurs le nom qu'on donne à cet endroit de la nouvelle basilique, comme on le donnait autrefois à la chapelle des Dunes et à celle de Thierry I. ⁹⁾

L'autel dédié à S. Adalbert se trouve en avant, au centre d'un chœur secondaire assez étroit. C'est à cet autel du saint qu'on offre les enfants malades, et aussi les petits oblats; ¹⁰⁾ c'est là peut-être que se célèbrent les professions monastiques. Mais cela ne veut pas dire que ce soit l'autel principal, où se chantent les messes solennelles, où se

1) l. c. p. 87 et 88: »Sigifridus quidam fervorem sociorum imitari dedignatus...»

2) l. c. p. 94.

3) l. c. p. 88. »Een steenen kerk, ja dat was nog een wonderwerk in deze streken, waar natuursteen ontbrak.» I. Gosses, o. c. p. 63; cf. Adam Brem. Gest. Pontif. Hamb. II, c. 67.

4) De même, à Eyck, à la fin du IXe s., Vita Harlindis, c. 23.

5) l. c. p. 89: le ton acerbe du chroniqueur monastique sur la »superbe et la perversité des gardiens» de cette chapelle, fait penser qu'elle était restée aux mains des clercs.

6) l. c. p. 96.

7) l. c. p. 93.

8) »ad feretrum sancti perductus est; ... egressus est.» l. c. p. 92.

9) l. c. p. 87, 88; Liber S. Adalberti, édit von Richthofen, p. 64.

10) A. SS. p. 89.

signent les contrats importants. Celui-ci est appelé »autel St. Pierre" 1), et il semble assez loin du tombeau pour que les fidèles y accèdent en foule durant la messe. 2) Au-devant de cet autel, dans la croisée du transept, se trouve le chœur des moines, alors assez peu nombreux. Mais, au milieu du XIIme siècle, quand l'abbé Walter († 1161) construisit la nouvelle église, »post factam de parvo numero fratrum magnam congregationem," 3) non seulement les moines de chœur occupèrent toute la croisée formée par les arcs doubleaux, »quatuor arcus qui chorum ambiunt," 4) mais le peuple des convers dut prendre place dans la nef, donc devant la croix du tref: c'est ce qu'on appellera plus tard le chœur des convers. 5) Seul, le bas de la nef, ou comme on disait alors, »du temple", au sens précis de ce mot, était donné aux malades et aux pèlerins. Désormais, ils étaient tenus plus loin du transept, et ne gênaient plus par leurs clameurs les Frères dans leur psalmodie au chœur, comme ils le faisaient encore au début du XIIme siècle dans l'église de Thierry II. 6)

La vraie place des laïcs, dans ces églises monastiques, ce sont les bas-côtés; leurs vrais autels, ce sont l'autel des Apôtres et des Martyrs, placé dans le bras Sud du transept, devant le côté des hommes, et l'autel des Vierges et de la Vierge Marie, situé devant les femmes, de l'autre côté. Telle est la tradition universelle et pas assez remarquée, des basiliques carolingiennes. Or à Egmond, le comte Thierry I a été enseveli »ante aram S. Marie," et Thierry II, »in capella Apostolorum" ce sont donc nos deux autels latéraux. 7) Disons plus précisément que le premier comte a sa sépulture dans le transept Nord, et son successeur dans le transept Sud. C'est le *Liber S. Adalberti* rédigé avant 1125, qui nous donne ces précisions: elles s'appliquent donc sans aucun doute à la basilique de Thierry II.

Mais pourquoi ces deux personnages ont-ils choisi ainsi le lieu de leur repos? Des raisons de symétrie seraient un anachronisme, tandis que des motifs de dévotion sont au contraire tout à fait de saison. On sait, en effet, combien les bienfaiteurs des églises tenaient à être ensevelis près de l'autel de leur saint préféré, c'est-à-dire près de son tombeau, devant le monument qu'ils lui avaient élevé, et qui devait rappeler leur souveuir à la mémoire des pieux fidèles. 8) Or, si Thierry I a fait la translation de S. Adalbert,

1) Charte d'Adallard (± 1120): »ante altare S. Petri in Hecmunde," Goederenlijsten, p. 21.

2) A. SS. p. 92: »Dum ergo Missarum solemnina celebrarentur, ... ad feretrum Sancti, quo plurimi oblationum gratia accedebant, perductus est."

3) Annales Egmund. J. de Leyde, c. 25, p. 30.

4) A. SS. p. 94.

5) De kroniek van het klooster Aduard, Hist. Genootsch. XXIII, p. 50.

6) l. c. p. 92: »Nostra quoque memoria..." Cela n'existe plus.

7) On trouve ces indications topographiques dans le *Liber S. Adalberti* rédigé entre 1124 et 1125; mais elles ont disparues des Chroniques postérieures, et même de la Chronique d'Egmond du début du XIIIe siècle. Cf. I. Gosses. De vorming van het Graafschap Holland, p. 28, notes 1 et 2. C'est que la disposition intérieure de l'église a été modifiée profondément sous Walter.

8) »Adalardus, abbas Egmundensis sextus, sepultus est ante chorum ecclesie parochialis quam construxerat." Annales Egmund XIVe s. De même, le grand abbé Walter »sepultus quiescit in medio

il ne faut pas oublier que Thierry II a transféré St. Jéron. Il est donc assez vraisemblable que S. Adalbert ait eu ses reliques à l'autel de Notre-Dame, et S. Jéron, comme de droit, à l'autel des Apôtres et des Martyrs.

La justification de cette double hypothèse va nous entraîner à étudier l'emplacement et l'aménagement des trois églises qui se sont succédé sur le sarcophage de S. Adalbert. Mais comme elle peut apporter quelques lumières sur la disposition des autels et des tombeaux des comtes dans ces églises, je me permets cette nouvelle digression un peu aventureuse, ne serait-ce que pour attirer l'attention des érudits sur une source de renseignements topographiques qui semble être restée jusqu'ici inexploitée. Notre démonstration repose principalement sur l'inamovibilité des sépultures, principe intangible du Xe au XIIIe siècle, même au cas d'un déplacement ou d'un abandon des anciens édifices.¹⁾ A cette époque, on surprend des transferts de tombeaux amenés par des constructions nouvelles; et alors, généralement on déposait les restes exhumés d'un défunt dans le sépulcre d'un de ses pairs, mort avant ou après lui.²⁾ Ainsi à Egmond, la Chronique du XIVe siècle place Florent I dans le chœur de l'église, entre ses deux fils, tandis que celle du XIIe siècle marque qu'il avait été primitivement enseveli »in clastro" avec Thierry IV, et c'est encore à cet endroit que les situe la Chronique du XIIIe siècle.³⁾

Après avoir proposé une double hypothèse au sujet des deux premiers comtes, passons rapidement sur leur successeur Arnulf: il se fit enterrer »dans le cloître d'Egmond, près de la porte de l'église", ou mieux »de la nef": »juxta ostium ejusdem templi,"⁴⁾ sans doute parce que cet »Arnulfus, adjutor patris existens in constructione monasterii," avait achevé l'œuvre de son père, en construisant un cloître plus confortable pour les moines.⁵⁾ Son fils, Thierry III se fit ensevelir »juxta oratorium ejusdem basilice in aquilonari parte. »Que faut-il entendre par ce mot" oratorium »qu'emploie ici le *Liber S. Adalberti*? Serait-ce le chœur des moines, c'est-à-dire le transept? Ce n'est guère vraisemblable, car notre chronique le désigne constamment sous la nom de »chorus".⁶⁾ C'est bien

Capelle beate Virginis, quam ipse construxerat preter ceteras monasterii officinas, cui id extat epitaphium:

Ordo loci... docent quem lapis iste tegit." Annales Egmond., J. de Leyde c. 25, p. 30. — De même à Utrecht, les évêques Bernulf et Conrad. Cf. Chronique d'Egmond du XIIIe siècle.

1) Cf. Chronique d'Aduard, dans Hist. episc. Groning. p. 33.

2) Catalogus episcoporum Ultraject, édit S. Muller, p. 33.

3) Cf. von Richthofen, Egmonder Geschichtsquellen, p. 72, 74 et 78; cf. Egmondsche Annal uit de 14e eeuw, édit. Hulshof, p. 51.

4) Cf. quelques lignes plus haut: »ante crucem in templo", qui était certainement au haut de la nef; c'est, d'ailleurs le sens précis du mot *templum* dans les chroniques du pays au moyen-âge.

5) Martyrologium de Balduinus de Haga Comitum. De même plus tard, et pour la même raison, Florent I et Thierry IV. Cf. note 4 page précédente.

6) Florent I, le fils de notre Thierry III, eut un fils de son nom qui mourut en bas âge, et qui par privilège, fut enterré, »in choro predicti cenobii. »Liber Adalberti, o. c. p. 74. Or, ce n'est pas le sanctuaire, mais bien le chœur des moines, à la croisée du transept, car son père, plus tard, fut enseveli à ses pieds: »obiit puer, sepultus tumulo quo requiescit Theodericus frater suus comes 7." Annal. Egmond XIV s. édit. Hulshof, p. 51. Or le *Liber Adalberti* qui nous donne ces mêmes indications, ajoute que »iste [Theodericus] sepultus est in medio Hecmondensis ecclesie."

plutôt l'oratoire, le lieu le plus vénéré de cette grande église. J'ai nommé la chapelle septentrionale où repose S. Adalbert. Si cette identification fait difficulté, qu'on se rappelle le passage où la *Vita S. Adalberti* raconte le double incendie survenu à »l'oratorium celeberrimi patris." Il ne s'agit plus à cet endroit de l'oratoire des Dunes, désormais privé de son Saint et de ses pèlerins,¹⁾ mais bien certainement de la chapelle bâtie par Thierry I à Hallem, où, — toujours d'après notre *Vita*, — »ex ligni materia construxit oratorium." ²⁾ Thierry I a donc dû être enseveli dans cet »oratoire" qu'il avait construit. Or le *Liber S. Adalberti* nous assure qu'en 1125, ce premier comte, ce premier évêque de S. Adalbert, se trouvait enterré dans la basilique abbatiale, »ante aram Sanctae Mariae." C'est donc que son oratoire primitif avait été enclavé dans l'église en pierres de Thierry II, ou du moins que celle-ci avait été élevée sur l'emplacement de la première. Et ce parti se comprend, il s'imposait même, puisqu'il s'agissait de renfermer un corps saint sans lui lui faire subir une nouvelle translation. ³⁾ Et du même coup se comprend le nom si humble d'oratorium donné à l'église primitive par l'hagiographe de 980, et le double vocable: »Sancti Petri et S. Adalberti" sous lequel on désigne la nouvelle église: ⁴⁾ elle a son autel majeur sur l'emplacement de l'autel St. Pierre de Thierry I, tandis que la chapelle de S. Adalbert ne forme plus qu'une aile, un bras du transept de la grande basilique de Thierry II. Est-ce à dire que l'édicule en bois ait été enclavé tel quel dans la construction en pierre? Le cas ne serait pas chimérique, tant on avait de respect alors pour l'œuvre de ses prédécesseurs; mais le problème architectonique a dû être simplifié... par l'incendie. On nous parle, en effet, de deux sinistres qui ont successivement réduit en cendres l'oratoire de S. Adalbert, sans brûler le voile qui avait autrefois enveloppé le corps du saint; si l'on tient à réduire la part de l'in vraisemblable, on peut admettre que le premier incendie est survenu avant la construction de la nouvelle basilique: l'église de bois s'élevait seule sur le tombeau du saint, et elle a été entièrement consumée. ⁵⁾ Ce désastre fut pour Thierry II l'occasion de refaire tout à neuf, et même de reconstruire l'édifice en pierre, et avec des dimensions plus grandioses. Dans le plan agrandi, le sanctuaire primitif ne formait plus qu'un oratoire, une chapelle latérale, plus à portée des fidèles que l'autel majeur renfermé dans le chœur des moines. Et justement, l'affluence des visiteurs, et donc l'entassement des oblations et des cierges dans cet »oratorium

1) A. SS. l. c. p. 87: »sancti viri oratorio." Au XIe siècle, il n'a plus qu'un seul *custos*, tandis que la chapelle d'Egmond en a plusieurs, l. c. p. 89.

2) A. SS. l. c. p. 89 et 88.

3) Il n'y a pas à songer à un transfert du tombeau Thierry I hors de son église: ceci ne se pratiquait jamais pour les laïcs, moins encore pour un donateur.

4) De oudste goederenlijsten, édit. S. Muller, p. 10, p. 21.

5) Pourrait-on admettre que le feu ait atteint même la châsse du Saint? Il faudrait, pour hasarder cette affirmation, peser les mots du biographe: »*pignus sancti corporis*," »*solum pallium remansit expers huius* (au singulier) *exustionis*." A. SS. l. c. p. 88, 89. Le fait est qu'au siècle suivant, on désigne le reliquaire de S. Adalbert par le mot *scrinium*, écriin. l. c. p. 93. On comprendrait mieux dans ce cas le scandale des ignorants »*tam stolidae mentis ut, Sancti huius præiudicare velint potentiae*." l. c. p. 89.

celeberrimi patris,"¹⁾ occasionna, comme en maint autre lieu de pèlerinage, un second incendie. Mais, cette fois, les nouveaux murs en pierre résistèrent à la violence des flammes: le mobilier seul fut consumé: »*cunctis illic depositis crematis, . . . in combustione rerum templi huius.*"²⁾

Evidemment, les tombeaux du comte Thierry I et de son arrière petit-fils Thierry III restèrent à leurs places respectives, voisines l'une de l'autre: l'une »*ante aram Sancte Marie*», et, l'autre, »*juxta oratorium ejusdem basilice in aquilonari parte*», tout cela dans le bras septentrional du transept. Les Annales du XIVe siècle insinuent bien un déplacement de la première des deux tombes: »*sepulti pro tunc ante altare beate Virginis*"³⁾; mais cela doit s'entendre d'un déplacement de l'autel de la Vierge, consécutif à un déplacement de l'église dans son ensemble, au XIIe siècle. C'est ce que nous explique la même chronique dans un passage similaire à propos du sépulcre de Sicco, le frère de Thierry III: »*Anno Domini 1030, Sifridus Sicco preses, sepultus pro tunc est in medio ecclesie monasterii Egmandensis; sed quia eadem ecclesia per Walterum abbatem transposita est, ideo sepulcrum ipsius mansit in abside australi dicte ecclesie.*"⁴⁾ Si le milieu de la grande nef de l'église de Thierry II s'est trouvé à l'extrémité Sud du transept de l'église de Walter, c'est donc que celle-ci a été reportée vers le Nord, et même vers le Nord-Ouest. Ce déplacement s'explique peut-être par l'agrandissement du cloître et des dépendances du monastère; limités au Sud de l'église par la vieille route des Dunes, et devenus trop étroits au XIIe siècle, quand la communauté, sous Walter, devint si nombreuse, les bâtiments ne pouvaient se développer que du côté du Nord, en rejetant plus loin l'église. Mais Walter a eu aussi, croyons-nous, une raison liturgique. En effet, ce déplacement des constructions avait certainement pour conséquence de déplacer l'autel Ste Marie et le tombeau de saint Adalbert dans la nouvelle basilique: cet ancien oratoire qui constituait tout le noyau de l'église primitive de Thierry I, qui était devenu une simple chapelle latérale de la basilique de Thierry II, est pris de nouveau comme centre de l'église romane de Walter. Ce qui était, dès l'origine, le centre de la dévotion des fidèles, était toujours sans doute demeuré le pivot de l'église: mais, tandis que l'humble sanctuaire avait été laissé dans son mystère à la fin du Xe siècle; la liturgie magnifique du XIIe siècle demandait qu'il fût mis au premier plan, en pleine lumière.

Ce qui tendrait à prouver que l'autel de S. Adalbert est bien devenu l'autel

1) L'expression *celebris* dans la littérature pieuse de cette époque marque le concours des pèlerins. Cf. »*Cum adhuc celebris populorum concursus ad festivitatem Sancti conveniret.*" *Miracula XII. s. A. SS. l. c. p. 92.*

2) Cette préservation providentielle du corps de bâtiment serait tout à fait miraculeuse, si l'église eût été encore entièrement en bois, comme l'étaient l'église de Thierry I, et l'oratoire des Dunes.

3) *Egmondsche Annales uit de 14e eeuw*, édit. Hulshof, p. 48.

4) l. c. p. 50. J. de Leyde, qui a utilisé cette chronique, dit cependant, dans le texte édité par Matthæus: »*in parte boreali.*" Ch. XIII, p. 13; mais, malgré son ordinaire précision, il faut dire qu'en toute cette question topographique, il a confondu ses diverses sources et les renseignements pris sur place, au point que son texte se contredit parfois.

majeur, c'est que la reconstruction de celui-ci n'est, pas mentionnée dans la liste très complète des consécration d'autels contenue dans le Cartulaire d'Egmond.¹⁾ On parle bien, en 1113, d'un autel occidental, dans la crypte, près de la tour Sud, et donc près des fonts baptismaux, consacré évidemment à St. Jean Baptiste, et destiné à assurer le service des messes durant la reconstruction du chœur. En 1136, celui-ci est achevé, avec ses deux chapelles latérales dédiées, comme toujours, l'une au Nord »à Ste. Marie et à toutes les Vierges, l'autre au Sud à St. Etienne, St. Jéron, et à tous les Martyrs".²⁾ Cette chapelle St. Etienne était, au rapport de J. de Leyde, le lieu de sépulture de Thierry IV, enseveli autrefois »in medio ecclesie". Il faut en conclure qu'elle est bien sur l'emplacement de l'ancien autel majeur St. Pierre. Par le fait même, elle n'exigeait pas de dotation nouvelle. Mais l'autel St. Marie, construit à neuf sur le terrain nouvellement anvhahi par l'église, fut richement doté par l'abbé Walter et ses successeurs, qui se firent presque tous enterrer en cette place entièrement libre,³⁾ tandis que, devant l'autel des Martyrs (l'ancien autel majeur de Thierry II), le comte Thierry VII († 1203) se retrouva voisin dans la tombe de ses ancêtres Thierry IV et Sifridus Sicco. Quant à Thierry I, il était de nouveau, il est peut-être encore, au beau milieu de l'église du monastère qu'il avait fondé, devant l'autel Ste. Marie et S. Adalbert. Cet autel, devenant l'autel majeur, devait comme de juste, donner son nom à l'église entière; elle fut, en effet dédiée en 1143 »in honorem Virginis Marie, beatorum Apostolorum Petri et Pauli et Bartholomei, et S. Adelberti confessoris"⁴⁾; c'était la série des patrons de la basilique dans leur ordre de dignité, sans signification topographique.⁵⁾ A cette dédicace, l'autel principal, désormais sous le vocable de St. Adalbert, fut consacré à nouveau, avec de nouvelles reliques, en même temps que l'autel St. Benoît dans le transept Sud. Désormais, la partie antérieure de la basilique est définitivement disposée pour le culte; mais le bas de la nef, — s'il est vrai, comme le disent les Annales, que la construction en fût achevée dès 1139, — ne

1) Oorkondenboek v. Holland en Zeeland, Van der Bergh, I, p. 335.

2) Cf. Jaarboekje van Alberdingk Thijm, 1894, Kloostergebouwen in Middeleeuwen, De Abdij van Egmond. L'auteur, Dom W. van Heteren, O. S. B. a étudié avec soin la disposition intérieure de l'église romane, et il identifie bien nos deux autels d'après la liste des reliques de Balduinus (pag. 218); il dit fort bien: »De Noordelijke abside bevatte vermoedelijk het Altaar van O. L. Vrouw, dat in 1136 door B. Suward gewijd werd". (pag. 238). Mais il se trompe en ajoutant: »Aan deselfde Noordelijke zijde was ook de kapel der H. Apostelen"; celle-ci, du moins le tombeau de Thierry II placé autrefois »in capella Apostolorum", devait se trouver alors tout à l'extrémité du transept Sud, à côté du tombeau, de Sicco (»in abside australi" dit le Nécrologe, p. 50, et non au Nord, comme dit encore l'auteur cité), et à côté de l'autel de St. Etienne et des Martyrs, qui était le principal autel latéral du Nord, devant lequel étaient enterrés Thierry IV et Thierry VI, placés tous deux »in capella S. Stephani" par J. de Leyde, c. 15 et 27.

3) Annales XIV s. p. 34; cf. Kloostergebouwen in de Middeleeuwen, l. c. p. 239; L'auteur (p 236, note 1) rectifie à juste raison »ante borealem januam chori" au ch. XXVIII des Annales de J. de Leyde, d'après le ch. LIII du même chroniqueur.

4) J. de Levde, Annales Egmond. c. 25, et Necrologium Balduini, Oorkondenboek v. Holland p. 335.

5) L'appellation ancienne »S. Petri et S. Adalberti", qui reparait dans la charte de 1162 est due à la cession du monastère à St. Pierre de Rome en 1139.

se meuble que peu-à-peu, et quasi logiquement. Cinq ans après la dédicace deux autels nouveaux sont consacrés: l'autel de la Croix, sous le grand Crucifix de la nef, et l'autel St. Jean l'Évangéliste, autel de famille des comtes, près de la tour Nord, donc vis-à-vis de l'autel St. Jean Baptiste.¹⁾ Il ne reste plus désormais qu'à ajouter l'autel St. Michel, entre les tours, sous le porche, devant le »Paradis", car les deux autels consacrés en 1250 sont extérieurs à l'église: la »capella b. Marie Virginis in monasterio" se trouvait au Sud du Cloître; et l'»altare ecclesie" désigne soit un autel de Buurkerk, soit un autel secondaire de l'église abbatiale.²⁾

Au reste, il ne faut pas prolonger indéfiniment cette digression, mais plutôt la clore en montrant l'intérêt: la disposition intérieure de l'église d'Egmond ici décrite répond aux règles générales observées dans tous les pays gallicans et germaniques à cette époque; et surtout elle ressemble complètement à celle de la cathédrale St. Martin d'Utrecht en 1200: là aussi, il y a deux autels latéraux dédiés aux Martyrs et aux Vierges, un autel médian à la Croix, et, au bas de l'église, un autel St. Jean, dont le patronage est commun au Baptiste et à l'Évangéliste, enfin un autel St. Michel sous les tours.³⁾ C'est ce qui permet d'avancer avec plus d'assurance quelques détails mal précisés dans les Chroniques d'Egmond, et d'affirmer que l'autel St. Adalbert représenté dans notre miniature est bien un autel latéral.

* * *

La perspective qui s'ouvre à gauche a demandé manifestement beaucoup de travail au dessinateur: elle n'en demandera pas moins à l'interprète. Je crois, sauf meilleur informé, que c'est une vue cavalière d'une des tours occidentales, donc de la tour Sud. Au bas, on aperçoit une étroite ouverture, placée intentionnellement au niveau du pavement intérieur de l'église: cela peut passer pour une fenêtre de crypte. Qu'on se rappelle la »crypta turri australi contigua," qui vit la dédicace d'un autel en 1113,⁴⁾ mais qui doit être beaucoup plus ancienne, car on ne construisait plus guère de cryptes à cette époque. La situation de cette crypte, près de la tour Sud, n'est pas moins curieuse; quelques archéologues ont cru qu'elle était placée hors de l'enceinte de l'église du XIIe siècle, et l'ont identifiée à tort avec cet abri provisoire où l'on déposa les reliques de S. Adalbert durant les reconstructions. Il serait plus naturel de rappeler ce déplacement, dont nous parlions précédemment. L'église abbatiale ayant été portée vers le Nord-Ouest, pour cause d'agrandissements, la crypte qui s'ouvrait près de la tour Sud devait, dans la basilique antérieure, se trouver au bas de la grande nef: c'était une de ces cryptes occidentales comme on en trouve à Maastricht, à Fulda, etc. . . .

1) C'est évidemment, »in boreali parte ecclesie", devant cet autel, que Thierry VI, son fondateur se fit enterrer († 1173).

2) Ce pourrait être l'autel des SS. Anges; mais un tel vocable, pour un autel de monastère, paraît bien extraordinaire à cette époque. L'autel de la sacristie sera consacré en 1342, et déplacé en 1516.

3) Cette topographie du Dôme d'Utrecht sera étudiée en détail dans l'*Introduction à l'Ordinaire de St. Martin*, publié par la Société liturgique St. Willibrord.

4) Chartularium Egmond. v. d. Bergh, I, p. 335.

Au-dessus de la crypte s'élevaient les deux tours occidentales, dont on aperçoit ici les étages successifs. Le haut et le bas de ce mur sont formés par une alternance de pierres ou de briques noires et blanches. On pratiquait déjà en Belgique ce mélange harmonieux des couleurs, mais généralement par assises superposées.¹⁾ Il n'est pas impossible que les architectes flamands d'Egmond aient voulu innover; mais il est bien possible aussi que ce soit le moine dessinateur qui ait voulu varier son encadrement. Du moins l'intention de représenter un mur appareillé n'est pas douteuse. Entre ces deux étages en moyen appareil, s'interpose une zone toute unie, où le moëllon est noyé dans le mortier. Les deux petites fenêtres étroites, qu'on y voit et carrées selon le goût de cette époque, sont mieux à leur place sur un corps de tour que sur un bas-côté d'église: on imagine facilement un escalier en vis, un »cochlear" montant à la chambre des cloches, comme il y en avait aux tours de St. Trond.

Pour couronner le tout, la masse sombre mais svelte d'une tour arrondie: c'est évidemment une charpente en bois recouverte de mortier ou de cuir, comme à Cologne, à St. Trond, etc. . . .²⁾ Le toit est formé de lames de plomb, pour prévenir les coups de vent.³⁾ Remarquez toutefois que l'ornement triangulaire qui les figure ressemble étrangement celui qui se voit sur l'écritoire de St. Jean dans notre Evangélaire. Au-dessus s'élève une fleur de lys — déjà! — très différente des bourgeons monumentaux qui surmontent la façade de l'église.

A la naissance du toit, court une gouttière en plomb, et au-dessous une série de petits carrés qui, dans l'imagination de l'artiste, peuvent figurer l'extrémité des chevrons, qui soutenaient la toiture. Viollet-le-duc a expliqué dans son Dictionnaire d'architecture⁴⁾ comment, dans les églises romanes primitives, les chevrons reposant sur des pannes longitudinales, et celles-ci directement sur une suite de fermes, devaient ressortir à l'extérieur, si l'on voulait épargner la brique, comme c'était le cas à Egmond. Cette charpente formait la »superior testudo", que les bourgeois démolissaient parfois pour transformer le toit de leur église en plate-forme de citadelle.⁵⁾

Les fermes du comble étaient certainement, à cette époque, apparentes à l'intérieur, et taillées en berceau au-dessus du réseau des entrails, ou »laquear"; et tout cela était rehaussé de peintures, comme à l'ancien St. Sauveur d'Utrecht.⁶⁾ C'est l'une de ces pièces de bois, »lignum non modicæ quantitatis," que le bon frère Gérard fit choir sur la tête d'un paysan sans le blesser, grâce à l'intervention de S. Adelbert.⁷⁾

Sur les chevrons portait la toiture. Elle est figurée ici par des losanges de trois

1) »Nobile templum lapidibus rubrisque lateribus intermixtum. »Cartular. Sithiense, p. 17.

2) Cf. Mortet, Recueil de textes, p. 16, n. 3.

3) Rudolphi, Gesta abbat. S. Trudonis, Pat. lat. t. 173, p. 147, 148.

4) Tome III, s. v. Charpente, p. 4

5) C'est ce que firent les bourgeois de Groningue à St. Walburge en 1195 (Driessen, Monum. Groning. p. 873).

6) 2^a Vita S. Bonifacii, A. SS. Boll. 5 Juin, p.

7) A. SS. 25 Juin, p. 93.

couleurs: vert, bleu et jaune. Ce sont des bardeaux de bois, couverture d'une grande légèreté, qui avait l'inconvénient d'être parfois emportée par le vent, surtout dans les lieux exposés comme Egmond. Aussi on les fixait souvent par des barres de plomb qui se croisaient en losange. Parfois même on remplaçait les bardeaux par des lames de plomb, clouées sur des voliges avec des clous de fer et retenues sur les bords par des pattes pour empêcher que le vent ne les retroussât.¹⁾ Il n'était point défendu, bien au contraire, de donner à cette grande surface un aspect ornemental. On voit cela très distinctement sur notre toit: les lignes brunes, ce sont les plombs; les losanges colorés, ce sont les bardeaux ou les tables de plomb. On juge de l'effet imposant de cet édifice à plusieurs lieues à la ronde: ce n'était pas pour déplaire aux maîtres de céans.²⁾ Ils ajoutaient encore à l'effet en y posant des girouettes, des coqs, des boules d'or.³⁾ Quant aux deux bourgeons placés aux extrémités du faite, ils avaient leur utilité: ils masquaient le poinçon, pièce de charpente dans laquelle venaient se fixer les tenons des quatre arêtiers de la coupe.⁴⁾

Sur la ligne de faite, formée par des plombs, apparaît le campanile. A-t-on idée de faire tenir un campanile sur le faite d'un toit! C'est pourtant bien ainsi qu'est figuré le nôtre. Il faut dire que c'est une simple cage de bois, portant une roue de fer où sont fixées de petites cloches: »superrima rota, ubi hastulæ et tabulatæ claxendicis configi debuerant"⁵⁾. Il n'y a ici que trois cloches assez petites, pour sonner les heures de l'office, car les grosses se trouvent toutes dans les tours occidentales. Dans tous les monastères, le campanile se trouvait ainsi au-dessus du chœur des religieux.⁶⁾ Celui-ci, comme celui de St. Riquier et bien d'autres est »à triple étage", surmonté d'une coupole en étain et d'une girouette. Ces petits édicules étaient posés tout d'une pièce sur la toiture des églises et fixés par des crampons de fer. Malgré tout, il est à souhaiter que les deux tenons semi-circulaires qui le fixent à la charpente soient plus solides que ceux de tel campanile de Cambrai, dont la chute menaçante tint les bourgeois en haleine pendant plusieurs jours.

* * *

A chaque retombée du toit, au-dessus des hauts murs de la nef, s'allongent deux autres murs surmontés d'un toit très inclinés. Ici l'imagination a beau jeu; car aucune autre miniature ne nous présente un tel ensemble de constructions au-dessus de la toiture. Voici donc deux simples hypothèses que je présente. Ou bien c'est une fantaisie du moine artiste qui a projeté à cette hauteur les bâtiments de son monastère, c'est-à-dire le cloître, avec ses deux tourelles attenantes à l'église; et, de la sorte, il présente en

1) Viollet-le-duc, Dict. d'architecture t. II, p. 117, s. v. Bardeaux; t. VII, p. 209—212, s. v. Plomberie.

2) A Bruges, l'église St. Donatien ainsi couverte »honestatis suæ fulgore præminebat." A. SS. Bolland. 2 Mars, p. 192. Cf. p. 195.

3) Mortet, Recueil de textes, p. 74; Annales Egmond. Histor. Genootschap, p. 65.

4) Violet-le-duc, o. c. t. V, p. 272, s. v. Epi.

5) Schlosser, S. Bertin, Schriftquellen, p. 198.

6) A. Corbie, Vita Adalhardi, c. 88.

raccourci, sur son dessin, tout ce que le comte a donné à ses moines, à savoir l'église, l'autel avec le rétable, et le »claustrum" avec des encorbellements qui sont des gouttières. ¹⁾ Remarquer pourtant que ces grands murs n'ont de fenêtres que sur le toit, ce qui est bien un inconvénient pour les cellules et le cloître. D'ailleurs où a-t-on lu que le comte ait construit un cloître en pierre? M. Gosses, après une étude minutieuse des sources historiques, incline à croire que les bâtiments claustraux étaient restés de bois comme aux temps héroïques qui avaient précédé, et que l'église seule était en pierre. ²⁾ C'est qu'en ces âges de foi la pièce maîtresse et quasi unique d'un monastère était la »basilique", le moutier, »monasterium": »Dieu premier servi!": ses serviteurs, les moines, se blottissaient frileusement, dans des abris de fortune, le long du mur méridional de l'église, qui formait le premier côté du cloître; ils traçaient à la hâte un mur d'enceinte, et voilà le cloître fermé!

Il faut donc renoncer à voir dans ces hautes murailles le petit cloître d'en bas, et il faut dire que ce sont vraiment des appendices de la toiture, et, disons le mot: des fortifications. La supposition, je le sais, n'a rien d'inattendu, ou du moins d'in vraisemblable, étant donné que Thierry II éloigna les moniales, si dévouées à S. Adalbert, et établies là par son père, précisément parce que, dans leur monastère de bois, elles ne pouvaient tenir contre les incursions répétées et sauvages des Frisons. ³⁾ Le fait n'est pas inouï, surtout dans les siècles postérieurs, de moines soutenant un siège en règle dans leur monastère, et le plus souvent, dans les tours de leur église. ⁴⁾

Malgré tout, j'ai eu grande satisfaction, après une première rédaction de ce travail, de me trouver ici accord, »en cette partie de l'histoire, où les rencontres sont si rares", avec le savant professeur J. Gosses, qui travaille de son côté, depuis de nombreuses années, sur les sources écrites de l'histoire de Hollande. Pour rendre compte de l'importance politique incontestable que les chartes primitives attribuent à ce monastère, — lisons plutôt: à cette »église" ⁵⁾ — il en arrive à penser qu'en plus de l'influence sociale encore assez peu marquée du petit centre monastique, ce point devait avoir une signification stratégique, analogue à celle du quadrilatère de l'évêché: Utrecht, Déventer, Tiel et Elten, attendu qu'en ce milieu du Xe siècle, un »oppidum" était quelque chose de »très rare". La clef de voûte de ces sages inductions est fournie par un mot de la *Vita Adalberti*: il y est fait mention sous Thierry II d'un »comes urbanus" du nom de Ruoskin, qui réside aux voisinage du monastère. ⁶⁾ Le rapprochement présenté par le Dr. Gosses entre

1) S. Bertini miracula, c. 6.

2) Dr. I. H. Gosses. De vorming van het Graafschap Holland, p. 52.

3) A. S. S. p. 89. Le supplément de la *Vita* raconte plusieurs invasions des Frisons au XIIe siècle: ce n'était pas leurs coups d'essai.

4) S. Vaast est appelé »castrum seu monasterium"; pour S. Trond, cf. Gesta abb. S. Trudonis, P. L. t. 173, c. 62. — Alpertus raconte aussi comment, plus près de nous, Elten »expugnato monasterio", resta un centre militaire.

5) Charte de 922.

6) I. H. Gosses, De vorming van het Graafschap Holland, p. 52.

ce »comes urbanus" et le »prætor urbanus" de St. Bertin, qui n'est autre que le commandant militaire »ipsius castelli", à savoir de l'abbaye St. Bertin dont l'enceinte était fortifiée, l'autorise pleinement à voir dans Ruoskin un officier laïc du monastère d' Egmond, ou du moins un capitaine, aux gages du comte de Hollande, et préposé à la défense du cloître contre les Frisons. ¹⁾ Faut-il en conclure que le cloître lui-même est fortifié? Cela s'accommode assez mal avec la modeste situation de l'abbaye qui n'avait que des bâtiments en bois, comme l'admet M. Gosses, et avec le fait que le capitaine réside hors de la clôture. ²⁾ Tout au plus faut-il admettre une ligne de circonvallation en terre, peut-être avec des fossés, et certainement avec une citadelle.

Mais quelle sera ici la citadelle? La question ne fait pas le moindre doute. La citadelle, c'est l'église même; et vous avez justement ici le tracé des fortifications. Voilà où le document graphique vient compléter les sources écrites. Mais le renseignement est si inattendu, notre dessin est si unique en son genre, qu'il faut le regarder de très près. D'abord, il est manifeste au premier coup d'œil que le mur de droite n'est pas dessiné de la même main que l'autre et que le reste de la miniature. Et cela se comprend, puisque personne n'aura eu l'idée de construire une tour de défense sur la croupe de l'abside. Vingt ans plus tard, un élève inintelligent aura cru améliorer le dessin de son ancien en lui donnant plus de symétrie. Au contraire, l'atrium et la grande porte occidentale ont toujours été, dans les églises du Moyen âge, l'endroit prédestiné à recevoir les fortifications, c'est-à-dire un haut mur avec une ou deux tours pour lancer les traits et les projectiles. ³⁾ Or, ici nous avons de longs murs aveugles, au sommet desquels on soupçonne des créneaux, figurés par des points. Le toit est percé de meurtrières, et les tours pareillement ont des ouvertures, et au-dessous un encorbellement pour permettre de jeter des projectiles au bas de la muraille; il y a même des ouvertures, comme pour passer les hourds, et installer des galeries de défense ⁴⁾. Ce détail est si historique que le dessinateur, qui l'avait omis par mégarde à sa tourelle de droite, l'a ajouté après coup.

Mais justement, un scrupule m'arrête. Cette partie du dessin est-elle bien primitive? Souvent les fortifications ont été ajoutées vers la fin du XIIe siècle. Les gens de Groningue, à cette époque, en 1195, affirmaient bien que leur église Ste Walburge avait été construite aux temps de S. Walfrid, contre les Normands. ⁵⁾ Mais ils auraient été en peine d'en faire la preuve. On pourra du moins comparer notre dessin avec les sceaux anciens de cette église et avec les anciennes descriptions qui en ont été données ⁶⁾.

1) La critique du Dr. Oppermann, o. c. p. 68, paraîtra peut-être ici un peu gratuite.

2) Cf. l. c. p. 47 et 53.

3) »S. Audomari quia muro valido et turribus atrium munitum erat. »Annales S. Bertini, 170; cf. Du Cange, Glossarium, s. v. Atrium.

4) Cf. Louandre, Les arts somptuaires: Siège de Tyr.

5) Worper. Chronic. Frisiae., p. 132.

6) Driessen, Monum. Groning. p. 873; Ubo Emmius, c. I: »templum arcis in modum validis parietibus structum."

CONCLUSION.

Il pourrait y avoir quelque intérêt à étudier cette miniature au point de vue artistique, d'autant que c'est, sans contredit, l'un des premiers essais de notre art national, et le plus ancien, probablement, qui nous ait été conservé. Il ne faut pas parler, en effet, des peintures de l'Évangélaire lui-même, qui ont été faites dans le Nord de la France, non plus que des miniatures de l'Évangélaire de Maesevick, qui ont été exécutées dans le pays, par les saintes Harlinde et Relinde, mais — c'étaient des femmes, — en se tenant trop près de leurs modèles anglo-saxons. On pourrait mieux comparer le dessin de notre Évangélaire avec la peinture du Sacramentaire de St. Martin de la fin du Xe siècle, peinture ajoutée postérieurement au manuscrit, de la même main qui a intercalé les saints d'Utrecht dans le Canon de ce Sacramentaire: nous aurions donc bien là un spécimen de l'art hollandais, plus précisément de l'art d'Utrecht, et, — puisqu'il faut en revenir toujours à comparer ces deux centres artistiques: Egmond et Utrecht, — on pourrait distinguer l'influence franco-saxonne du premier, et le caractère germanique du second, plus architectural, plus fouillé que son confrère hollandais, dans le dessin d'ornement, mais plus sauvage aussi et plus raide dans les figures et dans les plis. De là à conclure à deux écoles différentes, il y a encore loin; car de pareilles comparaisons sont infiniment délicates, et les spécimens à comparer sont ici très peu nombreux. Il faudra pourtant bien quelque jour tenter cette comparaison, si l'on veut situer ces spécimens isolés parmi les manifestations mieux caractérisées de l'art de cette époque de transition, toute empreinte encore de l'influence unifiante de Charlemagne, et obéissant déjà aux directives nationales qui éclateront au XIIIe siècle. On pourra voir alors à quel courant se rattachait, s'abandonnait et se confiait la Hollande du XIe siècle.

Pour le moment, je me rallie à l'appréciation de Vosmaer: »Zoo zien wij reeds in dit oude gedenkstuk onze kunst dadelijk optreden als met minder fantasie, met minder talent voor vormen dan voor levendige uitdrukking begaafd. . . . Er is zeker realisme, een streven naar natuurwaarheid en levensuitdrukking, dat niettegenstaande het gebrekkige der vormen zichtbaar is. . . . In de beelden is niets van het plastische of basrelief-achtige dat aan Byzantijnsche en andere vroeg-middeleeuwsche figuren eigen is. . . .»¹⁾

De même, pour les ornements, l'artiste d'Utrecht se rattache à la tradition irlandaise pour les détails de sa lettre initiale; mais le dessinateur d'Egmond »er is niets in van de weelderige fantasie der Iersche miniatuur, waar de natuurlijke organische vorm geheel in kalligrafische takken en arabesken is overgegaan.»²⁾

On pourrait fortifier cette induction en comparant d'autres spécimens pris dans ces deux provinces à une époque un peu moins ancienne. Ici encore, ce sont les livres liturgiques qui nous fourniraient ces points de comparaison. Je puis citer ici pour Utrecht, le Collectaire de Ste Marie du début du XIIe siècle:³⁾ bien qu'il n'ait pas de miniatures,

1) Vosmaer, *Over Kunst*, 1882, p. 66.

2) Vosmaer, *l. c.*

3) *Biblioth. Univers. Utrecht*, Hs. 424.

il a de nombreuses lettres ornées, toutes avec une grande liberté de pinceau, mais plusieurs dans le genre celtique et irlandais: je me reporte par la pensée à un I majuscule formé d'une torsade très élégante au minium. Pour la Hollande, dans le même genre, nous aurions à opposer un missel du XIIe siècle ou du début du XIIIe, manuscrit très soigné, dont les initiales sont peintes d'une main beaucoup plus sûre que le précédent¹⁾; mais les ornements, comme on devait s'y attendre, sont pris aux objets naturels: fleurs, fruits, animaux.

Je suis heureux de faire contribuer la liturgie à l'histoire de notre art, histoire encore si peu connue, de l'aveu de Vosmaer et de bien d'autres.²⁾ Mais, si j'ajoute d'une main, je supprime de l'autre. Vosmaer et d'autres après lui, ont cité comme spécimen de l'art des Pays-bas du Nord, le Pontifical de David de Bourgogne conservé au Musée Teyler à Haarlem. Le long séjour qu'il a fait dans notre pays, et plus encore, le long usage qu'en ont fait nos derniers évêques, lui donnent bien quelque droit à se considérer comme nôtre. Néanmoins les rites liturgiques qu'il contient, la notation musicale dont il est orné, confirment les doutes que ses miniatures avaient fait naître chez plus d'un connaisseur: ce livre rédigé »secundum ritum ecclesie Morinensis", est un bourguignon, tout comme son maître l'évêque David, ci-devant évêque de Thérrouanne, ou plutôt c'est un flamand, c'est-à-dire un bourguignon du Nord; ce n'est pas un hollandais, ni non plus les belles miniatures qu'il présente.

Abbaye St. Paul, Oosterhout.

En la fête de saint Radbod, 29 Novembre 1919.

DOM PAUL SÉJOURNÉ, O. S. B.

SCHOONMAAK VAN DE »MAALTIJD VAN OFFICIEREN VAN DEN ST. JORISDOELEN" DOOR FRANS HALS.

Bij raadsbesluit van 26 Februari 1919 werd door het Gemeentebestuur van Haarlem besloten de volgende, nog niet gereinigde schilderijen van Frans Hals te doen schoonmaken door den Heer D. de Wild te 's-Gravenhage voor een maximum van f 12000.—:

1°. Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen.

2°. Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen.

3°. Maaltijd van officieren van den Cluveniersdoelen, bij gelegenheid van den uittocht der Haarlemsche Burgerij naar Bergen en Hasselt den 18 October 1622 onder den Kolonel, Burgemeester Willem Voogt.

4°. Vergadering van officieren van den Cluveniersdoelen.

5°. Officieren en onderofficieren van den St. Jorisdoelen.

6°. Regentessen van het Oude-mannenhuis.

De verplichting werd daarbij gesteld, dat, wanneer tijdens de uitvoering bij den

1) Musée épiscopal de Haarlem, Hs. 7.

2) De kunst van het zuiden, wij vinden daar een schat van miniaturen. Bij ons daarentegen is noch veel onzekerheid, l. c. p. 67.

Directeur van het museum of bij den Heer D. de Wild eenige twijfel mocht rijzen, het advies moest worden gevraagd van het lid van de Commissie van Toezicht op het Frans Halsmuseum Dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage.

Tevens verzocht de raad den Directeur van het museum de herstelling van een volgend schilderij eerst dan te beginnen, als het vorige schoongemaakte doek eenigen tijd tentoongesteld was geweest en de machtiging daartoe van Burgemeester en Wethouders verkregen was.

Den 22^{en} April werd begonnen met de reiniging van de »Maaltijd der officieren van den St. Jorisdoelen», door Frans Hals in 1616 geschilderd.

Dit, het oudst bekende stuk van den Haarlemschen grootmeester, was dermate

met bruine, blind geworden vernislagen bedekt, dat het schilderij slechts zeer onduidelijk meer te zien was.

Door regenereren werden deze vernissen, bestaande uit lagen mastiek, terpentijnvernis, olievernissen en balsem copaiva, weder doorschijnend gemaakt, om te zien of er ook overschilderingen op het doek te constateeren vielen. Deze waren op een foto in 1909 door den Heer C. F. L. de Wild aangegeven. Het was, na het regenereren, niet mogelijk ze alle aan te wijzen, daar sommige niet meer te vinden waren.

Met alcohol, waarin een weinig xylol was gedaan, werden de vernislagen verwijderd. Het schilderij kwam, behoudens enkele kleine beschadigingen, in een goeden toestand voor den dag.

Het bleek dat de vernislagen op dit schuttersstuk dikker waren dan die welke de »Regenten van het St. Elisabeth's Gasthuis» bedekten, dat in 1918 werd gereinigd.

In den linker bovenhoek van de »Maaltijd der officieren van den St. Jorisdoelen» was een lichtgroene draperie donkerbruin overschilderd. De bruine verf werd weggenomen, waarna het aspect van het schilderij geheel veranderde. Waar vroeger een donkere plek in de compositie werd aangetroffen, is nu een licht, sterk geplooid gordijn aanwezig, dat de aandacht trekt en de eertijds sombere, doodsche hoek verlevendigt. De beschadigingen werden, waar dit noodig bleek, over eene laag nieuwe mastiek-terpentijnvernis, met eiwitverf bijgestipt, waarna het schilderij den 31^{en} October nog eenige malen definitief gevernist werd.

Daar het doek in een goeden staat verkeerde behoefde het schilderij niet verdoekt te worden.

Waar, na de schoonmaak van de »Regenten van het St. Elisabeth's Gasthuis», door enkele autoriteiten het vermoeden uitgesproken was, dat de behandeling met alcohol de verf aangetast had, werd aan Dr. G. van der Sleen, scheikundige te Haarlem, opgedragen, datgene, wat er van het schilderij verwijderd werd, chemisch te onderzoeken. Door hem werden verschillende watjes onderzocht, waarmee de schoonmaak geschiedde. Zij bleken geen enkel spoor van verf te bevatten. De gele kleur was die van de zeer geel geworden vernislagen. Deze werden ontdaan van alle vuil, tusschen twee glazen platen gestreken, op een dikte van $\pm 0,4$ millimeter, geheel overeenkomende met de dikte der vernislagen op het schilderij. Het vuil bleek bijna kleurloos te zijn. Door de glazen platen op het schoongemaakte schilderij te leggen krijgt men een beeld van den toestand voor de schoonmaak en na de regeneratie.

Onomstootelijk is door het onderzoek vastgesteld:

- 1°. dat de verf niet aangetast werd;
- 2°. dat het gele aspect van het doek niet kwam van een glacijs van Hals;
- 3°. dat het alleen de oude vernislagen waren, die het gele uiterlijk aan het schilderij gaven.

De gele vernislagen vervalschten het uiterlijk van het schilderij zeer. Legt men het gele vernis op de kleuren van het spectrum, dan wordt wit geel, blauw groen en paarsch bruin. Waar Hals dus een tegenstelling van wit, blauw en paarsch gaf, zag men een tegenstelling van geel, groen en bruin.

Het schoonmaken werd door vele personen, waaronder verschillende autoriteiten, bijgewoond. Daaronder bevond zich Z. K. H. de Prins der Nederlanden, die van zijn belangstelling in de restauratie getuigenis aflegde ter gelegenheid van de vergadering van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, waarvan de leden tot een bezoek aan het museum uitgenoodigd waren om een en ander van de schoonmaak te zien.

Evenals bij de herstelling van de »Regenten van het St. Elisabeth's gasthuis» werd ook ditmaal van alle werkzaamheden nauwkeurig aanteekening gehouden voor het samenstellen van een verslag. Hiervoor werden verschillende foto's genomen, die de schoonmaak in diverse stadia aangeven, benevens een kleurenfoto van een deel, dat half schoongemaakt was, om later te kunnen aantonen in welken toestand het schilderij zich bevond.

In plaats van de gouden laat-Empire lijst kreeg het doek een omraming van Coromandel-ebbenhout, met gouden bies, gemaakt naar het model van de origineele lijst om de »Regenten van het St. Elisabeth's gasthuis».

Behalve dat het schilderij nu beter geconserveerd is en van zijn valschen schijn is ontdaan, heeft de schoonmaak aan het museum een kunstwerk teruggegeven, waarop de kernachtige toets van den meester in al zijn pittigheid weder valt te aanschouwen, de toets, die zulk een voornamen rol speelt in het schilderwerk van Frans Hals, en die door de blinde vernislagen onvast en vaag was geworden.

G. D. GRATAMA.

OUDE GRIEKSCHE KUNSTNIJVERHEID IN NEDERLAND.

Sedert de in 1911/2 te Rotterdam gehouden tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche kunstnijverheid, waar getracht was een overzicht te geven van hetgeen hier te lande op dat gebied in particulier bezit aanwezig was, zijn mij een aantal interessante Grieksche stukken bekend geworden, van welke, dank zij de gastvrijheid van de redactie, hier een kort overzicht kan worden gegeven.

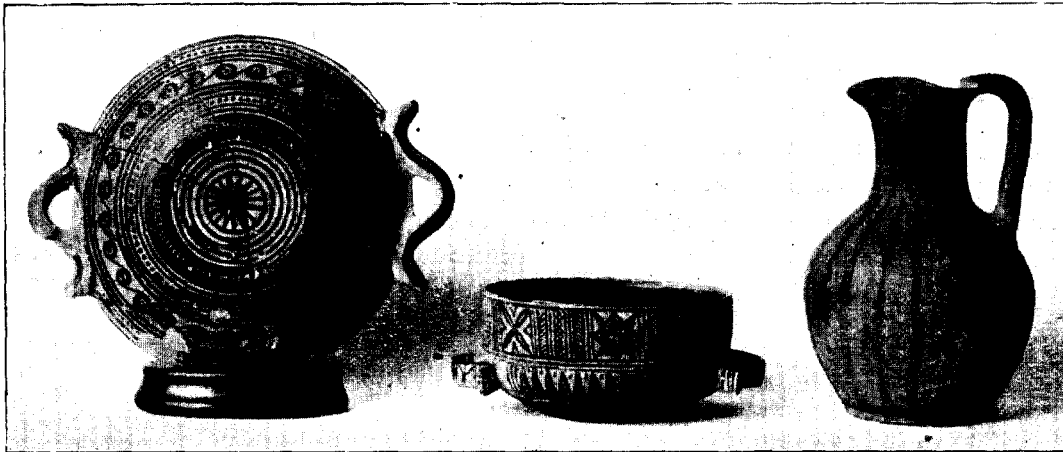
A. HAAGSCH MUSEUM VAN KUNSTNIJVERHEID.

In de eerste plaats moet de aankoop worden vermeld van de kleine, maar met zorg gekozen collectie van Prof. Wolters te München, welke in hoofdzaak uit vazen en terracottafiguren bestond. Deze aankoop geschiedde (in 1916) door het Haagsche Museum van Kunstnijverheid in samenwerking met eenige particulieren. Bij de grondige reorganisatie, welke dit museum onderging, waarover t. z. t. door meer bevoegden uitvoerig zal worden bericht, was de wenschelijkheid gebleken, de verzameling met eenige specimina der antieke kunstnijverheid uit te breiden. Daar voor deze collectie, met het oog op haar voornaamste bestemming van hulpmiddel bij het onderwijs aan de Academie van Beeldende Kunsten het in de eerste plaats noodig is, goede voorbeelden uit de hoofdphasen der antieke ceramiek te bezitten, terwijl terracottafiguren slechts in de tweede plaats, en voorwerpen van overwegend archaeologisch belang in het geheel niet in aanmerking komen, was een samengaan met andere verzamelaars niet moeilijk te verwezenlijken. Zoo kwam het museum in het bezit van vazen, waaronder een mooi stuk van glas, benevens enkele terracottafiguren, geen van alle meesterwerken, maar van voldoende kwaliteit om van de doorsnee-kunstnijverheid een voorstelling te geven.

De oudste vazen behooren tot de z.g. geometrische klasse, die vooral in de IX tot VIIIste eeuw in gebruik was. Men vindt specimina daarvan door de geheele Grieksche wereld, de meest karakteristieke kwamen bij Athene in de begraafplaats bij de dubbele poort (Dipylon) voor den dag. De vormen dezer stukken hebben een neiging tot plompheid, dikwijls hebben zij iets tastends, iets onzekers. De versiering is sober, hoofdzakelijk rechtlignige friezen, daarnaast een enkele maal geestig gestyleerde vogels.

Deze eigenschappen komen op de Attische kom en schaal (pl. I) duidelijk uit,

de kan daarentegen vertoont de lossere, meer gemakkelijke wijze van versieren, den Griekschen eilanders eigen. Hier zijn met een grof penseel eenige golvende lijnen getrokken, juist voldoende, om het oppervlak van den romp artistiek te vullen. Van een

Plaat I.

zuiver, straf geteekend ornament is geen sprake. Dit aangeboren, artistieke, haast nonchalante kunnen, is nog eeuwen later karakteristiek voor de Oost-Grieksche kunst.

De schaal bezit een antiquarische bijzonderheid: zij is in de oudheid gerepareerd

Plaat II.

met metalen krammen, welke in de twee paren gaatjes aan weerszijden van de lange breuk waren bevestigd.

Met de ontwikkeling van den handel met den Orient doen Oostersche motieven hun intrede, eerst als het ware schuchter en bescheiden, na verloop van tijd verbreiden

zij zich over den geheelen romp der vaas en verdringen de geometrische motieven naar de tektonische deelen, hals, buik en oor, een proces, dat eenige eeuwen later de Oostersche elementen op hun beurt zouden ondergaan. Deze geleidelijke ontwikkeling der Oostersche motieven is duidelijk te volgen op het door Korinthe geëxporteerde vaatwerk. Het oudste, (VIIIste/VIIde eeuw) door deze machtige handelsstad verscheepte product, was vermoedelijk niet aldaar, doch in het naburige Sikyon vervaardigd en is nog geheel, »geometrisch» van karakter (een laat specimen, VI/Vde eeuw, is het vaasje op pl. II), later exporteerde Korinthe haar eigen vaatwerk. Deze vazen, die later ook elders in groote massa's werden vervaardigd (voorbeelden vindt men op pl. II), dragen een ander karakter. Is het eerstgenoemde zuiver van techniek en spaarzaam gedecoreerd, het gewone Korinthische is overladen met motieven, bij voorkeur verscheurende of fantastische dieren met groote vleugels met rosetten er om heen. Zoowel door de motieven zelf als door de kleuren-

Plaat III.

combinatie (zwart en violet op crème fond) verraden zij den invloed van Oostersche gewezen stoffen, waarvoor Korinthe zulk een belangrijke markt was. De gewoonte, details door gegraveerde lijnen aan te geven is van metaalwerk overgenomen, ook hier ligt het Oostersche voorbeeld – drijfwerk – voor de hand. Andere Grieksche ateliers gaven de details met witte verf aan. De Korinthische vazen behooren tot de meest voorkomende Grieksche oudheden, echter niet tot de aantrekkelijkste, het is een echt massa-product, slechts zelden vindt men een stuk, dat een persoonlijk karakter draagt, de overgrootte meerderheid is gemanieerd en slordig van uitvoering. De geslaagde kleurencombinatie mag ons de geringe artistieke waarde dezer vazen, vergeleken met de gelijktijdige Oost-Grieksche vazen bijv., niet doen vergeten. Ook de vormen bieden weinig afwisseling; de meest voorkomende zijn die der beide vaasjes op pl. II.

In de oudheid speelde het aardewerk in den handel een groote rol, een gevolg

van de omstandigheid, dat het tot verpakking diende voor de twee meest gezochte handelsartikelen, olijfolie en wijn. Van hoeveel gewicht de verpakking, juist bij zulke artikelen is, hoe zij als het ware den inhoud kenteekent, weet iedereen.

De opkomst van Athene gedurende de VIde eeuw v. Chr. laat zich dan ook duidelijk opmaken uit de uitbreiding van het gebied, waar hare vazen worden gevonden. Had in Attika — getuige de technisch zoo hoogstaande geometrische vazen — al van oudsher een bloeiende industrie bestaan, onder de Pisistratiden werd het product zoo voortreffelijk, en wat deugdelijkheid en wat aantrekkelijkheid van versiering betreft, dat het in staat was de overige fabrikaten te verdringen. Veel hadden de Atheners te danken aan hun verstandige politiek, die, anders dan elders, vreemdelingen met open armen ontving. In de eerste plaats geldt dat voor de door de Perzen van huis en hof verdreven stamgenooten uit Klein-Azië. Van hun invloed vindt men in de vazenindustrie overal sporen.

Hun echt artistieke, vlotte wijze van teekenen en hun aangeboren decoratief talent bracht een zekere soepelheid, losheid in de strengere Attische kunst. Op den duur komt echter de echt Attische neiging tot strakheid en zuiverheid weer meer boven, zoowel in de vormen als in het décor.

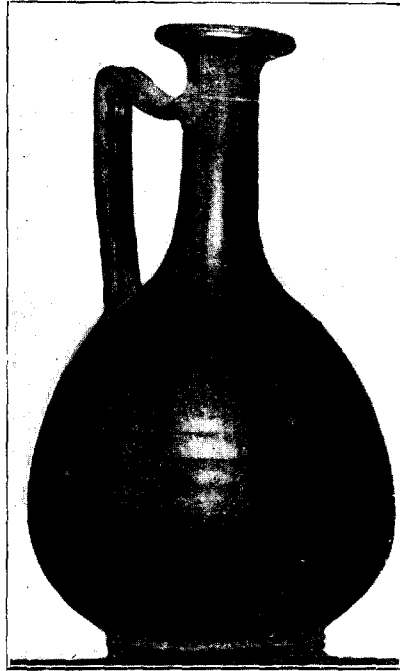
Welke waren nu de eigenschappen, welke het Attische vaatwerk in staat stelden met goed gevolg met

Plaat IV.

de andere fabrikaten te concurreren? In de eerste plaats de zuiver technische, de aarde werd beter gereinigd, de kwaliteit der verf verbeterd; weldra bedekt zij in een ondoordringbare laag van glanzend diep-zwart, dat bij de beste producten een glans van geoxydeerd metaal heeft, bijkans de geheele vaas, een bij de poreusheid, eigen aan ongeglazuurd aardewerk, noodzakelijke bescherming tegen het z.g. »doorzweeten» der vloeistof en het daardoor teweeggebrachte gewichtsverlies. Over andere verbeteringen van practischen aard uit te weiden, als bijv. in de constructie van hals en tuit, met het doel zuiniger te druppelen, zwaardere voet, om meerdere stabiliteit te verkrijgen, terwijl de spits toeloope buik een algeheel verbruik van den inhoud mogelijk maakt, zou te ver voeren. Ook moet, wat betreft de grootere artistieke waarde van »de verpakking», volstaan worden met de bloote aanduiding. Ten slotte heeft natuurlijk de kwaliteit van het verpakte product een groote rol gespeeld, want het vaatwerk moest voor practisch gebruik dienen, was het niet als »verpakking», dan toch als drinkbeker of waterkan. Al

deze omstandigheden hebben samengewerkt, om aan het Attische product de overwinning te bezorgen, en deze is zoo volkomen geweest, dat de eene fabriek voor, de andere na, den strijd heeft moeten opgeven. Eerst een eeuw ongeveer later ontstonden gevaarlijke concurrenten in Z. Italië; veel nieuws hebben deze echter niet gebracht, in hoofdzaak slechts voortwerkend op de Attische gegevens. Zoo komt het, dat de Attische vazen met roode en zwarte figuren, veelal als »de" Grieksche worden beschouwd, waarbij de zoo aantrekkelijke oudere fabrikaten onverdiend worden veronachtzaamd. (Daar de meeste in den kunsthandel voorkomende Attische vazen in Etrurië waren gevonden, gaf men in de vorige eeuw er den naam van Etrurische aan, waarmede zij nog wel eens worden aan-

Plaat V.

geduid. Het aantal in Etrurië zelf vervaardigde vazen met zwarte of roode figuren is echter zeer gering).

Bij een dergelijke groote productie ligt het voor de hand, dat gemanieerdheid en slordigheid moeten voorkomen. Zonder dit te willen loochenen, is dit toch geenszins zoo dikwijls het geval, als bij de Korinthische of de jongere Zuid-Italiaansche vazen. Vooral geldt dit voor het oudere vaatwerk, dat tusschen ± 550 en ± 470 v. Chr. is ontstaan. Eenige bescheiden specimina vindt men op pl. III; voortreffelijk èn van techniek, èn in zijn bescheiden décor is de kylix (schaal), in vorm en versiering eenigszins afhankelijk van Oost-Grieksche stukken.

Ten einde een zoo groot mogelijk gedeelte van het vaasoppervlak met de verflaag te beschermen, zijn de Atheners er toe over gegaan, het decoratiesysteem om te keeren door, in stede van de voorstelling zelf, het fond te kleuren. Hierbij had men tevens het voordeel, in de silhouette de détails met lijnen op lossere en fijnere wijze aan te geven, dan door het inkrassen of uitsparen mogelijk was, terwijl bovendien minder gebruik van bonte retouches behoefde te worden gemaakt, hetgeen meer in overeenstemming was met de echt Attische zucht naar soberheid. Zoo ontstonden de z.g. rood-figurige vazen, (± 525 v. Chr.).

Daar dit den decorateur veel moeite bood, bleef het oudere systeem nog lang in gebruik. Bovendien zocht men naar andere oplossingen, bijv. de geheele vaas te kleuren, en op de zwarte verf met matte kleuren de versiering te zetten. De moeilijkheid, zulke kleuren op de gladde verf behoorlijk te doen hechten, is oorzaak geweest, dat dit systeem geen succes had, en op deze wijze gedecoreerde vazen een zeldzaamheid zijn gebleven. (Een goed voorbeeld uit de 1ste helft der Vde eeuw v. Chr. bezit het museum onder n°. 48).

Behalve deze bekende met voorstellingen versierde vazen, hebben de Grieken, de

Atheners vooral, ook vaatwerk vervaardigd, dat geheel zwart is geschilderd — desnoods een enkel blank streepje uitgezonderd — en dat verder behalve een soms gegraveerd of ingeperst ornament, geen versiering draagt en alleen werkt door de fijne buiging van den wand, door de zorgvuldig berekende proporties, door de diep glanzende kleur der beschildering. Van zulke stukken, die even goed een triumph van pottbakkerskunst mogen worden genoemd als het beroemde Chineesche egg-shell-porcelein, bezit het museum verscheidene goede voorbeelden; een voortreffelijk staal in den kleinen beker pl. IV: vermoedelijk \pm 400 v. Chr. vervaardigd. De blanke band boven het fijne voetje, doet de mooie glans der beschildering te scherper uitkomen, terwijl de onder den voet getrokken cirkels er den modernen beschouwer aan herinneren, dat het vaasje bewaard werd door het aan een oor op te hangen met de opening tegen den muur. Met deze zwarte verf werden allerlei proeven genomen, soms werd een deel, door bijzondere wijze van bakken, rood gekleurd, een schaalje in het museum, n°. 53, is van binnen anders gekleurd dan van buiten. Soms gaf men er een glans aan van gepatineerd zilver of brons. De voorliefde voor deze soort van vazen nam in Griekenland mettertijd toe. Bij de toenemende weelde in de IV^{de} en III^{de} eeuw wilden de rijkeren geen aardewerk meer gebruiken, alleen metalen vaatwerk. Zoo kwam aardewerk in zwang, dat in vorm en kleur een zoo getrouw mogelijke billijke nabootsing van het geliefde modeartikel was. Om de overeenstemming nog grooter te maken, bracht men zelfs voorstellingen en relief aan. Sommige schalen schijnen zelfs door middel van afgietsels van metalen vazen te zijn gemaakt. Onnoodig te zeggen dat deze uitloopers een symptoom zijn van verval der vazenindustrie, die in de VII—V^{de} eeuw zonder het karakter te verliezen van toegepaste kunst, toch altijd hare zelfstandigheid wist te bewaren, tegenover de voorbeelden eener vrijere kunst.

Plaat VI.

Een laatste omwenteling heeft dan nog in den loop der II^{de} eeuw v. Chr. plaats. In plaats van de zwarte kleur komt de roode, en zoo ontstaat de soort van vazen, die onder den naam van terra-sigillata door de Romeinen overal werd verbreid. Een fraai gevormd waterkruikje, pl. V, dient als voorbeeld voor deze klasse. Van het Romeinsche vaatwerk bezit het museum behalve een aantal goede kruikjes in bruikleen nog geen noemenswaardige voorbeelden.

Als voorbeeld voor de hoogontwikkelde glasindustrie der VI^{de} eeuw beelden wij tot slot een kleine amphora af. De kleuren zijn niet doorschijnend, gele, donkerblauwe en witte aderen wisselen in een zigzag rand met elkander af. De plaats van vervaardiging is nog niet met zekerheid vastgesteld, misschien komt Rhodos of Phenicië in aanmerking.

s-Gravenhage.

C. W. LUNSINGH SCHEURLEER.

DE BRAND VAN DEN WIJNHUISTOREN TE ZUTPHEN.

Maandag, 26 Januari des nachts om 12 uur was er nog geen wolkje aan de lucht; de klok van den Wijnhuistoren deed plichtmatig haar twaalf slagen, maar het carillon speelde niet, dat was ten gerieve van zenuwachtige vreemdelingen sedert eenigen tijd des nachts stop gezet; men wist toen niet, dat het spoedig voor goed zwijgen zou. Tegen half één kwam er brand in perceel 33 van de Lange Hofstraat, grenzend aan het Wijnhuis: »een brandende petroleumlamp was van de trappen gevallen' en in een oogenblik stond het huis in lichtelaaie. Al spoedig joeg een vonkenregen tegen den toren, zoodat er gevaar voor brand ontstond; soldaten hielpen de brandweer met emmers aandragen om te blusschen; om kwart over 1 was een vlammetje te zien bij de westelijke wijzerplaat, om half 2 waren de wijzers gesmolten en verdwenen. De toren had intusschen vlam gevat en brandde recht als een kaars in de lucht, een vonkenregen verspreidde zich over de naastbijzijnde huizen; was er meer wind en geen regen geweest, dan zou een groot gedeelte van de Markt gevaar gelooopen hebben. De toren bleek te hoog voor de stralen van de brandspuit, al het mogelijke werd beproefd, maar ten slotte was er niets anders te doen dan af te wachten. Om half 3 stortte de koepel met de klokken omlaag naar den westkant zonder aan de naastbijzijnde gebouwen belangrijke schade toe te brengen. Het dak van het museum, onder den toren gelegen, werd evenwel vernield; de koningsstijl van de spits bleef rechtop in den chaos van puin en balken steken, de windvaan kwam op het dak van een huis terecht. De toren bleef ondertusschen doorbranden tot er van binnen geen hout meer over was; om kwart voor 3 kwam de brand lager, zoodat ook het Wijnhuis een oogenblik in gevaar was en viel het uurwerk door de laagste zoldering op het bordes van de trap. Toen werd men langzamerhand het vuur meester, dat evenwel den geheelen dag nog bleef smeulen.

Van den toren missen dus de twee bovenste geledingen; hij is van binnen geheel uitgebrand, de trap aan den westkant is gehavend door het vallen van de spits. De fragmenten van den toren werden met zorg bijeengezocht en in de Boterhal opgeborgen; ook de klokken zijn daarheen gebracht; de 3, die in het museum vielen zijn gaaf, ongeveer 8 zijn geschonden en de rest van de 36 zijn tot een onkenbare massa versmolten.

Wat het Wijnhuis aangaat, het museum van Zutphen en de Graafschap, in den nacht werden nog verscheiden waardevolle stukken met koelbloedigheid en overleg gered door den Heer Gimberg, den archivaris, en den Heer Mulders, lid der Museum-Commissie en wethouder, zij werden geholpen door militairen en bleven doorwerken tot het gevaar te groot werd. Op deze wijze werden de bekende bodestaven gered en het glaswerk, dat Willem IV bij zijn bezoek te Zutphen gebruikte, verder 2 glazen vazen, meesterstukken van een glasblazerij uit de 17de eeuw, het »liber aureus" in bruikleen van de R. K. Gemeente, de globe van Van Langeren, het zegel en contra-zegel van Zutphen, eenige zilveren voorwerpen en verscheiden platen. De secretaresse, die toch zekerlijk wel ter plaatse had moeten zijn, werd niet gewekt en hoorde eerst des morgens tegen 9 uur van den ramp. Het voornaamste van bovenstaand bericht moest zij dan ook overnemen uit de Zutphensche Courant van 27 Jan.

Ongelukkigerwijze was met de verbouwing van het museum het grootste gedeelte van den inventaris in de westelijke zaal opgestapeld, zoodat bijna alle voorwerpen waterschade geleden of onder het puin bedolven zijn geweest. Bij den eersten oogopslag was te constateeren, dat er weinig verbrand zou zijn, maar een vraag was, hoe de verschillende zaken onder het puin te voorschijn zouden komen; ook was het moeilijk een begin te vinden van de werkzaamheden in een rommel, waar alles als een knibbelspel door elkaar lag en het eene op het andere rustte en waar het bovendien nog nat was van het water der brandspuiten. De watersnood bepaalde zich niet alleen tot de vernielde zaal, maar ook de middelzaal lekte als een zeef en in de oostelijke zaal waren de kasten met prenten drijfnaat. Alles moest zoo spoedig mogelijk van zijn plaats gehaald en gedroogd worden om de schade niet grooter te maken, dan zij al was. Door goede samenwerking is er de eerste dagen ongelooflijk veel gepresteerd, maar het heeft toch bijna 14 dagen geduurd voor alles opgeruimd was. Sommige voorwerpen zijn als door een wonder gered, de Heilige Antonius, de eenige houtsculptuur van belang, werd geheel gaaf onder een balk te voorschijn gehaald; een der vitrines met aardewerk zakte door den druk in, maar alle potten werden teruggevonden en er is slechts één gebroken, wel zijn de anderen meer beschadigd, dan zij al waren; een paar bordjes van engelsch aardewerk en een paar Wedgwood vruchtenschalen zijn niet meer te herstellen. Het grootste verlies is de stoel van den leenrechter, die onder een van de zwaarste klokken in elkaar zakte en versplinterd werd; de stukken zijn zorgvuldig uitgezocht en aangezien die stoel als historisch nummer bijna niet gemist kan worden, zullen de fragmenten weer worden samengevoegd. De Commissie heeft eigenhandig het puin nagezocht en was ook voortdurend aanwezig, zoodat vondsten direkt afgegeven konden worden. De eendrachtige samenwerking bleef tot het einde toe; ieder stelde er een eer in een of ander aan de Commissie ter hand te stellen en het gemeenschappelijke doel verbreedde allen. Het was een zwaar werk dat optakelen van de balken en de klokken en zoodra er weer een stuk vloer vrij was begon het nazoeken; door deze wijze van werken zijn bijna alle munten terecht gekomen. Wat in den noord-west-hoek aan den muur hing is verbrand, daaronder is het portret van C. A. Bakker, den stichter van het Bakkersweeshuis en een paneel uit het Burgerweeshuis. De prenten schenen eerst veel waterschade te hebben, zij werden dadelijk uit de lijsten gehaald en gedroogd; nu blijkt het, dat de meeste er goed zijn afgekomen. De vaandels, die wegens de verbouwing op een tafel waren gelegd, kwamen onder zware balken te liggen, die eerst na een paar dagen opgeruimd konden worden, zij lagen in het open gedeelte en waren doorweekt van het water, toch zijn zij ook vrij goed terecht gekomen, slechts een heeft een ongecompliceerde winkelhaak. Een vaandel uit Leesten is met de zoldering naar beneden gevallen en erg gehavend. Voorwerpen van minder waarde zijn in de oostelijke zaal van het museum opgeborgen, de waardevolle voorwerpen en prenten zijn in het Gemeentehuis, waar een kamer met groote bereidwilligheid voor onbepaalden tijd ter beschikking werd gesteld. De Museum-Commissie heeft alle reden tot dankbaarheid voor de medewerking van Gemeentebestuur en het Bureau van Gemeentewerken.

Na het redden van de voorwerpen kwam het inventariseeren.
 Verloren gegaan zijn o. a. :
 Wapen van Zutphen van gebrand glas-in lood, 17de eeuw.
 Zegel van den hertog van Gelre en graaf van Zutphen, 15de eeuw.
 Zegel van Goesen Gruuthuys, 1437.
 Zegel van Claes van der Hoeven, 1430.
 Knipwerk, de vrede van Europa, 1815; in bruikleen.
 Glas gebruikt door stadhouder Willem IV, 1750.
 2 Vruchtenschalen van Wedgwood aardewerk, 18de eeuw; in bruikleen.
 2 Bordjes van engelsch aardewerk, 19de eeuw; in bruikleen.
 Portret in pastel van burgemeester Coenen.
 Portret van C. A. Bakker, stichter van het Bakkersweeshuis.
 Portret van Ds. Bax.
 Paneel van het Burgerweeshuis, 18de eeuw.
 Een romeinsche munt, de eenige romeinsche vondst bij Zutphen.
 Munten en penningen, totaal 37; waaronder 1 munt van Zutphen en 7 van Gelderland; 1 gedenkpenning van Zutphen en 3 van Gelderland; 15 gedenkpenningen van Nederland. Geen een gouden munt is weggeraakt.
 Zwaar beschadigd zijn o. a. :
 Stoel van den leenrechter, 1764.
 Model van den Wijnhuistoren, 18de eeuw.
 Schoteltje van italiaansch of fransch aardewerk, 17de eeuw.
 Lint van een patriottenhoed, 18de eeuw.
 Vaandel uit Leesten, 18de eeuw.
 Miniatuur op ivoor, 18de eeuw.
 Wapenboeken der Leden van de Ridderschap der Graafschap, 1760.
 Boek met wapens van de familie van der Capellen, 17de eeuw.
 Glas met de zeven provincieën, 18de eeuw.
 Verscheidene tegels versplinterd.
 Silhouet van den schoolmeester Sjoerd Heyers en diens schrijf- en rekenboeken.
 Het uitbreidingsplan is wreed in zijn verwezenlijking gestoord. Vooreerst zal het museum niet weer geopend worden en de inboedel ziet er in het depôt, van allen luister ontdaan, armoedig uit. Men moet echter op betere tijden hopen en alle krachten inspannen om het museum later weer een waardig voorkomen te geven.

C. E.

BOEKBESPREKING.

1769—1919 GEDENKBOEK uitgegeven ter gelegenheid van het anderhalve-eeuwfeest van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.

Het Zeeuwsch Genootschap is niet alleen een der oudste provinciale vereenigingen, het is tevens wel het oudste, dat ook steeds de belangen van geschiedenis en oudheidkunde heeft behartigd en hiervan, onder meer, heeft blijk gegeven door het bijeenbrengen van oudheidkundige verzamelingen. De kennismaking met wat het in die 150 jaar heeft tot stand gebracht is dus ook voor de lezers van het Bulletin van belang en het Gedenkboek biedt hiertoe eene uitstekende gelegenheid.

In de hierin afgedrukte redevoeringen van voorzitter en secretaris wordt een uitvoerig overzicht gegeven van de geschiedenis van dit Genootschap, dat eerst slechts enkele personen uit Vlissingen bevatte, doch, na de overbrenging van den zetel naar Middelburg in 1801, langzamerhand het wetenschappelijk middelpunt werd van geheel Zeeland.

Hierna volgen eenige artikelen door de conservatoren gewijd aan de door hen beheerde afdelingen, waarbij echter door »de afwezigheid en de drukke bezigheden van den Heer Frederiks" het verslag over de belangrijke afdeling oud- en zeldzaamheden ontbreekt, »dat niemand beter dan hij had kunnen samenstellen". Aan deze verslagen ontleenen wij het volgende.

De Zelandia Illustrata, de bekende atlas over Zeeland, ontstond uit de particuliere verzameling van M. Brouërius van Nidek (1677—1742), die via H. Bussering in 1782 in bezit kwam van Mr. J. Verheye van Citters en door hem werd uitgebreid door aankoop van kaarten en van de collectie A. Schoemaker te Amsterdam. Verschillende teekeningen werden in opdracht van Van Citters vervaardigd en de aldus belangrijk uitgebreide verzameling werd in 1863 door het Genootschap aangekocht voor f 3000.—. Later werden in 1903 de prenten en teekeningen van de opgeheven Teekenacademie door schenking verworven en bij verschillende gelegenheden werden aankopen gedaan, zoodat het aantal aanwinsten ongeveer gelijk is aan de collectie, zooals die in den Catalogus van 1866 werd beschreven.

De hieraan toegevoegde vervolgen maken het overzicht niet gemakkelijker en de indeeling zelve van dezen Catalogus is geheel verouderd, zoodat men er dikwijls »niet vindt wat men zoekt, maar wel aantreft wat men niet zoekt", blz. 53.

Eene geheel volgens de moderne begrippen bewerkte nieuwe catalogus ware dan ook geen overdaad. Eerst daardoor wordt het geregeld gebruik mogelijk en ook daardoor alleen kan ten volle blijken, welk een schat het Genootschap in deze verzameling bezit.

De Zeeuwsche kamer werd in 1882 ingericht in het gebouw in de Latijnsche Schoolstraat en in 1888 naar het nieuwe museum overgebracht. Bij de bespreking van deze kamer door Mej. A. M. de Man vindt men belangrijke bijzonderheden over het Zeeuwsch costuum.

Mej. M. G. A. de Man behandelt de collectie penningen en munten, waaronder de bekende zgn. Domburgsche munten. Hierna volgen bijdragen van P. C. v. d. Wolk over de Berhalla's (Maleische voorouderbeeldjes), Dr. J. H. Vernhout over het Kabinet van naturalia, W. Chr. Noske over de Opgezette vogels, Dr. H. v. Laan over de Mineralia en A. P. Ogterop over het Zeeuwsch Herbarium.

Deze verschillende overzichten bewijzen, dat, niettegenstaande de wat ouderwetsche inrichting, het Genootschap nog steeds een waardige plaats inneemt, ook op oudheidkundig gebied, en dat het onder zijne leden personen bezit, die met liefde zich wijden aan de afdeelingen van het museum. Oud, doch niet verouderd gaat het eene nieuwe toekomst tegemoet, waarbij onze beste wenschen het vergezellen.

KORTE BERICHTEN.

Amsterdam. — Nieuw museum Dentz van Schaick. Naar aanleiding van het bericht in de dagbladen, dat de heer en mevr. Dentz van Schaick eene stichting hebben gemaakt van hun huis met de kunstwerken van Léon Cachet en Nieuwenhuis en de verzameling Oostersche kunstnijverheid, schrijft de »Bouwwereld» van 4 Februari l.l. terecht: »Hoezeer dergelijke schenkingen moeten gewaardeerd worden, hopen wij toch, dat zij niet aanleiding zullen geven tot het ontstaan van een klein zelfstandig museumpje, met al den aanleve van dien, doch dat de verzameling, desnoods gesplitst, kan worden opgenomen in een grooter geheel — een museum van moderne of Oostersche kunst — die zij kan aanvullen.

Prov. museum te Assen. — Door de Prov. Staten van Drente is 9 Dec. l.l. besloten om de subsidie voor het Museum van Oudheden te verhoogen en een onderzoek in te stellen naar het beheer. Door den heer Wielinga werd op verschillende misstanden gewezen betreffende het onderhoud der verzameling.

Breda. — De Vereeniging Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Breda, welke tot half December j.l. zes lokalen boven het Politiebureau van de gemeente Breda in gebruik had, heeft vóór 1 Januari 1920 de beide achterzalen overhaast moeten ontruimen door de uitbreiding van het Politiebureau.

Het bestuur heeft deze gelegenheid aangegrepen om de verzameling geheel te reorganiseeren volgens de stelregels over plaatselijk Museumbeheer, uitgegeven door den Oudheidkundigen Bond in 1918.

Alles wat niet tot de Geschiedenis van »Stadt en Lande van Breda» behoort, is op de zolders opgeborgen. De plaatsruimte is echter veel te beperkt om de tentoongestelde voorwerpen te doen uitkomen en het Bestuur hoopt, dat de gemeente Breda binnen niet te langen tijd van hare belangstelling in deze reorganisatie zal blijk geven door de beschikbaarstelling van een waardiger huisvesting voor de verzameling.

Rotterdam. — In den nacht van 26 op 27 Januari is ingebroken in het Museum van Oudheden te Rotterdam, waarbij verschillende gouden voorwerpen, cameeën en munten zijn ontvreemd. Hieronder waren een gouden snuifdoos met portret van Napoleon I in een krans van 40 briljanten, een gouden diadeem, een paar empire armbanden en twee andere gouden armbanden, een horloge met gedreven kast, enz.

De dieven zijn opgespoord, doch het gestolene is verloren. Bij de behandeling der strafzaak werd gewezen op de onvoldoende maatregelen tegen inbraak.

Vlaardingsche Oudheidkamer en Visscherij-museum. — In een Vrijdagavond ten stadhuijze te Vlaardingen gehouden vergadering, uitgeschreven door een commissie van belangstellenden in het verleden van Vlaardingen, is besloten tot oprichting van een vereeniging De Vlaardingsche Oudheidkamer en Visscherij-museum.

Na afloop is een door den archivaris bijeengebrachte tentoonstelling van oude voorwerpen, prenten, teekeningen enz. op Vlaardingen betrekking hebbende, bezichtigd.

N. R. Ct., 14 Maart.

Zeeland. — Door Ged. Staten van Zeeland zijn met 1 Mei benoemd tot leden van de Prov. Zeeuwsche Schoonheids- en Archaeologische Commissie de H.H. Dr. G. H. Vernhout te Middelburg, voorzitter, B. F. S. van Brucken Fock te Terneuzen, J. Hoogenboom te Renesse, A. de Poorte te Middelburg, A. D. F. v. d. Wort te Goes en Dr. W. S. Unger, secretaris.

Alkmaar. — Het raadsbesluit tot herplaatsing van de beeldengroepen op het Schermerhek, 't welk bij K. B. werd geschorst tot 1 Februari l.l., is binnen den voor schorsing bepaalden tijd niet vernietigd en wordt dus geacht geldig te zijn. Herplaatsing van de groepen zal daarvan het gevolg zijn.

N. R. Ct., 5 Febr. 1920.

De restauratie der Grootte of St. Laurenskerk, 1470—1518, zal geschieden door den architect W. te Riele. Raming ruim 350.000 gulden. Het ontwerp der kerk, dat slechts ten deele is uitgevoerd, wordt toegeschreven aan een lid der familie Keldermans. Het schip heeft slechts een houten gewelf en de luchtbogen zijn niet uitgevoerd. Het uitwijken der muren maakte reeds in 1684 eenige voorziening noodzakelijk. De last der 40 klokken van het carillon, die later in een torentje op de viering geplaatst werden, deed de daarop niet berekende spanten doorzakken en de vieringpijlers uitwijken.

Amsterdam. — De voorgenomen verbouwing van de St. Agnietenkapel blijft beperkt tot het weder inrichten van het gebouw voor het onderwijs, waarbij zorg zal gedragen worden voor het behoud van alle oorspronkelijke bouwdeelen en van de in de 17de eeuw hierin aangebrachte wijzigingen.

Er is eene Commissie gevormd om de gelden bijeen te brengen voor de restauratie van het Noord-Westelijk gedeelte der Oude kerk. Raming *f* 100.000, architect de Heer C. B. Posthumus Meyes.

Door den Minister van Financiën is op het daartoe strekkend verzoek van de Vereeniging »Hendrick de Keyser» geantwoord, dat de gevel van het door het departement aangekocht huis »De Oranje Appel», Heerengracht 346, dateerend uit c. 1630 en in 1680 door de Doopsgezinde gemeente aangekocht, ongewijzigd zal behouden blijven.

Door de Vereeniging »H. de Keyzer» is het perceel Zeedijk n°. 1 aangekocht, waarschijnlijk het laatst nog bewaarde voorbeeld aldaar van huizen met houten voorgevels.

Door het Kon. Oudhk. Genootschap, Amstelodamum, Vereeniging Hendrick de Keyser en Heemschut is aan den Minister van Binnenlandsche Zaken een adres gezonden tegen het onteigeningsplan Spui-Singel-Heerengracht. Hierbij wordt gewezen op de volgens dit plan te verwachten vermindering van de mooie grachten en het verdwijnen van een aantal belangrijke gevels, waartegenover, volgens adressanten, slechts de belangen van twee groote financieele instellingen baat zouden vinden.

Beusichem. — Door Burgemeester van Beusichem is eene Rijkssubsidie aangevraagd voor de restauratie van den toren.

Borne. — Door den Raad is Rijkssubsidie aangevraagd voor restauratie van den Gemeente toren.

Delft. — De gouden penning van het legaat Gijsberti Hodenpijl werd dit jaar toegekend aan de Incassobank voor het behoud van den gevel Koornmarkt 41.

Elkerzee. — De spits van den toren is afgebrand. Het torentje zal onder leiding van den architect Hoogeboom in den ouden vorm worden hersteld.

Etten. — Het 17de-eeuwsche Raadhuis zal gerestaureerd worden volgens besluit van den Gemeenteraad. *Bouww.*, 7 Apr. 1920.

Etten-Leur (N.-Br.). — In Maart werd in de gemeente Etten-Leur een pot gevonden, gevuld met ongeveer 1000 koperen oordjes van Brabant te Maastricht geslagen in 1593, Negenmannekens te Antwerpen geslagen in 1596 en 1597, Oorden van Vlaanderen van van 1595 en van Doornik van 1596 benevens stukken van 12 en 6 mijten van Gent. De jongste munten waren de hierboven vermelde van 1597, zoodat de stukken in de laatste jaren van de 16de of in de eerste van de 17de eeuw begraven zullen zijn.

Goes. — Het aardige oude beursgebouwtje te Goes is ten doode opgeschreven. Een poging vanwege de monumenten-commissie gedaan, om de uitvoering van het dreigend vonnis te voorkomen, is op de praktische onmogelijkheid van het behoud afgestuit. Thans heeft men met de afbraak reeds een begin gemaakt.

N. R. Ct., 1 Mei 1920.

Gouda. — De commissie voor de restauratie van de Grootte of Sint Janskerk te Gouda deelt in haar jongst verschenen jaarverslag o. a. het volgende mede:

Van de zuidelijken zijbeuk werden hersteld het tweede en derde vak. De werken bestonden in herstelling van het metselwerk der muren in- en uitwendig. Verder werden steenen in de stijlen der vensters aangebracht; de onderdorpels der vensters werden in natuursteen vernieuwd. In vak 2 werd het oude portaal ongerept bewaard.

De aansluitende velden van kapconstructie, met de kilgoten, hoekkepers en bedekking werden vernieuwd. De inwendige hoekpijlen tusschen den eersten en tweeden zijbeuk werden hersteld zonder het ornament beeldhouwwerk van het kapiteel.

De boogdoorgang in den Z. W.-beer werd vernieuwd en versterkt. Van de opvolgende zuil tusschen beide zijbeuken werden de sterk beschadigde plintstukken en verdere gehavende gedeelten bijgewerkt, grootendeels met stukken steen, die elders uit het werk vrij zijn gekomen, zoodat deze schacht in kleur zeer goed met 't oorspronkelijke werk overeenkomt.

Gouderak. — Voor de perceelen A. 108 is slooping aangevraagd wegens bouwvalligheid.

's-Gravemoer. — De Ned. Herv. kerk wilde de koperen kroontjes verkoopen om geld te vinden tot verhooging van het predikantstraktement. Pogingen tot behoud door aankoop voor het Nederlandsch museum zijn mislukt.

Groningen. — Het perceel Nieuweweg 12 wordt met afbraak bedreigd.

Haarlem. — De ontsierende inrichting voor draadlooze telegraphie op het Raadhuis wordt weder verwijderd.

Hall (gem. Brummen). — Er bestaan plannen tot restauratie van den aan de gemeente toebehoorende toren der Ned. Herv. kerk.

Heukelum. — Het schilderij in het Raadhuis, een soldatenkamp van onbekenden meester uit de 1ste helft der 17de eeuw, is gerestaureerd door de beambten van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Hulst. — Er bestaan plannen om een deel der wallen te slechten.

De reeds in 1270 genoemde kerk, die thans nog als simultaankerk voor R. Katholijken en Hervormden dienst doet, zal geheel in bezit komen van de R. Katholijken en daarna gerestaureerd worden.

Kapelle (Z. Bev.). — Voor den aan de gemeente toebehoorende toren der Ned. Herv. kerk, waaraan reeds in 1910 uit eigen middelen de allernoodzakelijkste herstellingswerken zijn uitgevoerd, wordt eene Rijkssubsidie aangevraagd. Raming 53.000 gulden.

Kortenhoef. — Voor den aan de gemeente toebehoorende toren is Rijkssubsidie voor restauratie aangevraagd.

Koog aan de Zaan. — Tijdens het hevige onweder, dat Zondagavond 2 Mei boven de Zaanstreek woedde, sloeg de bliksem in den toren van de Hervormde Kerk te Koog aan de Zaan, die zoo goed als geheel is afgebrand.

De mooie Kruiskerk, gebouwd in 1686, werd een prooi der vlammen. De brandweer kon slechts de talrijke houten huizen in de Kerkstraat behouden, die op korten afstand van het kerkgebouw stonden.

Boven aller verwachting is van het kerkgebouw zelf toch nog het voornaamste deel, de muren met de zware eiken verbindingsbalken behouden gebleven. De laatste hebben zoo goed als niets van het vuur geleden, zoo dat het misschien nog mogelijk zal blijken het gebouw weder te restaureeren.

Van de bekapping met den toren is zoo goed als niets gespaard gebleven, zoodat een wederopbouw hooge geldelijke offers zou vorderen. Daarbij komt, dat het kerkgebouw niet hoog verzekerd was.

Uit een oogpunt van kunst zou echter een wederopbouw ongetwijfeld toe te juichen zijn.

Het mooie nieuwe orgel is geheel vernield, terwijl de op korten afstand staande preekstoel er weer heel goed onder vandaan is gekomen.

Met het oog op de veiligheid der aangrenzende perceelen was het noodig het bovengedeelte van den noordermuur om te halen, terwijl de voormuur wordt gestut.

N. R. Ct., 3 en 4 Mei.

Loevestein. — In de dagbladen wordt gewezen op de schandelijke behandeling der oude zalen door de hierin tijdens de mobilisatie gelegerde troepen.

Maastricht. — Door het gemeentebestuur is eene Rijkssubsidie aangevraagd om door aankoop en afbraak van een huis op den hoek van de Grootte Stokkade en de O. L. Vrouwenkade het uitzicht op de O. L. Vrouwenkerk te verbeteren.

Volgens het verslag der Commissie voor de bewaring van geschiedk. gedenkstukken neemt de belangstelling toe voor het in beteren staat brengen der oude gevels.

Er werden onder leiding van Dr. Gooszens opgravingen gedaan tot verklaring der bij de herstellingswerken der O. L. V. Kerk gevonden oude Romeinsche bouwresten. Het materiaal is verschillend: vuursteen, kolenzandsteen, mergel, tufsteen en baksteen, en maakt den indruk opgetrokken te zijn in laat-Romeinschen of in Merovingischen tijd uit materiaal van oudere Romeinsche gebouwen. Vermoed wordt dat aldaar eene zeer oude kerk heeft gestaan, die eene voorgangster was van de tegenwoordige O. L. V. Kerk. Het terrein was zeer omwoeld en heeft waarschijnlijk als begraafplaats dienst gedaan.

Op 1½ M. kwam men in het Romeinsche puin, waarin zeer verweerde munten uit de 3de en 4de eeuw na Chr. en eenige scherven van aardewerk uit de 4de eeuw zijn gevonden.

Middelburg. — Met steun van de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen en van Nehalennia, heeft men van een aardig geveltje, naar den fraai gebeeldhouwden steen »de Vrijman" genaamd, de dikke pleisterlaag verwijderd en is dit door het aanbrengen van de oude kruisramen zooveel doenlijk in den ouden toestand hersteld. Het geveltje is bijzonder rijk van zandsteen voorzien en dateert, blijkens het op cartouches aangebracht jaartal, van 1680. Het is een zgn. halsgevelvorm, dien men overigens te Middelburg niet talrijk aantreft. N. R. Ct., 1 Mei '20.

Oirlo. — De dreigende vernietiging der gewelfschilderingen in de R. K. Gertrudiskerk is tijdig afgewend door overleg met het Monumenten-bureau en toekenning van eene kleine Rijkssubsidie van f 400.

Oldenzaal. — Het R. K. Parochiaal Kerkbestuur wenscht over te gaan tot verdere restauratie van de St. Plechelmuskerk. Raming f 71.147. De leiding der restauratie is opgedragen aan den architect Jos. Cuypers c.-i.

Oudenhoorn. — De Ned. Herv. Kerk wordt hersteld. Raming f 64.000.

Ransdorp. — De restauratie van het gemeentehuis wordt opgedragen aan den architect N. H. W. Scholte te Amsterdam.

Ridderkerk. — De Ned. Herv. Kerk is 21 Maart uitgebrand, nadat de kerk door het vuur in een niet uitgedoofde stoof had vuur gevat.

Met den bouw van de eerst aan St. Joris gewijde kerk werd in 1448 begonnen

op de fundamenten van eene oudere kerk, die door den St. Elisabethsvloed was vernield. In 1466 was de bouw nog niet voltooid. Het was eene eenbeukige kerk met westtoren (XVc, verbouwd 1680) met driezijdig gesloten koor, aanbouw (oude sacristie) uit 1540

De Ned. Herv. Kerk te Ridderkerk na den brand.

en kapel met kruisgewelf. De spits van den toren was in 1645 vernieuwd.

Van het meubilair vallen in het bijzonder te vermelden de preekstoel uit 1669 en het grafmonument van de familie Groeninx uit 1758. De klok was in 1480 gegoten door Steven Butendijc (zie verder voorl. lijst van Z.-Holland).

Rijswijk. — Reeds lang bestaan er omvangrijke plannen tot restauratie van het kerkgebouw der Ned. Herv. kerk, die tot nog toe wegens gebrek aan middelen niet uitgevoerd konden worden, maar waarmede thans zoo spoedig mogelijk dient te worden aangevangen.

Het rijk heeft een subsidie van f 37.000 toegezegd, te verdeelen over vier jaren. Mede is subsidie aangevraagd aan de gemeente, de provincie en de Synode. De kerkelijke commissie doet thans pogingen om de ontbrekende gelden bijeen te krijgen, ten einde zoo spoedig doenlijk met de restauratie te kunnen beginnen.

't Is wenschelijk gebleken, dat het werk binnen twee jaren gereed komt.

N. R. Ct., 19 Jan. 1920.

Rotterdam. — Volgens raadsbesluit van 18 Maart l.l. wordt de molen aan den Coolsingel gesloopt. De Heer van Ravesteyn hield een warm betoog voor het behoud, doch het besluit tot sloopen viel met 23 tegen 9 stemmen.

Schelluinen. — Kerkvoogden en notabelen der Herv. gemeente besloten met 4 tegen 3 stemmen de pastorie, het bekende renaissance-kasteel uit de 16de eeuw, voor afbraak af te staan aan het diaconiebestuur, dat uit zijn rijke fondsen een nieuwe pastorie zal bouwen. Voor restauratie van dit oude gebouw kwam reeds op de regeeringsbegrooting 1919 een subsidiepost voor. Een vroeger besluit van het diaconiebestuur, om f 10.000 subsidie voor de restauratie te geven, was door het classicaal bestuur van Dordrecht niet goedgekeurd. Kan het jongste besluit van het kerkbestuur niet ongedaan gemaakt worden? De president-kerkvoogd en een notabel hebben als protest tegen dit besluit ontslag genomen.

Naar wij nader vernemen is ten slotte toch nog eene goede oplossing bereikt.

Schoonhoven. — De Veerpoort is thans in- en uitwendig gerestaureerd op eenige voorzieningen aan de kap na, waar enkele gedeelten der bebording te vernieuwen zijn en het leien dak is te herstellen.

Sittard. — Het Gemeentebestuur besloot een gedeelte der wallen te slechten, in verband met de stadsuitbreiding. Bij K. B. van 18 November l.l. is dit besluit geschorst tot 1 Mei 1920.

Sleen. — Dezer dagen is te Sleen (Dr.) een vergadering gehouden ter bespreking van het weder opbouwen van een spits op den toren, welke ongeveer zestig jaar geleden door den bliksem werd getroffen en afbrandde.

Met bijna algemeen stemmen is hiertoe besloten. De herstellingskosten worden geraamd op f 20.000.

Stad aan 't Haringvliet. — De kerkvoogdij verzocht Rijkssubsidie voor de restauratie der Ned. Herv. Kerk uit het begin der XVI^{de} eeuw, in 1898 na brand herbouwd en in 1899 van een onvoldoend geconstrueerden toren voorzien, waardoor de muren zijn gescheurd.

Swolgen (L.). — De muurschilderingen in de R. K. Kerk dreigen verloren te gaan door de vergrooting der Kerk.

Vlissingen. — Het Huis met de Beelden aan de Dokkade loopt gevaar gesloopt te worden, in verband met plannen tot aankoop door »de Schelde».

Zuidland. — De gerestaureerde kerk is den 2^{den} Kerstdag 1919 ingewijd.

Zutphen. — Op voorstel van den Burgemeester werd besloten den door brand beschadigden Wijnhuistoren naar den ouden vorm te herstellen.

Nederlandsch-Indië. — Het laatst verschenen verslag van den Oudheidkundigen Dienst heeft betrekking op het tweede kwartaal van 1919, juist den tijd van de geweldige Kloet-uitbarsting. Zooals bekend is, teisterden de lahar's in het bijzonder de oudheidkundig zoo merkwaardige afdeeling Blitar. De verzameling beelden te Blitar zelf werd geheel uit elkander geslagen en een groot aantal stukken is verdwenen; daarentegen leden de monumenten geen schade, hoewel de lahar het tempelcomplex van Panataran rakelings passeerde. Zelfs leverde de ramp in oudheidkundig opzicht nog eenig voordeel op, daar de veranderingen van den bodem een tweetal nog onbekende ruïnes in de buurt van Ponggoh te voorschijn deden komen.

Inzake de oudheden uit den Compagniestijd wordt melding gemaakt van opnamen aan het Stadhuis met de gevangenissen te *Batavia*. Voorts werd in kampong Boegis een steenen trap met bank, overblijfsel van een voormalig landhuis, opgenomen en werd de waterleiding gevonden, die de Kruitmolen van stuwkracht voorzag. Ook ontdekte men een oud huisje op de Rhinocerosgracht, dat het echte type van Oud-Hollandsch huis vertegenwoordigt, zooals dat o. a. van schilderijen bekend is. De ouderwetsche schouw was nog aanwezig, evenals de slavenverblijven op het achtererf. In het volgend kwartaal hoopt men de restauratie der Portugeesche Buitenkerk ter hand te kunnen nemen.

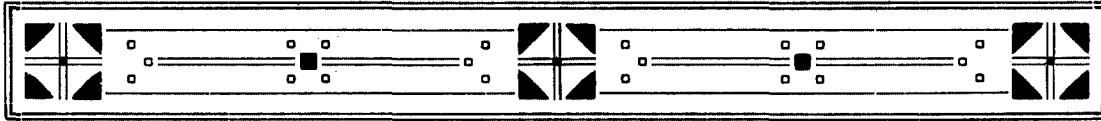
Aan het verslag is een foto toegevoegd van een »steenen zuil», eveneens in *Batavia* gevonden, doch waarvan geen andere verklaring wordt gegeven. Naar de Heer G. P. Rouffaer zoo vriendelijk is ons mede te deelen, is het een Portugeesche padraõ, uit den tijd van koning Manoël.

Personalialia.

Begin Mei overleed de Heer G. van Kalcken, beheerder van het Museum van Stolk te Haarlem.

Verschenen Boeken.

- G. DEHIO, *Geschichte der Deutschen Kunst-Verein. Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig, 1919. Tekst 366 blz. en afbeeldingen 443 blz.*
- J. W. ENSCHEDÉ, *Haarlem en de muziek van 1700 tot 1850. Uitgeg. door de Ver. »Haerlem». Erven F. Bohn, 1920. 38 blz.*
- Jaarboek v. h. Kon. Ned. Gen. voor Munt- en Penningkunde, Amst. Joh. Muller, 1919. Bevat: De Muntvondst te Amsterdam (M. Schulman), Het Smedengild van Middelburg en zijn penning (M. G. A. de Man), De penningen door Johan George Holtzhey tusschen 1778 en 1784 vervaardigd (A. O. v. Kerkwijk), De Stempelsnijder J. Popkes (J. A. G. Verspijck Mijnsen) en eenige kortere mededeelingen. Mededeelingen v. d. dienst v. K. en W. der gemeente 's-Gravenhage, aflev. IV (April) bevat: Aanwinsten der schilderijenverzameling (v. Gelder), Moderne teekeningen en prenten (Knuttel), Verlichtingsartikelen (Gallois), Het archief van de Confrerie Pictura (Moll).

□ OUD-ROERMOND. □

De grootste van de vier ¹⁾, en veler Steden Moeder,
Ben moedigh op mijn Zaedt en Kudderyck geberghet:
Maer 't is mijn opper-roem dat ick der Landen hoeder ²⁾
In syne ballingschap gewaert heb en gebercht.

SLICHTENHORST.

Toen de Redactie van het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond mij verzocht iets samen te stellen over Oud-Roermond, bij gelegenheid van de voorgenomen excursie van den Bond, hoopte ik veel te kunnen putten uit datgene, wat vroegere schrijvers over Roermond en zijne kunstwerken zouden saamgebracht of geschreven hebben. Die hoop is slechts gedeeltelijk verwezenlijkt geworden. Over de geschiedenis kon ik gebruik maken van:

A. van Slichtenhorst, XIV Boeken van de Geldersse geschiedenissen, 1654;

P. J. Blink, Geschiedenis van het Nederlandsche volk;

J. Sivré, Diverse artikelen in de Provinciale Almanak van Limburg uit de tachtiger jaren;

C. J. A. Meerdink, Roermond in de Middeleeuwen, 1909. Akademisch Proefschrift.

Beschrijvingen van oude gebouwen en kunstwerken heb ik niet gevonden.

Een aantal historische gegevens werden mij met de grootste bereidwilligheid verstrekt door den Hr Jos. Luyten en eenige foto's door den Hr A. F. van Beurden, wien ik hierbij mijn dank breng.

Voor de beschrijving der kunstwerken kon ik — naast eigen onderzoek — gebruik maken van de gegevens, welke de Heer Mialaret — wien ook mijn dank — heeft verzameld als lid der Commissie voor de Monumentenzorg. De gegevens voor de Kathedraal, de Munsterkerk, de Vestingwerken en de Roerbrug zijn door schrijver bijeen gebracht.

Dit alles en ook de betrekkelijk koste tijd, die mij ter beschikking stond, maakt dat mijn werk verre van volledig is. Voor meerdere volledigheid zou een grondig onderzoek, beter dan ik tot nu toe kon verrichten, noodig zijn. De welwillende lezer gelieve dit voor oogen te houden.

Voetnoten, die alleen aanwijzen de juiste bron der aangehaalde teksten en citaten, heb ik vermeden, omdat mijn werk geen aanspraak wil maken op wetenschappelijke volledigheid. Daarentegen heb ik aan het einde opgegeven de voornaamste werken, die ik raadpleegde.

Ontstaan van Roermond en zijne verdedigings-werken.

»Roermond, 't welk het plumpe volk verkortenderwyse verdraeyt in *Remond* is onder de vier Geldersse hoofd-steden de tweede in waerdigheyd, ende van omloop wel de allergrootste, leggende aen de *Maes*; die alhier de *Swalm*, als mede de *Roer* naer hem

1) D. i. van de vier hoofdsteden der Geldersche kwartieren.

2) Graaf Arnold van Gelre.

neemt; waarvan de Stad syn doopsel ook heeft ontfanghen." Aldus Slichtenhorst in 1654, toen Roermond de hoofdstad was van het Gelresch Overkwartier.

Middel-Limburg vormt een licht golvend plateau, waarin de Maas en hare zijrivieren dalen hebben uitgeslepen. De dalwanden zijn somwijlen steil, somwijlen afgevlakt en vormen — op de kaart — kronkelende lijnen met vele naar de rivier toegekeerde bochten. Van uit het dal gezien, doen die bochten zich voor als min of meer steile hoogten. Het waren die hoogten, welke den eersten bewoners het meest geschikt ter vestiging bleken. En waar eene kleinere rivier uitmondt in eene grootere heeft men een van die centrale punten, welke volgens Dr. Blink, die juist Roermond als voorbeeld aanhaalt, noodzakelijk zijn voor de samenleving, omdat de menschen elkaar daar kunnen ontmoeten. Op eene dier hoogten naast de Roer is de oorsprong van Roermond te zoeken.

Afb. 1.

Waar nevenrivieren met sterke strooming de hoofdrivier bereiken, bestaat door de verplaatsing, die de beddingen van beide steeds ondergaan, de kans, dat eilanden worden gevormd. Zoo is de genoemde vooruitspringende hoogte waarschijnlijk door een vroegeren arm van de Roer van haar basis afgesneden en vormde een eiland tusschen Maas en Roer. De Roermondsche voorstad St. Jacob ligt op een tweede eiland gevormd door de Maas en een tak van de Roer. In oude geschriften wordt Roermond vermeld als *Insula Dei, Godsweerd*, wat als grond voor onze meening kan gelden.

Dat eiland is de kern van Roermond. Het wordt ook genoemd *Christoffelberg* en later *Op*. Hier vestigden zich de eerste bewoners, landbouwers. Zij waren daar beschermd voor vijandelijke overvallen; in de waarden van het rivierdal vonden zij weideplaatsen voor het vee en op de hoogte van het plateau meer oostwaarts, vruchtbare gronden voor den landbouw.

»Ben moedigh op mijn zaedt en kudderijck geberght.»

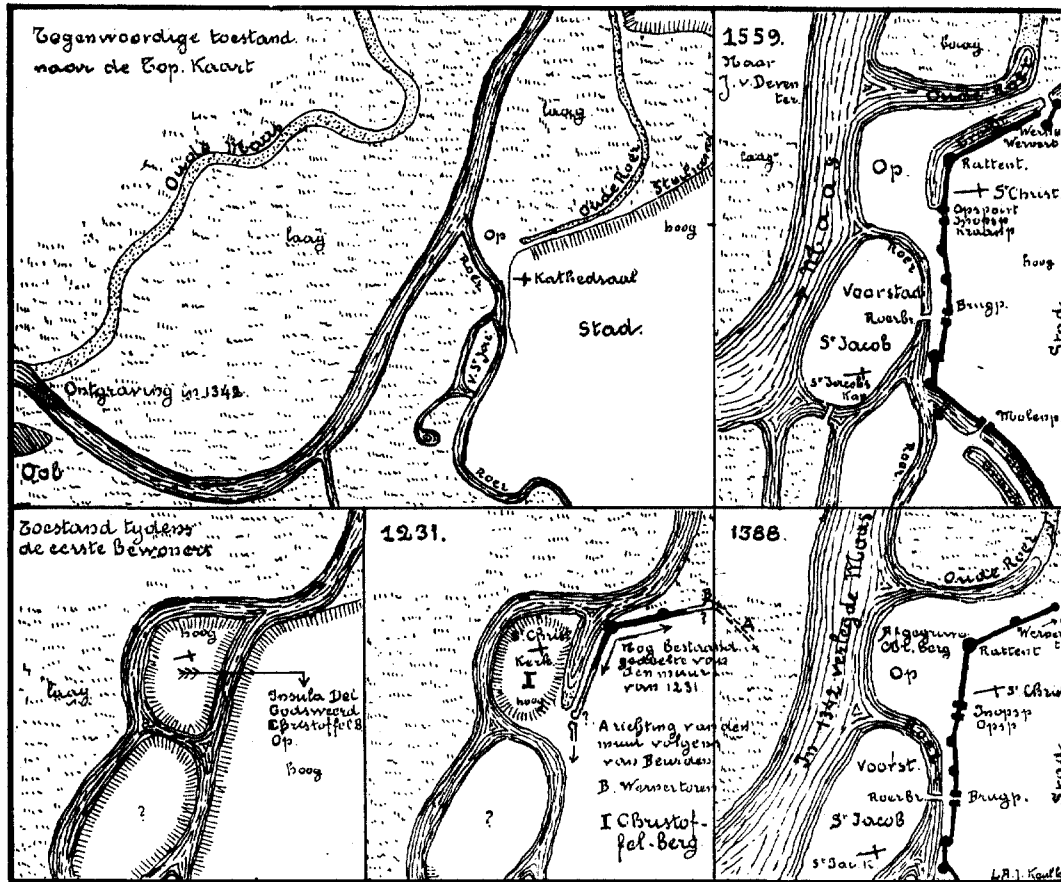
Een groote versterkte hoeve, met kleinere woningen er om heen; in Christen tijden eene kleine kapel, toegewijd aan St. Christoffel, zoo was het begin van Roermond. Vandaar den naam *Christoffelberg*. Doch het kon niet uitblijven dat langzamerhand handelaren en ambachtslieden zich daar vestigden. De ligging van de plaats aan eene groote rivier was daartoe te gunstig en al spoedig kon dan ook de kleine *Christoffelberg* geen voldoende ruimte meer voor de aanwassende bevolking bieden. De oostelijke oever van de Roer, die de *Godsweerd* van het vaste land scheidde, werd nu bebouwd en zoo breidde de nederzetting zich geleidelijk oostwaarts uit. Wellicht had zich toen alreeds de loop der Roer verplaatst en was de oude loop ten O. van den *Christoffelberg* gedeeltelijk dichtgeslibd.

Naast den *Godsweerd* of *Christoffelberg* is er een tweede centrum van Roermonds groei aan te wijzen. Dat is de abdij, die zich had gevestigd op eenigen afstand oostwaarts, ter plaatse waar thans de *Munsterkerk* ligt. Wanneer zij ontstond is onbekend; alle gegevens daaromtrent ontbreken. Het oudste bericht is van 1218, wij meenen echter te kunnen aantonen dat zij reeds vroeger moet bestaan hebben. Evenals de meeste abdijen in de middeleeuwen werd ook deze een middelpunt, waaromheen eene bevolking zich

vormde. Door de uitbreiding der twee centra: Christoffelberg en Munsterabdij en hunne eindelijke samensmelting werd de eigenlijke stad gevormd.

Van haar is ons tot in het begin der XIIIde eeuw niets bekend. Slechts eenmaal is zij genoemd in 1130.

A°. 1213 werd Roermond door Keizer Otto IV geplunderd en verwoest. De stad heette toen »villa optima" van Graaf Gerhard III en was dus nog niet ommuurd. In de

Afb. 1.

oorkonde van de stichting der Munsterkerk van 1224 wordt Roermond door Gerhard III »Oppidum", genoemd. Zij was toen derhalve reeds eene versterkte plaats. Dit doet ons vermoeden dat de eerste bevestiging van de stad is aangelegd kort na 1213. Zij was wellicht slechts eene aarden omwalling, want in 1231 verhief Otto II, Graaf van Gelre, Roermond tot eene »civitas", omringde het met een muur en schonk het alle rechten eener vrije stad. Otto was daarbij zijne macht te buiten gegaan. Het recht om plaatsen tot steden te verheffen verkreeg eerst zijn zoon Reinald I in 1310.

De ommuring van 1231 sloot den Christoffelberg buiten. Zij werd gelegd langs den oostelijken oever van den meergenoemden Roertak, die nu als vesting-gracht diende. Hij was aan zijn zuidelijk einde wellicht al dichtgeslibd en eene poort in den stadswal: de *Opspoort* of *Inopspoort* gaf over het aangeslibde gedeelte toegang tot Op. Mogelijk dat daar nog eene brug was. De Christoffelberg was destijds alleen door de smalle Roer omgeven, terwijl de loop van de Maas een half uur westwaarts was gelegen. Hij vormde zoo een moeilijk te verdedigen gedeelte, indien hij binnen de omwalling begrepen werd.

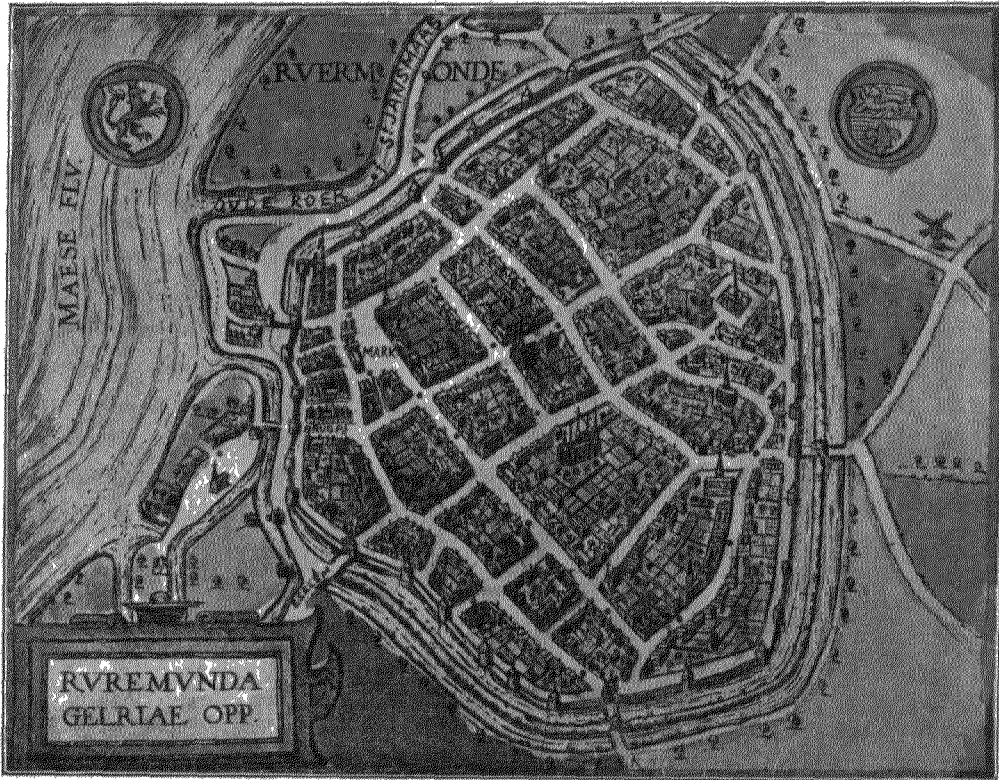
Van den muur van 1231 bestaan nog eenige resten. Ten N. en ten W. van de Kathedraal is nog een gedeelte van den lateren stadsmuur van de XIV^{de} eeuw behouden. Deze, in baksteen opgetrokken, rust echter op een ouderen muur uit blokken kolenzandsteen. De oudere muur vertoont dezelfde constructie en bestaat uit hetzelfde materiaal als de eerste omwalling van Maastricht uit 1229. Het materiaal moest over de Maas uit België komen. Wat er nog bestaat van den hoektoren ten N.-W. van de Kathedraal is thans geheel ingesloten in den hoektoren van de XIV^{de} eeuw. Iets meer ten O. van den hoektoren is nog een klein gedeelte zichtbaar van een halfonden toren der oude omwalling. Nog iets meer naar het oosten is de plaats van den Wernertoren, waarvan geene resten te zien zijn. Naar de meening van den Hr van Beurden zoude de Wernertoren een hoektoren zijn geweest en de muur zich verder in N.-O.-richting hebben uitgestrekt. Het Roermond van 1231 was dus eene kleine stad. Of het Munsterstift buiten of binnen de omwalling lag is nog een punt van discussie. Het komt ons voor dat Otto II de rijke stichting zijns vaders wel binnen de versterkte muren zal gelegd hebben. De tegenwoordige Hervormde Kerk — de voormalige Minderbroederskerk — lag in de nabijheid der omwalling. Het onderste gedeelte van den voormaligen toren dier kerk, thans nog aanwezig, bestaat uit blokken kolenzandsteen, waarschijnlijk afkomstig uit den muur van 1231.

Toen in de XIV^{de} eeuw de burgerij machtiger en de stad grooter en rijker was geworden, werd het noodig ook het verdedigingsstelsel der stad uit te breiden en te volmaken. In het jaar 1342 werd de Maas verlegd. Toen werd n.l. door den magistraat van Roermond met Willem, heer van Horn en Altena, een verdrag gesloten, aangaande het doorgraven van de Maas, en »alle den lande, dat yngevallen is ind ynvallen mach.» Hertog Reinald vergunde reeds den dag, nadat het verdrag was gesloten, vergunning de rivier te verleggen. De verlegging heeft niet bestaan in het graven van eene nieuwe bedding, doch slechts in het heropenen eener vroeger bestaan hebbende bedding, die onmiddellijk langs den voet van den Christoffelberg liep. Het was slechts noodig nabij Ool de aanslibbing door te graven, die den ouden loop afsloot.

De rivierverlegging had een dubbel doel. Het eerste was ongetwijfeld het belang van den handel, die zeker meer gebaat was met eene rivier vlak langs de stad, dan met eene, die op een halfuur afstands stroomde. Doch het tweede doel is ongetwijfeld geweest de verdediging.

Den 8sten October 1338 werd tusschen den magistraat der stad en Gowert van Vlodorp, den Voogd van Roermond, een vergelijk getroffen, tengevolge waarvan de

Christoffelberg geslecht werd. »onse huysen ind woeningen, die wer by den stat buten in opspoirten liggende hebben, aff te breken ind mit den berge dair die huisinge opstaende syn te slichten, bis ter mueren gelyck an der straten.» Hier eene nuchtere vraag: waar heeft men het afkomend puin en den afgegraven grond gelaten? De nog bestaende muur van 1231 ligt met zijn zichtbaren onderkant in hoogte »gelyck an der straten.» en gaat met zijne fundeering nog dieper. Het is dus niet aan te nemen dat de Christoffelberg zich in volle hoogte tot tegen den stadsmuur heeft uitgestrekt. Nemen wij nu aan dat vóór den stadsmuur gelooopen heeft de oude tak der Roer, wier bedding

Afb. 2. — Plan van Roermond in 1609 naar Guicciardini.

diep ligt — geschat ± 4 M. onder de tegenwoordige straathoogte — dan ligt voor de hand, dat men den afgegraven grond gebruikt heeft om dien ouden tak te dempen »bis ter mueren gelijk aan der straeten.» Dat was, om eene oud-Hollandsche waterstaats-uitdrukking te gebruiken: »ter naester lage én minster schade.»

De Christoffelberg was een uitstekende, niet omwalde hoogte, slechts omgeven door de Roer, die geene verdediging bood. Westwaarts daarvan: de vlakke uiterwaard tot aan den vroegeren Maasloop, die den vijand alle gelegenheid bood tot den aanval. Na de verlegging stroomde de Maas langs den voet van den Christoffelberg en werd

zoo eene krachtige, natuurlijke verdediging. De Christoffelberg echter was nu eene hoogte, gelegen tusschen den stadsmuur en de Maas, hinderlijk voor de verdediging. Hij werd dus geslecht »bis der mueren" d. i. tot aan den stadswal, »gelijck der straeten" en de vroegere Roertak, die thans voor de verdediging geen verder nut meer had, werd gedempt.

O. i. hebben alle deze werken: verlegging der Maas, afgraven van den Christoffelberg en dempen van den Roertak, betrekking gehad op de verdediging der stad. Er was in die onrustige tijden wel reden om Roermond te versterken.

Afb. 3. — De Rattentoren, van de omwalling der XIV^{de} eeuw.

In dat voor dien tijd grootsch opgezette systeem van verdediging, in eene periode van grooten opbloei en rijkdom der stad, in een tijdperk waarin de burgerij machtig werd en zich machtig voelde, in dat systeem paste een sterke verdedigingsmuur. De stadsmuur van 1231 was te zwak. Er moest een nieuwe gebouwd worden, sterker en hooger, grooter ook van omvang om de uitgebreide stad in te sluiten. Wij aarzelen dan ook niet om den bouw van den stadsmuur, waarvan thans nog slechts eenige deelen bestaan, in dit tijdperk te verleggen. In elk geval moet hij vóór 1410, den bouw der St. Christoffelkerk ontstaan zijn. Het plan toch dier kerk — een grieksch kruis — wijst op eene belemmering van haar bouw naar de Westzijde, n.l. den stadsmuur. Wij stellen den stadsmuur na de verlegging van de Maas in 1342, want dit werk moest in het opgezette systeem van verdediging wel het eerste zijn. Wij stellen hem vóór 1388, omdat de Christoffelberg eerst dan als verdedigings-hoogte kon gemist worden, ja zelfs nadeelig werd, wanneer achter

hem, d. i. oostwaarts, een sterke verdedigingsmuur lag.

Afb. 5, 8. De hooge toren van de St. Christoffel, op geen 6 M. afstands van den stadsmuur gelegen, en waarschijnlijk met plat dak, werd een hooge observatiepost, van waaruit de Maas stroomop- en afwaarts, en het land tot op verren afstand kon worden bespied.

Wij hebben opgemerkt dat in het oude Overkwartier van Gelre vele torens den vorm hebben van den Roermondschen. Deze torens zijn zwaar en vierkant, bestaan uit drie, hoogstens

vier verdiepingen — de Roermondsche toren had er voor 1604 ook twee — en zijn plat afgedekt, zonder spits. Zij zijn over het algemeen hoog. Somwijlen staat hunne hoogte in geen verhouding tot de grootte der kerk aan hun voet, b.v. Tegelen. Zij waren o. i. hoofdzakelijk bestemd tot observatie en tot het geven van signalen. Wij noemen in het Geldersche land de torens van Roermond — de meest zuidelijke —, Tegelen, Venraai, Sevenum, Venlo — thans afgebroken —, Sambeek, Boxmeer; en in Duitschland Straelen, Kempen, Gelder, e. a.

Wellicht is in lateren tijd de oude Roertak weer gedeeltelijk ontgraven. Althans Afb. 2. op de zeer nauwkeurige kaart van Jacob van Deventer, 1559, en ook op die van Guicciardini 1609, komt hij voor als onderdeel der stadsgrachten. Blijkens die kaarten staan de grachten niet in verbinding met Maas en Roer. Beekjes, van de hogere gronden komend, die de grachten hadden kunnen vullen, bestaan te Roermond niet. Gezien nu het aanmerkelijke hoogteverschil tusschen het oostelijk en westelijk gedeelte der stad, moeten de grachten droge grachten zijn geweest. Wel waren zij breed en diep, getuige een nog overgebleven gedeelte nabij de Venlosche poort. Eene latijnsche beschrijving van het beleg van 1637 noemt ze »fossa profunda et superne lata, ac aquae experts”, : »diepe en van boven breede gracht, zonder water”. Eene merkwaardige kaart van dat beleg, te Roermond bewaard, wijst ook droge grachten aan. Diezelfde kaart toont dat Op toen als »vorstat” verdedigd was met een bastion en kanonnen.

De vestingmuren van Roermond zijn voor een gedeelte afgebroken in 1782, een ander gedeelte werd in 1819 en vorige jaren met den grond gelijk gemaakt. Men heeft slechts gespaard den N.-W. toren, thans genoemd den Rattentoren, nabij de Kathedraal, en een tweeden, die in de vorige eeuw is verdwenen. Behalve deze twee torens bestaan onder of nabij den grond nog enkele resten en bogen van den voormaligen vestingmuur.

De toren is cilindervormig, alleen het onderste gedeelte is over eene hoogte van Afb. 3. omstreeks 4 M. eenigszins kegelvormig. Inwendig is hij verdeeld in twee overwelfde verdiepingen. De bovenverdieping stond in verbinding met den bovenkant van den aansluitenden vestingmuur, waarvan aan weerszijden nog geringe resten bewaard zijn en waarin nog enkele steenen van den muur van 1231. Vlak tegen den toren is op den muur, maar buiten den muur uitstekend, een privaat. Aan de buitenzijde is de toren geheel vlak en slechts met enkele openingen voorzien. Het bovengedeelte is verdwenen en daar zijn nog slechts sporen van een boogfries. De toren evenals de muren is gebouwd in baksteen en in z.g. gothisch of vlaamsch verband. Lengte der baksteen 0.28 M.

Overzicht der geschiedenis van Roermond.

Wanneer de eerste bewoners zich op den Christoffelberg hebben gevestigd is onbekend. Romeinsche overblijfselen heeft men wel in de omstreken gevonden, te Roermond echter niet.

Het Christendom werd in de Maasgouw verkondigd door Wiro, Plechhelmus en Odgerus. De twee eerste waren Schotsche bisschoppen, de laatste een diaken uit Engeland. Door Paus Sergius naar Gallië gezonden, verkregen zij van Pepijn van Herstal verlof

om, met toestemming der gevestigde bisschoppen, het geloof te verkondigen. Op het einde van hun werkzaam leven gaf Pepijn hun omstreeks het begin der 8ste eeuw den Udelenberg, in het bisdom Maastricht aan de Roer gelegen, tot verblijf. Zij bouwden daar eene kerk toegewijd aan St. Pieter, door welke de Udelenberg ook den naam *St. Petersberg* verkreeg.

De *Udelenberg* of *Odelenberg* is eene hoogte op gelijke wijze als de Christoffelberg, door de Roer gevormd, en ligt op ongeveer 1½ uur ten Z.-O. van Roermond. De naam Udelenberg is later, mogelijk door de overeenkomst in klank, Odilienberg geworden en nog later tot St. Odilienberg. Wijlen de Heer Willemsen, pastoor te Odilienberg, die van de Petersberg-abdij eene studie heeft gemaakt, en eene verzameling Oorkonden enz. daarover heeft uitgegeven, was, naar persoonlijke mededeeling, de meening toegedaan, dat een oud gebouwtje, naast de kerk te Odilienberg gelegen, nog gedeelten zoude bevatten van het primitieve kerkje van Wiro, Plechhelmus en Odgerus. Wij achten de meening van Willemsen juist. De muurresten, waarop Willemsen doelt, zijn van veldkeien opgebouwd en vertoonen geheel het karakter van de Karolingische resten, die men nog op meer plaatsen in Limburg vindt, als te Mesch, Mheer, Limbricht, Susteren, Asselt.

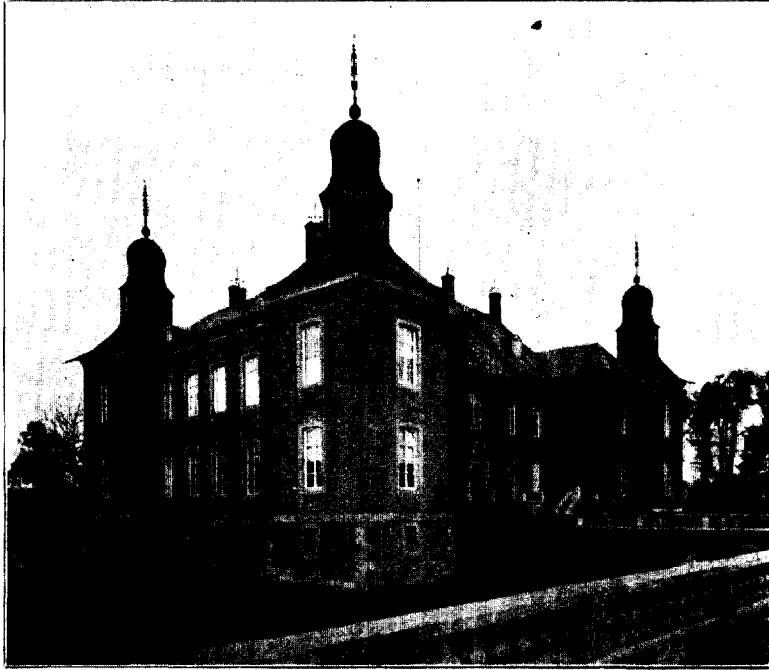
De bescheiden stichting der geloofsverkondigers groeide langzamerhand aan tot eene groote en machtige abdij, die in de geschiedenis dezer streken eene belangrijke rol heeft gespeeld. Na de overbrenging — volgens Meerdink — van den bisschopszetel van Maastricht naar Luik in 722, stond Odilienberg onder den bisschop van Luik en bijgevolg onder den aartsbisschop van Keulen. In 853 stond echter Lotharius II het klooster Berch — bedoeld: Odilienberg — af aan Hungerus, bisschop van Utrecht, opdat deze er met zijn kanunniken een veilig toevluchtsoord zou vinden voor de invallen der Noormannen. De afstand geschiedde »sub omni integritate”, d.i. in zijn vollen omvang. Heeft Roermond oorspronkelijk tot het stift Odilienberg behoord? Het valt moeilijk hierop met zekerheid een bevestigend antwoord te geven. De bewijzen zouden misschien te vinden zijn geweest in de oorkonden van Odilienberg, doch deze zijn in 1241 gestolen of later wellicht verbrand. Waarschijnlijk is echter dat Roermond wél tot Odilienberg heeft behoord. Uit de vernietiging der oorkonden laat zich dan ook verklaren dat Roermond betrekkelijk laat voor het eerst genoemd wordt, n.l. in een stuk van 1130, waarbij Reinwidis, »matrona mobilis de Ruregemunde” aan de kerk van Klostrade — Rolduc — een stuk land schenkt.

De macht van den bisschop van Utrecht in deze streken werd echter voortdurend minder en het was de graaf van Gelre, die langzaam maar zeker den bisschop terug drong, en ongetwijfeld is er veel waars in de bewering dat »Opper-Gelder georganiseerd is op de puinhoopen van het stift Odilienberg”. Met de macht van den Utrechtschen kerkvoogd was het voor goed gedaan in 1344. Diens kerkelijk gezag was overgegaan op den bisschop van Luik, en diens wereldlijke macht op den graaf van Gelre.

Op welk tijdstip in den langjarigen strijd tusschen den Bisschop van Utrecht en den graaf van Gelre, Roermond Geldersch is geworden weten wij niet. Het was echter vóór 1230. Want in 1231 verhiel graaf Otto II tal van plaatsen in Gelre, waaronder Roermond, tot steden. Hij en eveneens zijn opvolger Reinald was echter zijne bevoegdheid

te buiten gegaan en had zodoende inbreuk gemaakt op de keizerlijke rechten. Op den Rijksdag van Spiers in 1310 verkreeg graaf Reinald als gunst de bevoegdheid om de privilegiën en rechten, door hem of zijn voorgangers verleend, te vernietigen of te bevestigen. Hoewel men geene vernieuwde stadsrechten voor Roermond vermeld vindt, mag men toch aannemen dat Reinald de rechten van Roermond, het troetelkind zijner voorgangers, in de eerste plaats zal vernieuwd hebben.

Eerst nadat de Roomsche koning Willem II in 1247 aan graaf Otto van Gelre de burcht van Nijmegen en zijne rechten op de stad in pand had gegeven, kon er sprake zijn van eene verdeeling van Gelre in kwartieren. Vóór dien tijd vormde het graafschap geen samenhangend geheel, maar een gebied, waarin nog verschillende allodiën lagen, welke op den duur eerst door Otto II en zijne opvolgers tot leenen werden gemaakt. De vier kwartieren, waarin Gelre verdeeld werd, worden genoemd naar hunne hoofdsteden: het kwartier van Nijmegen, van Zutphen, van Arnhem, en van Roermond. De drie eerste maakten de Nederkwartieren uit, het laatste was het Overkwartier. Tot zooverre naar Meerdink.

Afb. 4. — Het kasteel Hillenraede, n. h. N. W.

Vanaf dit tijdstip — 1247 — hangt de geschiedenis van Roermond geheel samen met die van Gelre tot 1543. Een zeer beknopt overzicht van dit tijdperk te geven zou hier te veel plaatsruimte vorderen, zoude overigens voor de geschiedenis van Roermond van weinig beteekenis zijn. Alleen willen wij hier aanstippen dat graaf Reynald II in 1339 van Keizer Lodewijk de hertogelijke waardigheid verkreeg en dat Gelre vanaf dat jaar een Hertogdom was. Roermond — het zij te zijner eere gezegd — heeft steeds aan de zijde van zijn rechtmatigen vorst gestaan, iets wat niet van de andere steden van het Overkwartier kan gezegd worden, o.a. niet van Venlo, de tweede stad van dat kwartier, van welks inwoners Slichtenhorst zegt: dat zij »schynen ook een angel en swongh van de nabuyrige Waelen te hebben, ende een luttel te hellen na oproerigheid”. Ook in den onzaligen strijd tusschen graaf Arnold en zijn zoon Adolf,

heeft Roermond steeds de zijde van Arnold gehouden, want toen het in Gelderland begon »suur wt te sien" waren »die van Roermond met geene middelen tot meyn-eed te bekooren". Daarop doelen ook de aan het hoofd van dit opstel geplaatste dichtregelen.

In den langdurigen strijd van den Hertog van Gelre tegen de machtige vorsten van het Bourgondische huis in de XVde en XVIde eeuw, heeft Gelre ten slotte het onderspit moeten delven. Nadat Willem II Gelre en Zutfen aan keizer Karel V had afgestaan, sloot deze met bannerheeren, ridderschap en afgevaardigden der steden op 12 Sept. 1543 het zoogenaamde *Tractaat van Venlo*, waarbij de vereeniging van Gelre en Zutfen met Karels overige Nederlanden werd tot stand gebracht. 's Keizers regeering mag weldadig genoemd worden, zoodat de welvaart tot een nooit gekende hoogte klom. Men vindt echter ook menigvuldige klachten over groote duurte van levensmiddelen. Zoo was in 1557 de rogge zoo duur, dat men ter gedachtenis daarvan in den gevel van een huis in de Neerstraat te Roermond het volgende opschrift plaatste, — nog aanwezig omstreeks 1880 —:

A° 1557 gaelt zo Remund ein maelder roeggen VI daelder int openbaer."

Een zeer hoogen prijs voor dien tijd.

16 Juli 1554, werd de stad bijna geheel in de asch gelegd. Dertien personen werden levenloos onder de puinhoopen gevonden.

Kort na 1566 brak ook te Roermond, zooals in de overige Nederlanden den beeldenstorm los, zóó plotseling en zóó woest, dat de magistraat den tijd niet had, om maatregelen te nemen. Een denkbeeld van den omvang van deze beeldstormerij kan men zich maken uit het feit dat bij vonnis van den bloedraad 120 personen uit de staten van den koning werden verbannen en hunne goederen verbeurd verklaard.

Een eerste gevolg van den beeldenstorm was de komst van den Hertog van Alva. Uit vreeze voor diens bekende strengheid verlieten velen, waaronder Prins Willem van Oranje, het land. Deze verzamelde op Duitschen bodem een machtig leger, viel daarmede in het Oosterkwartier, en eischte van de steden dat zij zich zouden overgeven. Roermond en Venlo sloegen dit onvoorwaardelijk af, waarop de Prins, na nogmaals te vergeefs Venlo opgeëischt te hebben, met zijn leger naar Hillenrade, een half uur van Roermond, vertrok en vervolgens naar Roermond. Na vijf bloedige stormen werd de stad den 23en Juli 1572 ingenomen. Gruwelijk was het bloedbad, hetwelk door de euvelmoedige Duitschers in de stad werd aangericht, vooral onder de geestelijkheid. In het Karthuizer klooster alleen werden twaalf religieusen vermoord. De schedels der vermoorden, die thans nog in het klooster — thans Groot-Seminarie — bewaard worden, vertoonen de duidelijke teekens van de beestachtige wreedheden der overwinnaars.

Afb. 4.

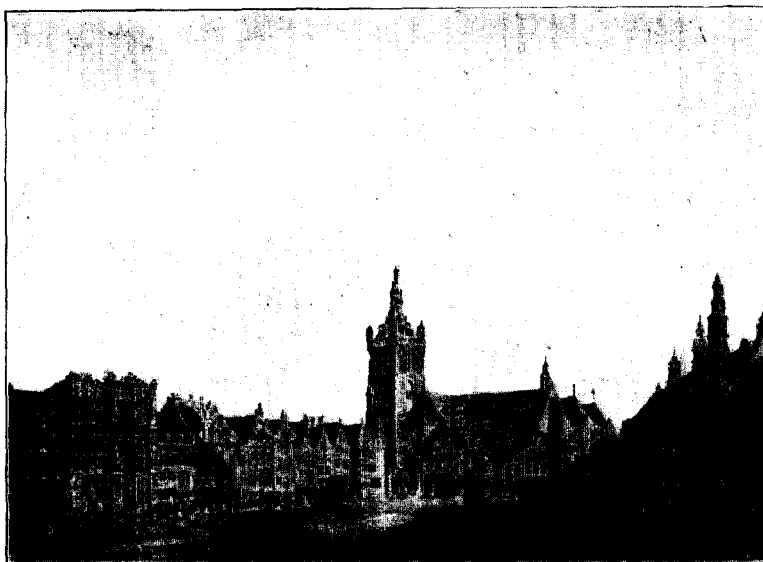
Prins Willem bleef tot 26 Aug. op het Kasteel Hillenrade. Onmiddellijk na het vertrek van den Prins werd de stad wederom door de Spaanschen in bezit genomen, en de bezetting kort nadien versterkt door vijf compagnieën soldaten van den overste Polweiler. Deze soldaten hebben op eene schandelijke wijze in Roermond huisgehouden, zoo zelfs dat de magistraat en de voornaamste kooplieden in 1578 verplicht waren de stad te verlaten. Tot overmaat van ramp voegde zich daarbij nog de pest, die tot 1579 woedde.

In October 1577 zonden de Staten van Holland den graaf van Hohenlo aan het hoofd van een leger naar Roermond om de stad te belegeren. Doch tengevolge van twee uitvallen der bezetting, gepaard met de komst van een ontzettingsleger onder Hierges, werd het beleg opgebroken.

Bij het sluiten der Unie van Utrecht in 1579, traden de drie Nederkwartieren van Gelderland tot de Vereenigde Nederlanden toe. Het Overkwartier, in den beginne alleen met uitzondering van Venlo, bleef de Spaansche zijde toegedaan en werd van toen af *Spaansch Gelderland* genoemd.

Het jaar 1632 deed Roermond wederom van heer verwisselen. Prins Frederik Hendrik waagde in dat jaar een aanval, daarin gesteund door den Graaf Van den Berg en eenige andere Zuid-Nederlandsche edellieden. Hij veroverde Venlo, Roermond en Maastricht. Roermond kwam echter in 1637 weer in handen der Spaanschen. Bij den vrede van Munster, gesloten 30 Jan. 1648, behield elke partij het veroverde gebied. Roermond bleef dus Spaansch.

Bij het *Barrièretractaat* van 1715 werd het Overkwartier verdeeld in drie deelen, Roermond met Dalenbroek Weert e.a. bleef Spaansch Oostenrijksch en is zulks gebleven tot aan den Franschen tijd.

Afb. 5. — Markt te Roermond in 1744. Naar eene aquarel van Jan de Beyer.

Den 4^{en} Oct. 1794 viel Roermond in de handen der Franschen en werd na het verdrag van 's-Gravenhage in 1795 bij Frankrijk ingelijfd, welke inlijving bij den vrede van Campo-Formio in 1797 werd bevestigd. Toen ontstond het »Département de la Meuse inférieure'', waarbij de stad werd ingedeeld. De val van Napoleon in 1815 bracht Roermond weer terug tot Nederland thans het »Koninkrijk der Nederlanden'', waarbij het tot heden is gebleven en . . . wil blijven.

In den Belgischen opstand van 1830-31 schijnt Roermond een oogenblik in de macht der Belgen te zijn geweest. Dit blijkt uit eene »*Kronyk der stad Roermond*'', door Seb. van Beringen, die onder 4 Juni 1831 het volgende te lezen geeft en waarmede wij hier eindigen :

»1831. 4 Juni is de prins van Saksen Coburg tot koning der Belgen uitgeroepen. Dit is het vierde souverain huis, dat ik over Roermond beleefd heb, sedert 40 jaren.

Wij waren eerst Keyzers, dan werden wij Fransch, dan werden wij Hollandsch en nu sijn wij Belgisch. Noteert hier dat, indien het lastig is voor eenen meester dikwijls te veranderen van onderdanen, het voor de onderdanen niet minder nadeelig is dikwijls te veranderen van meester. De ondervinding in dese jaren heeft ons dit genoegsaam geleerd. De gouvernemen-ten steken sig in troebels en schulden en de gemeene borgers moeten deselven dragen."

Het Bisdom Roermond.

Een der middelen, die Philips II aanwendde, om een dam op te werpen tegen de steeds meer en meer zich uitbreidende reformatie in de Kerkelijke leer, was het

Afb. 6. — Ruine van de vroegere Kathedraal, de Kerk van den H. Geest. Afgebroken in 1821.

stichten van nieuwe bisdommen. »Sij vonden noodig in Nederland, 't welk tot nu toe alleen vier Bisdommen van Atrecht, Doornyk, Utrecht en Kamerick had gekent, meer andere te planten." Dit geschiedde in 1559. In dat jaar n.l. stichtte Paus Paulus IV, op verzoek van Philips II, veertien nieuwe bisdommen in Nederland waaronder Roermond, dat deel zoude uitmaken van het Aartsbisdom Mechelen. Een bul van Paus Paulus IV wees in 1561 de collegiale kerk van den H. Geest aan tot Kathedraal van Roermond en verhief het sedert 1361 daarin gevestigde kapittel tot diocesaan kapittel. In 1562 benoemde Philips II *Willem Daemsen van Linden*, meer bekend als *Willem Damasus Lindanus*, tot eersten bisschop. Lindanus werd hetzelfde jaar door Kardinaal de Granvelle, aartsbisschop van Mechelen, te Brussel gewijd.

De Gelderschen en voornamelijk die van Roermond waren niet er mede ingenomen dat Roermond tot eenen bisschopszetel was gemaakt. Van de aanhangers der nieuwe leer en van hen, die minder of meer tot haar overhielden, is zulks te begrijpen. Bij de anderen zal echter wel de vrees voor troebelen en onaangenaamheden de overhand hebben gehad. Dat die vrees niet ongegrond was, blijkt wel uit den beeldenstorm, die vier jaren later plaats had. De Roermondschen, na in raad vergaderd te hebben, antwoordden dan ook op de desbetreffende mededeeling van den koning: »dat nademaal de oprichtinge van een Bisdom in hare Stad yet vreemds was, ende noyt in 't Vorstendom Gelder ofte Graefschap Zutveen gehoord ofte gesien, hen luyden niet toe en stond, zoodaenighe veranderingh buyten toestemminghe van de gemeyne landschap toe te laeten." Na vele woorden en

wederwoorden bleven die van Roermond »stijfzinnich en bij haer voorigh besluyt”.

Ten gevolge van dit alles kon Lindanus zijn bisschopszetel niet innemen en eerst in 1569, na het forscher optreden van Alva, kon hij op plechtige wijze in het bezit van zijn bisdom en zijne Kathedraal, — de H. Geestkerk — worden gesteld.

Negentig jaren later, werd het kapittel en de bisschopszetel naar St. Christoffel verplaatst. De H. Geestkerk ging bij den brand van 1665 verloren, werd echter weer hersteld; zij werd afgebroken in 1821.

Afb. 6.

Door de Fransche overheersching werd het bisdom Roermond opgeheven in 1801, De laatste bisschop was J. B. R. Baron van Velde de Melroy en Salt Bommel. Deze overleed te Brussel in 1824. De kronijkschrijver, die zulks mededeelt: Seb. van Beringen voegt er het teekenend chronicon bij:

epIsCopUs rUraeMUnDensIs reqUiesCat In paCe.

Bij het herstel der Kerkelijke Hiërarchie in Nederland in 1841, werd Mgr. Paredis, die 24 Nov. 1840 tot Apostolisch Vicaris van Limburg benoemd was, als Bisschop van Roermond geïntoniseerd den 27 April 1853.

De Roerbrug.

Dat ter plaatse, waar de tegenwoordige Roerbrug is gelegen, reeds in oude tijden eene vaste brug moet geweest zijn, is zeer waarschijnlijk. Immers, daar was volgens Dr. van Veen de verbinding van de stad met de baan naar Maastricht en den weg naar Ool, Bree, Diest. Zekerheid van haar bestaan heeft men eerst door den naam: Brugstraat, die voorkomt bij een relaas over den brand van 1554: »die ganse Brugstraite . . . uijtgebrandt.” Op de kaart van Jacobus van Deventer 1559 is de brug aangegeven.

De Roerbrug verbond de stad met de voorstad St. Jacob. Daar bevond zich eene kapel: de St. Jacobskapel. Voorstad en kapel waren door de oorlogen in de XVIde eeuw verwoest. Men schijnt toen besloten te hebben de kapel geheel af te breken. Het »Verdrachsboek van Roermond” 1574—1656, uitgegeven door van Beurden, bevat onder 23 Juli 1588: de »capelle van Sint Jacobis demolirt”.

De reden waarom de kapel »demolirt” werd, was de aanwezigheid toen ter tijd van een vaste brug over de Roer, die de bewoners van St. Jacob steeds de gelegenheid bood de parochiekerk St. Christoffel te bezoeken. Het altaar der kapel, waaraan beneficiën en inkomsten verbonden waren, kon echter niet vervallen, doch werd waarschijnlijk overgebracht naar de parochiekerk in een nieuwgebouwde kapel nabij den ingang in den Z.-transeptarm, welke kapel tot heden den naam St. Jacobskapel draagt.

Van de Roerbrug zegt Slichtenhorst in 1654: »De voorstad wordt eensdeels van de Stad af-gesneeden door de Ruer, bedeckt met een kostele brugghe van blauwe Naemsse steen . . . om alzoo den Maes, die dickwijls heftigh kan op-bulderen, een ring in den neus te legghen”.

In den morgen van 1 Jan. 1764 schijnen Roer en Maas dan ook weer vreeselijk

op-gebulderd te hebben, want de steenen brug werd door den watervloed vernield. Zij is toen waarschijnlijk vervangen door een noodbrug, want eerst den 17^{en} Juni 1771 werd de eerste steen gelegd voor de nieuwe hardsteenen, thans nog bestaande brug. Men zegt dat zij gebouwd werd naar het plan van de thans gesloopte Pont des Arches te Luik. De eerste steen had tot opschrift: »Neo conditus»; »legt in het midden van den laetsten derden pilaere aen de overzijde". Na de voltooiing werd aan de zuidzijde in het midden der brug in een steen een latijnsch opschrift gehouwen, »Door de kracht der wateren op 1 Jan. 1764 ingestort, hechter hersteld in het jaar 1771, terwijl België door Karel, Hertog van Lotharingen en Bar namens Maria Theresia, Roomsche Keizerin en Hertogin van Gelder, bestuurd werd."

Afb. 7. De brug is opgebouwd uit Naamschen steen. Zij heeft vier ronde bogen waarvan

Afb. 7. — De Roerbrug.

de twee middelste, die de Roer overspannen, hooger zijn dan de twee aan de landzijden gelegen. De peilers zijn voorzien van ijsbrekers. De borstweringen zijn insgelijks van Naamschen steen. De middelste bogen zijn blijkbaar hooger aangelegd voor de scheepvaart, die thans niet meer bestaat, in 1771 echter wèl nog bestaan heeft. Dientengevolge zijn de opritten der brug vrij steil.

De Parochiekerk St. Christoffel, thans Kathedraal.

De eerste vermelding van de kerk van St. Christoffel te Roermond is uit 1224. Zij lag buiten de Ops-poort op den Christoffelberg. Blijkens een charter uit 1391 nam de magistraat in 1391 de verplichting op zich om eene »betemelicke kapel" te bouwen, »buiten in Opp", waar eertijds de moederkerk stond, »die omme kenliche grote noot-saecken afgebroken is." De magistraat voldeed aan zijne verplichting want in 1412 is

sprake van »de kapel buiten in Opp". Deze kleine kapel schijnt niet te hebben kunnen voldoen aan de behoeften der steeds grooter wordende bevolking, die meer oostwaarts zich had gevestigd. De rijke stad verlangde haar eigen parochiekerk; die ook naar buiten getuigen moest van de welvaart, de macht en den diepen godsdienstzin harer burgers. Over den bouw der kerk is weinig bekend. Men weet alleen dat er aan is begonnen in 1410. Alle bescheiden toch, betrekking hebbende op den bouw zijn verloren in de branden van 1554 en 1665.

De kerk moet vrij spoedig voltooid zijn geweest, want in 1458 werd er reeds aan verbouwd. Pastoor Herman van Damme gaf toen vergunning tot stichten, bouwen en doteeren van een altaar ter eere van het H. Sacrament. Het is o.i. waarschijnlijk dat toen voltooid werd het N.-oostelijk koor: het Sacramentskoor. In 1489 werd door de O. L. Vr. Broederschap het Z.-oostelijk koor, het z.g. O. L. Vrouwekoor gebouwd. Het Sacramentskoor blijkt ook door zijn gewelf ouder te zijn dan het O. L. Vrouwekoor.

Middelen tot bekostiging zijn geweest: bijdragen van de burgers, bijdragen van den magistraat, boeten van den magistraat op overtredingen en geringe misdrijven gesteld, e.a. Zoo werd in 1472 iemand, die van den magistraat kwaad had gesproken tot eene bedevaart naar Rome veroordeeld, die hij kon afkopen zoo hij »voor soe menighe mijlen soe menigh pont totten estriek in der moderkirchen" betaalde. In 1496 werd Dirck Saelenmecker veroordeeld tot eene boete van 12 enkele Rijnsche guldens, die hij »in die moderkirch sol geven tot den bouwe", omdat hij »bij nacht in den wijnhuijss ontijdig was gewest, den wyrdt mit sijnen gelach ontginge ind den wyrdt slaen wolde". Den 24en Nov. 1472 schonk Hertog Arnold van Gelder aan Roermond het privilege om klein geld te mogen slaan met de bepaling »dat het profijt dat dairaff queme" besteed moest worden »tot bouwe ind nutheid der moderkircken". En in 1498 schonk Karel van Egmond, Hertog van Gelre, het privilege om zilveren munt te slaan met gelijksoortige bepaling.

De toren der kerk bestaat uit vier verdiepingen. De drie onderste zijn tegelijk met de kerk gebouwd; de bovenste verdieping is, blijkens een daar geplaatst jaartal, waarschijnlijk van 1604. In 1663 werd het kapwerk van den toren geplaatst met het beeld van den patroon St. Christoffel. De kap werd gemaakt volgens »de modelle afgeteeckent bij broeder Joseph recollect, mits de bouwvallichheit van 't oudt capwerk".

Afb. 8. — St. Christoffel — Kathedraal — naar het N. O. Gerestaureerd na den brand van 1892.

In 1662 besluit de magistraat dat zij »op den hoogen toren sal laten stellen een nieuw beeldt van St. Christopher soo doenlick van geslagen coper verguldt, lanck negen ofte thien voeten." Gerard Douven, »borger ende goudsmid deser stadt" ontving in 1663 last zich naar Aken te begeven, »om de plaeten van St. Christopher te laeten maecken". In 1723 werd het beeld opnieuw verguld en in 1790, na het inslaan van den bliksem, nogmaals, nu door Antonius Burghoff van Roermond. Bij de restauratie tusschen 1839 en 1846 werd het geel geverfd.

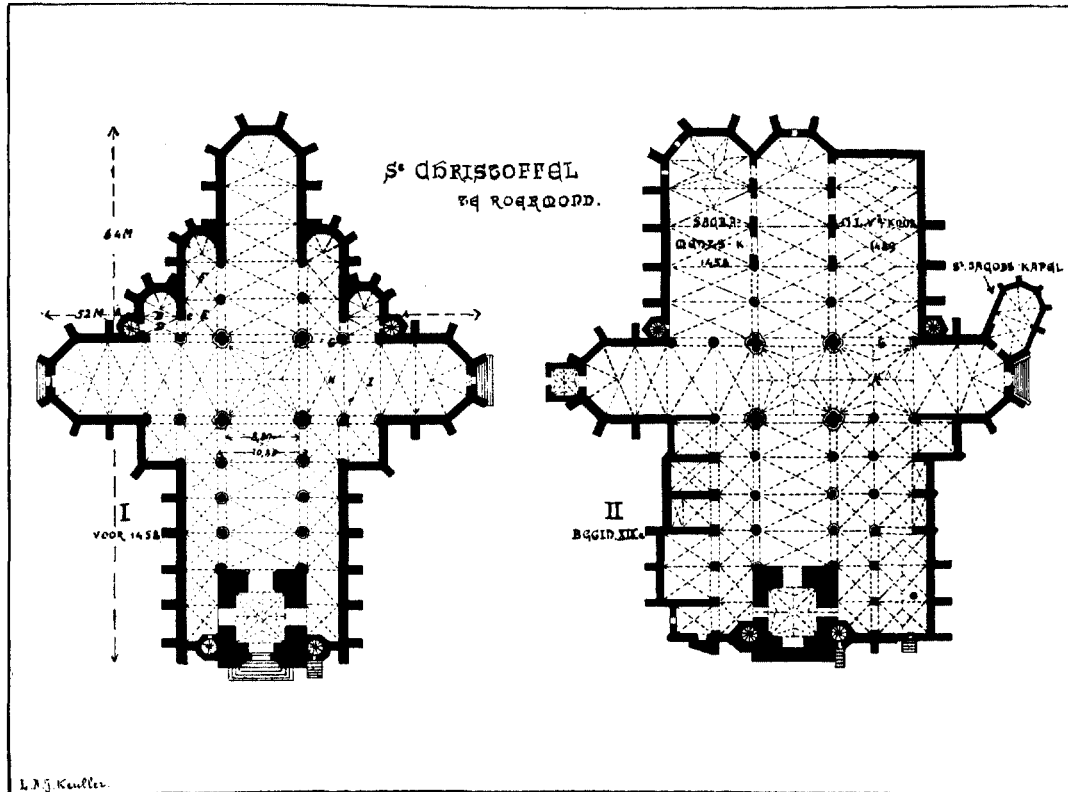
De toren droeg reeds vroeg een uurwerk want wij lezen dat Overste Luiten. Vegersheim in 1578 »den uhrwijzer aan den hoogen thorn van 14 voeten . . . op der gemeijns kosten" deed maken. In 1814 is de wijzerplaat vernieuwd.

De torenbekroning naar de modelle van broeder Joseph bestond uit eene balustrade met vier hoektorentjes, waartusschen een vierkant dak met gebogen dakvlakken en in 't midden een hooger opgaand achtkant gedeelte, gesloten door een koepelvormig dak, waarop het beeld. Deze bekroning van een gelukkige silhouette, hoewel iets te klein voor den massieven toren, is blijven bestaan tot 1892 toen zij door den grooten brand werd vernield. Het zware beeld stortte naar beneden, sloeg door het dak der kerk heen, doch werd tegengehouden door het gewelf. Bij de restauratie door den Roermondschen architect Weber, na den brand van 1892, is het tegenwoordige hooge torendak geplaatst. Een nieuw beeld van St. Christoffel werd niet meer op den top van het dak gesteld, doch vond zijne plaats iets lager in eene open lantaarn. Het nieuwe beeld is vervaardigd door Jos. Thissen volgens het oude beeld, en het model op ware grootte ziet men thans beneden in de Munsterkerk.

Herhaaldelijk is Roermond en zijne parochiekerk door brand geteisterd en herhaalde malen is de hooge toren door den bliksem getroffen, zoo in 1554, 1665, 1710, 1790, 1819 en 1892. De laatste brand heeft de torenspits, de klokken, het orgel en het dak der kerk vernield. De gewelven zijn gelukkig niet bezweken, zoodat het inwendige der kerk gespaard bleef. Van oude klokken vóór de XVIIIde eeuw is ons niets bekend. Wij vinden in de Maasgouw, 1890, het volgende: »Anno 1714 in 7^{ber} sijn vijff clocken gegoeten voor de cathedraale kercke de grootste tusschen 7 en 8000 pont, den 14^{en} 8^{ber} sijn de voorseide clocken gedoept door sijn hoogweerde den heere bisschop van Ruremonde". De tegenwoordig bestaande klokken dateeren van na den brand van 1892. De St. Christoffel is eerst in 1661 tot Kathedraal geworden.

Wanneer een kunstlievend vreemdeling aan een Roermondenaar vraagt, welke monumenten der bisschopsstad het aanzien waard zijn, dan wordt hem onmiddellijk geantwoord: de Munsterkerk, doch de Kathedraal wordt niet genoemd. Vraagt de vreemdeling dan naar de Kathedraal dan zet de Roermondenaar groote oogen en een verbaasd gezicht op en zegt: »Die brikkenoven!" Booze tongen vertellen dat eens eene kunstenaarsvereniging op eene kunstreis ook Roermond heeft bezocht en de Kathedraal niet heeft gezien. Niemand is profeet in zijn eigen vaderstad, zelfs St. Christoffel niet.

Ongetwijfeld munt de Munsterkerk in rijkdom en sierlijkheid van vormen uit boven de uiterlijk zoo eenvoudige Kathedraal; maar de conceptie, het plan van St. Christoffel staat verre boven die van het Munster. De geheele kerk, toren inbegrepen, zooals zij door den ontwerper werd geteekend, is eene eenheid, de uitdrukking ééner gedachte. Het was een knap architect, die haar ontwierp. Dat ééne, grootsche plan is ook uitgevoerd. 't Is te betreuren dat latere verbouwingen en aanvoegingen, zooals o.a. het N.O. en Z.O. koor, de kapellen der zijbeuken e.a. de oorspronkelijke kerk zóó hebben gewijzigd — wij zouden willen zeggen verknoeid — dat slechts de nauwgezette studie van den

Afb. 9.

bouw de oorspronkelijke kerk voor het geestesoog van den architect kan doen verschijnen.

Het plan van de kerk — Fig. I en II — is ongeveer een grieksch kruis. De hoofdbeuk, lang omstreeks 53 M, breed 10,80 M., is in 't O. begrensd door de hoofdabsis, in 't W. door den toren, die de breedte heeft van den beuk. Tusschen viering en koorabsis enerzijds en anderzijds tusschen viering en toren liggen vier travees. Het dwarspand heeft dezelfde breedte als de hoofdbeuk, doch slechts drie travees ter weerszijden van de viering. Het is in het Z. en N. gesloten door eene absis gelijk aan die der hoofdabsis. Koorsluitingen: $\frac{5}{8}$, met twee zijden van den achthoek evenwijdig aan de as. De zijpanden

Afb. 9.

gaan langs den toren heen, zoodat deze als het ware binnen de kerk ligt. De oorzaak van den vreemden vorm — grieksch kruis — der kerk, en van de eenigszins abnormale plaats van den toren is de stadsmuur, die uitbreiding naar het W. belette.

Hoe de oostelijke sluiting der kerk is geweest ter plaatse waar thans het O. L. V. Koor en het Sacramentskoor zijn gelegen, laat zich slechts gissen. Er bestaat echter één détail dat bij die gissing den weg kan wijzen. Bij *A* — zie plan I en II — is gespaard gebleven een kleine steunbeer zoo hoog als de steunbeeren der zijbeuken. Op de overeenkomstige plaats aan de zuidzijde is een dergelijke steunbeer geweest; deze is echter verdwenen doch de sporen ervan bestaan nog. Genoemde steunbeer is gedeeltelijk in het daar aanwezige traptorentje ingebouwd, doch met dat torentje gelijktijdig opgetrokken, en behoort zeker tot de oorspronkelijke kerk. Die steunbeer nu heeft zijn doel gehad, d. i. hij heeft tot steun gediend aan eene gewelfribbe *B*, die weer wijst op een steunpunt in *C*. Daarom moet er een langwerpig vak *D* bestaan hebben met een kruisgewelf overdekt. Een spoor ervan zit nog in den N.-W. hoek van het gewelfvak *D*. Wij constateerden nl. dat het daar aanwezige hoekzuiltje indertijd verhoogd is geworden en wel boven de oorspronkelijke hoogte d. i. die van de hoekzuiltjes in de zijbeuken der kerk. Veronderstellen wij nu ten O. van *D* eene koorsluiting $\frac{5}{8}$, gelijk aan die der hoofdbeuk, — eene veronderstelling, die wij wel mogen maken, omdat de geheele kerk blijkbaar naar één plan gebouwd is, — dan komen wij noodzakelijkerwijze tot de sluiting zooals zij in Fig. I is aangegeven. Aannemen dat de twee schuine zijden van den sluitenden achthoek zich aangesloten zouden hebben aan de uiteinden van *B*, is niet doenlijk, omdat de N.-Z. richting van den steunbeer *A* met deze veronderstelling in strijd is.

De twee gewelfvakken *E* en *F* zijn bij de oorspronkelijke kerk aanwezig geweest. Dit blijkt uit de plaats der zuilen en der schalken, maar vooral uit de twee groote vensters der middenbeuk boven de zijbeuken, welke bij den bouw van het Sacramentskoor bewaard zijn en thans nog binnen de kerk te zien zijn. Aansluitend aan *F* nemen wij eene koorsluiting aan gelijkvormig aan die van de hoofdbeuk. Zóó vertoont de oorspronkelijke St. Christoffel in haar oostelijk gedeelte eenige overeenkomst met de kerk van St. Yved te Braisne in Frankrijk en de O. L. V. Kerk te Trier.

Of het stergewelf boven de viering oorspronkelijk is, achten wij twijfelachtig. Wij hellen over tot de meening dat het oorspronkelijke gewelf meer in overeenstemming is geweest met de eenvoudige kruisgewelven van het overige gedeelte der kerk en in 1489 tijdens den bouw van het O. L. V. koor vernieuwd is geworden.

Uit eene vergelijking van Fig. I en II blijkt, welke gedeelten in latere tijden aan de oorspronkelijke kerk toegevoegd zijn.

Het Sacramentskoor van 1458 heeft eene sluiting $\frac{5}{8}$ met twee zijden van den achthoek evenwijdig aan de as. De absis is overdekt met een eigenaardig stergewelf waarvoor wij verwijzen naar onderstaande 1).

1) Zie Bulletin Ned. Oudheidk. Bond XIIe Jrg. No. 4 blz. 161. Fig. 43.

Afb. 10. — St. Christoffel — Kathedraal. — Inwendige van den middenbeuk n. h. O.

Bij den bouw van het O. L. Vr. koor in 1489 heeft men de zuil *G* laten vervallen en daarmede de gewelfvakken *H* en *I*, die nu door een enkel vierkant stergewelf zijn

vervangen. Het koor is overdekt met netgewelven. Vreemd doet de rechter oostelijke sluiting aan. Zij vond wel hare motiveering door de enge straat, die achter de kerk doorloopt en die door een veelhoekig koor grootendeels versperd zou zijn geworden.

Fig. II geeft aan het plan der kerk zooals zij was in het begin der XIXe eeuw vóór de laatste restauratie; wij hebben dit plan gekozen boven dat van den tegenwoordigen toestand, omdat het enkele details — in de gewelven van de aanbouwen langs de

zijbeuken — aangeeft, die bij de restauratie verdwenen zijn. Kleinere aanbouwen als sacristie, bergplaatsen enz. van lateren tijd hebben wij weggelaten om de overzichtelijkheid van het plan niet te schaden.

Het inwendige der kerk maakt door zijne ruimte, zijne groote afmetingen en door het lijnenspel van gewelven en zuilen een grootschen indruk. Behalve de peilers der viering zijn alle zuilen cilindervormig, met basement. Zij hebben geen kapiteel. De gordelbogen van den hoofdbeuk en enkele diagonaalribben worden gesteund door ronde schalken, die of doorloopen tot op den vloer en daar voorzien zijn van een eenvoudig basement, of op zekere

Afb. 11. — St. Christoffel — Kathedraal — H. Sacramentsaltaar.

hoogte eindigen en gesteund worden door een zeer eenvoudigen kraagsteen. Enkele schalken bezitten een uit eenige profielen samengesteld, doch niet geornamenteerd kapiteeltje. De profielen der bogen loopen tegen de zuilen dood. Gebeeldhouwde ornamenten zijn niet aangebracht, met uitzondering van eenige sluitstenen.

De vensters in het oostelijk gedeelte zijn hoog. Wij hebben niet kunnen constateeren of de traceeringen oorspronkelijk zijn. Het komt ons voor, dat zij alle vernieuwd zijn.

Afb. 10.

Het O. L. V. koor bezit in zijn oostelijken muur een zeer breed venster. Het glasmalerwerk is modern.

Onder de vensters zijn in de transeptarmen breede, vlakke, ondiepe nissen, afgedekt met elliptische bogen. Het komt ons voor dat dergelijke nissen ook aanwezig zijn geweest in de hoofdabsis, doch aldaar zijn dichtgemetseld. Dergelijke nissen hebben wij meer aangetroffen in Geldersche kerken van dien tijd. o. a. te Venlo. Practisch doel hebben ze niet, zijn ze wellicht aangebracht tot besparing van metselwerk? De besparing zou niet groot zijn geweest.

De buitenzijde der kerk is zeer sober. De steunbeeren met eenige geledingen zijn eenvoudig, en met hardsteen afgedekt. De daklijsten zijn al even eenvoudig. Zeer opvallend is het ontbreken van luchtbogen, zij zijn er ook nooit geweest, evenmin als steunbeeren langs de muren van den middenbeuk boven de zijpanden. Het evenwichtsprobleem der gewelven van den hoofdbeuk, waarvan de muren nog te lood staan, is door den bouwmeester op meesterlijke wijze opgelost, Hoe?

De hoofdingang der kerk was en is in den Zuidelijken transeptarm. Hier is ook versiering aangebracht door eenig beeldhouwwerk, hetwelk echter grootendeels verweerd is en luide omherstelling vraagt. Een tweede ingang bevindt zich in den N. transeptarm en een derde aan de westzijde in den toren. De boog, die dezen ingang overdekt, is voorzien van een klein kruisgewelf.

Het bouw materiaal is gewone baksteen — lengte ± 28 cM. — Het basement der kerk, aan de buitenzijde, de basementen der peilers, e. d. zijn van naamschen steen; de afdekkingen der steunbeeren zijn van naamschen steen of zandsteen. Wegens de bepleistering en de moderne polychromie hebben wij het materiaal der peilers en der gewelven, niet kunnen onderzoeken. O. i. zijn de peilers van baksteen, de gewelfribben van mergel en de gewelfkappen van baksteen. Aan den toren zijn de blinde vensters van mergel

Afb. 12. - St. Christoffel - Kathedraal. Bronzen Christus, waarschijnlijk op doopvont ± 20 c.M.

De St. Christoffel bevat de volgende kunstwerken, die wij slechts kort kunnen aangeven.

1. De preekstoel, eikenhout XVIIe eeuw, een meesterwerk, afkomstig uit de voormalige Minderbroederskerk en voorzien van twee trappen. Onder de rijkversierde kuip bevindt zich een groep van nagenoeg levensgrooten figuren, van welke ééne, voorstellend

Afb. 10.

den Franciscaner monnik Joannes a Capistrano, de kuip steunt. Wij hadden gaarne eene afbeelding gegeven, doch de slechte verlichting liet het nemen van een photo niet toe.

2. Vier biechtstoelen — eikenhout XVII^{de} eeuw — insgelijks afkomstig uit de voormalige Minderbroeders-kerk. Zij zijn rijk gebeeldhouwd; bij elken biechtstoel staan twee levensgrooten figuren van heiligen der Franciscaner-orde.

3. In den N.-zijbeuk, nabij den toren eene dubbele deur in hekform, toegang gevende tot de doopkapel naast den toren, eikenhout, gebeeldhouwd, XVII^{de} eeuw. Het pendant dezer deur uit den Z.-zijbeuk, is thans geplaatst in den gevel van de firma Fievéz aan de Varkensmarkt. Wij hopen deze deur nog eens op hare vroegere plaats terug te zien.

4. Eenige renaissance-beelden, waarbij een groote St. Christoffel.

Afb. 11. 5. Het Sacramentsaltaar in het N.-O. koor, Het is van natuursteen, doch wegens de polychromie hebben wij de steensoort niet kunnen herkennen. Het is bekend dat in den laat gothischen tijd dikwijls ter zijde van het hoofdaltaar een zoogenaamd sacramentshuisje was geplaatst, een hoog oprijzend torenvormig en meestal uiterst rijk versierd en met beelden en groepen voorzien kunstwerk, 't welk diende tot bewaarplaats van het H. Sacrament. In ons land bestaat er, naar wij meenen, noch slechts één, n.l. in de kerk te Meerssen, waarvan eene afbeelding in Fisenne.

Het komt ons voor, dat het Roermondsche altaar een overgang vormt tusschen het Sacramentshuisje en het later voorgeschreven Sacraments-altaar. Althans men herkent in het middengedeelte nog duidelijk het hoog oprijzende veelhoekig torenachtige gedeelte, echter nu aan beide zijden voorzien van twee vakken, waardoor het geheel nadert tot den retable-vorm. In het middengedeelte vlak boven de altaartafel, is een klein tabernakel, tot berging der pyxis, daarboven een tweede, hooger tabernakel, tevens ingericht als expositietroon, tot bewaring der monstrans. Beide tabernakels zijn voorzien van een dubbel stel versierde deuren.

6. Terzijde van het Sacramentsaltaar op een kleiner altaar staat een klein tabernakel uit ebben- en palissanderhout met ivoor ingelegd, en gesloten door twee deurtjes van drijfwerk in zilver.

7. Twee vrijstaande, vrij groote wijwatervaten — renaissance — van rood belgisch marmer — griotte belge —; platte kuip op gedraaiden voet.

8. Metaalwerken: een sierlijke gothische gouden kelk; ampullen met schotel; zilververgulde monstrans, mogelijk afkomstig uit Xanten; twee koperen bedieningslantaarns; koperen wierooksvat; een lichtkroontje: het St. Joris kroontje; de kronen in het hoogkoor, e.a.

9. Een aantal kasuifels en dalmatieken; een volledig stel altaargewaden in »quart de point», bestaande uit kasuifel, twee dalmatieken, koormantel en antependium.

10. Een aantal schilderijen, waarbij:

Willeboirts (Boschaert). Hemelvaart van Christus;

Dav. Herrgoudts (inwoner van Roermond, omstr. 1638). St. Honoratus, brood uitdeelend;

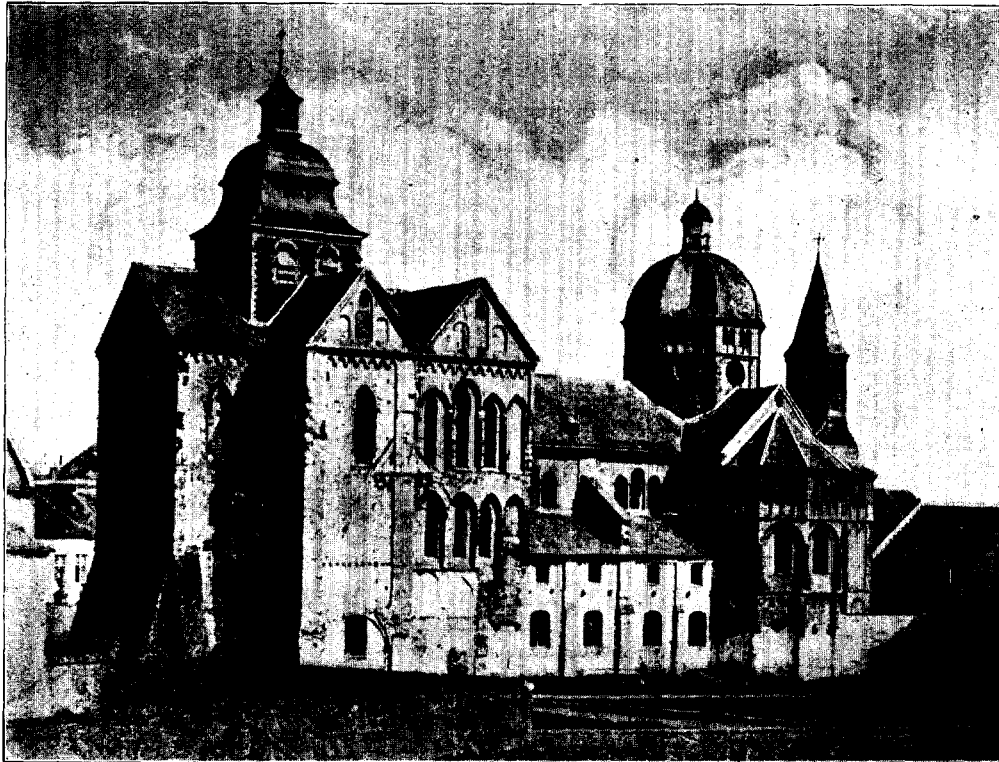
I. de Wit 1722. Nederdaling van den H. Geest;

? School van Casp. de Craijer. Verrijzenis van Christus.

11. Grafsteenen van oude Roermondsche families.

De Munsterkerk.

Den 16den Juni 1224 gaf Graaf Gerard III van Gelre eene akte van overdracht, waarvan de aanhef luidt als volgt¹⁾: »... dus wensch ik, dat bekend worde zoowel aan de tegenwoordige als de toekomstige tijden, dat toen mijne eerbiedwaardige moeder, met name Richarda, der werelidschen beslommeringen moede, voorgelicht door de genade van den H. Geest, besloten had den ouden mensch af te leggen en een nieuw kleed, n.l. dat der Cisterciënser orde, aan te trekken, zij het voornemen opvatte uit haar eigen

Afb. 13. — O. L. Vrouwe Munsterkerk. Omstr. 1863.

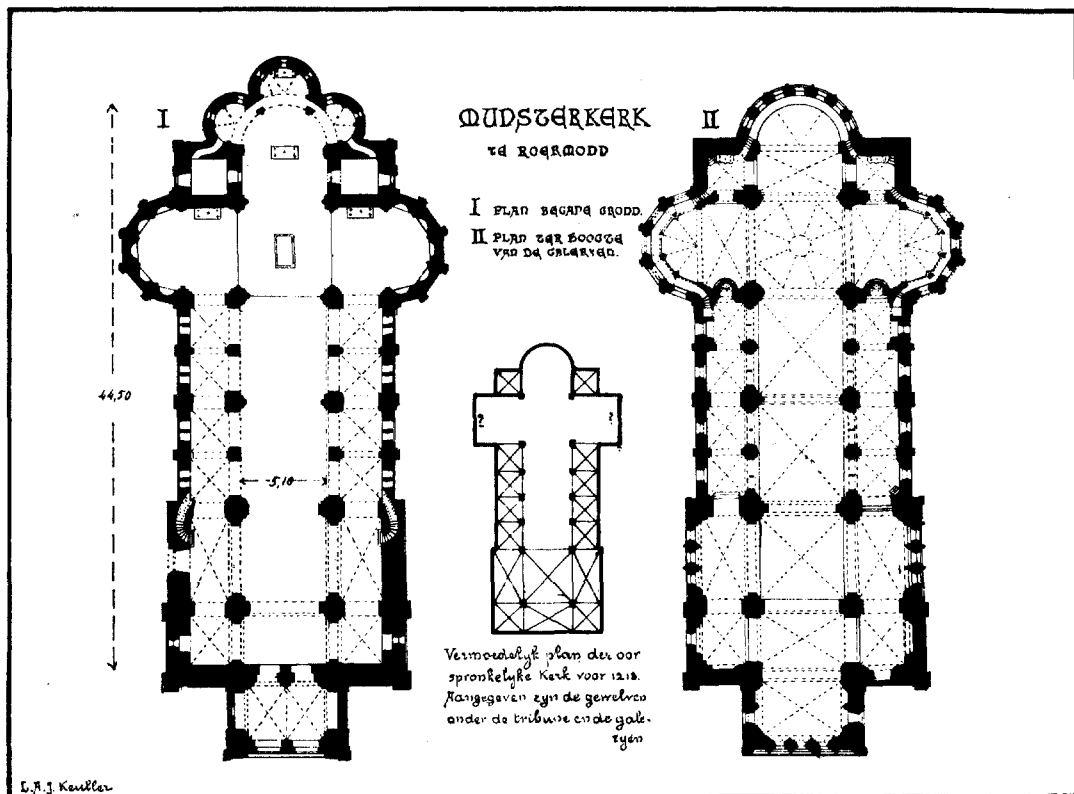
gebied naar een ander land te vertrekken, van welk voornemen zij door mij . . . met moeite werd afgebracht, want ik wenschte liever, dat zij in mijne eigen landen, in de gewenschte orde, haar leven zoude beëindigen, . . . Daarom hebben wij, Gerardus, en Margareta mijne echtgenoot, te zamen met onzen zoon Otto, willende aan haar vromen wensch te gemoet komen, haar, met personen der Cisterciënser orde, zoowel broeders als zusters haar op ons verzoek met zorg toegevoegd, met eere naar onze stad Roermond gevoerd, en de kerk van de gelukzalige Maria altijd Maagd, daàr in ons gebied gebouwd

1) Sloet, Oorkondenboek No. 475.

(constructam), met alle hare rechten, die aan ons toekomend erkend zijn, opgedragen aan God en de gelukzalige Maria altijd Maagd, en bovendien . . . overgevende dit alles tot eeuwig bezit aan onze eerbiedwaardige moeder, abdis in die kerk, en aan het convent daar den Heer vereerend."

Richarda van Nassou — anderen zeggen van Gulik — was gehuwd met graaf Otto I. In 1207 weduwe geworden, verbleef zij eenigen tijd op een landgoed nabij het klooster Bethleëm in het graafschap Zutphen.

Uit den aangehaalden text nu is herhaaldelijk het besluit getrokken, dat de

Afb. 14.

Munsterkerk of kortweg het *Munster*, ook werkelijk *in haar geheel* kort voor 1224 is gebouwd. De vormen der kerk vertoonen eene verjonging in de richting van het O. naar het W., doch dit wordt toegeschreven aan den overgang van Romaansch tot Gothisch, gedurende het tijdsverloop van den van O. tot W. voortgaanden kerkbouw. Tegen deze meening bestaan o. i. bezwaren.

I. Volgens Knippenbergh stond nabij het praalgraf van Gerard III en zijne echtgenooten een opschrift, waarin de woorden: »die met zijne echtgenooten Margareta, op aandrang van zijne moeder Richarda van Nassou, de eerste abdis van deze plaats, een

monasterium stichtte — fundavit — in het jaar 1218." II. In 1219 werd in het algemeen kapittel der Cisterciënserorde behandeld een verzoek van den graaf van Gelre om een monasterium te bouwen — construenda —. III. In het jaar 1220 wijdde, volgens het »*liber privilegiorum*» van het Cisterciënserklooster te Roermond, de bisschop van Luik de kerk van Roermond. IV. Eene tweede wijding der kerk geschiedde in 1224 door bisschop Engelbert van Keulen. V. Richarda wordt *abdis* genoemd in twee diploma's, één van 1220 en één van 1222 en zij zelve noemt zich *abdis* in eene oorkonde van 1223. Zij overleed 17 Dec. 1231, nadat zij gedurende zes jaren aan het hoofd van het klooster had gestaan, zooals gebeiteld staat op haar grafzerk. VI. Na 1224 is waarschijnlijk nog aan de kerk gebouwd, want in 1244 verleende de bisschop Konrad van Keulen een aflat aan hen, die bijdroegen tot het voltooien van de abdij.

Eenerzijds nu, was men, zooals gezegd, der meening toegedaan, dat het Munster in zijn geheel kort voor 1224 zoude gebouwd zijn, anderzijds achtte men de aangehaalde feiten I—VI, zooals die uit oude geschriften bekend zijn, gedeeltelijk in tegenspraak met elkander. Vooral werd vreemd gevonden: eene stichting der abdij in 1218, en eene in 1224; eene wijding der kerk in 1220 en eene tweede in 1224. Voor een gedeelte achten wij die meening en dat vermoeden van tegenspraak daaraan te wijten, dat men de voornaamste akte, het *steenen* archiefstuk, d. i. de kerk zelve, niet met dezelfde nauwkeurigheid heeft bestudeerd, als men zulks wel met de geschreven bescheiden heeft gedaan. O. i. is de Munsterkerk volstrekt niet »aus einem Guss» ontstaan, zooals wij nader hopen aan te toonen, en behoeft er ook geene tegenspraak te bestaan tusschen de genoemde teksten I—VI.

In 1213 was Roermond door keizer Otto IV geplunderd. Onze meening is, dat er in 1213, reeds eene kerk bestond ter plaatse, waar thans het Munster is gelegen, en wel eene kloosterkerk. De aangehaalde text der akte van Graaf Gerhard kan deze meening bevestigen. Deze kerk werd mede in 1213 verwoest. Dat zij tot op hare fundeering vernietigd werd, is niet aan te nemen. Dak en gewelven stortten wellicht in door brand, doch de muren bleven grootendeels bestaan. Anno 1218 stichtte Richarda ter plaatse een klooster naar den Regel der Cisterciënsers, vermoedelijk van bescheiden omvang en de verwoeste en zóó ontwijdde kerk, die nog altijd den graaf bleef toebehooren, werd bestemd tot kloosterkerk. De stichting was slechts een begin, een persoonlijk initiatief van Richarda en verlangde om recht van bestaan te verkrijgen als Cisterciënser-instelling de officieele bevestiging van het algemeen kapittel der orde en eigendomsovergang. In 1219 werd dan ook officieel tot dat kapittel het verzoek gericht om een monasterium te bouwen. Intusschen was de verwoeste kerk tot voorloopig gebruik hersteld geworden, voor welke herstelling een tijdsverloop van twee jaren, 1218—1220 wel voldoende, doch zeker niet te ruim was. In 1220 was de kerk in zooverre hersteld, dat zij gewijd kon worden, hetgeen geschiedde. Doch Richarda, de grafelijke vrouwe, stelde zich niet tevreden met een bescheiden Godshuis en verlangde eene rijkere kerk. Gerard, wellicht door zijne krijgstochten niet te ruim in zijne geldmiddelen, maakte bezwaren, zoodat ten slotte

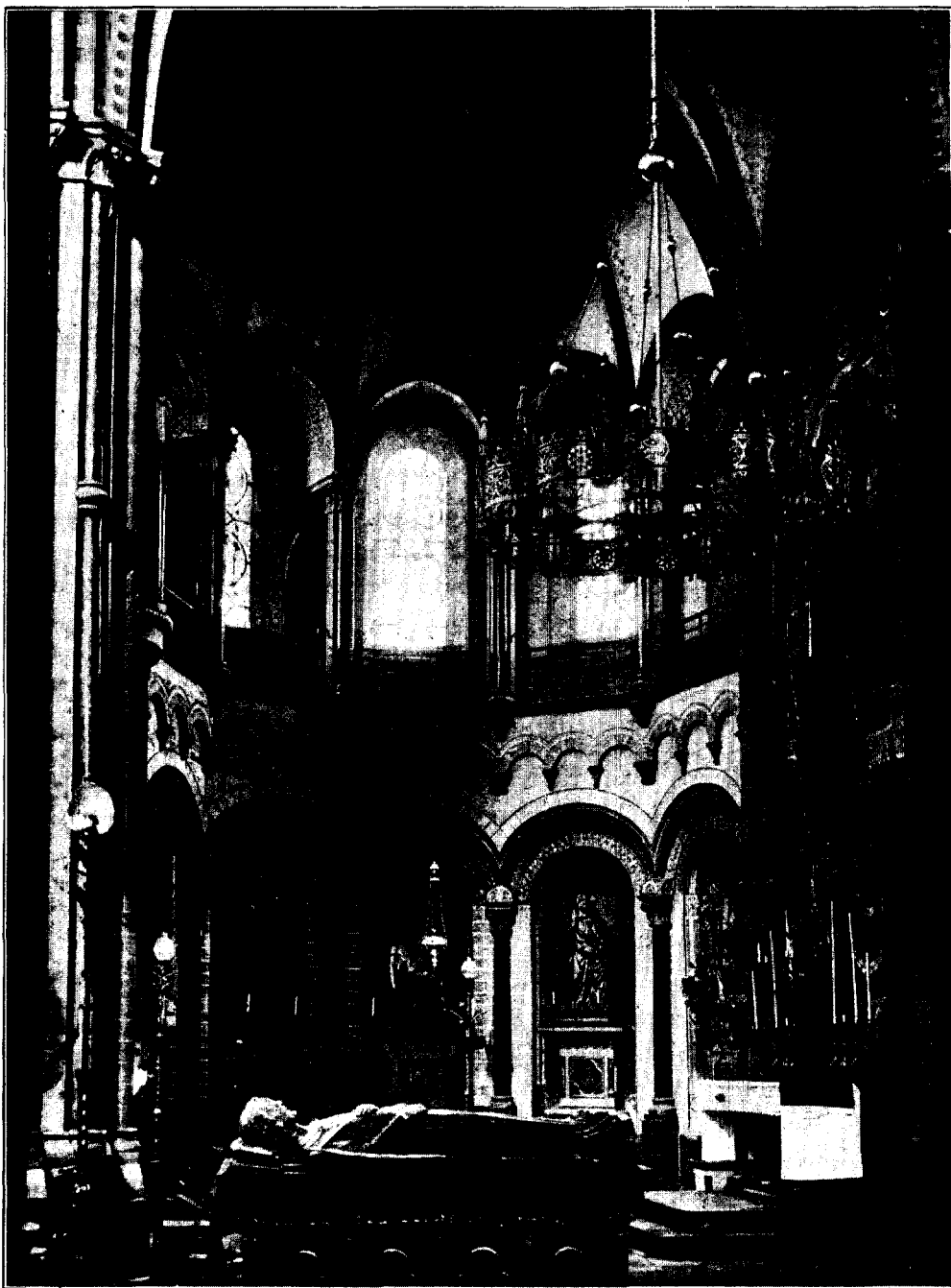
Richarda verklaarde naar elders te zullen vertrekken. Dit noopte Gerhard aan den wensch zijner moeder te voldoen en toen — 't moet kort na 1220 zijn geweest — werd begonnen met den bouw van het tegenwoordige Munster. De stichtingsakte, tevens akte van eigendoms-overdracht, werd echter later in 1224, toen de verbouwde kerk gewijd werd, officieel en in officieelen stijl opgemaakt.

Dat de geheele kerk in een tijdsverloop van $3\frac{1}{2}$ jaar — 1220 tot 16 Juni 1224 — voltooid zou zijn geworden is eenvoudig onmogelijk, te meer wijl de materialen, mergel en hardsteen, van verre aangevoerd moesten worden. Zulks zoude in den tegenwoordigen tijd zelfs bijna onmogelijk zijn. Men is bij het Munster te Roermond te werk gegaan evenals bij zoovele andere middeleeuwsche kerken: men heeft de kerk bij gedeelten

Afb. 15. — O. L. Vrouwe Munsterkerk.

gebouwd, of juister, men heeft de bestaande kerk bij gedeelten vernieuwd. Het eerste vernieuwde gedeelte dan was in 1224 voltooid. Tijdens den bouw van dit kon het resterende gedeelte der oude kerk voor den dienst worden gebruikt. Alvorens het nieuwe deel in gebruik kon genomen worden moest het worden gewijd. Dit is geschied in 1224. Daarna kon overgegaan worden tot vernieuwing van het volgende deel der kerk. De vraag, welk deel der oude kerk het eerst werd vernieuwd, is niet moeilijk te beantwoorden. Bij de meeste middeleeuwsche kerken toch werd de herbouwing of vernieuwing begonnen bij het koor. Wij veronderstellen zulks ook voor het Roermondsche Munster. Eene oppervlakkige beschouwing der bestaande kerk bevestigt onze meening. De geleidelijke overgang toch van Romaansch tot Gothisch in eene richting van het O. naar het W. is goed te herkennen.

Afb. 16. — O. L. Vrouwe Munsterkerk. Gezicht in het Noordtransept.

Tot hiertoe hebben wij getracht de bouwgeschiedenis van het Munster te construeren enkel en alleen uit de geschreven bescheiden, voor zooverre die bescheiden zulks

toelieten. Wij hebben daarbij eene veronderstelling gemaakt n.l. dat er vóór de thans bestaande, en ter zelfder plaatse, eene oudere kerk heeft bestaan. Thans mag het steenen archief d.i. de kerk zelve spreken. De ruimte ons in dit tijdschrift toegestaan, veroorlooft niet af te dalen in vele details, wij moeten ons bepalen tot hoofdpunten.

Afb. 14.

De plattegrond van het gebouw wijst uit, dat het koor der kerk te klein is om geschikt te zijn voor den dienst en het koorgebed. Er is vóór 1224 méér vernieuwd dan enkel het koor. Vernieuwd is naar onze meening koor en transept. Het uitwendige van koor en transept is dan ook »aus einem Guss,» in den rijken romaanschen stijl van 't begin der XIII^{de} eeuw. Eerfig verschil bestaat alleen in de overwelling van de hoofdabsis en van de O. en W. absiden, die het transept begrenzen. De samenstelling van den plattegrond van dit gedeelte wijst duidelijk op Rijnschen invloed. De overeenkomst met de Keulsche kerken: S. Maria im Kapitol, de Apostelkerk, Groot St. Martin is duidelijk. Ten O., Z. en N. van de met koepel gekroonde viering liggen drie kruisgewelven. Naast deze zijn drie absiden, en in de NO. en ZO. hoeken een torentje. Zoo was de zijdelingsche druk van den koepel voldoende en op rationeele wijze tegengegaan. Tegen de oostelijke absis zijn aangebouwd drie halfronde absidiolen.

Ons oog valt al spoedig op eene bijzonderheid van den plattegrond. De hoofdabsis is half-cirkelvormig, de twee absiden zijn veelhoekig — vijf zijden van den regelmatigen tienhoek. — Vanwaar dit verschil, dat men toch bij een nieuwbouw niet zou verwachten? Fundeeringen worden niet weggebroken zoo niet volstrekt noodzakelijk; dat kost onnoodig geld. Men heeft de nieuwe absis opgetrokken op de fundeering van de absis der oude kerk.

De fundeering van de pandgang XVI^{de} eeuw in O. L. V. Kerk te Maastricht rust voor een gedeelte op een oud romeinschen muur, die dwars door de gang heen loopt.

Heeft de oorspronkelijke kerk twee torentjes gehad terzijde van de absis, zooals de tegenwoordige? Onze meening is: ja.

De dragende bogen van dit gedeelte der kerk hebben den spitsboogvorm, echter nog vrij gedrukt. Voor den vorm der gewelven boven de absiden verwijzen wij naar den 11^{en} Jrg. van dit Bulletin blz. 235—236. De kruisgewelven bezitten voorspringende en dus dragende diagonaalribben. In den top, waar zij samenkomen, zijn zij naar beneden omgebogen en gaan over in een vreemden stalaktieten-vormigen sluitsteen.

In het inwendige der kerk is de hoogteverdeeling in twee afdeelingen consequent doorgevoerd. Aan de buitenzijde zijn in de hoogte drie afdeelingen, van welke de twee benedenste overeenkomen met die van het inwendige; de derde is de dwerggalerij, welker borstwering bestaat uit vierkante paneelen. De beneden-afdeeling bestaat uitwendig bij de hoofdabsis uit de drie absidiolen, bij de absiden van het transept uit vierkante vakken van boven gesloten door een boogfries met ronde boogjes. Inwendig wordt de benedenafdeeling der hoofdabsis gevormd door de drie halfronde bogen, die toegang geven tot de absidiolen en bij de absiden van het transept door eene boogstelling,

rustend op slanke zuiltjes, waarboven een boogfries met halfronde boogjes. Tusschen de zuiltjes bevinden zich ondiepe nissen.

De tweede hoogte-afdeeling is die der vensters. De hoofdabsis heeft zeven vensters. De middelste absidiale is grooter dan de twee zijdelingsche, tengevolge waarvan ook

de middelste gewelfcel grooter is dan de twee andere. In de zij-cellen van het gewelf zijn twee vensters aangebracht; in de middelste cel drie, van welke het middelste hooger is. Aan de buitenzijde is aangebracht eene boogstelling rustende op slanke aangeleunde zuiltjes, waartusschen de vensters. De middelste boog is wegens het hogere venster »op stelten» geplaatst en reikt zóó eenigszins in de dwerggalerij. Het komt ons voor, dat het met een bepaald doel is geschied, dat de middelste absidiale grooter en het middelste venster hooger is gemaakt. Constructief was zulks niet noodig. Aan het koor der O. L. Vr. Kerk te Maastricht is het middelste venster óók hooger dan de andere. Inwendig wordt de vensterafdeeling in hoofdzaak bepaald door het gewelf.

Bij de hoofdabsis bestaat het gewelf uit drie cellen. De twee gewelfribben, welke de cellen scheiden, rusten op vrijstaande zuiltjes, zoodat tusschen deze en den buitenmuur een doorgang blijft en zoo eene loopgang vóór de vensters ontstaat. De geboorte der gewelfcellen is een halfronde boog. De zij-absiden vertoonen gelijksoortigen aanleg. Ook daar vrijstaande zuiltjes tot steun der gewelfribben en eene galerij. Het aantal gewelfcellen is hier vijf en hunne geboorte is een spitsboog.

Afb. 16.

Afb. 17. — O. L. Vrouwe Munsterkerk.

De derde hoogte-afdeeling aan de buitenzijde is de dwerggalerij, welker borstwering bestaat uit eene rij vierkante paneelen.

De twee oostelijke torentjes vertoonen dezelfde hoogteverdeling als de absiden, alleen zijn de onderste afdeelingen eenvoudiger en hebben geen vensteropeningen. Boven

Afb. 17.

de dwerggalerij zijn de torens bij de restauratie met 3 verdiepingen verhoogd en afgedekt met een pyramidendak boven vier geveltjes. Van de twee verdiepingen der torentjes, die binnen de kerk vallen, is de bovenste voorzien van twee sierlijke vensteropeningen ziende op koor en transept. Boven deze zijn aangebracht twee ronde vensters ter verlichting van de derde verdieping. Deze beide vertrekken zijn bestemd geweest tot zitplaatsen voor voorname personen — o. a. de abdis — en om zieken van uit het klooster gelegenheid te geven de kerkdiensten bij te wonen. Het vertrek in de benedenste verdieping is toegankelijk door een deur aan de koorzijde.

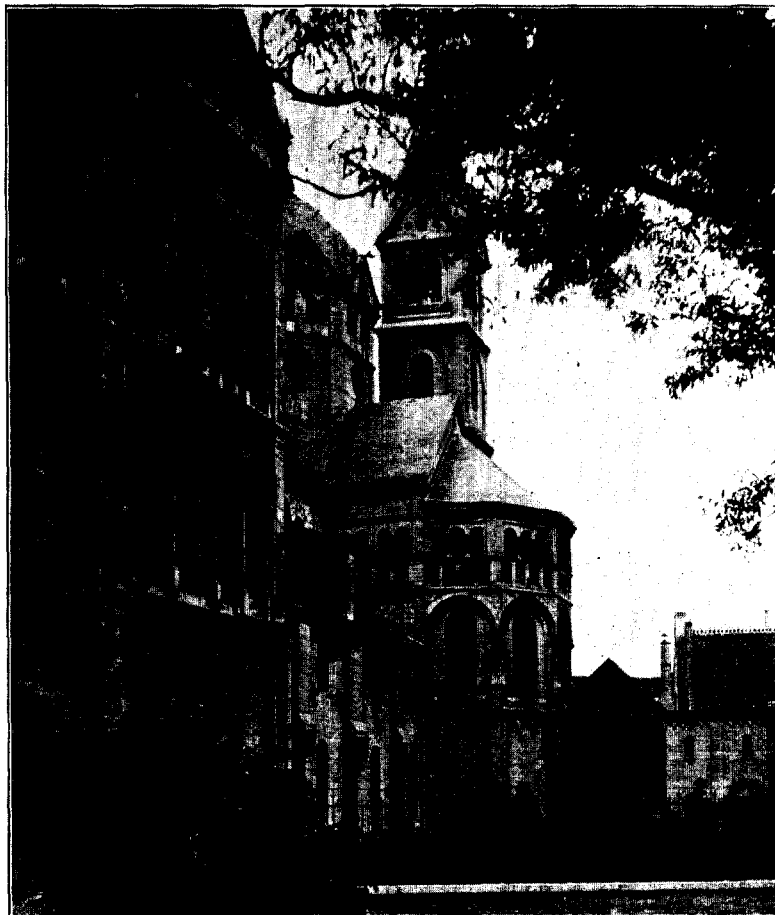
Afb. 18. — O. L. Vrouwe Munsterkerk. Westdeel van het Noordtransept.

Boven de viering rijst de koepelbouw omhoog. Hij is achtkant, vier zijden rusten op eenvoudige pendentifs en hij bestaat uit een prismatisch gedeelte waarboven het gewelf. Op eenigen afstand boven de pendentifs is inwendig rondom aangebracht eene blinde arcade van 3×3 rondbogen, dragend op zuiltjes. Daarboven acht getande rondvensters, waarvóór een loopgang. Het gewelf is saamgesteld uit acht cellen met spitsboog als geboorte. Uitwendig zijn zichtbaar de rondvensters, waarboven

eene dwerggalerij gelijk aan die der absiden. Het dak is koepelvormig met in- en uitspringende hoeken en draagt eene lantaarn. Het verschil tusschen het dak voor en na de restauratie is uit de bijgevoegde afbeeldingen zichtbaar.

Daar aan de kerk van Roermond — in 1224 — »de laatste hand was gelegd tot voltooiing van haren bouw», werd zij in dat jaar geconsacreerd door den Bisschop Engelbert van Keulen. Naar onze reeds aangehaalde meening betrof deze consecratie enkel het koor en het transept, welk gedeelte alsnu in gebruik werd genomen. Daarna werd begonnen met de verbouwing van het meer westelijk gedeelte en wel vooreerst met het schip der kerk.

De middenbeuk tusschen transept en westerbouw heeft slechts twee ongeveer vierkante gewelfvakken, overdekt met vroeg-gotische kruisgewelven, waarvan de sluitsteen insgelijks den vreemden stalaktietenvorm vertoont. De beide zijbeuken hebben vier, ook ongeveer vierkante gewelfvakken, overdekt door romaansche gewelven met voorspringende diagonaalribben. Boven de zijbeuken zijn galerijen, gedekt met romaansche kruisgewelven, gelijk aan die der zijbeuken. Beide galerijen zijn toegankelijk door kleine trappen, thans geheel in den muur verborgen. Ten O. is in elke galerij aangebracht eene kleine doch sierlijke absis, uitgebouwd in het transept, en dus als het ware tegen den transeptmuur hangend boven den daar aanwezigen boog. De absis rust op een sierlijken kraagsteen en is gedekt met een steenen kegeldak. Op de galerij, naast de abside is een kleine deur, die toegang

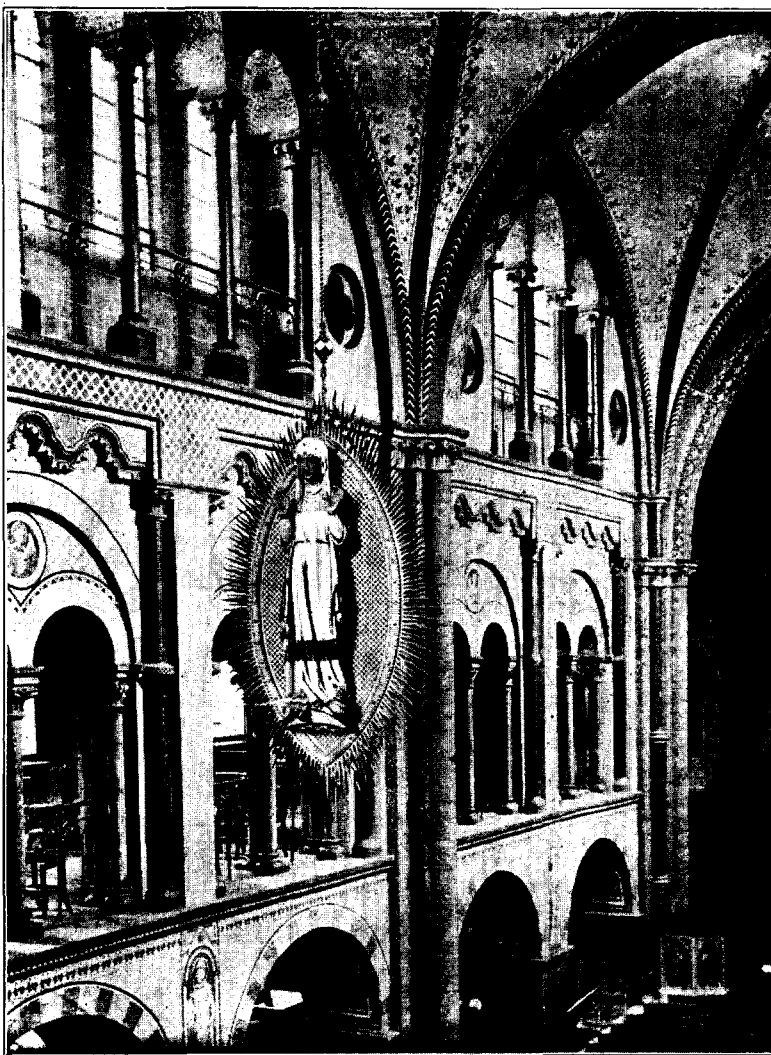
Afb. 18.

Afb. 19. — Munsterkerk uit het Z. W.

geeft tot de loopgang vóór de vensters van het transept en van de hoofdabsis.

De muren der zijbeuken zijn uitwendig zeer eenvoudig en vertoonen een sprekend contrast met het rijk versierde uiterlijk, enerzijds van koor en transept, anderzijds van den westerbouw. Zij zijn door eenvoudige lisenen verdeeld in vier vakken, aan de

Afb. 19.

Afb. 20. — O. L. Vrouwe Munsterkerk. Triforium.
Inwendig naar het N. O.

bovenzijde gesloten door een boogfries. Vier vensters verlichten de zijbeuk en vier kleinere de galerij. Het zijn alle zeer eenvoudige romaansche rondboogvensters. Alleen het venster van de bovengalerij naast het transept heeft den hoefijzervorm met getanden binnenrand, een vorm, die aan den Rijn in het begin der 12de eeuw meer voorkomt, o.a. aan S. Quirinus te Neuss, met welke het Roermondsche Munster meer punten van overeenkomst vertoont.

De muren der middenbeuk boven de lessenaarsdaken der zijbeuken zijn even eenvoudig. Zij zijn verdeeld in twee vakken, waarvan elk een driedeelig venster bevat. Op den middelsten gordelboog der galerij is een muur gebouwd, die boven het dak doorgaat en als luchtboog dienst doet tegen den zijdelingschen druk

van den gordelboog der hoofdbeuk. Inwendig vertoonen de muren van de hoofdbeuk eene rijke ordonnantie. De drie gordelbogen der gewelven rusten op halfzuilen, geadosseerd aan vrij zware pijlers. De diagonaalbogen steunen op losse hardsteen schalken, die op afstanden door geprofileerde ringvormige steenen met het metselwerk verbonden zijn. Tusschen de drie

hoofd-pijlers zijn korte, vrij zware, eenvoudige, vierkante pijlers, zoodat aan elke zijde vier boogopeningen ontstaan, die toegang geven tot de zijbeuken. Boven deze liggen de even breede boogopeningen tusschen den middenbeuk en de galerijen. Zij zijn door een zuiltje in 't midden en twee aangeleunde zuiltjes aan de zijden, waarboven rondbogen, in tweeën verdeeld. Boven deze arkade is een boogfries en boven dit, binnen de muurbogen der gewelven, zijn de bovengenoemde driedeelige vensters. Vóór deze laatste gaat een smalle loopgang door. Afb. 20.

Het komt ons voor dat wij in het hier beschreven gedeelte der kerk resten terugvinden der vóór 1213 bestaande kerk. Het zeer eenvoudige buitenaanzicht der zijbeuken en der galerijen wijst daarop in de eerste plaats. Ook de opgaande muren van de hoofdbeuk zijn zeer eenvoudig. Onze meening is, dat men na 1224 van de bestaande kerk heeft laten bestaan, zooveel als men kon. De gewelven van den hoofdbeuk en die der galerij zijn mogelijk bij de verwoesting van 1213 geheel of gedeeltelijk ingestort en tusschen 1218 en 1220 was de kerk slechts tot een voorloopig gebruik onder dak gebracht. Na 1224 zijn geheel nieuwe, nu spitsboog-gewelven, in de middenbeuk aangebracht en als noodzakelijk gevolg van deze: de driedeelige vensters der hoofdbeuk. De gewelven der galerijen zijn echter als romaansche gewelven vernieuwd, omdat de verschillende bogen, waarop de gewelfkappen rustten, de bestaande rondbogen waren. Al het overige der oude kerk: de pijlers, de bogen en de opgaande muren der zijbeuken en der galerijen, de gewelven der zijbeuken en wellicht een gedeelte van de gewelven der galerijen, werd behouden, grondig hersteld en verrijkt. Die verrijking heeft daarin bestaan, dat men inwendig de ordonnantie en de detailvormen zooveel mogelijk in overeenstemming heeft gebracht met het rijke koor en transept.

Bij de aansluiting van het nieuwe gedeelte aan het transept is men gestooten op enkele constructieve moeilijkheden. Zoo heeft men o. a. bij de geboorte van het gewelfvak naast het transept wat moeten aanpassen. Ook de genoemde hoefijzervormige vensters zijn daardoor ontstaan. De plattegrond wijst dit aan. Behalve in het aanbrengen der spitsboog-gewelven en de daarvoor noodige veranderingen aan het bovengedeelte van de hoofdbeukmuren, heeft de verrijking bestaan in:

1°. Het aanbrengen van schalken tot steun van de diagonaalribben der gewelven. Deze schalken bestaan uit op elkaar geplaatste hardsteenen schachten, die op de voegen door in het metselwerk grijpende steenen worden vastgehouden, welke steenen van buiten ringvormig zijn bewerkt. Deze schalken waren noodig voor de nieuwe gewelven. De oude gewelven waren eenvoudige romaansche gewelven zonder voorspringende diagonaalribben.

2°. In het in tweeën verdeelen der boogopeningen van de galerijen. De zuiltjes, de daarop rustende bogen, en de op deze rustende vulling zijn in den bestaanden boog ingezet. Ook de schalken ter zijde dezer openingen zijn ingezet.

3°. In het voorzien van de gewelven der zijbeuken met uitstekende diagonaalribben, en in het aanbrengen van hoekzuiltjes en kleine consoles tot steun van deze.

4°. In het wijzigen van profielen. Op enkele plaatsen, waar het noodig was, heeft

men gewijzigd, doch deze wijziging heeft o. i. slechts daarin bestaan, dat men de oude profielen ter plaatse heeft verkapt.

Dit alles mag velen ongelooflijk voorkomen. Wij erkennen gaarne, dat het ons in het eerst ook zoo was. Wie echter gezien heeft, hoe de Limburgsche mergel — het materiaal van het Roermondsche Munster — bewerkt wordt, n.l. met zaag, beitel en schaaf, zal onze meening althans niet onmogelijk achten. In het Roermondsche Munster is op een aantal plaatsen aan de buitenzijde van het gebouw duidelijk te zien, dat rondstaven — wulste, boudins — in boogprofielen los zijn ingezet evenals de consoles tot steun van deze.

In alle tijden, ook in de middeleeuwen, heeft men op dezelfde wijze gewerkt, en evengoed geknoeid als men het tegenwoordig doet. Tempora mutantur et non mutamur in illis. De tijden veranderen en wij veranderen *niet* met de tijden. Dat men zoo weinig slecht werk, knoeiwerk of revolutie-bouw uit vroegere eeuwen aantreft is natuurlijk. Het goede werk is behouden, het slechte heeft de beroemde tand des tijds weggeknaagd. Curiositeitshalve willen wij enkele voorbeelden uit vroegere eeuwen geven:

1. In O. L. Vr. Kerk 2de helft XII^{de} eeuw te Maastricht was een steen eener gewelfribbe netjes door een stuk eikenhout vervangen.

2. In dezelfde kerk had men een kwade plaats in eene hardsteenen kolom zuiver uitgekapt en een stuk eikenhout er in gepast.

3. De zuilenschachten van de kooromgang dezer kerk zijn omgeven van een netwerk van ijzeren bandjes, waarover een pleisterlaag. Waarschijnlijk wel het oudste voorbeeld van gewapend-beton.

4. In de kerk van Noorbeek XIV^{de} eeuw was een stuk eener gewelfribbe vernieuwd. Men had daartoe een wiep gemaakt van boonstaken met stroo omwonden en na bevestiging ter plaatse netjes het profiel met pleister bijgewerkt.

5. In de Dominikanenkerk te Maastricht, 1283, was een stuk eener gothische lijst gemaakt doordat men een wiep van stroo met haken tegen den muur had bevestigd en het profiel met gips of mortel had voltooid.

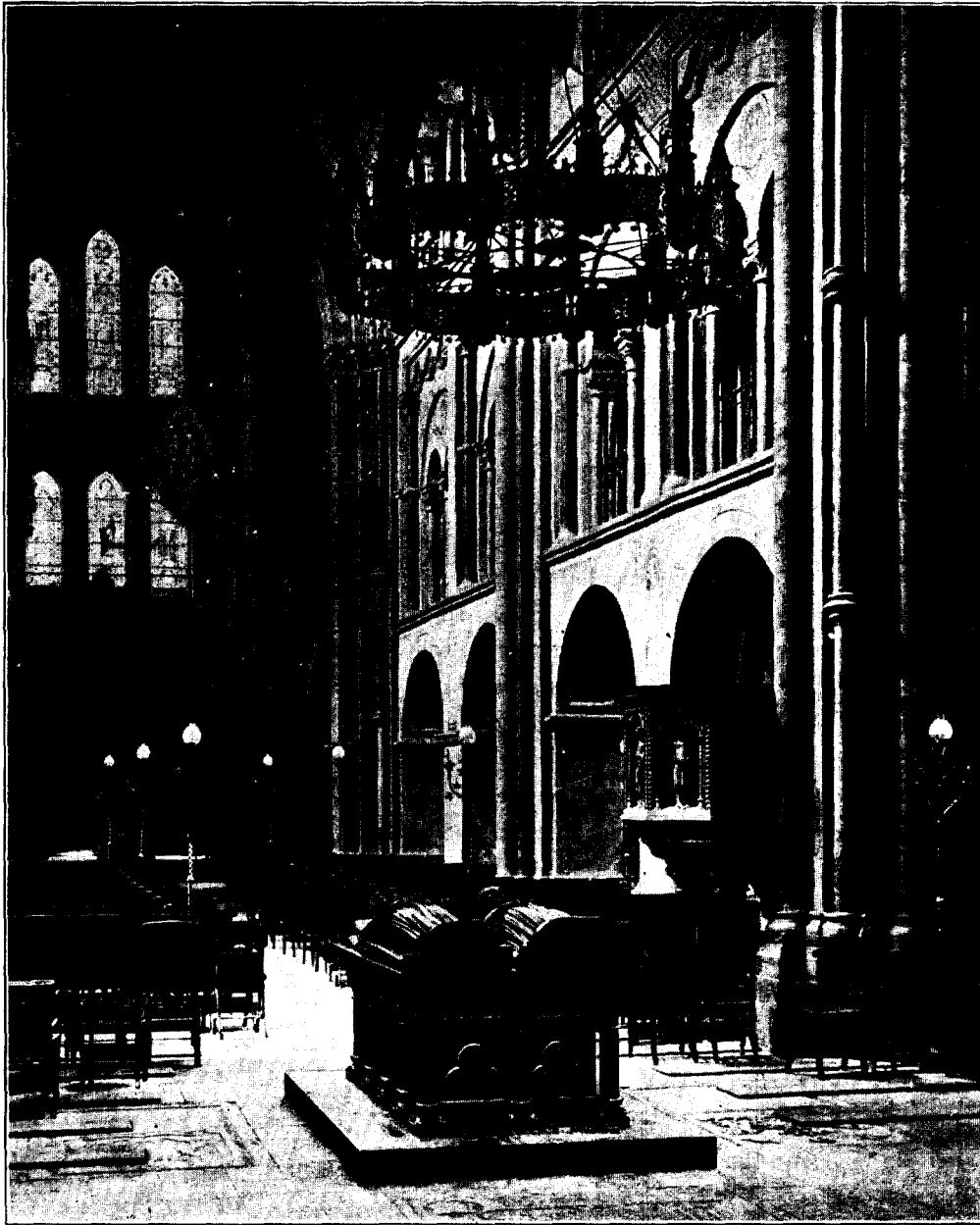
6. In St. Servaas te Maastricht, westerbouw, einde XII^{de} eeuw werd gevonden, dat een gedeelte eener lijst uit dien tijd uit gips of mortel bestond. Na verwijdering van de specie kwam er uit te voorschijn een steenen lijst met een profiel, dat op een hooger en ouderdom deed besluiten, einde XI^{de} of begin XII^{de} eeuw.

Wij kunnen natuurlijk het juiste tijdstip niet bepalen, waarop genoemde werken zijn uitgevoerd, maar zij zijn toch niet van kunsthistorische waarde ontbloot, vooral n°s 1, 2, 3 en 6 die wel uit Romaanschen tijd afkomstig zijn.

Het komt ons voor, dat men op 't einde van den bouw van het schip der kerk wat sneller en slordiger heeft gewerkt. Bij de aansluiting aan den westerbouw vertoonen zich kleine onregelmatigheden. De schalken bestaan hier uit meer stukken van ongelijke lengten; en een aantal profielen vertoonen nog hun oorspronkelijken vorm en zijn niet vernieuwd of verkapt. Was het geld op of had men haast om klaar te komen?

Een geheel ander karakter dan het overige der kerk vertoont de westerbouw. Met uitzondering van het onderste gedeelte, dat nog van de oude kerk moet afkomstig zijn, komt hier overal en uitsluitend de spitsboog voor. De geheele westerbouw draagt dan ook een vroeg-gothisch karakter. De westerbouw bestond zooals bij zoovele klooster- en stiftskerken uit twee verdiepingen; de benedenste, liggende gelijk met de kerk, was zeer

dikwijls een westelijk koor en bevatte een altaar; de bovenste was eene tribune bestemd

Afb. 21. — O. L. Vrouwe Munsterkerk. Inwendig naar het W.

voor de kloosterzusters of stiftsdames. Te Roermond bestaat de westerbouw in plattegrond uit een groot vierkant in het verlengde der middenbeuk, daaraan sluitend ten

N., Z. en W. rechthoekige vakken en in de Z.-W.- en Z.-O.-hoeken twee vierkanten. Deze laatste waren de onderbouwen van twee torens.

Afb. 21.

In de oorspronkelijke kerk moet deze geheele vlakke ter hoogte van de gewelven der zijbeuken overwelfd zijn geweest. De vier gordelbogen om het vierkante middenvak waren segmentbogen — drie er van bestaan nog — en op deze rustte een zeer vlak romaansch gewelf. Dergelijke vlakke gewelven op segmentbogen komen meer voor, o.a. in den westerbouw te Rolduc uit het eerste decennium der XIIIe eeuw. Het gewelf te Roermond is afgebroken tijdens de verbouwing na 1224. De impostlijsten aan de pijlers, van den oostelijken boog zijn nog aanwezig en hebben hetzelfde profiel als de niet verkapte impostlijsten van den middenbeuk. De tribune boven genoemde gewelven stond in verbinding met de galerijen boven de zijbeuken. Zij was toegankelijk door twee traptorentjes, geplaatst waarschijnlijk in de Z.O. en N.O. hoeken. Aan de Zuid- en Noordzijde van den westerbouw, buitenzijde, is naast de drie daar aanwezige vensters een blinde boog, 't welk eenigszins vreemd aandoet. Ter plaatse van den blinden boog vermoeden wij, dat inwendig het traptorentje moet geweest zijn.

In de bouwperiode van den westerbouw, vermoedelijk omstreeks 1244, werd het bovengedeelte van den bestaanden westerbouw afgebroken tot omstreeks de hoogte van den aanzet van de gewelven der kerk. Daarvan zijn de sporen nog aanwezig. Daarna werd het geheel aanmerkelijk hooger opgebouwd en gewelfd, zoodat ook het dak van den westerbouw veel hooger ligt dan dat van de kerk. Twee boven elkaar geplaatste vensterrijen verlichten de tribune. De torenruimten, zoowel in de benedenverdieping als op de tribune zijn geheel open, zoodat de eigenlijke torens eerst beginnen boven de gewelven der tribune. Het groote, vierkante middenvak is thans, door het verdwijnen van het oorspronkelijk gewelf ter hoogte van de tribune geheel open, zoodat de westerbouw thans een \square -vorm vertoont. Door het afbreken van het vroegere gewelf van dat middenvak werd de tribune aanmerkelijk in oppervlakte verkleind. Om hieraan tegemoet te komen werd tegen den westelijken muur aangebouwd een voorbouw, ter breedte van de middenbeuk, en deze ruimte in open verbinding gebracht met de tribune. In de benedenverdieping is deze ruimte thans voorportaal. Daardoor won tevens de middenbeuk in lengte.

De vraag of de kerk twee westelijke torens heeft gehad, zooals zij thans na de restauratie bezit is een open vraag. Beschouwen wij de bijgevoegde teekening der kerk, zooals zij was vóór de restauratie, dan blijkt de N. en Z. zijde van den westerbouw naast elkaar twee gelijke driehoekige topgevels te bezitten. De westelijke is bij de restauratie door den bouw van den toren verdwenen. Bedoelde gevel wijst er nu o.i. op, dat er geen toren is geweest. Ook is bekend, dat de Cisterciënsers geen torens aan hunne kerken mochten hebben, tenzij een kleine op de viering. Toch wijst het grondplan der kerk en de opbouw duidelijk op twee westertorens. Deze tegenspraak verdwijnt echter, wanneer wij aannemen, dat er vóór de tegenwoordige kerk eene andere bestaan heeft. Deze, geen Cisterciënskerk, had wél twee torens. Doch bij de verbouwing door Richarda en hare opvolgsters heeft men een groot gedeelte van den ouden westerbouw met de bestaande

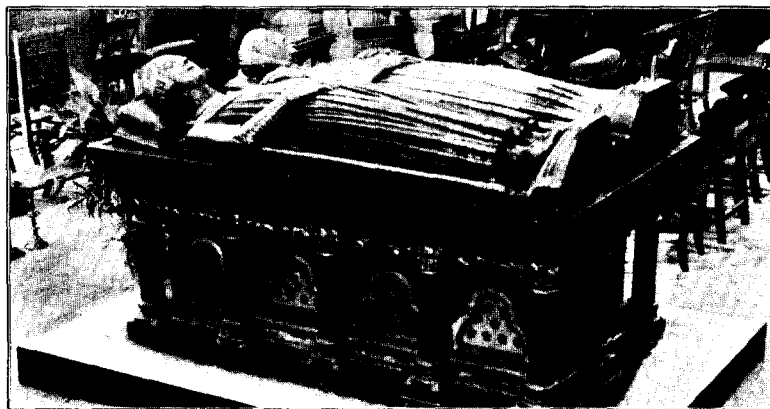
torens bewaard en den nieuwbouw daaraan aangepast, de plaats der torens van boven door een gevel afgesloten en zoo voldaan aan de voorschriften der orde.

Hetzelfde kan mogelijk ook van de oostertorentjes worden gezegd. Uit de teekening van den ouden toestand blijkt, dat het boven het dak der kerk uitstekende gedeelte dier torentjes uit een later tijdperk dateert. Zijn deze torentjes, waarvan de grondslag uit de oude kerk bestond, niet hooger dan tot aan het dak der kerk door Richarda voltooid en die hoogte afgedekt? De kleine toren op de viering, die de Cisterciënserorde toeliet, was dan bij de Munsterkerk de koepel.

Wij hebben op bijgevoegde plaat aangegeven den vermoedelijken plattegrond der oude kerk. Uit deze en uit de nog aanwezige gedeelten, de profielen enz. besluiten wij, dat zij dateeren moet uit het einde der XIIe of het begin der XIIIe eeuw.

De Munsterkerk is van 1864 tot 1891 geheel gerestaureerd door Dr. Cuypers. Zij is thans inwendig rijk gepolychromeerd en voorzien van gebrandschilderde vensters. De donkere kleuren, waarin deze laatste gehouden zijn, maken het inwendige niet zoo helder als men zoude wenschen.

Praalgraf van Gerhard III en Margareta. — Onder den koepel, in het midden der viering is het graf van Gerhard III, den stichter van het Munster, en zijne echtgenoot Margareta van Brabant. Op een breed hardsteenen voet-

Afb. 22.

Afb. 22. — O. L. Vrouwe Munsterkerk. Praalgraf.

stuk verrijst het steenen praalgraf, de zware zerk rust op een vierkanten onderbouw omgeven door 12 zuiltjes, waarvan de basementen met hoekblaadjes en de kapiteelen met lofwerk voorzien zijn. Een gebeeldhouwde band verbindt de kapiteelen. De paneelen tusschen de zuiltjes zijn uitgesneden in den vorm van een drieblad. Op het onderstuk hoog 0.87 M. rust de zware zerk, voorzien van een krachtig profiel. Hij is lang 2.18 M. en breed 1.35 M., bestaat uit twee tegen elkander sluitende deelen en is van gepolijsten hardsteen. De oppervlakte, die eenigszins verdiept is, draagt de levensgrootte beelden van Gerhard en Margareta.

Graaf Gerhard draagt een onderkleed met versierd halsboord, waarover een tweede, uitgesneden kleed, dat op de borst zichtbaar is, en daarover een bovenkleed, hetwelk in smalle plooiën afdaalt, doch de voeten vrij laat en in het midden met een gordel om het lichaam is vastgegespt. De voeten dragen lage schoenen. Aan den gordel hangt eene beurs, waarin een geldstuk. Om de schouders is een mantel geslagen met een band

waaraan een karbonkelsteen, over de borst vastgehouden. Het beeld, zonder hoofdbedekking, draagt een ring met steen aan den ringvinger der rechterhand.

Het onderkleed der gravin sluit om den hals met een rijk boord. Het wijd uitgesneden bovenkleed gaat tot op de voeten en is in het midden met een smallen gordel bevestigd. Ook zij draagt een mantel, met een band, waaraan een echte karbonkelsteen, over de borst vastgehouden. De haren worden door een net bij elkaar gehouden. Het hoofddeksel is een breede van boven gesloten band, die met een lint onder de kin is bevestigd. Aan den ringvinger der rechterhand is een ring met steen.

Beide figuren liggen met de voeten naar het O., Gerhard aan de Zuidzijde, Margareta aan de Noordzijde; de hoofden rusten op kussens. De handen zijn niet gevouwen, doch liggen als van slapenden op borst en onderlijf. Een opschrift is niet te zien. Dit doet ons vermoeden, dat de hardsteenen zerk te eeniger tijd vernieuwd is geworden.

Het graf is in 1876 onderzocht. Men vond de overblijfselen in twee uit mergel gemetselde graven onder het praalgraf, doch niet in lijkkasten ingesloten. Wel lagen de geraamten der vorstelijke personen op eene zware plank, waarmede de lijken blijkbaar in de graven zijn geschoven. Zij liggen nog onaangeroerd, zooals zij in 1876 zijn gevonden. Het monument is door de milddadigheid van Z. K. H. Prins Frederik der Nederlanden in 1873 geheel hersteld.

Onmiddellijk voor het praalgraf ter O.-zijde en in de as der kerk werd nog een graf gevonden, n.l. dat van Hendrik van Gelre of van Montfoort, den tweeden zoon van Graaf Gerhard en Margareta, die in 1285 overleed.

Ook Richarda is in het Munster begraven. Zij vond in den zuidelijken transeptarm hare laatste rustplaats. De steen, die thans haar graf dekt, is van veel later tijd, waarschijnlijk uit de XVII^{de} eeuw.

Het Munster bevat nog een aantal grafsteenen, doch deze zijn van minder waarde. Wel bezit zij nog de volgende kunstvoorwerpen:

1. Eene groep middeleeuwsche beelden, 1ste helft XVI^{de} eeuw. Zij stelt voor de beweening van Christus na de kruisafneming. Aan hoofd en voeteinde van de liggende Christus-figuur staan Jozeph van Arimathea en Nikodemus, en iets meer naar achteren Maria, drie vrouwen en de apostel Joannes. De twee eerstgenoemde beelden zijn aanmerkelijk grooter dan de anderen. Het komt ons voor, dat de afzonderlijke beelden, — zij zijn los van elkander — tot eene groep bij elkaar zijn gevoegd. Boven die beelden een kruisbeeld uit de XIII^{de} eeuw.

2. Een beeld van den H. Bernardus, XVI^{de} eeuw.

3. Een sierlijke wijwatersteen (XVIII^{de} eeuw) van rood belgisch marmer, rustend op zwart-marmeren achtkanten voet.

4. Een stel witte miskleederen, afkomstig uit het voormalige klooster, XVIII^{de} eeuw, en verschillende andere oude kasuifels.

5. Een kunstig gesneden triptyque in het Z. transept, uit de XV^{de} eeuw.

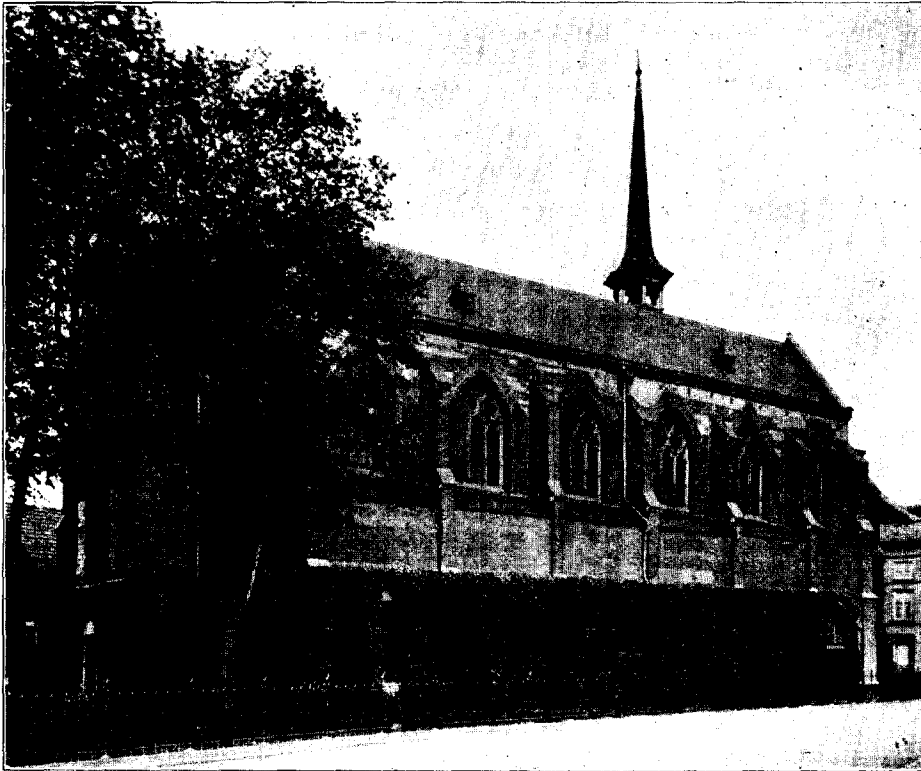
6. Een Marianum, met één Mariabeeld uit de XIII^{de} eeuw.

7. In de nis boven op de Z. gaanderij: een Mariabeeld, genaamd O. L. Vr. van Vogelsangh. Een der schoonste beelden van de tentoonstelling in 1913 te Maastricht

De Nederlandsch Hervormde Kerk.

De Ned. Herv. Kerk, de voormalige kloosterkerk der Minderbroeders, is gesticht in 1307 door graaf Reinald I, die daarvoor zijn landgoed »Pott» aan de broeders afstond. Doch reeds vroeger moet te Roermond een klooster van Minderbroeders zijn geweest. Slichtenhorst n.l. verhaalt, dat Graaf Gerard III, de stichter van het Munster ook een »Minre-broeders» klooster aldaar vestigde.

Bij de inname van Roermond door Prins Willem van Oranje in 1572 werd de

Afb. 23. — Ned. Herv. Kerk n. h. N.-O.

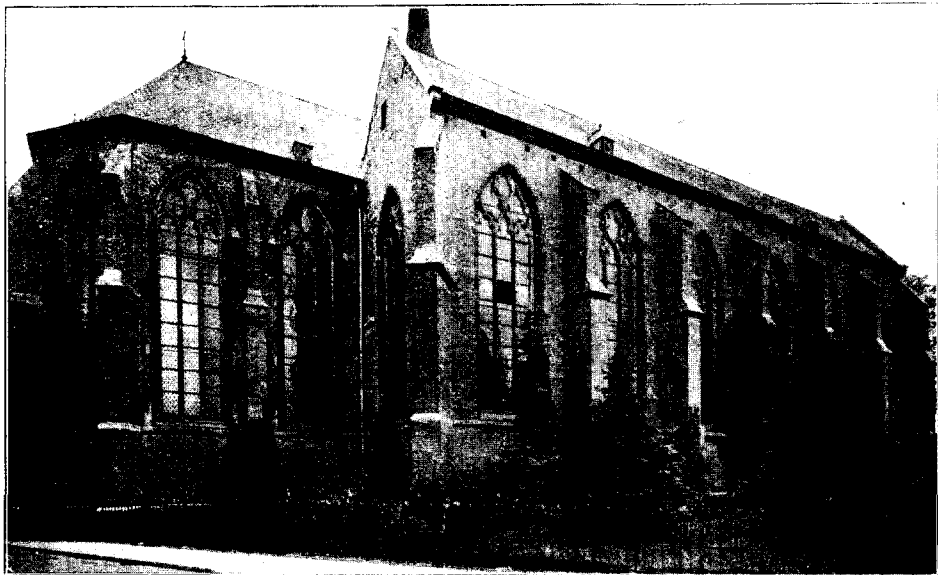
kerk verwoest, doch in 1576 hersteld. In 1794 werd zij door de Oostenrijkers tot kazerne gemaakt. De Franschen maakten er een hospitaal van en riepen de verdreven Minderbroeders terug om door hen verpleegd te worden, maar de Sansculotten dreven in 1797 de Minderbroeders voorgoed uit kerk en klooster. Toen brak er voor de kerk een ongelukkige tijd van verval aan, die duurde tot het jaar 1821. »In 1821», zegt de kronyk, »is een gedeelte van de voormalige Minderbroederskerk ingerigt geworden tot eene gereformeerde kerk en is in 1832 voltooid. Alleen het koor werd toenmaals in gebruik genomen en in orde gebracht; het overige gedeelte bleef bergplaats. In 1906 werd de geheele kerk gerestaureerd door Dr. Cuypers en van dien tijd af in haar geheel voor den dienst gebruikt.

Afb. 23.

Het gebouw is eene driebeukige, baksteenenvlaamsch verbandhallenkerk van 6 traveeën en een waarschijnlijk iets ouder koor van ééne travee en eene $\frac{3}{8}$ koorsluiting.

De meening van den heer Mialaret: dat het koor iets ouder dan de kerk zoude zijn, wordt bevestigd door hetgeen de heer v. Beurden bij de restauratie opmerkte. Deze zegt n.l., dat de basementen van de schalken, die de ribben der gewelven opvangen, wel een meter onder den tegenwoordigen vloer liggen, en het is juist in het koor dat de gewelven op schalken rusten.

Zware vierkante pijlers, van welke twee uit een weinig gebruikten oölitischen, belgischen kalksteen zijn opgetrokken, scheiden de beuken. De ribben der gewelven met versierde sluitsteen rusten in het koor op schalken, in het overige gedeelte op uit-

Afb. 24. — Ned. Herv. Kerk n. h. Z.-W.

Afb. 24. kragingen. De vensters der zuidelijke beuk beginnen op grootere hoogte dan die der noordelijke, wegens de daaraan sluitende, thans verdwenen, kloostergebouwen. Sporen van wimbergen zijn nog te constateeren. De middenbeuk is aan de westzijde gesloten door de loodrecht afgesneden westelijke helft van den vroegeren toren, thans portaal. De 2 M. dikke muren zijn beneden van zware stukken kolen zandsteen, hoogerop van mergel, daarboven meer en meer van baksteen. De kerk is aan de westzijde afgesloten door drie puntgevels, en draagt in het midden een dakruiter. Bij de restauratie zijn de traveeringen vernieuwd en de kerk is beschilderd met ornament naar gevonden voorbeelden.

Het komt ons voor, te oordeelen naar het bouw-materiaal, dat het gedeelte van den toren nog moet afkomstig zijn uit het tijdperk der stichting: 1372. Het onderste

gedeelte kan dan wel opgebouwd zijn uit het materiaal van den stadsmuur van 1231. Deze muur toch liep voor de kerk door, en wij hebben boven aangetoond, dat omstreeks 1370 de nieuwe stadsmuur gebouwd en de oude dus afgebroken moet zijn. De kerk zelf stellen wij als hallenkerk, en naar haar vormen, in het laatste gedeelte der XVde, Afb. 25.

Afb. 25. — Ned. Herv. Kerk. Interieur n. h. O.

wellicht in de eerste helft der XVIde eeuw.

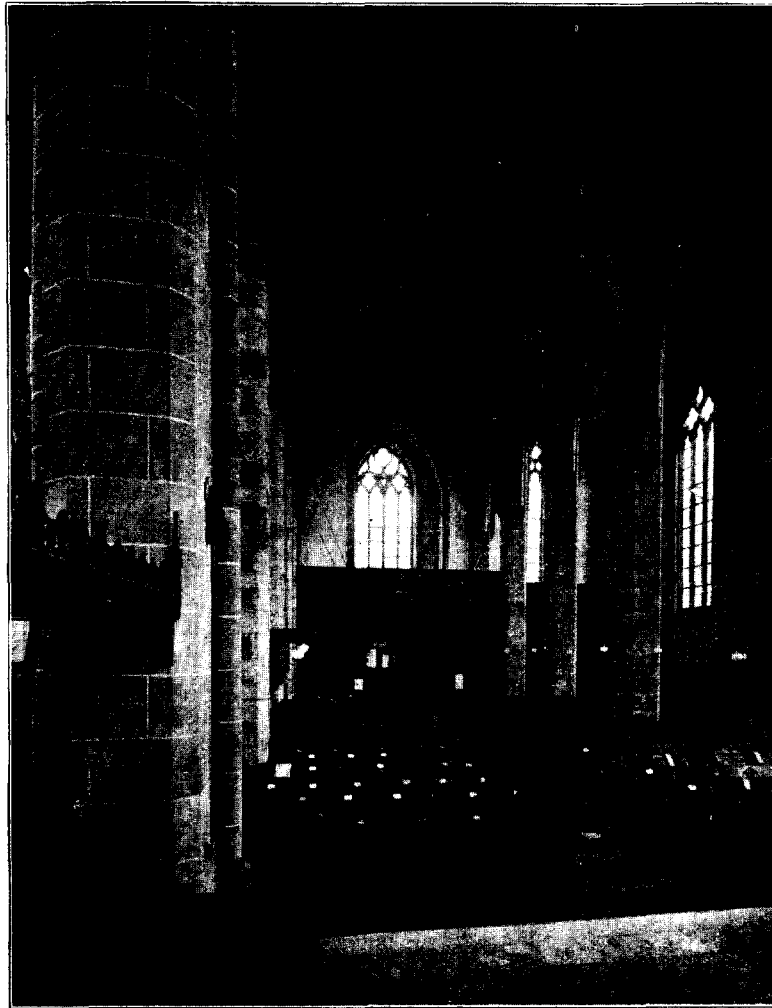
De kerk bevat aan kunstwerken: twee zilveren avondmaalkelken, een zilveren avondmaalkan en een zilveren schaalte XVIIIde eeuw.

In het koor liggen eenige grafzerken, XVde, XVIde en XVIIde eeuw.

Afb. 26.

Het Karthuiser klooster, thans Gr. Seminarie van het Bisdom Roermond.

Ook een Karthuiser-Klooster werd gesticht, volgens Slichtenhorst, door Graaf Gerhard III in de eerste helft der XIII^{de} eeuw. Knippenberg verhaalt, dat ridder *Werner van Swalmen*, terugkeerend van een pelgrimstocht naar het H. Land, op een hem toebehoorend terrein in »de Steegh" eene kapel liet bouwen naar het model van de kerk, die hij te Bethlehem had gezien.

Afb. 26. — Ned. Herv. Kerk. — Interieur n. h. W.

Den 23^{en} Juli 1376 schonken Werner met zijne huisvrouw en zijn broeder hunne stichting met alle hunne goederen aan de volgelingen van den H. Bruno. Het klooster bleef steeds den naam *Bethlehem* dragen en werd in 1380 definitief in de orde der Karthuizers ingelijfd.

Het klooster bleef bestaan tot 1783, toen het door Joseph II gesupprimeerd werd. Het werd toen betrokken door nonnen uit Houthem, naar Roermond overgebracht. In 1841, bij het herstel der kerkelijke

hierarchie in Nederland, werd het ingericht tot Groot Seminarie van het Bisdom.

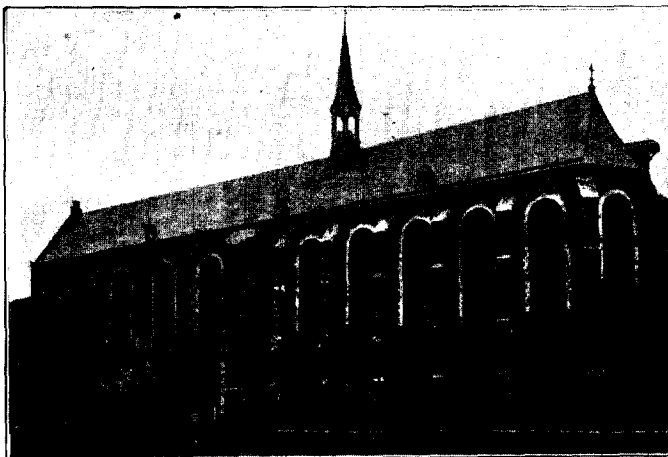
Afb. 27. Van de oorspronkelijke gebouwen bestaat thans niets meer. Zij zijn in den loop der tijden alle vernieuwd. De kerk is het oudste der bestaande gedeelten. Zij moet o. i. dateeren uit het laatste gedeelte der XV^{de} of het begin der XVI^{de} eeuw. Door het ontbreken van de oorspronkelijke gewelven is eene juistere datering moeilijk. De kerk

is eenbeukig met $\frac{5}{8}$ koorsluiting, geheel in baksteen met slechts weinig natuursteen voor lijsten, afdekkingen van steunbeeren e. d. Zij heeft aan de Z. en N.-zijde een achtkant traptorentje. De oorspronkelijke gewelven zijn verdwenen, waarschijnlijk ingestort bij de belegering van 1632 of den brand van 1665. Zij zijn vervangen door een gewelf op elliptische bogen van hout en pleisterwerk. De rococo-versieringen in stuc zijn modern. De oorspronkelijke spitsboog-vensters zijn vervangen door rondbogige renaissance-vensters. De orgeltribune, de orgelkast en de ingang deur schijnen te zijn uit de XVIIIde eeuw. Het orgel zelf is modern. Boven de ingang deur is een in eikenhout gesneden bovenlicht met het Oostenrijksch wapen.

De kerk bezit een koperen lezenaar, adelaar op driekantigen gevangen voet XVIde eeuw.

De arend blijkt voor het volk een onbekend dier te zijn geweest en de volkshumor schijnt voor dat vreemde beest een inheemschen naam te hebben gezocht. Zoo heet hij in Roermond: »de Specht" en in Venlo: »de Raaf".

De vroegere kapittelzaal uit 1556, gelegen voor de kerk, is een vierkante vrij hooge ruimte overdekt met een stergewelf. De gewelfribben rusten in de hoeken op vier schalken. De kapiteelen dier schalken schijnen eenigszins vreemd onder XVIde-eeuwsch, gothisch stergewelf. Zij zijn nl. gevormd uit één of twee koppen, uit wier mondhoeken b. v. slingers

Afb. 27. — Kapel van het Bisschoppelijk Seminarie.

te voorschijn komen, e. d. en vertoonen zoo veel overeenkomst met de vormen der Spaansche gothiek, zooals wij die vinden in het oude bisschoppelijke paleis thans Palais de Justice te Luik en o. a. ook in de O. L. Vr. Kerk te Maastricht.

Naast de kapittelzaal ligt de refter, blijkens een jaartal in de zoldering, uit 1748. Hij is voorzien van een keldering uit stuc, die veel geleden heeft door het herhaald witten.

De ingangspoort op de binnenplaats wordt overspannen door een elliptischen boog waarboven eene horizontale kroonlijst en op deze met gezwenkten en geornamenteerden voet rustend eene kleine sierlijke nis. Het geheel is in hardsteen en dateert blijkens een opschrift uit 1773.

De uitgestrekte kloostergang, die een grooten tuin omsluit, is gebouwd in 1743. De daaromheen naar buiten gelegen woningen der Karthuizers zijn verdwenen. De geheele gang is in vierkante vakken overwelfd met renaissance kruisgewelven op vlakke

Afb. 28.

elliptische gordelbogen, die door middel van eenvoudige lijst-kapiteelen rusten op pilasters. Binnen den tuin zijn tegen de muren steunbeeren aangebracht. Door het wegbreken der woningen aan de buitenzijde, waardoor aan de gordelbogen hun tweede steun ontnomen werd, is het noodig geworden trekstangen bij de geboorte der bogen aan te brengen.

In den buitentuin stond tot voor eenige jaren een renaissance gebouwtje van goede proporties, met een dubbel gezwenkten topgevel. Het was vroeger kapel, daarna bergplaats.

De kapel der Begaarden: St. Theobaldus. Het klooster Maria Wee.

In 1407 heette de Bakkerstraat, waarin de kapel gelegen is: de Begaardestraat. Dit

Afb. 28. — (Voorm. Karthuiserklooster). Groot-Seminarie.
Interieur Kloostergang.

wijst er op, dat toen kapel en klooster der Begaarden reeds bestonden. In 1588 blijken de Begaarden hun klooster te hebben verlaten, hetwelk eenigen tijd later bestemd werd tot seminarie van het nieuwe bisdom. In 1609 verkregen de Dominicanessen, wier klooster in 1412 op het oude kerkhor naast de kapel Buiten in Op ontstaan was, en die, vandaar in 1538 door overstroming verdreven, naar de Veld-

straat waren verhuisd, het door de Begaarden verlaten klooster, dat zij *Maria Wee* noemden en aanmerkelijk uitbreidden. Het werd opgeheven door Joseph II.

Van het klooster, waarvan wellicht gedeelten in de omgevende huizen ingebouwd zijn, bestaat nog de kapel, die echter ook voor tweederden ingebouwd is. Zij vormt eene enkelvoudige ruimte, van baksteen — 28 c.M. lang — gebouwd, van drie traveeën en $\frac{5}{8}$ koorsluiting met kruisribgewelven overspannen. De gewelfribben, samenkomend in gebeeldhouwde sluitsteen, zijn van natuursteen en ontspringen met een kwartronden knik uit den muur, mogelijk zijn de kraagsteen vernield. Aan een der vensters is nog eene borstwering met blinde boogjes zichtbaar. Mogelijk strekte zich in twee traveeën

eene houten galerij uit, waarvan alsdan de houten vloer ten deele nog bestaat. De vensters, ontdaan van traceeringen zijn grootendeels dichtgemaakt.

Het koor en eene travee dienen thans tot pakhuis, de voorste twee traveeën worden beneden als kantoor, boven als kamer en bergplaats gebruikt. Wij maken hier met voordacht eenigszins uitvoeriger van dit 'mooie kapelletje' melding, omdat het gevaar niet denkbeeldig is, dat het te eeniger tijd afgebroken wordt, wat te betreuren zoude zijn.

De Jezuïten-school, thans R. H. Burgerschool.

In het jaar 1483 stichtte een lid der oudste schepenfamiliën van Roermond *Joannes de Loviano* — van Leuven — in de Lombardstraat een klooster voor Reg. Kanunniken volgens den regel van den H. Hieronymus. Dit klooster bleef bestaan tot in 1569, toen het aan Lindanus, den eersten bisschop, tot woning werd gegeven. Lindanus' derde opvolger *Jacobus a Castro* stond het in 1611 af aan de Jezuïten om er eene school te stichten. De vroegere Lombardstraat heet daarnaar, thans, de Jezuïtenstraat. De school — van vijf klassen — heeft bestaan tot 1773. Na de suppressie der orde hebben de gebouwen gediend tot Latijnsch college. In 1864 werden zij door het Rijk ingericht tot Hoogere Burgerschool.

Het gebouw, — uit den tijd der Jezuïten — bestaat uit twee ruime, rechthoekig op elkander staande vleugels, in baksteen, aan alle zijden voorzien van vensters met hardsteen omsloten. Het bevat eenige mooie stuc-zolderingen. Het geheel is omgeven door een ruimen en mooien tuin.

Het bisschoppelijk Paleis, thans Gerechtshof.

HORRIBILE FVIT INCENDIUM.

Ja, de brand die Roermond in 1665 verwoestte, was vreeselijk. Door het springen van een »donrebus" geraakte tijdens de processie op H. Drievuldigheidsdag het strooien dak van een burgerhuisje in brand, ten gevolge waarvan de geheele stad, op ongeveer honderd huizen na, in vlammen opging. De bisschop d'Allamont, die de processie bijwoonde, keerde ijlings naar huis, vond zijne woning in vollen gloed, en kon, zelfs met levensgevaar, niets meer van zijne papieren redden dan de pauselijke bullen van de oprichting des bisdoms. De nieuwe bisschoppelijke woning werd door den bisschop:

EVGENIVS ALBERTVS D'ALLAMONT

— 1666 — op grooter plan hernieuwd. Na den Franschen tijd is het gebouw ten gevolge van een proces tusschen het Rijk en de Gemeente, die zich op dertigjarig ongestoord bezit beriep, aan de Regeering gekomen, die het bestemde tot Gerechtshof en het voor dat doel inwendig geheel liet verbouwen.

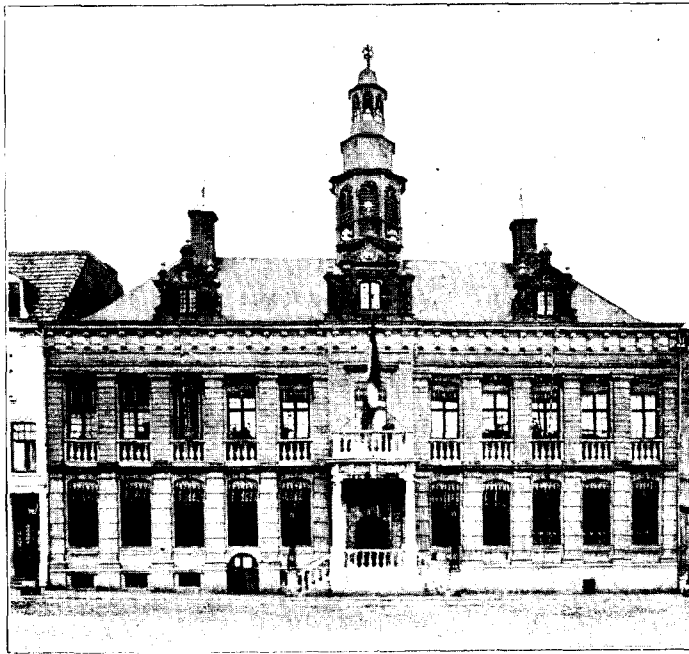
Het thans eenvoudige gebouw bestaat uit een middengedeelte en twee zijvleugels, die aan drie zijden eene open plaats insluiten, terwijl de vierde zijde, langs de straat gelegen,

van deze wordt afgesloten door een ijzeren hekwerk op hardsteen onderbouw, in 't midden met tweevleugelig ingang-hek begrensd door twee vierkante hardsteen pijlers. De dubbele ingangdeur in het midden van het gebouw is met hardsteen voorzien en eenigszins geornamenteerd.

Het Stadhuis.

Afb. 29. Ook het oude magistraats-huis brandde af in 1665. Het thans bestaande stadhuis dateert van 1700 en werd in baksteen opgebouwd.

Op hardsteen grondslag verrijst de façade in twee verdiepingen, verdeeld in de

Afb. 29. — Voorgevel Stadhuis.

breedte in elf venstervakken. Deze zijn door zware vierkante pilasters in bloklagen gescheiden en dragen in de beneden-verdieping eene smalle kroonlijst en in de bovenverdieping de zware bekroning van het geheele gebouw. De voorgevel is oorspronkelijk in baksteen gebouwd; hij is thans met een grijs cement bekleed en wordt bekroond door drie dakvensters. De vensters der bovenverdieping zijn in den dag van eene balustrade op gedraaide balusters voorzien.

In het midden van den voorgevel bevindt zich de pui. Twee buitentrappen geven toegang tot het overhuifde voorportaal. De overhuiving rust

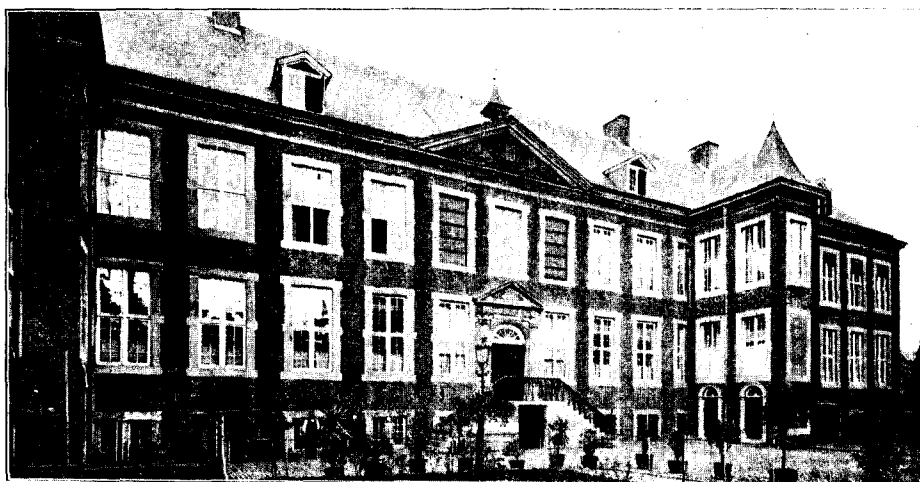
eenerzijds in den voorgevel, anderzijds op twee vrijstaande zuilen en draagt een balcon ter hoogte van de bovenverdieping. Oorspronkelijk — nog in 1814 aanwezig — waren de drie vrije zijden der overhuiving overspannen met drie halfbogen. Daarna is het geheel afgebroken en vervangen door een balcon op consoles. Onder Burgem. Raupp in 1906, is de overhuiving weer, tant soit peu in haar oorspronkelijken toestand hersteld, de bogen zijn echter vervangen door architraven, iets meer Grieksch dus. Het oorspronkelijk balcon was op de hoeken ter bekroning voorzien van twee pijnappels; deze zijn thans geplaatst bij den stal der maréchaussée kazerne. Dit laatste: futuris temporibus, ten behoeve van den magistraat van Ruremund, voor het geval zij die bekroningen, haar oude plaats zoude terug willen geven.

Het stadhuis bevat een elftal portretten van de vroegere Spaansche en Oosten-

rijksche heerschers, verder eenige stadsgezichten, twee fraaie gedreven zilveren bekers door den Hertog van Gulick aan de stad vereerd, twee beschadigde folio perkamenten handschriften met miniaturen en eene kleine verzameling munten en oudheden.

Het Prinsenhof, thans Louisahuis.

Alweder een slachtoffer van den brand van 1665, n.l. de stadhouderlijke woning genaamd »*Het Prinsenhof*.» Reeds den 3 Juli — de brand was 31 Mei geweest — richtte de stadhouder, de Prins, graaf d'Isengien, een verzoek aan de gedeputeerden der Staten van het Overkwartier tot herbouwing zijner afgebrande woning. Den 5den Aug. besloten de Staten de woning te doen herbouwen volgens het plan van den architect Bertolet. Geheel voltooid was het gebouw eerst in 1700. A°. 1732, nam *Franciscus Bors* kanunnik van het Kathedraal Kapittel van Roermond het voornemen op te Roermond een hospitaal

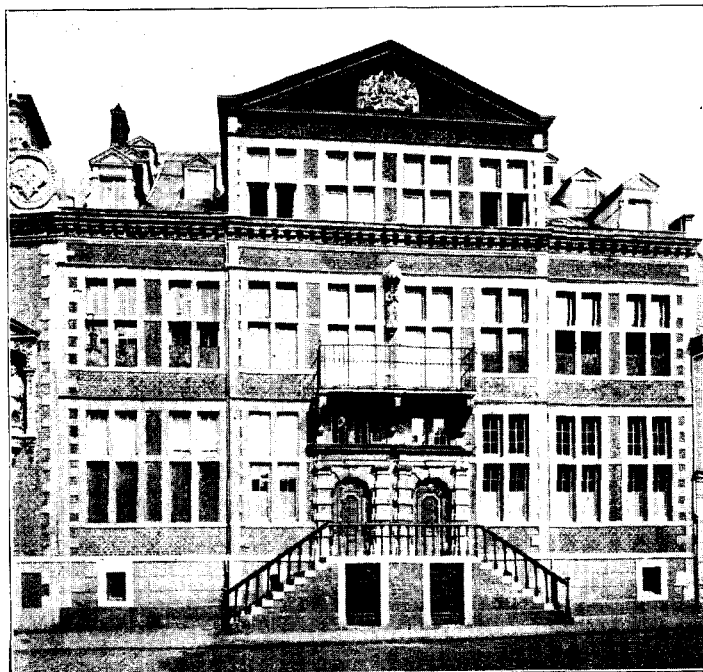
Afb. 30. — Louisa-huis, Binnenplaats.

te stichten. Door allerlei omstandigheden kon dat voornemen eerst in 1738 tot uitvoer komen. In dat jaar werd de »erectie» van het »Hospitaal Generaal» door den Roomschen Keizer Karel »gedecreteerd». In 1739 trad de instelling in werking, doch bleek al spoedig te klein te zijn. Mej. *Dorothea Bors*, jongste zuster van den kanunnik, die de vrouwen en meisjes in haar ouderlijk huis op de markt had ondergebracht, beraamde middelen tot uitbreiding.

In 1740 werd tot kommandant der stad benoemd de Kolonel Rulle. Deze vond als zijne voorgangers het Gouvernementshuis te groot voor bewoning en door hem werd nu in overleg met Mej. Bors tot de Aartshertoginne het verzoek gericht, het gouvernementshuis tegen dat van Mej. Bors te ruilen. Dit laatste huis was aan de Markt gelegen en zeer geschikt voor een gouvernements- of kommandantshuis. De ruil geschiedde den 7^{en} Sept. 1741. Zoo was het Prinsenhof geworden tot Hospitaal-Generaal, wat het heden nog is.

In 1850 overleed *Jonkvr. Maria Louisa C. H. de Pollart* en bestemde, nadat voldaan zou zijn aan enkele gemaakte beschikkingen, het restant van haar vermogen tot de fundatie van een gesticht voor weezen of voor religieuzen tot verpleging van zieken. Deze stichting — het restant bedroeg ruim 125 mille — werd door *Jhr. Ch. Petit van Oudenborgh* als algemeen legataris gevestigd in het vroegere algemeen hospitaal, nu Roomsche Katholiek Godshuis, 't welk van nu af den naam *Louisahuis* droeg naar de stichteres. Een gedenksteen in den gevel vermeldt de namen van beide stichters.

Het Louisahuis, gelegen aan het Munsterplein, is een groot, eenvoudig, vierkant gebouw, aan de langszijden met negentien, aan de smalle zijde met vijf vensters. De

Afb. 31. — Huis de »Steenen Trappen». Neerstraat.

tegenwoordige straatzijde was vroeger de achterkant en grensde aan den tuin. De voorzijde komt uit op eene groote open ruimte, die thans van het Munsterplein door een hek is afgesloten. Op dit voorhof liggen tegenover het hoofdgebouw de vroegere stallen en koetshuizen van het Prinsenhof. In het midden van beide langszijden is eene dubbele trap in hardsteen en boven de kroonlijst aldaar, ter breedte van drie vensters een fronton. Het gebouw is van baksteen, de vensteropeningen zijn omgeven met hardsteen in vierkant werk, de vensters: kruisvensters in hout met kleine ruitjes.

De deur aan de achterzijde — straatzijde — wordt gesloten door een rondboog, waarboven hoofdstel met fronton op weinig voorspringende pilasters. Het middendeel van den voorgevel, die over 10 vensters lengte enigszins terugspringt is van gelijke ordonnantie en draagt in den gevel het Oostenrijksche wapen. Aan den voorgevel bevindt zich een klein vierkant torentje. Het gebouw heeft behalve de kelderverdieping, van welke de vensters zijn dichtgemetseld, twee verdiepingen onder eene krachtige kroonlijst, en een zadelvormig leidak, met schilddaken boven de smalle zijden van het gebouw. Het geheele sousterrain is overwelfd, deels met vlakke kruisgewelven, voor het meerendeel met tongewelven op gordelbogen.

Het inwendige van het gebouw is grootendeels verbouwd, doch bevat nog uit

vroegere perioden: de groote dubbelvleugelige eiken hoofdtrap met vierkante balusters; beneden een zwartmarmeren console-schoorsteen, waarop eikenhouten geprofileerde boezemkroonlijst; boven: een schouw op twee zwarte en wit-marmeren zuilen en pilasters; een schouw op roodmarmeren getorste zuilen en pilasters tevens met eikenhouten boezembekleding.

De stichting bezit o.a. een eiken kast met dubbele deuren met inleglijsten, voorts twee schilderijen voorstellende, het eene Kanunnik Bors, het andere diens zuster Dorothea.

Particuliere Huizen.

Hoewel Roermond nog aan veel huizen enkele oudere details bij herbouwing en verandering bewaard heeft, zijn er toch maar weinig gevels, die geheel of voor een groot gedeelte uit vroegere tijden behouden zijn gebleven. Wij willen van deze slechts de voornaamste noemen:

1. Het huis genaamd: *De Steenen Trappen*, thans gesticht St. Joseph in de Neerstraat. Fraaie gevel van acht vensters breedte met hardsteen onderbouw, waarin de vensters der kelderverdieping, en twee verdiepingen, elke met acht vensters. Over een breedte van vier vensters treedt de gevel in het midden iets vooruit. De bekroning is gevormd door eene console-kroonlijst. Boven deze gaat het vooruitspringende middengedeelte hooger op en vormt daar nog eene verdieping, afgedekt door een fronton, waarin het jaartal 1666 in cartouche. De dubbele steenen trap in het midden geeft toegang tot twee naast elkaar geplaatste poortdeuren met rondbogen tusschen pilasters met blokbanden, gedekt door architraaf. Daarboven een balcon met eenvoudig ijzeren hek, rustend op drie zware voluut-panels. De houten deuren dragen geornamenteerde bovenpaneelen, waarin het jaartal 1724. De vensters hebben hardsteen kruiskozijnen met smal bekroningslijstje. Gevelbanden: hardsteen, hoekblokken: mergel. Inwendig zijn alle oude kenmerken verdwenen.

2. Huis: Brugstraat 7, bekend in Roermond als *Huis Drehmans*, omstreeks 1500. Laat-gothische gevel van baksteen en natuursteen, thans ten deele gecementeerd en geverfd. Beneden moderne winkelpui. Aan de eerste verdieping midden boven elk der gemoderniseerde vensters is in eene doorlopende lijst eene uitkraging, waarop twee halfronde boogjes rusten. De tweede verdieping heeft vensters met rijkgeprofileerde kruiskozijnen, over elk venster een halfronde boog met rijke, blinde traceering. Bekroond door trapgevel, waarin een kruiskozijn als voren, met aan weerszijde een halfronde overdekte driedeelige nis met rijke traceering. De trapjes aan den gevel met overblijfselen van hoekpinakels.

3. Kraanpoort 1, goed van uit de Markt zichtbaar. Rijke baksteen gevel van

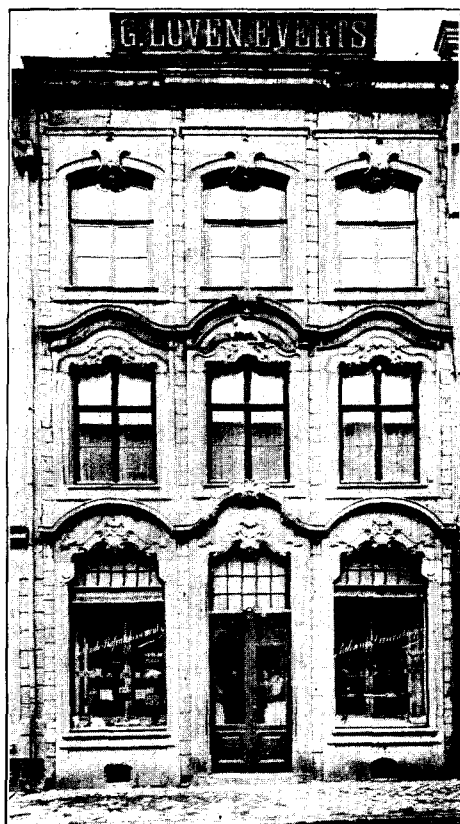
Afb. 32. — Gothic huis.
Brugstraat 7.

Afb. 31.

Afb. 32.

vier vensters breedte; begane grond, eene verdieping en een puntgevel. Hoek in hardsteenblokken. Vensters met hardsteen omraamd, in de segmentbogen sluitsteen. Puntgevel met twee vensters als boven en siervazen op de hoeken en op den top. Ingang met gebeeldhouwd kalf, houten bovenlicht en eiken deur.

Afb. 33.

Afb. 33. — Voorgevel huis Marktstraat 18.

4. Markt 18. »Au cheval blanc" *Huis Loven*. Hardsteenen gevel wel de rijkste van Roermond, gedagteekend 1767, drie verdiepingen hoog. Vensters van den beganen grond en van de verdieping met geprofileerde omljstingen en versierde bovendorpels, waarover gegolfde kroonlijsten; vensters der tweede verdieping met getoogde omljstingen en sluitsteen geornamenteerd met acanthus. Kroonlijst eenvoudig. De benedenvensters zijn modern iets verbreed.

5. Luifelstraat 11. Ontredderde baksteenen topgevel van 1572, volgens de ankers; met overblijfselen van cordonlijsten in natuurlijken steen en van fraaie in baksteen gemetselde vensterbogen en nissen.

6. Neerstraat 14. Een vrij ontredderde, doch vroeger sierlijke gevel, waarschijnlijk uit de XVIde eeuw. De begane grond is vernieuwd en heeft thans eene zeer lage tusschenverdieping, die er vroeger wel niet is geweest. Ook de puntgevel is vernieuwd. De eerste verdieping heeft twee kantpilasters en een middenpilaster, ontspruitend uit kraagsteenen met mascarons. Tusschen de pilasters twee moderne vensters met oude sluitsteen gesierd door koppen. Deze sluitsteen dienen tevens als kraagsteenen; op de pilasters en de beide sluitsteen rusten vier geprofileerde korfbogen. De tweede verdieping heeft vensters met sluitsteen en bogen alsvoren tusschen de pilasters. Het geheel is dik overkalkt, geel, en de koppen zijn gekoolteerd.

Omstreken.

In de omstreken van Roermond en gemakkelijk te bereiken per fiets, per tram, per spoor of per pedes liggen een aantal dorpen, die min of meer merkwaardige gebouwen bergen. Wij noemen: Odiliënberg met de stichting van Wiro, Plechhelmus en Odgerus, Susteren met zijn adelijk stift gesticht door Koning Swentibold, Thorn met zijn adelijk stift, Asselt met zijn oud kerkje, het historische kasteel Hillenraede, het kasteel der Graven van Horn, Herkenbosch met zijn mooi kerkje e. m. a. Wij willen

hier slechts een enkel woord zeggen van het kerkje te Asselt en van de Stiftskerk te Thorn.

Asselt. Veel is er van het kerkje niet bekend. Het ligt juist op den Oostelijken steilrand langs de Maasvallei, vlak tegenover den bollen kant van een meander van de Maas: Die meanders verplaatsen zich steeds met den bollen kant vooruit en dat is ook o.i. de oorzaak, waarom in de XVIe eeuw het westelijk gedeelte van de kerk met den toren is ingestort. — Tegenwoordig houden de meanders zich rustig, daarvoor waakt de Waterstaat. — Toen is ook een nieuwe toren in baksteen gebouwd aan de oostzijde. Inwendig bleef de kerk georiënteerd. Bij de restauratie voor eenige jaren door Dr. Cuypers is de orientatie noodgedwongen omgekeerd. De ligging van Asselt — Asten, Assclon of Ascolon — was uitermate gunstig, men kon van daar uit een groot gedeelte van de Maas opwaarts

Afb. 34.

Afb. 34. — Asselt (bij Roermond). R. K. Kerk. Noordzijde (toren in het O.), Dec. 1915.

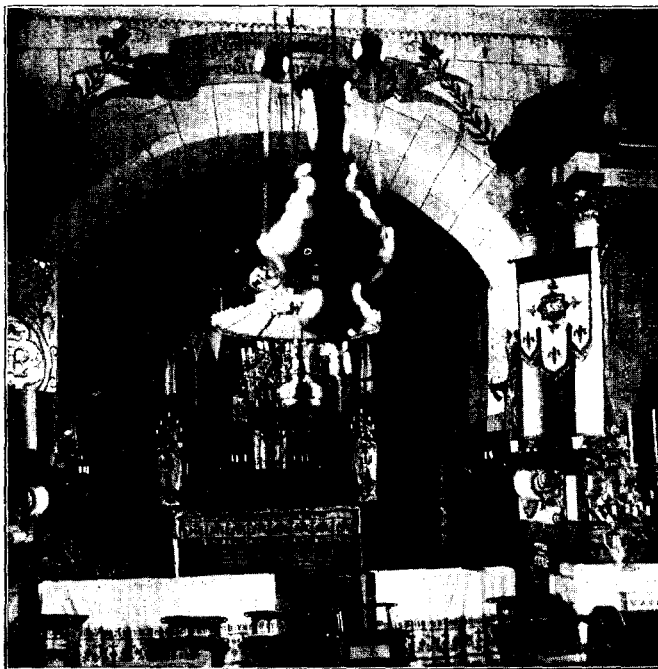
en afwaarts overzien. Het is dus niet onwaarschijnlijk, dat door de Romeinen aldaar eene nederzetting is ontstaan, mogelijk ter bescherming van een veer. En even waarschijnlijk is ook, dat zich op datzelfde punt naderhand de Franken hebben gevestigd en dat men dus boven Romeinsch metselwerk, Frankische, meer speciaal Karolingische constructies zal vinden. De gebruikte materialen, zooals die aan de oudste gedeelten der kerk en in hare subconstructies voorkomen, als tufsteen, harde grauwe zandsteen, maaskeien, stukken verhard grind, wijzen op Karolingsch werk. Zoo valt Asselt onder de, in deze streken veel voorkomende, overblijfselen uit Karolingschen tijd, van welken wij noemen: Odiliënberg, Susteren, Limbricht, Broeksittard, Lemiers, Mesch, Mheer. Het oorspronkelijke kerkje heeft in romaanschen, gothischen en volgenden tijd herhaaldelijk veranderingen

ondergaan, en het is niet altijd gemakkelijk de opvolgende bouwperioden van elkander te onderscheiden.

Afb. 35.

Wij vestigen nog de aandacht op de romaansche doopvont. De voet er van bevond zich te Asselt, de vont zelve werd door Dr. Hesterman in diverse stukken in de fundeering der kerk te Tegelen teruggevonden. Thans is zij weer in haar geheel, te Asselt.

Thorn. Thorn was een rijk stift voor adellijke dames, aan wier hoofd eene abdis stond. De kerk is na die van Meerssen, die iets jonger is, wel de mooiste gothische kerk van Limburg. Het onderste gedeelte van den toren — vierkant middenvak met twee ronde traptorens — in kalen zandsteen opgetrokken, is Romaansch van de 2de helft van

Afb. 35. — Asselt. R. K. Kerk inwendig naar het O., (choor in den toren). Dec. 1915.

de XII^{de} eeuw. De kerk zelve is van het begin der XIV^{de} eeuw. Verschillende aanbouwen, vooral aan de Noordzijde dateeren van het midden en 2de helft der XV^{de} eeuw. Er zijn twee crypten, de eerste onder koor en viering, de tweede in den westerbouw onder de tribune: het »jouffren-choor”. De oostelijke crypta is door drie zuilen in twee schepen verdeeld. »Vóór 1860 is bij eene zoogenaamde restauratie door een opzichter van den Waterstaat deze krocht heerlijk gehavend” (V. de Stuers). Ten Noorden van den Westerbouw is een aanbouw, die beneden de kapittelschool bevatte. De bovenverdieping, vanuit het jouffrenkoor met een trap bereikbaar, bevatte de kapittelzaal, waarin een mooi renaissance schoorsteentje in stuc is aangebracht. De

gewelven van transept en middenbeuk zijn XV^{de} eeuwsch.

Het inwendige der kerk is in de XVII^{de} eeuw geheel »verrenaissance'd”, d. i. men heeft de algemeene ordonnantie vrijwel onveranderd gelaten maar door 't aanbrengen van pilasters, lijsten, paneelen enz. in overeenstemming gebracht met den nieuwen stijl. Jammer dat men de kapiteelen der kolommen ook veranderd heeft. De opgang tot het priesterkoor werd toegankelijk gemaakt door een dubbele, gezwenkte marmeren trap met sierlijk gesmeede leuning. Het koorgestoelte werd vernieuwd in eikenhout met gebeeldhouwde rug-paneelen. Een nieuw reusachtig barok-hoofdaltaar van eikenhout werd geplaatst en met marmer imiteerend stuc bedekt. Een mooie beeldengroep siert het altaarmidden. Het

geheele joughren-choor werd omgebouwd; een dubbele trap gaf toegang tot eene voorspringende tribune, waarachter, boven de crypta, een groote ruimte geheel in eikenhout betimmerd. Boven deze is de orgeltribune rustend aan de voorzijde op twee zuilen, die van de eerste tribune oprijzen. Dit alles, inbegrepen de orgelkast, in eikenhout met smaakvol ornament. De geheele kerk is wit, de houten betimmeringen zijn met goud geschilderd.

Het orgel zelf is ook oorspronkelijk en heeft naar den smaak van den tijd een groot aantal scherpe registers. Wij constateerden, dat een paar rijen groote eikenhouten pijpen niet meer bespeeld kunnen worden, wat te betreuren is. In de pastorie zijn portretten in olieverf van abdisen te zien.

GERAADPLEEGDE WERKEN.

Jacob van Deventer. Kaart van Roermond uit 1559.

Guicciardini L. Description de tous les Pays bas 1609.

Braun G. Civitates orbis terrarum.

Publications de la Ste Hist. et Archéol. dans le Duché du Limbourg. Diverse artikelen
o. a. *Creemers,* Praalgraf van Gerhard III.

De Maasgouw. Diverse artikelen.

Limburgsch Jaarb. Diverse artikelen o.a. van Dr. v. Veen, A. F. van Beurden.

Sloet. Oorkondenboek.

Slichtenhorst XIV. Boeken van Geldersse Geschiedenissen.

Knippenberg. Hist. eccles. Duc. Gelr.

Habets J. Geschiedenis v. h. Bisdom Roermond.

Sivré J. B. Prov. Alman. v. Limb., 1876 en volg. Art. in Maasgouw enz.

Meerdink C. J. A. Roermond in de Middeleeuwen.

Blok, P. J. Geschiedenis van het Ned. Volk.

Luyten, F. G. H. Uit Roermonds verleden.

Beurden, A. T. van. Roermonds ontwikkelingsgang.

Seb. van Beringen. Kronyk der stad Roermond. Uitg. J. Habets in Public.

Steffens A. Instellingen van Weldadigheid binnen de stad Roermond.

Dr. P. Cuypers en J. Kalf. De Katholieke kerken in Nederland.

Bock Dr. T. Rheinlands Baudenkmale des Mittelalters.

Le Bessroi. L'Eglise N. D. de Munster à Ruremonde.

Craandijk, Wandelingen door Nederland, e. a.

Mei 1920.

L. A. J. KEULLER.

PROGRAMMA DER JAARVERGADERING

VAN DEN

NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

OP

VRIJDAG 9, ZATERDAG 10 EN ZONDAG 11 JULI 1920 TE ROERMOND.

VRIJDAG 9 JULI.

's Avonds 8 uur. Algemeene Vergadering in »De Harmonietuin».

Orde van den dag:

1. Opening door den Voorzitter.
2. Notulen en jaarverslag van den Secretaris.
3. Verslag van de Commissie voor het nazien der rekening. Na goedkeuring décharge van den Penningmeester.
4. Bestuursverkiezing wegens de periodieke aftreding van de heeren Dr. H. P. COSTER, F. A. HOEFER, Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK en Prof. W. VOGELSANG.
5. Benoeming van een Voorzitter.
6. Benoeming der Commissie voor de redactie van het Bulletin.
7. Benoeming eener Commissie voor het nazien der rekening in 1921.
8. Aanwijzing van de plaats der volgende jaarvergadering.
9. Verslagen der Bondscommissies.
10. Uiteenzetting van Dr. J. KALF over »Een gevaar voor de Limburgsche dorpskerken.»
11. Voorstel van het bestuur tot verhooging der contributie.
12. Verdere ingekomen voorstellen.
13. Rondvraag en sluiting.

Leden, die voorstellen wenschen te doen, worden verzocht deze uiterlijk 7 Juli in te dienen bij den Secretaris, 185 v. Boetzelaerlaan, Den Haag.

Voorstellen, welke geldelijke lasten voor den Bond medebrengen, worden alleen in behandeling genomen, als zij uiterlijk 7 Juli zijn ingediend.

Na afloop der vergadering gezellig samenzijn in »De Harmonietuin».

ZATERDAG 10 JULI.

's Morgens 9.30. Ontvangst ten Stadhuize.

10.30. Bezoek aan de stad, bezichtiging van de Kathedraal, de Steenen Brug, de Brugstraat, de Minderbroederskerk.

12 uur. Noenmaal.

2 uur. Bezoek aan de Munsterkerk.

4.30. Tram naar het Kasteel Horn, ontvangst aldaar, waar verfrissing wordt aangeboden.

6.30. Middagmaal (f5.—) in het Posthotel.

9 uur. Concert op het Munsterplein, aangeboden door de Kon. Harmonie.

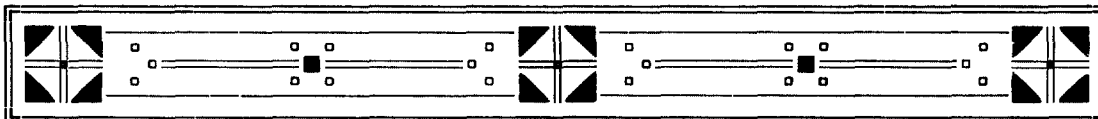
ZONDAG 11 JULI.

Vóórmiddag vrij.

1 uur. Bijeenkomst in het Posthotel. Naar het kerkje van Asselt, en vervolgens naar het Kasteel Hillenrade, waar ontvangen wordt.

7.30. Concert in de Manege, en opvoering der comédie: »Roermonds Verleden».

De secretaris van den N. O. B.,
E. J. HASLINGHUIS.

DE ALGEMEENE VERGADERING TE ROERMOND.

De Bondsdag van dezen zomer mag in alle opzichten voortreffelijk geslaagd heeten. Met gulle gastvrijheid werden wij te Roermond ontvangen, bezitters van omliggende kasteelen stelden huis en hof voor ons open, de commissie van ontvangst was onvermoeid in de weer om ons ter wille te zijn. Het moet haar niet gemakkelijk gevallen zijn ons allen onder dak te brengen. Voor 60 à 70 menschen midden in den zomer logies te vinden, is voorwaar geen kleinigheid. Dat we zoo talrijk waren, kreeg al aanstond ons eerelid, Dr. P. J. H. Cuypers, te ondervinden, die ons wel in de — gaarne aangegrepen — gelegenheid wilde stellen hem in zijn woning te komen begroeten. Hoe krachtig klonk nog die stem, waarmede de onvermoeide grijsaard ons welkom heette.

Nadat wij, begeleid door kinderen en kleinkinderen van den ouden bouwmeester, een wandeling door zijn tuin gemaakt en de daar gewende rust voor eenigen tijd opgeschrikt hadden, begaven we ons ter vergadering naar de zaal der Grootte Societeit. Hier volgen de notulen dezer

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NED. OUDH. BOND, OP VRIJDAG 9 JULI 1920,
DES AVONDS OM ACHT UUR IN DE GROOTE SOCIETEIT TE ROERMOND.

Aanwezig: M. de Bussy, Mr. L. G. N. Bouricius, Dr. A. W. Byvanck, Dr. H. P. Coster, W. Croockewit, Ed. Cuypers, J. L. van Dalen (Oud-Dordrecht), R. van Delden, Mr. M. I. Duparc, Jvr. C. Engelen (museum Zutphen), Jhr. Mr. Feith, Dr. P. J. M. van Gils, J. Gimberg, J. W. G. van Haarst, Dr. E. J. Haslinghuis, G. J. Honig (Zaanl. Vereen.), Dr. J. Kalf (Rijksbureau v. d. Monumentenzorg), Dr. G. Knuttel, Prof. N. Krom, Prof. R. Ligtenberg, Mej. Dr. E. van der Looy van der Leeuw, G. C. Labouchère, Prof. W. Martin, J. A. H. Mialaret, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Mr. Dr. J. C. Overvoorde (Lakenhal), Mej. I. C. E. Peelen, Prof. W. van der Pluym, C. B. Posthumus Meyjes, J. Rutten, J. L. Schouten, W. P. van Stockum Jr., Mej. Dr. E. M. A. Timmer, Fr. Vermeulen, Mr. J. A. Zillesen (Die Haghe).

1. De voorzitter opent de vergadering en spreekt een rede uit, waarvan hierachter een uittreksel is opgenomen. Dan geeft hij het woord aan den voorzitter der commissie van ontvangst, Mr. R. de Nerée tot Babberich, die de aanwezigen welkom heet in »niet-gecedeerd" Limburg en vervolgens eenige mededeelingen doet omtrent het programma van den volgende dag.

2. Aan de orde is het jaarverslag van den secretaris. Deze stelt voor, zijn verslag niet voor te lezen, daar er nog veel te doen en de tijd al vrij ver opgeschoten is; de leden zullen van het verslag toch in het Bulletin kennis kunnen nemen. Aangenomen.

3. Omtrent de rekening en verantwoording van den penningmeester deelt Prof. R. Ligtenberg mede, haar accoord te hebben bevonden, waarna de vergadering onder dankbetuiging den penningmeester van zijn verantwoordelijkheid over het verlopen jaar ontslaat.

4 en 5. Op voorstel van den heer Bouricius worden de aftredende bestuursleden Coster, Hoefer, van Riemsdijk en Vogelsang en vervolgens ook de voorzitter herkozen.

6. Evenzoo de redactie van het Bulletin. De heer Overvoorde deelt mede, dat de redactie gemeend heeft te moeten vooruitloopen op het besluit der algemeene vergadering, door reeds eerder een nieuw lid in haar midden op te nemen. De secretaris oppert bedenking tegen deze handelwijze, die zich ook verleden jaar heeft voorgedaan; men moet òf art. 14 der Statuten handhaven, òf de Statuten wijzigen, als men meent, dat de redactie zelve in haar vacatures moet voorzien.

8. Over de bepaling van de plaats der volgende zomervergadering ontspint zich eenige gedachtenwisseling. De heer Duparc zou wenschen, dat het bestuur zich tot B. en W. van Utrecht richtte met de vraag, of dit de toezegging kan doen, dat de inrichting van het nieuwe stedelijk museum tegen den volgenden zomer zóó ver gevorderd zal zijn, dat de Bond voor deze bezienswaardigheid te Utrecht kan vergaderen. De heer Overvoorde doet Zierikzee aan de hand. Het bestuur wordt gemachtigd naar gelang der omstandigheden een keuze te doen tusschen Utrecht en Zierikzee.

7. In de commissie tot nazien der rekening over 1920 werden benoemd Jvr. Dr. C. de Jonge en Prof. R. Ligtenberg.

9. Vervolgens geeft de secretaris verslag van den stand der werkzaamheden der verschillende Bondscommissies. Hieruit blijkt o. m., dat het werk der Commissie voor de O.- en W.-I. gebouwen nog steeds hapert, en er zelfs een toespeling gemaakt wordt op ontbinding der commissie. In zake de bescherming van monumenten in tijd van oorlog zijn nog verschillende antwoorden van buitenlandsche vereenigingen ingekomen (zie hiervoor het jaarverslag van den secretaris). Besloten wordt de belangrijke onder deze antwoorden in overleg met het bestuur te publiceren. Voor de commissie van het woordenboek voor bouwkundige termen, die in een nieuw stadium van hare werkzaamheid is getreden, vraagt en verkrijgt de secretaris een crediet van f 250 (ten hoogste), ten behoeve van het laten maken van schets-teekeningen. De commissie voor een repertorium van afbeeldingen van monumenten vraagt het haar ten vorigen jare verleende crediet van f 750 over te schrijven op dit jaar. Goedgevonden. Ook van den Klokkenraad is het verslag ingekomen; besloten wordt, het in het Bulletin af te drukken, althans voor zoover het naar het oordeel van het bestuur oudheidkundige belangen raakt.

11. De penningmeester zet den geldelijken toestand uiteen en betoogt, dat, wegens de ongunst van dezen, het bestuur een verhooging der contributie met 50% (dus resp. tot f 6, f 7.50 en f 15) noodzakelijk acht, zelfs in het geval, dat de aangevraagde ver-

hooging van het Rijkssubsidie wordt ingewilligd. De vergadering vereenigt zich met dit bestuursvoorstel.

12. Ook keurt zij goed een door de Bulletinredactie voorgestelde verhooging der honoraria voor artikelen in dit tijdschrift (van *f* 2 op *f* 3 per blz.).

13. Bij de rondvraag stelt de heer Overvoorde voor aan den samensteller van het Roermondnummer, den heer L. Keuller, die bedlegerig is, een telegram van heilwensch te zenden. Dit wordt met bijval aangenomen.

De heer Bouricius klaagt over de late toezending van het programma en de agenda der vergadering, en keurt het af, dat de laatste niet op een los-ingelegd blad is afgedrukt. De heer Feith zegt, dat het voor degenen, die in het voorjaar hun vacantieplan opmaken, gemakkelijk zou zijn, geruimen tijd te voren, b.v. per gedrukte kaart, de aankondiging van tijd en plaats der zomervergadering te ontvangen. De heer Overvoorde en de secretaris betoogen dat de druk en de verzending van het Bulletin afhankelijk zijn van factoren, die de redactie niet beheerscht, nog minder het bestuur. Toezending van programma, agenda enz. buiten het Bulletin is het beste middel, maar omslachtig en kostbaar; ditmaal hadden we ook wel met een exceptioneel-late verschijning van het Bulletin te doen.

De heer Knuttel vraagt belangstelling voor een in den loop van het volgend jaar te houden tentoonstelling van 18de eeuwse Nederlandsche portretkunst; spr. verzocht ieder, die mededeelingen over zulke portretten in minder bekende particuliere verzamelingen weet te doen, zich met hem of den heer Staring in verbinding te stellen.

Omstreeks half tien sluit de voorzitter de vergadering.

Het woord is dan aan den heer Kalf, die onze aandacht boeit met een voordracht over het gevaar, dat de dorpskerken in Limburg bedreigt door den in de laatste jaren zoo snel toegenomen economischen bloei van dit gewest, tengevolge waarvan de bevolking, vooral in de mijnstreken, sterk vermeerdert. De dorpskerken worden nu overal te klein. Lichtbeelden toonen ons een aantal van die bekoorlijke, zoo met den bodem, de omwoning en de natuur saamgegroeide, gebouwtjes, waarvan reeds enkele zijn gevallen en vele andere bedreigd worden, zij het niet door algeheele slooping, dan toch door gevoellooze aan- en invoeging van nieuwe bouwdeelen. Tot welke ruwe smakeloosheden sommige architecten in staat zijn, liet spr. ons aan enkele voorbeelden zien. Gelukkig kon hij daartegenover ook staaltjes van verblijdenden aard toonen. Spr. deed een beroep op de Limburgers, en in het bijzonder op den clerus, om het hun overgeleverde bouwkunstig schoon te verdedigen tegen alle aanvallen.

Pastoor Rutten zeide, met genoegen den spr. te kunnen wijzen op de instelling eener diocesane commissie van advies.

Nadat wij den volgenden dag, gedeeltelijk onder leiding van den heer van Beurden, en — wat de Munsterkerk aangaat — onder voorlichting van den heer Jos. Cuypers, de voornaamste monumenten van Roermond hadden bezichtigd, en nadat wij door den voorzitter der commissie van ontvangst waren geïntroduceerd en rondgeleid in het kasteel

Horn, konden wij, den derden dag, een dier dorpskerkjes, fraai gerestaureerd door Dr. Cuypers: het kerkje van Asselt, met de zoo bevallig versierde kinderkapel, bewonderen. Tevoren waren wij op innemende wijze ontvangen door den slotheer en de slotvrouw van het trotsche kasteel Hillenrade.

Laat ik, eindelijk, niet vergeten te vermelden, dat ons gedurende deze dagen, dank zij de Roermondsche Harmonie en het Roermondsche mannenkoor, ook van de Zuid-Limburgsche muzikaliteit aangename herinneringen werden meegegeven.

E. J. HASLINGHUIS,

Secretaris.

OPENINGSREDE VAN DEN VOORZITTER, PROF. WILLEM VAN DER PLUYM,
GEHOUDEN OP DE ALGEMEENE VERGADERING TE ROERMOND.

Het welkom roep ik u allen hier toe op deze 21ste Jaarvergadering van onzen Bond. Naar ik hoop, zal hij, zijn leeftijd getrouw, vol jeugd en frischheid de taak vervolgen in het belang onzer monumenten van geschiedenis en kunst.

Ruim duizend weken oud is onze Bond; wie veert niet op bij het hooren van dezen heerlijken leeftijd, wanneer hij denkt aan eigen jeugd. Hoeveel zou men er niet voor over hebben, die nog eens te beleven — of behooren wij reeds tot de zilte-tranenmengende Borgers, die niet meer wenschen terug te treden op den afgelegden levensbaan. Laten we hopen, dat deze bijeenkomst in Roermond zal staan in het teeken van een 21-jarige, waaruit gezond idealisme en opgewekte levenskracht opbruischen, die we zoo noodig hebben om den berg van arbeid steeds verder te bestijgen en een nieuw punt te bereiken.

Heden staan we op zoo'n plateau, dat als een groene Alp zich voor ons uitstrekt en waar we even willen verwijlen om terug te blikken op hetgeen onder ons ligt en reeds de kleur der herinnering tracht aan te nemen.

Kort willen we stipuleeren datgene wat voorbijging in het afgelopen jaar en, gelijk een zakenman aan het eind van zijn boekjaar, ook hier een balans opmaken. Ook wij hebben die posten eenerzijds onder het debet, anderzijds onder het credit te plaatsen. Ook wij gevoelen het »debere" als een »moeten" of verplicht zijn tot handelend op te treden, terwijl het »credere" meer die zaken omvat, waarin wij vertrouwen of geloof hebben. Immers wij gelooven in het totstandkomen van een monumentenwet, in het vinden van een goede oplossing voor het museum-wezen, in het stichten van een Rijksarchitectuur-museum en andere zaken.

Gelijk de koopman zijn afschrijvingen doet, zoo ook kan dit bij ons gebeuren, wanneer wij posten hebben, die bij gebrek aan goeden voedingsbodem moeten succombeeren. Maar was het niet reeds de Evangelist Johannes die schreef: »het licht schijnt in de »duisternis en de duisternis heeft het niet begrepen." Ook wij hebben te strijden tegen onwetendheid en vooroordeel; moeilijk en vaak disillusioneerend is dan de arbeid. Maar waar komt dit niet voor.

Zaken zijn nu eenmaal zaken en dus bij ons kan de beroemde »hausse» na een beruchte »baisse» ook wel eens voorkomen, gelijk u straks uit de mededeelingen omtrent de commissie van het woordenboek voor bouwkundige termen zal blijken. Wellicht hebben sommigen onder u zooveel afgeschreven, dat zij meenden dat het slechts nog op onze jaarlijksche balans als memorie-post of post memoriam voorkwam.

Gaan we thans enkele feiten na die van belang zijn voor ons, dan kunnen we gelukkig constateeren hoe aan het Departement gewerkt wordt voor Kunsten en Wetenschappen. Was het vorige jaar, exclusief het salaris der ambtenaren, rond *f* 2.000.000 uitgetrokken voor deze afdeeling, thans is voor dit jaar het bedrag met een half millioen verhoogd. Alleen monumentenzorg reeds bedraagt, inclusief de suppletoire begrooting, *f* 524.000 tegen *f* 315.000 in het vorige jaar. Krachtig kan dus weer gezorgd worden voor het behoud onzer monumenten, maar men vergeet dan ook niet, dat zij immers zijn de tastbare sprekende getuigen van wat in ons volk leefde en door de daden van enkele uitverkorenen ons geschonken is. Als door een wonder zijn wij de rampzalige verwoestingen van den wereldoorlog ontkomen, maar juist daarom zullen wij des te grooter verantwoording hebben te gevoelen voor onze schatten. Laten wij die levende cultuur verhongeren of versterven, dan is deze misdaad grooter bij ons dan bij die volken, welke in waanzin, onder de oorlogpychose, wegvaagden wat zij op hun weg ontmoetten.

De Rijks Regeering zelve zal moeten voorgaan en de monumenten van geschiedenis en kunst, welke onder verschillende Departementen behooren, stellen onder de hoede van Kunsten en Wetenschappen, in casu onder de Rijksmonumentenzorg. Gevallen als de kazerne te Amsterdam, het slot Loevenstijn enz. behoeven dan niet meer voor te komen.

Wie weet of het nog niet eenmaal zoo ver komt, dat een geheel Departement van Landsverdediging ondergebracht kan worden bij Kunsten en Wetenschappen. Voor het heden zijn we reeds dankbaar, dat de Chef van Kunsten en Wetenschappen mag beschikken over $\frac{1}{200}$ deel der totale uitgave van 's Rijks schatkist.

Ook het particuliere initiatief op het gebied van monumentenzorg werkt vruchtbaar en zeker komt een woord van hulde toe aan het actieve werk der vereeniging »Hendrick de Keyzer». Als blijk van burgerzin mochten we verleden jaar wijzen op de schenking der verzameling Kam, thans hebben we met even groote voldoening te getuigen, dat een dergelijke schenking op ander gebied te Dordrecht door wijlen den notaris van Bilderbeek heeft plaats gehad.

Op museumgebied hadden eenige reorganisaties plaats, o. a. van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, het museum Amstelkring te Amsterdam en het Stedelijk museum te Breda. Ook het oprichten van een periodiek door den dienst van Kunsten en Wetenschappen der Gemeente 's-Gravenhage zal zeker medewerken de belangstelling in verzamelingen enz. te verhoogen. De vraag moge hier geuit worden of wij ook eertlang van de Rijksmusea in 't algemeen niet een dergelijk periodiek mogen tegemoet zien, gelijk voor de Oudheidkundige mededeelingen van 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden reeds een post op de begrooting gebracht werd.

Tegenover deze winstposten hebben we ook verliezen te boeken. Nog steeds zien we het afgraven van wallen en het sloopen van muren der oude steden. Ook verschillende monumenten werden weer afgebroken onder het motief van »sta in den weg”, of »verkeerstremmer”. Toch zou men de sloopers, alvorens zij hun oordeel uitspraken, wel eens een reisje gunnen naar Parijs, waar het drukke boulevard-leven immers nog steeds een Porte St. Denis of St. Martin tolereerde.

Helaas is het brandgevaar nog steeds niet denkbeeldig, wanneer we de kerken te Koog a. d. Zaan en te Ridderkerk en het bovengedeelte van den zoo karakteristieken Wijnhuistoren te Zutphen zagen ten offer vallen, waarbij ook eenige preciosa van het museum te loor gingen.

Op kunsthistorisch gebied hebben we te vermelden dat aan de Universiteit te Leiden Dr. N. J. Krom tot buitengewoon hoogleeraar in de archaeologie en geschiedenis van Nederlandsch-Indië aangesteld werd en aan de Utrechtsche Universiteit Dr. R. Ligtenberg tot buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis der kerkelijke kunst, terwijl deze laatste helaas zijn hoogleeraarschap in de ikonographie en symboliek aan de Rijks Academie van Beeldende Kunsten neerlegde. Te Rome werd een archaeologische afdeeling gesticht aan het Nederlandsch Historisch Instituut, waartoe benoemd werd Dr. H. Leopold. We behoeven hier nauwelijks te zeggen, dat wij deze functionarissen, allen leden van onzen Bond, een succesvollen arbeid toewenschen. Anderzijds hebben we te vermelden dat de Ir. Weve, de uitstekende kenner van Nijmegens monumenten, zich uit het ambtelijke leven terugtrok. Hoe herinneren we ons niet zijn voortreffelijke leiding bij onze vorige excursie.

Zoo is er altijd wisseling en gelijk ieder voorjaar aan den boom nieuwe loten komen, die hem steeds jong houden, zoo hebben wij nieuwe leden tot ons zien komen — en hen mag ik zeker in deze bijeenkomst toeroepen, dat wij gaarne met hen willen samenwerken om onzen Bond krachtig te doen ontwikkelen.

Maar schier eindeloos vervolgt ons het dualisme, dat den geest laat veronderstellen, omdat we de stof erkennen; dat het licht doet juichen, daar we de duisternis gevoelen en dat ons het heden wil laten begrijpen door de tegenstelling: het verleden. Het is weer tot dit verleden, dat we hen moeten rekenen, die dit jaar ons zijn voorgegaan. Op het stille Campo Santo te Pisa ontlaadde zich eens de middeleeuwsche geest door den daad van den grooten fresco-schilder van den »trionfo della morte”. Daar riepen de dooden tot de levenden, die hen bezochten: »Wat gij zijt, waren wij, en wat wij zijn, wordt gij!” Ook wij hebben dit te gedenken. En zooals wij heden hun namen uit onze ledenlijst moeten verwijderen, zoo zal dit eens ook met de onze geschieden. En al zullen zij het niet meer hooren, toch mogen wij op dezen dag een stillen afscheidsgroet van onzen Bond brengen aan vrouwen als Douairière van Alphen—Hovy en mannen als Jac. van Gils, P. Haverkorn van Rijswijk, Gustaaf van Kalcken, Willem Mengelberg Sr., P. Ruys de Perez, R. W. P. de Vries, Mr. J. A. Tellegen. Zij hebben meegewerkt aan het streven van onzen Bond, zij stelden belang in onze oude monumenten, als productief kunstenaar of als meelevend kunstzinnig mensch.

Ziedaar dames en heeren eenige facta uit het afgelopen jaar, die straks aangevuld zullen worden door het jaarverslag van onzen ijverigen secretaris. Geloof niet, dat er geen werk meer in het vooruitzicht is; integendeel nieuwe problemen doemen weer op, andere zaken wachten reeds. Wanneer ieder een duwtje blijft geven aan onzen wagen, dan rolt hij voort, zelfs met kans op versnelde beweging. Maar behalve aanhoudende kracht is er liefde voor dezen arbeid noodig; want »van al het schoone is de liefde niet te scheiden» schreef eens de stoere Michel Angelo vol teere wijding. Het is met die liefde, dat wij trachten op te komen voor de monumenten, die ons voorgelacht naliet en onze hedendaagsche kunstenaars scheppen, omdat zij weerspiegelen een deel van het geestelijke leven, dat in schoone vormen wordt weergegeven.

Morgen en overmorgen zullen we weer een deel van die schatten kunnen genieten, als gasten van de stad Roermond. Wil daarom, gij Roermondenaars hedenavond op deze vergadering onze gasten zijn.

Gij Dames en Heeren, gasten, vertegenwoordigers of leden van onzen bond, ik wensch u namens het Bestuur een paar genotvolle dagen in het voor ons zoo onafscheidelijke Limburg. We zijn trotsch op die nationale kunst, die ons zooveel heerlijke monumenten, zoowel gewijde als profane gegeven heeft en meer dan ooit gevoelen we hier thans de waarheid der woorden van onzen grooten Vondel, wanneer hij zong: »de liefde tot zijn land is ieder aangeboren.»

Laat ik gedachtig aan deze woorden u dan het welkom toeroepen in de oude hoofdstad van Opper-Gelder, het gastvrije Roermond.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS.

Wegens den beperkten tijd, waarover deze vergadering beschikt, zal zij het billijken, toejuichen zelfs, dat de secretaris ditmaal zich beperkt tot eenige korte mededeelingen.

Het aantal leden van den Bond nam toe met 7, zoodat het thans juist 600 beloopt. Tegenover een verlies van 20, tengevolge van bedanken of overlijden, stond een aanwinst van 27 leden, waaronder één vereeniging: het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen.

In het bestuur kwam geen verandering, daar de periodiek aftredende bestuursleden verleden jaar werden herkozen.

De voorzitter en de secretaris maakten den 11^{en} Mei hun opwachting bij H. M. de Koningin ten paleize te Amsterdam.

In de redactie van het Bulletin koos de algemeene vergadering Prof. W. Martin. De clichés van het Bulletin (zie vorig jaarverslag) zijn thans, op bepaalde voorwaarden, geborgen in het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, welks directeur daarvoor welwillend ruimte beschikbaar stelde.

Over de andere Bondscommissies valt het volgende te vermelden:

Omtrent de vele jaren geleden ingestelde commissie voor het woordenboek van bouwkundige termen, kan dit jaar meer worden medegedeeld dan gewoonlijk. Zij hield

den 27^{en} Febr. eene vergadering, welke besloot een rapport aan het bestuur op te stellen, waarin de leden hunne meening zouden uitspreken over het tot nog toe verzamelde materiaal en de gevolgde wijze van bewerking. Er bleken nl. principieële verschillen van opvatting te bestaan. Zoo bijv. over de vraag, of oude, niet meer gebruikelijke, doch in oude documenten gevonden woorden, dienden te worden opgenomen. Zoo ja, of de plaatsen, waar zij aangetroffen waren, dan niet nauwkeurig moesten worden opgeteekend. Vervolgens was het de bedoeling de woordenlijst een puristische werking te geven, door zooveel mogelijk Nederlandsche in de plaats te stellen van aan vreemde talen ontleende termen, ook al waren deze thans algemeen gebruikelijk. Ook lexicologische geschilpunten deden zich voor. En zeker niet het minste bezwaar, dat werd geuit, betrof de enorme uitgebreidheid van het verzamelde, waarin volgens enkele leden zeer veel was opgenomen, dat er niet in thuis hoorde.

Naar aanleiding van deze rapporten heeft het bestuur nu eenige richtingslijnen aangegeven: het woordenboek moet bevatten de thans gebruikelijke bouwkundige termen, Nederlandsche zoowel als basterd-woorden, voor zoover zij voor oudheidkundigen van belang zijn (dus geen modern-technische); ter verduidelijking en bekorting zullen zooveel mogelijk schematische teekeningen worden aangebracht, waarop de onderdeelen met cijfers of letters zijn aangeduid, zoodat in den tekst naar deze laatste kan worden verwezen. Aan twee leden der commissie, de Heeren Haslinghuis en Mulder, werd opdragen volgens deze lijnen een plan uit te werken.

De commissie voor de beschrijving der gebouwen van de O.- en W.-Indische Compagnie deelde mede, dat haar werk sinds lang gereed is, doch de uitgave vertraagd wordt »door het uitblijven der van zeer bevoegde hand toegezegde historische inleiding.» Nu inmiddels door de artikelen in het tijdschrift »Buiten» althans gedeeltelijk aan de bedoeling is voldaan, zal in haar eerstvolgende vergadering aan de commissie de vraag worden voorgelegd, of, indien het bedoelde stuk niet spoedig gereed is, er geen aanleiding bestaat over te gaan tot ontbinding der commissie.

De commissie voor een repertorium van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten stelde regels vast, naar welke zij haar eerste werk eene proefbeschrijving op grooten schaal van topografische afbeeldingen van Amsterdam en 's-Gravenhage (voor zoover in elk dezer plaatsen bewaard), zou verrichten. Te Amsterdam zullen alleen teekeningen, te 's-Gravenhage ook prenten beschreven worden, natuurlijk volgens eenzelfde methode. De Heer Teding van Berkhout nam op zich een onderzoek te doen naar de wijze van catalogiseering, den vorm der te bezigen fiches, den prijs voor het aanmaken dezer fiches enz. Deze technische vraagstukken hebben veel tijd gekost. De commissie hoopt nu in het a.s. najaar met de beschrijving te beginnen.

Zooals ik in het vorig jaarverslag vermeldde, zond het bestuur aan verschillende oudheidkundige vereenigingen in het buitenland den »questionnaire» toe, welke was opgesteld door de commissie ter voorbereiding eener internationale conferentie tot bescherming

der monumenten in tijd van oorlog. Op die vragenlijst zijn verschillende antwoorden ingekomen, sommige beknopt en zich bepalend tot een betuiging van bijval of van twijfel, een enkel geheel afwijzend, andere punt voor punt de vragen beschouwend. In het Bulletin van December 1919 heb ik de voornaamste van de toen ingekomen antwoorden besproken. Op het oogenblik hebben wij er ontvangen van:

België: Académie royale d'archéol. de Belgique; Antwerpen's Oudheidkundigen kring; Maatschappij van geschied. en oudh. te Gent; Soc. archéol. de Namur.

Duitschland: Tag für Denkmalpflege, die namens alle aangesloten Deutsche vereenigingen spreekt (met het boek erbij van Prof. Clemen: Kunstschutz im Kriege); Heimatbund von Mecklenburg; Preuss. Akad. der Wissenschaften.

Engeland: Royal arch. Institute of Great-Britain and Ireland; Royal Soc. of antiquaries of Ireland; Soc. of antiquaries of London.

Finland: Gesellschaft für Gesch. te Åbo.

Frankrijk: Soc. archéol. du Midi de la France; Commission des antiq. et des arts (Préf. Seine-et-Oise); Soc. archéol. de Bordeaux.

Vereenigde Staten: Amer. scenic & historic preservation soc.; Univ. of the State of New-York (Div. of archives & history).

Zwitserland: Bernische Vereinig. für Heimatschutz (met rapport van Prof. F. Vetter).

Wegens de omstandigheid, dat ook de Fransche vereenigingen uitvoerige beschouwingen aan de vragen wijden, lijkt het wenschelijk den aangeknoopten draad niet te laten vallen. Ad hoc de commissie!

Van den Kloeken- en orgelraad heeft het jaarverslag mij zoo juist bereikt.

Op het gebied der Monumentenzorg kreeg de Bond weinig te doen: de kerken te Poortugal en te IJsselmonde vroegen een oogenblik de aandacht, terwijl ten behoeve der bedreigde *Delftsche poort* een adres werd gericht tot den Raad van Rotterdam. Een onzer leden, te Halsteren woonachtig, verstrekke, uit eigen beweging en onverwijd, mededeelingen omtrent een vondst van middeleeuwsche koperen voorwerpen, in die gemeente opgegraven. Zijn bericht is dadelijk ter kennis gebracht van het Rijksbureau van de monumentenzorg.

Aan de Maatschappij van Nederl. Letterkunde te Leiden werd, tot nader opzeggens toe, een jaarlijksche subsidie van 25 gulden toegekend voor de uitgave van een werk over het boerenhuis in Nederland, nadat tegemoet was gekomen aan onzen wensch, dat in de commissie voor deze uitgave ook een architect wierd opgenomen.

Het nuttige »Repertorium van tijdschriftartikelen», eene uitgave van den Bond, die sinds vier jaar niet meer verscheen, hebben de leden dit jaar wederom toegezonden gekregen (over 1916) als bijlage van het Bulletin.

In dit verband moge ik een gift van f100.— herdenken, welke door een onzer leden werd geschonken als bijdrage in de onkosten van het Bulletin. De gever zal mij niet van onvriendelijke bedoeling verdenken, als ik spreek van een druppel op een gloeienden plaat. Straks doet de penningmeester u een boekje van den financieëlen toestand

open. Hier vermeldde ik slechts, dat de drukkosten van het Bulletin sinds Januari wederom stegen, en wel met 50 %^o, zoodat dit tijdschrift thans (ook de honoraria zijn verhoogd) ruim f 4000 per jaar kost. De in 1917 aangegane vrijwillige bijdragen (tezamen ± f 400) loopen dit jaar af. Resultaat: de Bond zou nu ruim f 1000 per jaar tekort komen. Aan de regeering is reeds verzocht haar subsidie te verhoogen. Deze vermeerdering zal echter niet zoo groot kunnen zijn, dat daaruit naast het tekort op het Bulletin, ook de vele uitgaven uit anderen hoofde kunnen worden bestreden. Vandaar het bestuursvoorstel tot verhooging der contributie, dat straks aan de orde komt.

Verwijzend naar de woorden, waarmee ik mijn vorig jaarverslag besloot: »wordt het niet tijd, dat de Bond zijn krachten wijdt ook aan andere terreinen van het uitgebreide gebied der oudheidkunde?» veroorloof ik mij nog eens de aandacht te vestigen op de studie der oude zeden en gewoonten. Ik stel mij voor, dat voorshands het onderzoek naar en de beschrijving van de in ons land bewaarde »realia» der volkskunde (bijv. op de manier van het in 1918 verschenen boekje van O. Lauffer, Deutsche Altertümer im Rahmen deutscher Sitte) een loonend werk zou zijn.

De Secretaris van den N. O. B.,
E. J. HASLINGHUIS.

UITTREKSEL UIT HET JAARVERSLAG VAN DEN NEDERLANDSCHEN KLOKKEN- EN ORGELRAAD OVER 1919.

Het vierde jaarverslag, dat het Dagelijksch Bestuur van den Raad de eer heeft uit te brengen, mag gewagen van gestadigen vooruitgang, vooral van toenemenden bloei en van verdieping en uitbreiding onzer taak. De verwachtingen worden verre overtroffen.

Er blijkt allerwege groote behoefte aan voorlichting en het is een aangename plicht daaraan te kunnen voldoen.

Het spreekt vanzelf dat dit meerdere inspanning kost, doch dank zij de groote medewerking van enkele, gewoonlijk dezelfde leden wordt de taak van den Raad in niet geringe mate verlicht. Wij spraken daar van enkele leden, en het is verre van aangenaam te moeten mededeelen dat er helaas in onze Commissie zijn, die nooit of te nimmer iets van zich laten hooren, geen vergadering of bijeenkomst bijwonen, en op schriftelijke verzoeken en berichten een geheimzinnig stilzwijgen in acht nemen.

Zooals gezegd, stelt het werk van den Raad met den dag hoogere eischen en binnen enkele jaren zal het zooveel tijd en inspanning vorderen, dat geen onzer leden zich meer met de uitvoering der werkzaamheden kan belasten. De Raad zal tijdig maatregelen moeten treffen om in deze moeilijkheid te voorzien.

Sprak het vorige jaarverslag van groote geldelijke bezwaren, deze zijn thans aanzienlijk verminderd, schoon niet geheel weggenomen, door de bijdrage in de kosten, welke de Regeering, bij wijze van jaarlijksche subsidie, den Raad verstrekt. Het is ons een bijzonder aangename plicht den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

te danken voor de even welkome als noodzakelijke ondersteuning en daarnaast onzen dank uit te spreken aan Mr. M. I. Duparc, Administrateur aan het Departement, voor diens gewaardeerde bemiddeling.

Is alzoo het rijk voorgegaan met 't verstreken van dezen onmisbaren steun, dit goede voorbeeld worde gevolgd door de verschillende kerkelijke genootschappen in ons land t. w. de Alg. Nat. Synode der Ned. Herv. Kerk, de Bisdommen in Nederland, het Ev. Luth. Kerkgenootschap, de Doopsgezinde Sociteit, de Remonstr. Broederschap en Vereen. van Vrijz. Hervormden, wier belangen van den eeredienst ten nauwste samenhangen met ons werk.

In de samenstelling van den Raad kwam eene wijziging. Onze Secretaris, de heer J. W. Enschedé, bedankte en in de vergadering van 23 April 1919 werd in zijne plaats voorgesteld Dr. A. Vas Nunes te Rotterdam, en ter benoeming aan den Nederl. Oudheidkundigen Bond voorgedragen.

Het Bestuur van den N. O. B. heeft toen bij schrijven van 10 Aug. 1919 Dr. Vas Nunes benoemd, die daarna zijne benoeming aanvaardde.

Algemeen. — Verscheidene kerkbesturen en orgelcommissies hebben, nadat hun uitvoerige inlichtingen waren verstrekt, gearzeld gebruik te maken van de voorlichting van den Raad, of daarvan zelfs geheel moeten afzien, uitsluitend omdat de middelen ontoereikend waren een orgel te bouwen, en daarenboven het te betalen honorarium een geldelijk bezwaar was, dat de krachten te boven ging. Erkenning verdienen de groote offers, welke voornoemde besturen zich moeten getroosten ten einde de bouwsom bijeen te brengen; anderzijds is het bezwaarlijk alle onkosten en verschotten voor rekening van den Raad te nemen. Uitkomst zou een rijkstoelage brengen, waardoor het mogelijk zou worden kleine gemeenten in deze kosten tegemoet te komen of geheel kosteloos te helpen.

Nog op iets anders moeten wij wijzen, n.l. op het inroepen van ons advies, nadat de opdrachtgever zich reeds in een of andere richting verbonden heeft, zoodat wij daardoor niet meer geheel vrij zijn. Dat dit in den regel groote moeilijkheden veroorzaakt, behoeft geen betoog, evenals dat gewoonlijk daarvan een minder gelukkig resultaat het gevolg is.

Door verscheidene besturen en commissies werden inlichtingen verzocht inzake de werkwijze van onzen Raad. Gewoonlijk had de beantwoording tot gevolg (in tegenstelling met de in de vorige zinsnede vermelde kerkbesturen), dat de leiding bij event. restauraties of leveringen van nieuwe orgels aan den Raad werd opgedragen. Daar enkele van die besprekingen een voorloopig karakter dragen, en het vermelden van de namen van plaatsen nog niet wenschelijk is, zij hier met deze algemeene aanduiding volstaan.

Inzake het klokkenspel te Arnhem deelde een Subcommissie uit onzen Raad het volgende mede, na op 6 November 1919 het door Jef Denijn gerestaureerde carillon van den Eusebiustoren te Arnhem bezichtigd te hebben:

Er is een nieuw klavier (stokken) gekomen. Het oude klavier had als laagste

toon G (groot octaaf), het nieuwe G (klein octaaf), zoodat het geheele klavier een kwart hooger gebracht is.

Wat dit voor nut heeft is ons niet duidelijk; wel heeft het dit nadeel, dat de klokkenist, wil hij de muziek in de oorspronkelijke toon spelen, alles moet transponeeren.

De toetsen hebben als stuitpunt aan onder- en bovenkant een ijzeren stang; wat bij bespeling onnoodig lawaai maakt, waardoor de klokkenist bij het hooren naar eigen spel bemoeilijk wordt.

De aanslag van het klavier is bij de hoogere klokken licht en gemakkelijk; maar wordt, naar beneden gaande, steeds zwaarder. Deze is bij de laagste 6 of 7 klokken zoo zwaar, dat ze niet dan met groote inspanning kunnen worden aangeslagen. Dit is een eigenschap van het op dit carillon toegepaste tuimelaar-systeem.

Wat het voetklavier betreft, zijn de gebruikelijke lange pedaaltoetsen vervangen door korte houten stompen, die alleen met het voorste gedeelte van den voet kunnen worden aangeslagen. Het heeft een omvang van slechts $1\frac{1}{2}$ octaaf.

De laagste pedaaltoets bevindt zich niet, zooals gebruikelijk is, precies onder de laagste toets van het handklavier, maar meer naar het midden. Waarschijnlijk omdat de speler, in het midden van het klavier zittend, dien zwaren aanslag met den voet niet zou kunnen overwinnen, wanneer de laagste toetsen van pedaal en klavier onder elkaar lagen, en hij dus verder uit het midden zou moeten raken. Het gevolg van deze inrichting en kleine omvang is, dat men nu niet meer met voet en hak kan spelen en dat men in het tweede octaaf pedaaltoetsen mist, die bij bespeling dikwijls noodig zijn. De muziklessenaar staat loodrecht, zoodat de muziek, wil ze er niet afvallen, daarop vastgezet moet worden.

De klepels zijn door ijzerdraad onderling met elkaar verbonden. De kleinere hebben huisbelveeren, die na aanslag de klepels weer terug trekken. Deze veeren, evenals de draaipunten der tuimelaars, zijn voortdurend aan zon, sneeuw en regen blootgesteld en zullen dus vele stoornissen bij het gebruik veroorzaken.

Is dit carillon door toepassing van dit systeem verbeterd?

Het valt zeer te betwijfelen!

Dalfsen. — B. en W. van de gemeente Dalfsen bij Zwolle hebben onze voorlichting gevraagd inzake een gebarsten klok, hangende in den toren aldaar.

Het aanbod van een klokkengieter om de klok te hergieten en daarvoor een groot bedrag uit te keeren aan de Gemeente, was van dit verzoek de oorzaak.

Uit het door Dr. Vas Nunes en den Secretaris ingestelde onderzoek bleek, dat slechts de kroon gescheurd was. Ernstiger was 't ontbreken van een groot stuk uit den rand, welk stuk waarschijnlijk vele jaren ontbrak. In overweging werd gegeven vooralsnog niet tot versmelting over te gaan en de klok ter herstelling te zenden aan eene groote gieterij, welke zich op ons verzoek bereid verklaarde de kroon te vernieuwen en het stuk in den rand bij te gieten.

Door B. en W. is inmiddels in dien geest besloten, zoodat de herstelling onder onze leiding wordt uitgevoerd.

Wijk bij Duurstede. — Sedert het vorige jaarverslag is er geen wijziging gebracht in de aangelegenheid met de gebarsten klok te Wijk bij Duurstede.

Voor 19de eeuwsche en moderne orgels werd de medewerking van den Raad ingeroepen in 32 gemeenten in ons land en in Ned.-Indië.

Rest een enkel woord over het archief dat zich in goeden staat bevindt.

Onze Voorzitter heeft een keurige en zeer doelmatige kast voor dit doel afgestaan, waarvoor hem hier een woord van erkentelijkheid worde gebracht.

De kast vond een plaats in een der vertrekken van het Kunst-historisch Instituut, te Utrecht, welks Directeur ook, het zij eveneens met erkentelijkheid herdacht, aan de bijeenkomsten voortdurend gastvrijheid verleent.

De Voorzitter,

(w. g.) B. A. J. VAN DER HEGGE ZIJNEN.

De Secretaris,

(w. g.) A. BROM JR.

HENDRICK DE KEYSER EN HET OXAAL VAN COENRAET VAN NOREMBERG.

Toen ik in het Julinumner van den 17den jaargang (1918) van »Onze Kunst» het artikel las van Dr. P. Buschmann over het oxaal van 's-Hertogenbosch, dat zich thans in het Victoria-and-Albertmuseum te Londen bevindt, trof mij bij de bezichtiging der afbeeldingen het gemis aan stijleenheid, dat de staande beelden aan dit werk van Coenraet van Noremborg vertoonen. Wel heeft ook Dr. B. dit opgemerkt, maar in zijn verdere bespreking van het oxaal ziet hij er geen bezwaar in deze beelden als werk van den ontwerper van het monument te beschouwen.

Dit nu is, dunkt mij, niet goed mogelijk. Wel is geringe stijleenheid voor een groot bouw- en beeldhouwwerk met nog zoo 16de eeuwsch karakter als deze koorafsluiting, die in het begin van het tweede decennium der 17de eeuw werd vervaardigd, niet ongevoel. Er hebben aan bijna alle werken van 16de eeuwsche meesters, die groote bestellungen plachten te ontvangen, verschillende handen gewerkt. Maar gewoonlijk vindt men dan toch in het werk der leerlingen in zwakkere navolging den meester terug. Ja, het is meestal moeilijk uit te vinden, waar de hand van den meester ophoudt en die van den leerling begint, of wanneer de eerste het werk van zijn leerling heeft voltooid; zoo sterk is de invloed van den oudere. Dat reliefs en vrij beeldhouwwerk in dien tijd verschillend karakter vertoonen, vindt bovendien vaak een oorzaak in het feit, dat men soms werkte volgens oude traditie. Zoo zullen we bijv. de reliefs van het Bossche oxaal gemakkelijk een plaats kunnen aanwijzen tusschen het gemiddelde onder Italiaanschen invloed staande reliefwerk van de 2de helft der 16de en het begin der 17de eeuw in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Dat echter het vrije beeldhouwwerk zoo opvallende verschillen te zien geeft als de beelden, die het oxaal versieren, bracht mij tot

de overtuiging dat men, sprekende over dat oxaal, niet kan volstaan met het noemen van den naam van Coenraet van Noremborg. Aan dat beeldhouwwerk hebben andere handen gewerkt en stellig niet alleen die van leerlingen van Coenraet, die geheel den stijl van hun meester volgden.

Afb. I. Oxaal van 's-Hertogenbosch, beeld van St. Jan den Evangelist¹⁾.

beelden de rechtermouw of een plooi-partij op borst of knie. Ook het rythme der plooiën en de hoofdlijnen, die er door de licht- en schaduwwerking in ontstaan, zijn geheel verschillend.

1) Afgebeeld met welwillende toestemming van de directie van het Victoria-and-Albertmuseum te Londen. Het beeld is hoog 1.57⁵ M.

En zoo bracht een aandachtig beschouwen van de beelden van het monument mij op eenmaal den naam van een ander en meer bekend meester in de gedachte, aan wien naar mijn meening een van die beelden zou moeten worden toegeschreven.

Het beeld is dat van St. Jan den Evangelist, afb. I. De naam van den beeldhouwer is Hendrick de Keyser.

Om mijn stelling te verdedigen zal het wel niet noodig zijn meer dan in het voorbijgaan te wijzen op het totaal afwijkend karakter van den St. Jan, geplaatst als hij is tusschen de overige beelden, waarvan vooral de Petrus, de Paulus en de Caritas zich door de duidelijke reproductie in »Onze Kunst'' leenen tot een vergelijking. Met den Petrus heeft het beeld nog de meeste overeenkomst door de licht-S-vormige lijn, het op een kleine verhooging plaatsen van het been en de lichtelijk gemaniëerde handbeweging. De typen van het jonge gladde en het oudere gebaarde gezicht laten zich minder gemakkelijk vergelijken. Opvallend wordt echter het verschil, wanneer men de gewaden en vooral den plooiënval beschouwt. Bij Petrus een spel van kleine min of meer parallel loopende fijne plooiën, afgewisseld met soortgelijke diepere, een plooiënval, die met zijn gelijkloopen en elkaar vangen een herinnering aan antieke beelden wekt.

Geheel anders de plooiën van St. Jan, die den indruk maken van op het lichaam te zijn geplakt met hun kleine vlakke partijen, welke als het ware omsloten worden door gebogen en geknikte opstaande randjes. Men vergelijke bijv. van beide

Was het ons doel uit te vinden welke werken van de hand van Coenraet van Noremborg zelf zouden kunnen zijn, dan zouden we ook een vergelijking kunnen maken tusschen den St. Jan en den St. Petrus, zoowel als de Caritas. Maar de Caritas met haar zware vormen en vrije logge verhoudingen, lokt zoo geheel niet tot een vergelijking uit. En ook overigens meen ik te kunnen volstaan met wat ik zeide over het verschil der besproken beelden.

Gaan wij thans het werk, dat wij van Hendrick de Keyser kennen, na.

Het beeld van St. Jan had reeds dadelijk in mijn herinnering het grafmonument van Prins Willem den Zwijger in de Nieuwe Kerk te Delft opgeroepen en mij vooral de vier allegorische vrouwenfiguren, die in de nissen om de graftombe staan, benevens de Faam, in de gedachte gebracht. Juist in die beelden komt de eigen wijze van plooiën modelleeren van Hendrick de Keyser het sterkst aan den dag. Daarbij dient nog genoemd het borstbeeld van 1608, dat waarschijnlijk Vincent Jansz. Coster, een Amsterdammer, voorstelt, welk beeld zich in het Nederlandsch museum bevindt. En eveneens aldaar het model en in Delft het uitgevoerde beeld van den liggenden prins aan het genoemde grafmonument. Voorts ook het beeld der Gerechtigheid in den gevel van het Delftsche stadhuis.

Voor mijn doel meen ik te kunnen volstaan met een vergelijking met de vier allegorische vrouwenfiguren en met de Faam, met welke beelden wij ook het eerst de overeenkomst had getroffen, en die zich aan de afbeeldingen het best met den St. Jan laten vergelijken.

Al dadelijk treft de stand van de beelden van de Godsdienst, afb. II, en van Kracht en Beleid, afb. III, met de gebogen knie. Maar dit zou op zich zelf nog niets beteekenen, wanneer niet de plooiën plaatselijk plakkend en als het ware ingelijst door opstaande randjes, zulk een groote overeenkomst met die van het Bossche beeld vertoonden. Maar er is meer. Ook de val van de plooiën komt overeen. Immers bij drie van de vier figuren uit Delft ligt een groep plooiën over de borst, van den linkerschouder tot onder den rechterarm. Bij de vrouwenfiguren brengt natuurlijk de welving der borsten een eenigszins andere beweging in het lijnenrythme. De St. Jan vertoont zwaardere plooiën over de borst, maar ook daar dezelfde lijnen. Die lijnen herhalen zich nog eens in de plooiën over buik en heupen en we vinden ze ook terug bij Kracht en Beleid, die bovendien nog overeenkomst met den St. Jan vertoont in de contour van het afhangende kleed rechts beneden en over den voet, en voorts in het opnemen van het kleed met den linkerarm. Lichtelijk bemoeilijkt wordt onze vergelijking, doordat de Delftsche werken in brons, het Bossche in albast zijn uitgevoerd, maar de overeenkomst, vooral in de soort van als het ware gedeukte plooiën is m. i. treffend. Ook gezichtstype en hardos, nu vergeleken met die van de Godsdienst, vertoonen gelijkenis. Men lette op neus, wenkbrauwen, oogenstand en oogleden en op de golvingen van het los over het hoofd neerhangende haar, terwijl ook de handen in hun eenigszins gemanieerde houding en het soepele buigzame boek overeenkomst te zien geven. Niet minder groot, ja haast nog

grooter, is tenslotte de gelijkenis der eigenaardig gedeukte plooiën van den St. Jan met die van de Faam uit Delft, afb. IV.

Aan deze vergelijkingen zal ik nog enkele opmerkingen toevoegen, die, dunkt mij, de geopperde toeschrijving helpen bevestigen. Ik wil dan in de eerste plaats er op wijzen, dat de beelden voor het Delftsche grafmonument volgens het eerste plan van albast hadden

Afb. II. Monument van Willem den Zwijger te Delft, de Godsdienst ¹⁾.

Afb. III. Monument van Willem den Zwijger te Delft, Kracht en Beleid ¹⁾.

moeten zijn. Een toevallig maar voor ons betoog veelzeggend samentreffen met het feit dat de St. Jan uit den Bosch in albast is uitgevoerd.

Maar nu een vraag. Is er contact mogelijk tusschen Hendrick de Keyser en Coenraet van Noremberg? Men zou mij kunnen wijzen op de onderlinge verhouding van de

1) Afgebeeld met welwillende toestemming van de heeren W. P. van Stockum Jr. en de firma Martinus Nijhoff. Hoogte der beelden 1.76 M.

provincies Holland en Brabant in de jaren omstreeks 1610. Hendrick de Keyser, die aan een monument voor Willem den Zwijger zou werken, zou toch bezwaarlijk aan het oxaal van een Bossche kerk, aan Coenraet van Noremburg's ontwerp, meehelpen. Maar waarom niet? Het verkeer met het zuiden was in het bestand, dat immers 12 jaren duurde, hersteld. En huwde niet Hendrick de Keyser een Antwerpsche vrouw? En vertoont niet ook zijn bouwkunst Vlaamschen invloed?

Maar er is nog iets. De Keyser's leermeester Cornelis Bloemaert heeft in zijn jonge jaren in den Bosch gewoond. In 1569 was hij zelfs »antycyk-snijder» in de St. Janskerk en aan de stadstorens. Die oude relatie met den Bosch kan de leermeester op zijn leerling en opvolger in Amsterdam hebben overgedragen. Zoo zou er dus contact mogelijk zijn tusschen Hendrick de Keyser en Coenraet van Noremburg. En Coenraet, die zelf misschien alleen de aannemer van het bouwwerk was, maar mogelijk ook de maker van eenige beelden van het oxaal, zal toch wel geweten hebben dat eigenlijk de eenige belangrijke beeldhouwer van zijn tijd Hendrick de Keyser was. Zou dit niet kunnen verklaren, dat hij hem vroeg den St. Jan te maken? Immers aan St. Jan was de Bossche kerk gewijd. Zijn beeld was dus feitelijk het voornaamste aan het oxaal. Dat het intusschen geen afzonderlijke plaats kreeg, maar in een rij van vier heiligen kwam te staan, hangt misschien samen met het veranderen van plan bij den bouw van het monument. Maar we weten ook niet of Hendrick de Keyser alleen den St. Jan beeldhouwde, al komt het mij voor dat onder de bestaande beelden er geen andere aan hem kan worden toegeschreven.

Op een misschien geheel toevallig samen-treffen wil ik ten slotte even wijzen. In denzelfden tijd, dat de St. Jan moet zijn gemaakt, werkte de Keyser te Amsterdam aan een kerk, die eerst de St. Janskerk heette, maar later tot de Zuiderkerk werd verdoopt.

Hoe het zij, onmogelijk lijkt het mij niet dat het belangrijkste beeld voor het oxaal

1) Afgebeeld met welwillende toestemming van de heeren W. P. van Stockum Jr. en de firma Martinus Nijhoff.

Afb. IV. Monument van Willem den Zwijger te Delft, de Faam 1).

van den Bosch werd opgedragen aan den besten Noord-Nederlandschen beeldhouwer, Hendrick de Keyser, van wien we immers lezen in een aan Vondel toegeschreven punt-dicht, waarin de stad Utrecht zich beroemt des meesters geboorteplaats te zijn:

»Hier leeft die leven gaf aan marmer en metaal,
»Yvoir, albast en klei, dies laet zich Utrecht horen:
»Is Rome op Keyzers prat en Keyzerlijke praal,
»De Keyzer van de kunst is uit mijn Schoot geboren.”

Dat in geen der bewaarde contracten of processtukken naar aanleiding van den bouw van het oxaal, die aan heel wat vertraging onderhevig was, de naam van onzen beeldhouwer wordt genoemd, behoeft nog niet te pleiten tegen mijn toeschrijving, want bij al die onderhandelingen is er alleen sprake van den aannemer, den ontwerper en leider van den oxaalbouw, Coenraet van Noremborg.

En thans rest ons nog de plaats aan te wijzen, die de St. Jan de Evangelist van den Bosch in het werk van Hendrick de Keyser zou kunnen innemen. Nu daargelaten dat we brons en albast moeten vergelijken, komt het mij toch voor dat de St. Jan een ietwat vroeger werk is dan de beelden uit Delft, die meer durf, meer zwier te zien geven, en bovendien ook dichter staat bij het beeld van Coster van 1608. En dit komt uitstekend overeen met de data. De figuren van het monument in Delft zouden volgens Prof. Six in zijn artikel in het Jaarverslag van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, jg. 1910, tusschen 1614 en 1616 zijn ontworpen. De beelden aan het oxaal zijn tusschen 1610 en 1613 gemaakt. Tusschen 1609 en 1614 kan Prof. Six geen werk van de Keyser aanwijzen. Zou er bezwaar tegen zijn den St. Jan van het Bossche oxaal hier in het werk van Hendrick de Keyser in te voegen?

Deze vraag te stellen was de bedoeling van mijn artikeltje, dat ik schreef naar reproducties, maar dat, naar ik hoop, door een bezoek aan Londen nader bevestigd zal kunnen worden.

Groningen, Maart 1920.

ELISABETH NEURDENBURG.

NASCHRIFT.

Doordat bovenstaand in Maart geschreven artikeltje pas in het 4de nummer van het Bulletin kan worden opgenomen en ik juist begin Augustus naar Londen ben gereisd, heb ik de gelegenheid nog enkele woorden aan mijn betoog toe te voegen na bezichtiging van het beeld van den St. Jan. Mijn eerste indruk was al dadelijk een bevestiging van de toeschrijving aan Hendrick de Keyser. Een van de heeren van de directie was zoo vriendelijk een stellage te laten maken, zoodat ik het beeld van dichtbij kon zien en het prachtige warme oranje-roode albast bewonderen. Ook in de details bleek het beeld in allen deele overeen te komen met de beelden van het graf van Willem den Zwijger.

Van de overige beelden moeten de Petrus en de Paulus stellig aan een tweede hand worden toegeschreven, de andere aan een derde zwakkere. Ja misschien zou bij nadere

bestudeering, waarvoor de gelegenheid ontbrak, en die nu ook niet in mijn bedoeling lag, nog een vierde medewerker kunnen worden aangewezen.

Intusschen meen ik mijn toeschrijving bevestigd te hebben gevonden en het beeld van den St. Jan van het oxaal van den Bosch als het werk van Hendrick de Keyser te mogen beschouwen.

Aug. '20.

E. N.

DE MONUMENTEN-COMMISSIE IN BELGIË TIJDENS DEN OORLOG.

Bij de bespreking van het verslag van hetgeen van Duitsche zijde tijdens den oorlog werd verricht tot behoud der monumenten wees ik er op, dat het te betreuren was, dat ons ook geen gegevens uit België ten dienste stonden voor de beoordeeling van hetgeen aldaar was gedaan en waarover slechts enkele courantenberichten eenige onvolledige gegevens verschaften. Met genoegen wijs ik daarom op het belangrijk artikel over dit onderwerp in de »Nieuwe Rotterdamsche Courant» van 28 Januari 1920, avondblad B. Ik ontleen hieraan het volgende.

Zoodra de oorlog uitbrak, werden door den Heer Lagasse de Locht, voorzitter van de Belgische Koninklijke Commissie voor monumenten en landschappen, tabellen opgemaakt van de reeds door deze commissie geclasseerde monumenten, welke overhandigd werden aan de nunciatuur te Brussel en het Spaansch en het Amerikaansch gezantschap aldaar en langs die wegen aan den Duitschen gouverneur-generaal en den Chef van de civiele administratie. De verspreiding hiervan werd echter door den vijand geweigerd op grond van de hieraan door den Heer Lagasse de Locht gegeven toelichting, welke deze weigerde te veranderen.

Reeds den 10^{en} October 1914 trof de Commissie maatregelen om de kerken te Leuven, Dinant en Visé van een nooddak te voorzien en na de verwoesting van Leuven werd een plan tot herbouw besproken. Zij bestudeerde de ruïnes van de Laeckenhalle (bibliotheek), waarbij tal van nog onbekende détails werden gevonden, vooral op het gebied der Brabantsche sculptuur. Opmetingen en teekeningen werden gemaakt en de gedeelten der muren, die gevaar opleverden om in te storten, werden versterkt en geschraagd. Ook aan Dinant en Visé werd aandacht gewijd. Terecht kante men zich tegen het voorstel om deze plaatsen tot een nieuw Pompeï te stempelen, doch »men wenschte het nieuwe Visé in zijn bouwvormen te doen aansluiten bij het oude, zonder dat een oud-Visé zoude gebouwd worden.» Te Lier werd »het Dambord» uit 1606 onder toezicht der Commissie hersteld en verkreeg deze »het toezicht op al de constructies, die zullen gebouwd worden op de markt in de plaats van de vernielde huizen.» De herstellingswerken van de abdij Orval in Luxemburg, uit de 12de of 13de eeuw, werd tijdens den oorlog gestaakt, doch toen Duitsche architecten ter plaatse kwamen, besloot men om de herstellingswerken met eigen krachten te hervatten; in 1917 werd dit echter van Duitsche zijde verboden. Met de redding van losse kunstwerken werd de provinciale commissie der corresponderende

leden belast, die deed wat in haar vermogen was. Uit de zeestreek werd alles naar Brugge gevoerd; de inventaris beslaat 35 folio bladen. Uit Yperen bracht men alles naar Brussel, waar de voorwerpen geborgen werden in het Paleis van Justitie en in de bankkelders. 790 kisten werden uitgepakt en voor de bewaking werd een speciale dienst ingesteld.

De bescherming der onroerende monumenten lag buiten de macht der Commissie. Voortdurend werd echter in het belang hiervan door den voorzitter opgetreden, waardoor deze zelfs den 11^{en} Maart 1918 aan een vervolging van het militaire gerecht werd blootgesteld.

Wij herinneren er hierbij aan, dat ook door het bestuur van den Bond aan het Duitse bestuur werd verzocht om toestemming tot het bezoek van de niet direct in den strijd betrokken gedeelten van België, om gegevens te verzamelen over de nog aanwezige monumenten en maatregelen te beramen tot redding hiervan. Deze toestemming werd echter niet verleend.

Met belangstelling wijzen wij op hetgeen door België in die voor het land zoo moeilijke omstandigheden werd verricht. Wij onthouden ons daarbij hier van kritiek over de plannen tot herbouw, zonder daarmede geacht te willen zijn onze instemming hiermede te betuigen.

J. C. OVERVOORDE.

VERORDENING OP DE MONUMENTEN IN DE GEMEENTE 'S-GRAVENHAGE.

In de zitting van 28 Juni l.l. werd, met kleine wijzigingen, het ontwerp dezer verordening met 35 tegen 3 stemmen aangenomen en daarmede is een eerste stap gezet op het gebied der monumentenbescherming van overheidswege in Nederland, welke, naar wij hopen, spoedig door eene algemeene wet zal worden gevolgd.

Volgens de toelichting (verzameling 1920, n°. 808) wijzen B. en W. er op, dat »het denkbeeld meer en meer ingang (heeft) gevonden, dat uit een oogpunt van algemeen belang niet kan worden toegelaten, dat particulieren op zoodanige wijze over hun eigendom beschikken, dat daardoor de belangen der gemeenschap worden benadeeld. — Tot nu toe is een particulier vrij zijn eigendom, dat uit schoonheidsoogpunt waarde heeft, voor de gemeenschap, te vernietigen." Het sloopen kan niet worden belet en zelfs kan het werk niet worden geschorst.

De verordening beperkt zich tot de monumenten van geschiedenis en kunst en strekt zich niet uit tot de natuurmonumenten, aangezien hierin door de Noodboschwet gedeeltelijk wordt voorzien. O. i. terecht, daar, hoe belangrijk ook de bescherming van natuurmonumenten moge zijn, de daarvoor te stellen eischen zoo geheel verschillen van die bij de monumenten in engeren zin, dat samenvoeging in één ontwerp niet gewenscht is.

Er zal een lijst opgemaakt worden van belangrijke gebouwen, door B. en W. vast te stellen na advies van eene commissie en onder beroep op den Raad. Art. 4 van het ontwerp verbiedt om de gebouwen uit die lijst, of gedeelten daarvan, »geheel of gedeeltelijk te sloopen of uiterlijk te veranderen." Aan de vergunning kunnen door B. en W. voorwaarden verbonden worden. De lijst ligt ter secretarie ter inzage en afdrucken hiervan

zullen verkrijgbaar gesteld worden. Bij overtreding kan veroordeeling volgen tot hechtenis van ten hoogste zes dagen of eene geldboete van hoogstens 25 gulden.

Bij de behandeling in den raad werd gewezen op de geringe boete, die bouwspeculanten niet zal weerhouden. Het maximum der boeten is echter voor gemeenteverordeningen voorgeschreven en naast de boete blijft de gelegenheid bestaan van veroordeeling tot hechtenis. Verder werd de wensch geuit om ook te voorzien in het behoud van natuurmonumenten en werd het verbod om te veranderen ook tot het inwendige uitgebreid.

Een voorstel van den Heer Vrijenhoek om de werking van het verbod te versterken door hieraan toe te voegen »ongeacht de verplichting het geheel weder in zijn oorspronkelijken toestand te brengen» werd ingetrokken na de toelichting van den wethouder Droogleever Fortuyn, dat hierin voldoende wordt voorzien door artikel 80 der Gemeentewet.

In de toelichting was het voornemen te kennen gegeven om de commissie van 10 personen te doen bestaan uit de directeurs van den Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, van Gemeentewerken en van Kunsten en Wetenschappen, als ambtshalve leden en vier door daartoe door B. en W. aan te wijzen vereenigingen te benoemen leden. Als zoodanig werden genoemd de Bond van Nederl. architecten, het Instituut voor Bouwkunde, Heemschut en Die Haghe, doch op de opmerking van den Heer Vrijenhoek, dat daartoe, eerder dan het Instituut en Heemschut, de vereeniging Hendrik de Keyzer en de Oudheidkundige Bond in aanmerking dienden te komen, werd door den wethouder nadere overweging toegezegd.

□ VERSLAGEN. □

Beknopt uittreksel uit het stenografisch verslag blz. 69 v.v. van de »Erweiterte Ausschuss-Sitzung des Tages für Denkmalpflege», te Berlijn gehouden 7—8 Juli 1919. — De Voorzitter (Prof. v. Oechelhaeuser) herinnert aan den Brusselschen Denkmalpflegetag en aan wat er verder gedaan is ten opzichte van »Kunstschutz im Kriege»: boek van Clemen, brochure van Prof. Vetter (Olten 1917). De conferentie van neutrale staten, door Ford te Stockholm bijeengebracht, kwam te vroeg. Zoo bleef de kwestie, hoe de verliezen der kunst voortaan door algemeen geldende bepalingen te voorkomen zouden zijn, ook daar onbesproken. Zoo stonden de zaken tot voor kort. Toen kregen we van den Ned. Oudh. Bond een schrijven met een vragenlijst van 13 vragen, betrekking hebbende op dit onderwerp. »Geheimrat» Clemen en ik hebben ons toen gewend tot »Geheimrat» Niemeyer te Kiel (voorzitter d. Gesellsch. f. Völkerrecht) om hier een voordracht te komen houden ter oriëntatie over den stand der kwestie. Helaas is de heer Niemeyer verhinderd hier te komen.

De voorzitter leest dan »eine Art Resolution» voor, door den heer Niemeyer opgesteld en, voor de »Deutsche Gesellschaft für Völkerrecht», onderteekend. Deze verklaring luidt: »Ofschoon men op een ontwikkeling van den volkenbond mag hopen, welke den oorlog tusschen beschaafde volken onmogelijk maakt, schijnt het toch, om op alle mogelijkheden voorbereid te zijn, dringend te wenschen, dat er een internationale

overeenkomst tot stand komt, waardoor de vernietiging en beschadiging van kunstwerken in tijd van oorlog, zooveel als eenigszins mogelijk is, wordt voorkomen. Wij begroeten elke poging, die er op gericht is, zulk een overeenkomst te bevorderen. Wij bepleiten de stichting van een comité, dat zich ten spoedigste van de thans bestaande toestanden in zake de bescherming van kunstwerken op de hoogte stelt, zooals die in den laatsten oorlog aan den dag gekomen zijn, en dat met het oog daarop een ontwerp voor een overeenkomst zal maken."

De voorz. vervolgt dan: De kwestie is nu, wat wij met de ons gestelde vragen zullen doen. In 13 nrs. worden ons vragen voorgelegd, die men ten deele met ja en neen kan beantwoorden, maar die ten deele ook een uitvoerige beantwoording eischen. Het kan niet de taak dezer vergadering zijn zich over elk der punten uit te spreken. Wij zouden dit slechts kunnen doen na een diepgaand debat, dat echter heden, nu u allen vermoeid zijt, niet tot een resultaat zou leiden, en morgen te veel van onzen krap toegemeten tijd zou kosten. Ik hoop dus, dat mijn vroeger voorstel bijval bij u zal vinden, n.l. aan het bestuur toe te vertrouwen, de vragen na raadpleging van bevoegde personen te beantwoorden. . . . Ik geloof, dat wij de zaak vol vertrouwen aan eenige personen kunnen overlaten, wellicht aan de heeren Clemen en Gurlitt, die het antwoord op de vragen kunnen ontwerpen, waarna dan de heeren, die wij te dezen competent achten, zich kunnen uitspreken. Hieruit zou ons antwoord kunnen worden opgesteld. . . .

Prof. Clemen betoogt dan, dat hier »eine schöne nachträgliche Geste von unserer Seite" niet voldoende is, al is men er ook van overtuigd, dat een thans te treffen overeenkomst voor een oorlog, die in verre tijden zou uitbreken, niet toereikend zou zijn. . . . Het zal in de toekomst op maatregelen aankomen, die men kan betitelen als een soort mobiliseering van de monumentenzorg, welke lang te voren voorbereid moet zijn.

Wat de Nederlanders hier van ons verlangen, is eene »Einigung über Grundfragen", niet een zeer gedifferentieerd vaststellen van bijzonderheden, maar een vaststelling van algemeene gezichtspunten in het groot. Daarvoor behoeft de Nederlandsche commissie het volledige materiaal aan waarnemingen en ondervindingen, dat op de verschillende oorlogsterreinen is verzameld. Dit stellen wij gaarne ter beschikking.

Er dienen twee verschillende stappen gedaan te worden :

1°. een Duitsche commissie instellen, die al het materiaal verzamelt en ter beschikking van het buitenland stelt. — (Het meeste hiervan is reeds gepubliceerd in de 2 deelen »Kunstschutz im Kriege").

2°. een commissie instellen, bestaande uit eenige ervaren mannen op het gebied der monumentenzorg en uit bijzondere kenners van het volkenrecht. Practisch komt dit laatste neer op samenwerking met de Duitsche vereeniging voor het volkenrecht. . . .

Dan zal, na overeenstemming met de Nederlanders, wellicht de instelling van een internationale commissie volgen. »Ob diese einmal die Möglichkeit hat, wirklich zusammenzutreten, ist mir sehr zweifelhaft. Sie wird aber wenigstens die Möglichkeit haben, sich zu verständigen. Die Verbindung mit Holland ist jetzt bereits für uns auf diesem Boden gegeben. . . .

Over den afgrond van den oorlog komt hier een vraag tot ons, die ons den weg naar de harten onzer bureu kan banen. Ik ben van oordeel, dat wij over deze brug moeten gaan en onszelven den weg niet versperren. . . . Ik stel voor, dat u ons machtigt, met een eventueel in te stellen internationale commissie van onzijdigen in een geschikten vorm, en in een vorm, die met onze waardigheid niet in strijd is, niet te zeer tegemoetkomend is, en ook niet aanbiedingen doet boven den maat van het gevraagde uit, te onderhandelen. . . .

Nadat Prof. Gurlitt nog het woord gevoerd heeft, wordt dan besloten door een commissie uit naam van den »Denkmalpflegetag» de vragen van den Ned. Oudh. Bond te laten beantwoorden.

Drentsche Praehistorische Vereeniging. Jaarverslag 1919. — Het vereenigingsjaar 1919 kenmerkte zich voornamelijk door het reorganiseeren der sinds 1913 reeds bestaande vereeniging, die echter mede door den ongelukkigen samenloop der tijdsomstandigheden in lethargie was geraakt.

Den 24^{en} Mei 1919 werd een vergadering van leden gehouden: daarop werd het bestuur nieuw samengesteld, verklaarde Dr. van Giffen zich bereid om de vereeniging als deskundig adviseur bij te staan, en werden plannen tot werving van nieuwe leden gemaakt. Een tot dat doel verspreide circulaire had niet onbevredigend succes: 39 personen of vereenigingen traden toe met een toezegging f125.— ineens en f132.50 jaarlijks. Intusschen is het bestuur van oordeel, dat voortgezette stelselmatige propaganda zeker nog tot dankbare resultaten zal kunnen leiden, daar nog al te veel daarvoor onmiskenbaar in de termen vallende personen verzuimden zich als lid der vereeniging op te geven. Een versterking der vereeniging ook in dat opzicht is voor haar levensvatbaarheid onmiskenbaar een dringende eisch.

Met de Museum-commissie werd bevredigende samenwerking verkregen: de vereeniging heeft zich bereid verklaard alle tastbare, uit oudheidkundig oogpunt belangrijke resultaten harer werkzaamheden aan het Museum aan te bieden en desgewenscht zelfs af te staan. Ook is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat met vereende krachten in de naaste toekomst opgravingen zullen plaats hebben.

Op een in Augustus gehouden leden-vergadering is in aansluiting aan de statuten een huishoudelijk reglement vastgesteld.

Als werkzaamheid der vereeniging over het afgelopen jaar — waartoe inzonderheid een royale schenking van een der leden haar in staat stelde — valt te memoreeren, dat Dr. van Giffen de Tumuli-ontgraving onder Zeien voortzette. Een voorloopig verslag zijner werkzaamheden plaatste Dr. van Giffen in den »Nieuwen Drentschen Volksalmanak» voor 1920. Den 9^{en} Augustus is naar het terrein van onderzoek een excursie gehouden: zij werd door ongeveer 35 personen medegemaakt en slaagde in alle opzichten. Dergelijke excursies wekken stellig de belangstelling voor het werk der vereeniging op.

Een aanvraag tot het bekomen van rijkssubsidie had vooralsnog geen succes: wellicht zal het aanbeveling verdienen zoodanige poging te herhalen.

De positie der vereeniging is ongetwijfeld versterkt door de gelukkige omstandigheid, dat alle bestuursleden individueel zijn benoemd tot berichtgevers inzake Rijksmonumentenzorg. Intusschen hebben de besprekingen van eenige der bestuursleden met den voorzitter dier Rijkscommissie de wenschelijkheid doen uitkomen het werkterrein der vereeniging eenigszins uit te breiden, niet uitsluitend te beperken tot de praehistorie — al zal deze uiteraard den voorrang behouden — maar de oudheidkunde in het algemeen te omvatten, zoodat er onmiddellijk verband zal kunnen bestaan tusschen de berichtgeving e.a. der Rijksmonumentenzorg en de werkzaamheden onzer vereeniging. Tot dat doel dan ook zullen door het bestuur voorstellen tot wijziging der statuten worden gedaan. Na aanneming daarvan zal een doeltreffende aanwijzing van correspondenten over de geheele provincie verspreid, in de eerste plaats aan de orde moeten komen.

Verslag omtrent den toestand en de aanwinsten van het Museum Boymans over het jaar 1919. — Het verslag wijdt enkele waardeerende woorden aan den heer P. Haverkorn van Rijsewijk, directeur 1883—1908, en 8 Nov. 1919 te Renkum overleden.

Onder de aanwinsten vallen te vermelden eene Herbergscène van Adriaen Brouwer (\pm 1605—1638), op paneel (34.8×26 c.M.), waarvoor de Vereeniging Rembrandt f 6000 in de aankoopsom tegemoet kwam, en een merkwaardig schilderij van den Rotterdamschen meester Willem Buytenwech, op doek (49.3×68 c.M.), geschenk van den Heer A. C. Mees. Beide schilderijen zijn bij het verslag afgebeeld. De collectie glaswerk werd uitgebreid met 28 nagenoeg gave exemplaren van Romeinsch glaswerk, aangekocht uit door particulieren verstrekte gelden. Twee portretten door H. M. Sorgh, in 1912 in bruikleen gegeven, werden teruggenomen.

De moderne kunst werd uitgebreid door een geschenk van vier teekeningen van Albert Hahn, aankoop van eene dierstudie van C. J. Mension en bruikleen van een landschap van Vincent van Gogh, de kerk te Nuhnen, hetwelk bestemd is voor een der vertrekken van het nieuwe Raadhuis.

Verslag van den toestand van het Frans Halsmuseum over het jaar 1919. — Bij raadsbesluit van 26 Februari werd een crediet van f 12.000 verleend om de nog niet gerestaureerde Halsen door den Heer F. de Wild te doen restaureeren en spoedig daarna werd met de reiniging van de »Maaltijd der Officieren van den S. Jorisdoelen», uit 1616, begonnen. De beschadigingen werden, waar noodig, over een laag mastikvernis met eiwitverf bijgestipt. Naar aanleiding van opmerkingen over het gevaar, dat de verf door de alcoholbehandeling zoude aangetast worden, werd een chemisch onderzoek ingesteld door Dr. G. v. d. Sleen, waarbij in de van het schilderij verwijderde stof geen verf werd aangetroffen, »zoodat aangenomen mag worden, dat de alcohol de verf niet beschadigde.»

Belangrijke aanwinsten door aankoop of geschenk vonden niet plaats, doch het museum verkreeg in bruikleen van den Heer A. Preyer te 's-Gravenhage een mansportret

op doek door F. Hals, van den Heer M. van Gelder te Uccle een vrouwsportret en eene zittende jonge vrouw, beiden door F. Hals.

Er verscheen een beknopte catalogus van de schilderijen en teekeningen en aan die van de oudheidkundige voorwerpen werd verder gewerkt.

Verslag van de Vereeniging Rembrandt over het jaar 1919. — Het Nederlandsch Museum ontving voorschotten voor den aankoop van een aan Bartolomeo Bellano toegeschreven basreliëf in marmer, een in 1618 door A. van Vianen gedreven zilveren schaal op voet, een vaas van Chineesch porselein uit de Wan Li periode, een kom en een huistaar van Chineesch porselein uit de Kang Hsi periode, een 16de-eeuwsch Fransch gesneden paneel en een verzameling Engelsch aardewerk en porcelein.

Ten behoeve van 's Rijks Prentenkabinet werden eenige voorschotten uitbetaald. Het Prentenkabinet kocht daarvoor een aantal oude zoowel als moderne prenten en teekeningen aan.

De vereeniging schonk aan de Gemeente Rotterdam een belangrijke bijdrage in de koopsom van een vroeg werk van Adriaen Brouwer, ten behoeve van het Museum Boymans aangekocht; een afbeelding van deze schilderij is, met een bijschrift, aan dit jaarverslag toegevoegd.

De vereeniging schonk een bijdrage in de kosten van het schoonmaken en bevestigen van de muurschilderingen in de Bergkerk te Deventer.

Tenslotte werd uitbetaald de negende termijn van de bijdrage in de kosten van het verwijderen van de verflaag, die de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen bedekte.

Jaarverslag der Vereeniging »Haerlem» over 1919/20. — De plannen tot verbouwing van de Hoofdwacht tot vereenigingslokaal voor »Haerlem» kwamen gereed en weldra zal de aanbesteding geschieden. Er werd een tocht door Amsterdam gemaakt onder leiding van den Heer Dr. J. F. M. Sterck en er werden bezoeken gebracht aan het Deutenhofje en het Wijnhuys de Gulde Druyf.

De photowedstrijd van gezichten in verdwijnend Haarlem had slechts matig succes, daar er zich slechts vier deelnemers aanmelden, overigens kan dit idee ook aan andere locale vereenigingen ter overweging worden aanbevolen. Pogingen tot behoud van bedreigde gevels hadden niet altijd succes (Karseboom in de Groote Houtstraat en gevel aan de Frankestraat), doch waar het behoud niet gelukte, werd althans voor den legger een photo van het perceel gemaakt.

Oud-Dordrecht. — Een merkwaardige aankoop wordt vermeld n.l. die van een oud ijzeren kanon (wal- of keelbus) met steenen kogel uit den eersten tijd van het gebruik van buskruit; het is op een houten affuit in het museum opgesteld. Een andere belangrijke aanwinst noemt het verslag den gevelsteen van den korenmolen De Maagd van Dordrecht, in 1919 gesloopt; de steen is een geschenk van den heer A. Dijkmeester, die ze van den slooper heeft gekocht.

Verdere aanwinsten zijn o. m. een gesneden houten alliantiewapen van Repelaer en Rees, afkomstig van het huis Groenmarkt 21. *N. R. Ct.*, 8 Juli 1920.

KORTE BERICHTEN.

Zeeland. — Door Ged. Staten van Zeeland is nog tot lid der Zeeuwsche Schoonheids- en Archaeologische Commissie benoemd de Heer P. D. de Vos, archivaris van Zierikzee.

Eemnes. — De gemeente Eemnes heeft, dank zij de bemoeienis van den burgemeester, gelden toegestaan voor de herstelling van den kerktoren. Voor de rijksregeering heeft een onderzoek plaats gehad naar dit historische bouwwerk, een der oudste uit de omgeving. Het rapport achtte restauratie van de spits op dit monumentaal bouwstuk gewenscht, zoodat in de voorloopige bijdrage ad *f* 3000 in verhouding van 2 : 1 door rijk en gemeente wordt bijgedragen.

N. R. Ct., 16 Juni 1920.

Goes. — De restauratie van het Manhuispoortje in de Zusterstraat te Goes is thans voltooid en de fraaie lijnen, getuigende van de groote bouwkunst in vroegere eeuwen, komen zeer mooi uit.

Het boven de poort gebeitelde rijmpje :

Tot Hulp En Troost Van Man en Vrouw
Is Op-GHerecHT Dit Nieu GHeBouw
In RusTe Ider Hier Sijn TijT
En Teynde Van Sijn Leve Slijt.

is met goud opgehaald.

Treurig was het met de wapens op de poort gesteld: Het wapen van Goes, de gans, dat was verdwenen, moest geheel vernieuwd worden en ook het wapen van Borselen werd gerestaureerd. Beide zijn weer in hun juiste kleuren gebracht en met een lint in de Goesche kleuren aan elkaar verbonden.

N. R. Ct., 26 Juni 1920.

Gouda. — Door de gemeente is het huis de Moriaen, Westhaven 30, aangekocht, om tot stedelijk museum te worden ingericht. Het behoud van een fraaie vroeg-renaissance gevel is hierdoor voor langen tijd verzekerd en het merkwaardige interieur zal thans ongetwijfeld behouden blijven en een attractie vormen voor het museum. De tot winkel ingerichte voorkamer en de achterkamer met goed gesneden schouw en deuromlijsting behooren tot de best bewaarde interieurs in Gouda.

's-Gravenhage. — Woonhuis van Johan de Witt, Kneuterdijk 6. Door het kamerlid Jhr. Mr. van Beresteyn is voorgesteld om dit perceel, hetwelk thans te koop staat en daardoor met afbraak wordt bedreigd, voor het Rijk aan te koopen ten behoeve van de huisvesting van den Raad van State.

Bouwwereld, Juli 1920.

Heerlen. — Betreffende de opgraving op het terrein van gebr. Simons achter het Sanatorium te Heerlen vermeldt de »L. K.»:

De vondst omvat vier Romeinsche brandgraven, uit zandsteen vervaardigd en vrij

zeker dateerend uit het einde der derde of het begin der vierde eeuw, uit het laatste tijdperk derhalve van de heerschappij der Romeinen in deze gewesten. Twee der graven hadden een rijken inhoud; behalve beenderen en verbrandingsresten werden er in aangetroffen een tweetal vierkante fleschjes, een gouden ring in zeer goeden staat en een gouden kettinkje.

Dat zich deze voorwerpen, z.g. bijgaven, in de graven bevonden, is een gevolg van het destijds ook bij de Romeinen bestaande gebruik om met de asch der overledenen ook de meest kostbare voorwerpen uit hun bezit te begraven. In dit geval is daarbij af te leiden, dat twee van de vier gevonden graven het overschot bevatten van in hun tijd aanzienlijke lieden.

Van bijzondere waarde waren deze voorwerpen niet. De vondst der grafplaatsen mag echter, naar een deskundige verzekerde, uiterst merkwaardig worden geacht. Het is een der mooiste vondsten, welke sedert geruimen tijd op dit gebied werden gedaan. Dit te meer, wijl de vindplaats dicht gelegen is nabij de vroegere Romeinsche heirbaan, die het huidige Zuid-Limburg van 't Westen naar het Oosten doorsneed.

Nieuwe Ct., 8 Aug. 1920.

Halsteren. — Den 5^{en} Juni werd in den tuin van den heer v. d. Rijen te Halsteren (N.-Br.) een zeer belangrijke vondst gedaan. Bij het spitten vond men n.l. een zeer mooie bewerkte bronzen doopvont met deksel, drie kandelaars, het wapen van Halsteren, een kruisbeeld, een beker of kelk, een bal en een bel, twee koperen platen met opschrift van den maker en gever van dit geschenk, waarschijnlijk aan de kerk. Alles is van zwaar brons. Men vermoed dat het begraven in verband staat met de overlevering van de kerk omtrent het jaar 1640.

In de Avondster vonden we nog de volgende bijzonderheden:

Achtereenvolgens kwamen te voorschijn een doopvont, drie koperen kandelaars, een koperen ruiter te paard, een koperen bel, een kelk, een bord.

Op dit bord, het deksel van het doopvont, staat gegraveerd:

»Deze vont is gemaakt in het jaar onzes Heeren 1549 gekomen van Hendrick Francken die met onnoozelheid geslagen werd hier te Halsteren in het jaar 1546, den 26sten dag in October, voor wiens ziel de kerk te Halsteren jaarlijks een jaargetij met Vigelie moet doen, en wel een mis met requiem.»

De ruiter te paard schijnt te behooren bij het wapen van Halsteren, waarvan vermoedelijk nog een pendant ontbreekt, ook daar wilde men nog verder naar zoeken.

Middelb. Ct., 6 Juni 1920.

Herv. Kerk te Koog a. d. Zaan. — Deze kerk werd blijkens een, later achter het orgel verborgen gedenksteen, in 1688 gebouwd. Het opschrift luidt:

drie maal 5 : 100 jaer men las
noch 100 : 85 pas
leyt ick Walich Corn. Mein
aen desen tempel d'eersten stein.

Bij den brand zijn de balken zóó neergestort, dat een belangrijk gedeelte van het meubilair behouden bleef, waaronder de preekstoel, een eikenhouten hek met snijwerk en de eikenhouten meubelen. De vier koperen kronen en het antieke scheepje werden gered.

Maastricht. — Het verslag over 1919 van de gemeentecommissie voor de bewaring van geschiedkundige gedenkteekenen te Maastricht bevat belangrijke bijzonderheden over de grafkamer van de H.H. Monulphus en Gendulphus in de St. Servaaskerk aldaar.

Rotterdam, Schippershuis aan de Sleepersvest. — Naar aanleiding van de berichten in »de Bouwwereld» en andere bladen over de weinige medewerking, die de eigenaar van dit pand bij het Gemeentebestuur zoude gevonden hebben bij zijn plan om dit oude geveltje te behouden, hebben wij ons tot een deskundige ter plaatse gewend, die ons het navolgende berichtte:

Bij het oorspronkelijk plan bleef de gevel wel-is-waar behouden — of beter, werd hij niet afgebroken — wat niet hetzelfde is. Hij werd als 't ware opgehangen aan een betonconstructie, die deel was van het nieuwe gebouw er achter, waarvan de vloeren n.b. op gewijzigde, dus willekeurige hoogte achter den ouden gevel zouden komen te liggen, terwijl ook de trapjes van den topgevel door de grootere hoogte van den er vlak achter oprijzende gevel van den nieuwbouw zich niet meer tegen de lucht zouden afteekenen. Het geheel zou alzoo een schijnvertooning zijn, die het oorspronkelijk karakter deerlijk in de knel zou brengen.

Van de zijde der *bouwpolitie* is toen bezwaar gemaakt om constructie-redenen, daar de toestand van den gevel op 't oogenblik van dien aard is, dat een definitieve herstelling zeer bezwaarlijk, zoo niet ondoenlijk moet heeten.

Daarna is het plan gemaakt, waarvan het bericht in de »B. W.» gewaagt. Echter heeft vooraf de Directeur der Bouwpolitie — zooals steeds zijn gewoonte is — kennis gegeven aan de Archaeologische Commissie der Vereeniging »Bouwkunst en Vriendschap» van de op handen zijnde plannen en de mogelijke verdwijning van den gevel.

De ware oorzaak — in het bericht niet genoemd — is de groote bouwvalligheid van den gevel, die mettertijd zelf het lot ervan zou beslecht hebben.

Bovendien is de gevel zeer verminkt, terwijl er dichtbij een veel mooier en gaver specimen staat — het huis Spinola, Spaansche Kade hoek Nieuwe Haven — dat zeer waard is behouden en gerestaureerd te worden."

Het geveltje behoorde tot de weinige nog te Rotterdam behouden voorbeelden uit het begin der 17de eeuw, doch verkeerde o. a. blijkens de afbeeldingen in zoo gedelaabreerden toestand, dat het verlies niet groot geacht kan worden.

Sittard. — Door den Minister is aan B. en W. van Sittard bericht, dat ter wille van de financieele offers, welke het behoud der wallen zoude vorderen, in het verdwijnen hiervan wordt berust, zoodat het besluit tot slooping niet ter vernietiging zal worden voorgedragen.

Utrecht. — Door den Bouwraad is eene beweging begonnen om den in het laatst der 19de eeuw aangebrachten glaswand, die thans de overdekte gang van den kloostergang van den Dom van het hof scheidt, weder te verwijderen. De Raad wijst er op, dat deze wand door de flikkering van het glas het gansche relief der afsluiting verbreekt en de eenheid van atmosfeer verstoort.

Valkenburg. — De ruïne van het kasteel is aangekocht door de Katakombenstichting. Men hoopt, met steun van het Rijk, de noodige maatregelen tot behoud te nemen en de ruïne wetenschappelijk te doen onderzoeken, waartoe ook de groote zaal, waarvan de bodem een paar meters met grond is opgehoogd, zal worden uitgegraven.

Venlo. — De eigenaar wil het huis Schreurs in de Grootte Kerkstraat, een der merkwaardigste gevels der stad, doen restaureeren, indien hem eene tegemoetkoming wordt verleend in de extra-kosten. Door het gemeentebestuur zal hierin voor *f* 500.— worden gedeeld en voor de rest is een beroep gedaan op het Rijk.

Vlissingen. — In haar jaarverslag over 1919 klaagt de commissie ten behoeve van de oudheidkundige verzameling der gemeente Vlissingen er over, dat in toenemende mate de nog resteerende gevelsteen en uit oude huizen tengevolge van de winzucht der eigenaars verdwijnen. Gelukkig zijn er ook nog wel lieden, die hart blijken te hebben voor de overleveringen van het verleden. Zoo heeft de eigenaar van een merkwaardigen gevelsteen, afkomstig van het *oude weeshuis* en in 1661 ter gedachtenis van de vergrooting van dit gebouw door 9 regenten geschonken, en thans in een ander huis aangebracht, dezen steen, met steun van de vereeniging Nehalennia doen restaureeren. De steen bevat de wapens der 9 regenten, zijnde de baljuw, beide burgemeesters en 6 diakenen, en is fraai in zandsteen gehouwen. N. R. C., 26 Juni 1920.

Zutphen. — Het raadhuis biedt thans geen ruimte meer voor de steeds zich uitbreidende bemoeiingen van het gemeentebestuur. Dus moet het verbouwd worden.

Het Rijk zal zeer waarschijnlijk daarvoor subsidie verleen.

B. en W. vragen nu aan den raad een crediet om een plan met begrooting van die verbouwing aan een bekend architect op te dragen. Is dat plan gereed, dan zal de raad te beslissen hebben of al dan niet tot verbouwing zal worden overgegaan.

Het raadhuis is in het begin der 15de eeuw geheel nieuw opgebouwd en in het begin der 18de eeuw werd er een vergaderzaal voor de Gedeputeerde Staten van het kwartier bijgebouwd. In 1729 werden de toppen aan de Lange Halstraat afgebroken en werd langs het geheele gebouw een gootlijst gelegd, gedragen door consoles met fraai gesneden leeuwenkoppen.

Door de firma J. Goudstikker is op de veiling in Juni l.l. bij Christie voor 4800 *ƒ* een Rembrandt aangekocht, welke sinds 1836 niet meer getoond was.

De voorstelling is die van de twee Grieksche wijsgeeren: links Democritus uit

Abdera, die over alles wat de wereld aanbiedt licht, rechts Herakliet uit Ephese, die over al het aardsche weent.

Dit stuk, ongeveer 1.10 M. hoog en 1.40 M. breed, vertoont het door den meester in zijn lateren tijd zoozeer geliefde dwarsformaat met twee of meer levensgrootte kniestukken. Ook de hoofdkleuren, vooral het schitterende geel van den mantel van Herakliet vinden wij omstreeks 1660—63 vaak in Rembrandts schilderijen terug. Desgelijks de typen: de Democritus herinnert aan den man, die gemakshalve de broeder van Rembrandt wordt genoemd, de Herakliet o.a. aan den apostel Jacobus der verzamelingen Weber en Maurice Kann.

Bij de reiniging door den Heer D. de Wild kwamen alle fijnheden der schilderwijze en der modelleering, die tot dusver schuil gegaan waren onder het vuil der eeuwen, weer aan 't licht. De rijkdom van Rembrandt's palet, zelfs in een stuk, dat in betrekkelijk bescheiden tinten is uitgevoerd — behalve de gele mantel, zijn het voornamelijk bruine, grijze, paarse en andere gebroken kleuren — komt weer tot zijn recht. Het modelé der handen en koppen, de gelaatsuitdrukking, de atmosfeer zijn alles eigenschappen, die vóór dezen voor den beschouwer verborgen bleven.

De geschiedenis van het stuk is sinds 1750 bekend. Het kwam toen onder den titel van: »twee filosofen een aardglobe bestudeerend" in de veiling Mr. J. v. Vliet te Amsterdam voor en werd voor *f* 100 verkocht (H. de Groot n°. 337*e*). Elf jaar later was het in de verzameling Bouchier Cleeve te Londen. Het werd toen in een boek over Londen en omstreken beschreven. In 1806 deed het honderd tien pond in de veiling van Sir G. Yonge; in 1815 honderd acht en zestig pond in die van Sir Gregory P. Turner. Ten tijde van Smith (1836) bevond het zich reeds bij de familie West op Alscot park bij Stratford on Avon, waar het tot verleden jaar als een supraporte hoog in een salon hing.

Naar wij vernemen, is het voornemen der firma Goudstikker het binnenkort voor eenigen tijd in het openbaar ten toon te stellen.

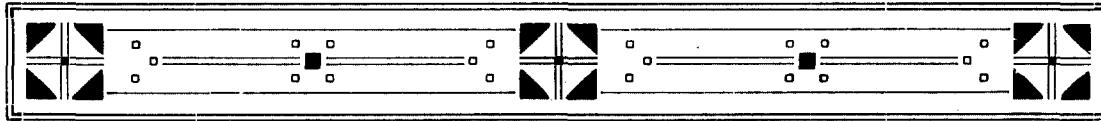
Verschenen Boeken.

Het Gildeboek van Juni 1920 bevat een artikel van G. A. Meyer, *O. P.*, over tweebeukige kloosterkerken, met afbeeldingen en plattegronden van de Kloosterkerk te 's-Gravenhage, de Broerenkerk te Nijmegen en de Groote (voormalige Dominicanen-)kerk te Leeuwarden.

Bij de firma J. M. C. Pot te Tholen is eene tweede druk verschenen van »Het eiland Tholen" door A. Hollestelle. De eerste druk verscheen in 1879 en is door den schrijver geheel bijgewerkt.

Personalia.

Den 15^{en} Juni l.l. heeft Dr. R. Ligtenberg zijn hoogleeraarschap in de geschiedenis der Kerkelijke Kunst te Utrecht aanvaard met eene rede over: Kunstgeschiedenis een deel der Kultuurgeschiedenis (uitgegeven door S. van Druten te Utrecht).

ZES TEEKENINGEN VAN PIETER SAENREDAM.

»Niemand wie er (Saenredam) hat so äusserst eindringliche Aufnahmen nach Architekturen gemacht.»

»Genauigkeit der Aufnahme war ihm vor allem Grundlage der künstlerischen Gestaltung.»

HANS JANTZEN in: »Das Niederländische Architekturbild.»

Bij het ordenen en catalogiseeren eener uitgebreide verzameling teekeningen van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg trof ik onlangs een zestal pentteekeningen, welke het werk bleken te zijn van den grootmeester der Haarlemsche architectuur-schildering Pieter Jansz. Saenredam. De directeur van het Rijksbureau, Dr. Jan Kalf, stelde mij welwillend in de gelegenheid deze teekeningen, van wier bestaan tot nu toe slechts weinige ingewijden wisten, hier in ruimer kring bekend te maken.

Het karakter van dit werk herinnerde mij aan de belangwekkende gedachtenwisseling, indertijd hier gevoerd tusschen de heeren Prof. Dr. J. Six en Mr. Dr. S. Muller Fz. over de beteekenis van dezen schilder als »betrouwbaar getuige van het verleden" ¹⁾. De Amsterdamsche hoogleeraar betoogde daarbij, dat Saenredam in de eerste plaats dient te worden gewaardeerd als colorist, waar hij, om zijne »onbeholpen constructies der architectuur" en »perspectivische fouten", in zijne teekeningen, zoomin als in zijne schilderijen een betrouwbaar historisch getuige zou zijn. Daartegenover verdedigde de Utrechtsche geleerde, onder gereedelijke erkenning, dat »Saenredam's beteekenis als kunstenaar ligt in zijn schildersblik, in zijn groote gaven als colorist", de autoriteit van den meester als gewetensvol en nauwkeurig uitbeelder der bouwwerken, welke hij zich tot onderwerp koos.

Deze discussie ligt thans zoovele jaren achter ons, dat ik mij — zonder gevaar voor het verwijt van ongewenschte inmenging — aan de hand der nieuwe, hier voor het eerst gepubliceerde, documenten eenige opmerkingen meen te kunnen veroorloven bij de aangehaalde artikelen der beide geleerde oudheidkenners. Onze teekeningen geven daartoe uiteraard eene ongezochte aanleiding; zij passen merkwaardigerwijs geheel in het kader van het pro en contra der heeren Muller en Six. Het wil mij lijken, dat we in de hier te bespreken werken eene bijdrage zullen vinden, om te komen tot juister begrip zoowel van Saenredam's werkwijze, als van zijne beteekenis als historisch getuige.

1) »Bulletin" 1910, blz. 18—25 en 197—203.

De drie grootste en tevens belangrijkste teekeningen zijn, in chronologische volgorde:

I. Gezicht in het choor der kerk te Assendelft, vanuit het middenschip. 64×36.5 cM.¹⁾ Zonder naamteekening. Links onderaan, op het basement eener zuil, in het schrift van Saenredam: »Anno 1634. Dit in April geteijckent. en in Julij dit geschildert. dus groot. dit is nade kerck gemaekt in t' dorp Assendelft, in Hollant.»

II. Gezicht in de kerk te Assendelft vanuit het choor naar het Westen: 74.5×50.7 cM. Rechts, op den choorwand, in het schrift van Saenredam: »Dese aldus met teijckenen voleijndigt op den 9^{en} dach December int Jaer 1643.»

Daaronder in een donkerder kleur inkt en iets grooter schrift: »Dese even groot als dese teekeningh is geschildert, op een paneel van een stuck, ende die schilderij voldaan op den 2^{en} Dach van de maent October int Jaer 1649, van mijn Pieter Saenredam.»

III. Gezicht in den zuidelijken arm van het dwarspand der kerk te Assendelft. 51×45 cM. — Zonder naamteekening. Rechts op een zuilschacht in het schrift van Saenredam: »Anno 1654. den 4. Julij. De teekeningh van Assendelfts kerk aldus mette pen gedaen en voleijndicht.» — Vervolgens in donkerder kleur inkt: »en den 14 Julij, met schilderen gedaen int Jaer 1655, op een paneel even soo groot als dese teekeningh is.»

Voorts twee kleinere teekeningen, die, ofschoon van minder beteekenis, toch wel interessante documenten blijken:

IV. Opmeting eener travée van den zijwand van het middenschip in de St. Laurenskerk te Alkmaar. 32.3×24.4 cM. — Met bijgeschreven maten. Zonder naamteekening.

V. Schematische schets van den achterwand der orgeltribune in de St. Laurenskerk te Alkmaar. 35.4×24.7 cM. Zonder naamteekening. In den middenonderkant, in het schrift van Saenredam, de aanteekening: »dit is binnen 't orgel ende aldus gemaekt omdat Monst van Campen de wapens en festoenen te beter op sijne order sal kunnen stellen. Dits op de voetmaet en» [onvoleindigd].

Ten slotte eene schets, blijkbaar ter plaatse naar de natuur vervaardigd:

VI. Gezicht in de St. Bavokerk te Haarlem, vanuit het W. deel der Kerst-kerk in den Z. arm van het dwarspand en de Brouwerskerk. 26.7×19.2 cM. Zonder jaar of naamteekening.

GESCHIEDENIS DER ST. ODULPHUSKERK TE ASSENDELFT.

Alvorens nu in de eerste plaats de Assendelftsche teekeningen te bespreken, lijkt het mij gewenscht eenige aanteekeningen uit de geschiedenis der voormalige kerk van den H. Odulphus te doen voorafgaan.

De data van stichting en bouw zijn onbekend; in ieder geval moet de kerk, welke Saenredam ons te zien geeft, reeds eind vijftiende of begin zestiende eeuw bestaan hebben²⁾. Eene prent van Joannes Saenredam, den vader van onzen kunstenaar, voorstellende een »boerendans rondom de kerk te Assendelft», vertoont ons de Odulphuskerk, zooals ze

1) Deze maten geven telkens hoogte \times breedte.

2) P. P. Landsman, De parochie Assendelft. — »Bijdr. bisd. Haarlem», XXX, 1906, blz. 273–274.

in 1596 was ¹⁾. Zij kan — naar deze afbeelding te oordeelen — reeds in het begin der 15de eeuw gebouwd zijn. Het uitwendige en de binnen-architectuur dragen geheel het karakter van de kerken, welke in den loop der vijftiende eeuw in het noorden van ons land gebouwd werden.

De Hervorming bracht ook dit kerkgebouw in andere handen. Uit een post in een ontvangboek van schat- en morgengelden (gemeente-archief te Assendelft) valt af te leiden, dat op den 5en October 1582 de kerk en hetgeen daarbij behoorde aan de Hervormden is overgegaan ²⁾. Deze waren — zooals dat op zoovele plaatsen het geval is — blijkbaar niet in staat het voor hunne behoeften te grootte gebouw behoorlijk te onderhouden. Reeds in 1740 was de toestand van het gebouw, ook wat de fundeeringen betreft, zeer slecht. In 1852 was de kerk zoo bouwvallig geworden, dat herstel niet meer mogelijk scheen; ze werd daarom afgebroken en door een nieuwe vervangen ³⁾. De oorspronkelijke bakstenen toren ⁴⁾, hoewel voor de tweede maal ingekort, bleef behouden, maar werd ingebouwd. Het geheele gebouw brandde tenslotte, in 1893, door 't inslaan van den bliksem af.

DE TEEKENINGEN DER VOORMALIGE KERK VAN ASSENDELFT.

Eene vergelijkende beschouwing der Assendelftsche teekeningen kan tweeërlei baat brengen: 1°. de mogelijkheid om de verdwenen kerk daaruit te reconstrueeren; 2°. critiek op hunne historische juistheid. Tot het bereiken van dit tweeledig doel kunnen wij, buiten de hierboven reeds genoemde prent van Jan Saenredam, nog bij ons materiaal voegen drie werken van Pieter Saenredam zelve, nl. het schilderij der Assendelftsche kerk met de zerk van Jan Saenredam, in het Rijksmuseum te Amsterdam (catalogus n°. 2100), het schilderij van een interieur dier kerk, met figuren (prediking) van A. van Ostade, in de Pinakothek te Turijn (catal. n°. 412), en eene penteekening in het Prentenkabinet te Amsterdam, hierbij gereproduceerd. (Afb. IV).

Wij zullen bij onze bespreking uitgaan van de tweede der hierboven beschreven teekeningen van het Rijksbureau [II], die uit 1643, welke zich daartoe het best leent. Deze is eene studie voor de overeenkomstige schilderij in het Rijksmuseum ⁵⁾ en geeft een blik vanuit het choor over geheel het inwendige der kerk.

We hebben hier te doen met eene zorgvuldig uitgevoerde perspectivische constructie.

1) Rijks-prentenkabinet, Amsterdam. — Würzbach zegt er van (sub 8): »Angeblich eine Darstellung des Dorfes Assendelft oder Schermerhorn.»

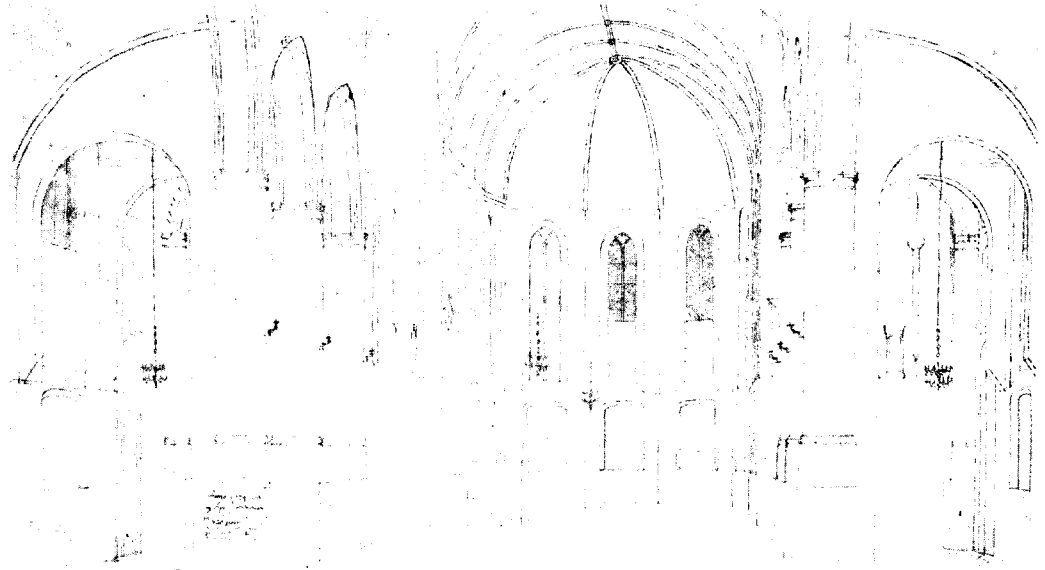
2) Landsman, »Bijdr. bisd. Haarlem'', XXX, 1906, blz. 280.

3) Landsman, »Bijdr. bisd. Haarlem'', XXIX, 1905, blz. 78.

4) Volgens v. Arkel en Weissman waarschijnlijk uit de 15de eeuw. Vgl. »Noord-Holl. oudheden'', I, 223 (2e st., 1ste dl., blz. 85).

5) De mogelijkheid, door Dr. C. Hofstede de Groot reeds ondersteld in zijn »Utrechtsche Kerken'' (Haarlem, 1899, blz. 2), dat deze schilderij eerst »jaren na Saenredam's terugkomst (uit Assendelft) is voltooid'', blijkt uit deze teekening dus werkelijkheid te zijn; de teekening is zes jaar ouder dan de schilderij.

De horizon is in potlood getrokken op ongeveer $\frac{1}{3}$ der hoogte. Het oogpunt is daarin aangegeven op de ook thans nog gebruikelijke wijze, door een punt in een cirkeltje, waarbij het woord *oogh*. De perspectieven van loodrecht op het tafereel staande lijnen, zooals randen van preekstoel en banken, voegen van vloersteen, enz., zijn (in potlood) doorgetrokken naar het oogpunt. De perspectivische verkorting der vierkante vloersteen is gevonden, door de diagonaal in de zerk met het opschrift »Johannis Saenredam» etc., naar het distantiepunt te trekken. Nu is het merkwaardig, dat deze diagonaal (potloodlijn) wél door den linkerbovenhoek van dien zerk gaat, maar niet in den met inktlijnen geteekenden rechter-benedenhoek uitkomt. Zij snijdt de rechter opstaande zijde even boven het hoekpunt. De zerk en de daarmee congruente vierhoeken der onderste rij zijn dus

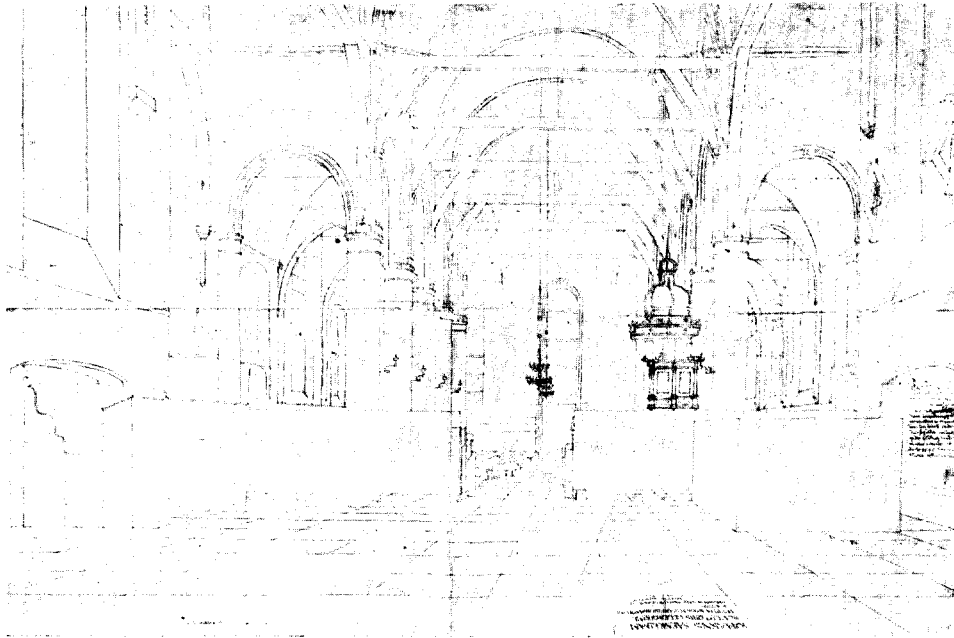
Afb. I. — Assendelft N.-H. Voormalige Kerk van den H. Odolphus. Gezicht in het Choor vanuit het middenschip, in 1634. Naar teekening van P. Saenredam. (Verzameling Rijksbureau).

géén perspectivische kwadraten, maar geven de perspectief van rechthoeken, waarvan de langste zijden rechthoekig op het tafereel staan. We zien dan echter verder, dat door het punt waar de diagonaal deze langste of opstaande zijde snijdt, *in potlood* een lijn is getrokken evenwijdig aan den horizon, waardoor dus *wel* de perspectivisch-juiste grootte der onderste rij vierkanten wordt geconstrueerd. Was echter deze — constructief juiste — lijn in inkt geteekend, als werkelijk samenstellend deel der teekening, dan zou, onmiddellijk boven den benedenrand van het paneel, eene krachtig sprekende horizontale lijn ontstaan zijn, van storende werking op het zien der verkortende, naar achter wijkende vloersteen. Het blijkt dus, dat Saenredam hier welbewust en met goed overleg de wetten der perspectief overtrad.

De geheele werkwijze, in strakke, langs de linaal getrokken lijnen, zonder

schaduwing, getuigt van een uiterst zakelijke opvatting, die zich absoluut richtte op het constructieve. Met de meest mogelijke uitvoerigheid is geheel het stelsel van gewelven met trekbalken, korbeelen en muurstijlen weergegeven en het samenstel van den bouw uitgedrukt in de sobere klaarheid zijner beschrijvende lijnen.

We gevoelen in geheel het rigoureuze, mathematische karakter van dit blad: hier is geen ruimte gelaten aan fantasie, aan het speelsch bewegen van een dichtelijken geest; dit is de eenvoudige notitie van een, dien het om de waarheid, de geheele waarheid en niets dan de waarheid, te doen is. De karakteristieke aantekeningen, die de meester bij zijn werk neerschrijft, bewijzen op zich zelve reeds, dat de bedoeling aanwezig was, daaraan

Afb II. — Assendelft N. H. Voorm. kerk van den H. Odulphus. Gezicht vanuit het choor n. h. W., 1643. Studie voor de schilderij in het Rijksmuseum door P. Saenredam. (Verzameling Rijksbureau).

eene documenteele beteekenis te geven; zij pleiten, zooals de Heer Six reeds opmerkte, voor een zekeren historischen zin¹⁾. En tevens bewijst deze teekening, hoezeer het den schilder crom te doen was, de nauwgezetheid en zakelijkheid daarvan over te brengen in de latere schilderij. De randen der teekening dragen er de sporen van, dat ze werden omgevouwen, en vertoonen op regelmatige afstanden spijkergaatjes. De achterzijde is zwart gemaakt en de inktlijnen zijn allen als met een puntig voorwerp overgetrokken en daardoor, evenals de letters der inscriptie op de zerk, in het papier gegroefd. De schilder heeft dus deze teekening op zijn paneel («even groot als deze teekening is») gespannen en eenvoudig doorgetrokken.

1) »Bulletin" 1910, blz. 22.

Tenslotte zij nog gewezen op enkele bijzonderheden, die ons in het vervolg belangwekkende punten ter vergelijking geven.

Rechts op den voorgrond, nabij het punt waar de schilder zich plaatste, staat, in eenvoudigen omtrek aangegeven, de graftombe der Heeren van Assendelft ¹⁾. Op den plattegrond der kerk, dien ik uit Saenredam's teekeningen reconstrueerde en hierbij laat afbeelden ²⁾, vindt men deze tombe gemerkt T. Boven dit grafmonument hangen tegen den choorwand twee rouwborden, die we ook op andere teekeningen en schilderijen, die de kunstenaar van deze kerk vervaardigde, zullen terugzien. In het middenschip, rechts, tegen de tweede zuil van het dwarspand af gerekend, staat de, eveneens nauwkeurig geconstrueerde, preekstoel (zie plattegrond bij P. op Afb. V).

Zien we nu de oudste onzer teekeningen, die uit 1634 (I), dan blijkt, dat deze genomen is juist van de tegengestelde zijde der vorige, namelijk vanuit het middenschip ziende in het choor. Wederom hebben we hier te doen met eene strikt zakelijke perspectivische constructie. De horizon is genomen iets lager dan $\frac{1}{4}$ der hoogte; het oogpunt, op de gewone wijze aangegeven, ligt in de rechterhelft van het blad, zoodat de rechter- (zuidelijke) choorwand en zuilenrij sterk verkort gezien worden, bijna in het verticale oogvlak. Met de perspectief der spitsbogen wist de schilder echter blijkbaar nog geen raad. Ze werden aanvankelijk misteekend, ongeveer als rondbogen. De kunstenaar verbeterde dit op het oog, maar slaagde er niet in eene correcte teekening te geven; de punten der bogen maken den indruk naar opzij over te zakken ³⁾.

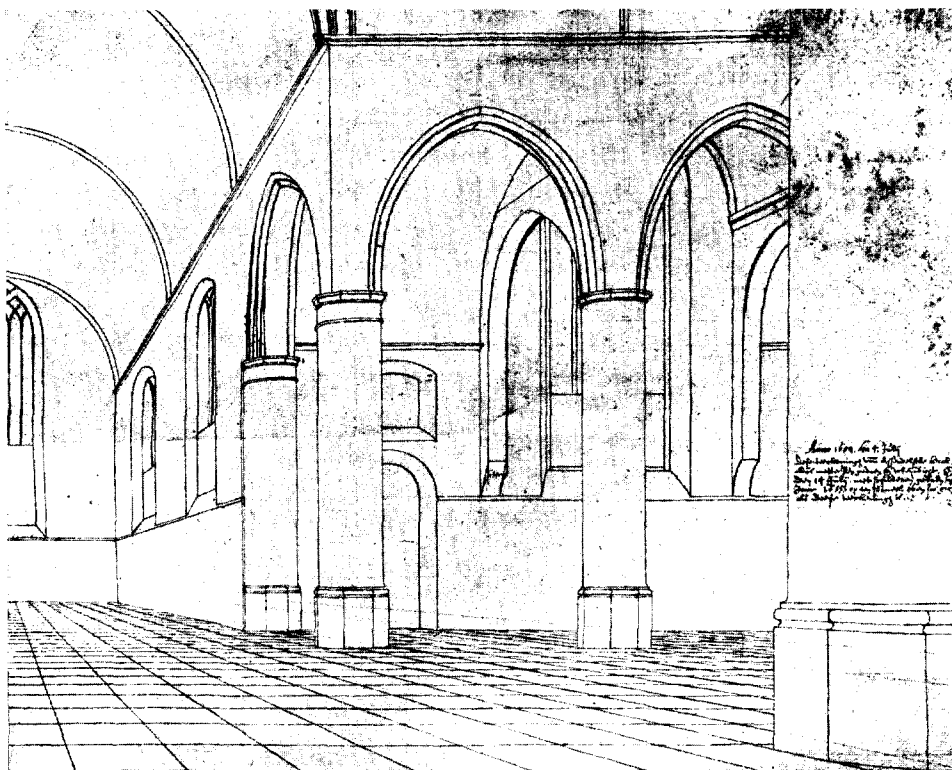
De weergave van het choor der Odulphuskerk in deze teekening komt geheel overeen met die in de teekening van 1643, voorzoover het daar zichtbaar is. De tombe der Heeren van Assendelft zien we weer terug — links — tegen den choorwand, en daarboven een der reeds genoemde rouw- (of wapen-)borden tegen den muur; het tweede rouwbord, in de nis, is hier, door de sterke verkorting dier nis, onzichtbaar. Verder valt ons, meer oostelijk in het choor — eveneens tegen den noordwand — nog een tweede voorwerp op, waarvan ik de beteekenis niet recht kan verklaren. De gothische vorm der afdekking en de plaats — aan de evangeliezijde van het voormalige hoogaltaar — deden mij denken aan een sacramentshuisje; het zou echter ook een grafmonument of een klein tochtportaal (bijv. van de sacristydeur) kunnen zijn. Op de teekening van 1643 kon dit niet meer worden weergegeven, daar de schilder zijne plaats toen juist naast dit voorwerp gekozen had.

1) De schilderij in het Rijksmuseum vertoont in den bovenrand dezer tombe een opschrift in gothische minuskels: *dit is de Tombe ofte begraefplaats van heeren tot assendelft*.

2) Uiteraard kan deze plattegrond geen aanspraak maken op volstrekte juistheid, wat de details aangaat; de hoofdlijnen waren echter met zekerheid af te leiden. Hij wordt hier slechts gegeven, om de oriëntering te vergemakkelijken.

3) In andere, meer doorgevoerde, teekeningen (zie daaromtrent hierachter) weet Saenredam deze moeilijkheid intusschen zeer wel te overwinnen, zooals o. m. blijkt uit de pentekeningen van het schip en van het koor der Domkerk te Utrecht uit 1636, resp. in het bezit van het Gemeente-archief te Utrecht en van H. M. de Koningin-Moeder (atlas Munniks v. Cleef), Palcis Soestdijk. (Zie: Hofstede de Groot, »Utrechtsche kerken», Afb. 1 en 2).

Behalve deze punten van overeenkomst, tot in bijzonderheden, vinden we echter ook zeer belangrijke punten van verschil tusschen de beide afbeeldingen. Wat onmiddellijk opvalt, is het ontbreken der banken in het middenschip. Ook de preekstoel, die — volgens de teekening van 1643 — aan de noordzijde, tegen de tweede zuil van het dwarspand gerekend, moest staan, is hier afwezig en eveneens missen we onder de gewelven het samenstel van trekbalken, korbeelen en muurstijlen. Dat deze laatste, evenals de preekstoel, op dit tijdstip wél aanwezig waren, bewijst eene kleine gewasschen penschets in het Prentenkabinet te Amsterdam, die ik ter vergelijking hierbij laat reproduceeren (Afb. IV). Deze

Afb III. — Assendelft N.-H. Voorm. kerk v. d. H. Odulphus. Gezicht in Z. arm dwarspand en Z. zijbeuk, 1654. Naar de teekening van P. Saenredam. (Verzameling Rijksbureau).

geeft een gezicht in den noordelijken arm van het dwarspand, vanuit den zuiderbeuk, bij den zuidelijken ingang. (Zie plattegrond). Op het basement eener zuil, rechts op den voorgrond, noteerde Saenredam: »A°. 1633. Den 19. Augustij dit van mij Pr Saenredam in de Assendelftse kerck geteekent." — Deze (overigens vrij zwakke) schets is dus slechts ongeveer acht maanden ouder dan onze teekening. Zoowel den preekstoel, als de houten gewelven met bijbehorende onderdeelen, vinden we hier terug zooals we ze op de hierboven besproken teekening uit 1643 zagen. Ook de graftombe, de rouwborden en het »sacramentshuisje'' (epitaaph?) zijn aanwezig. Maar de banken ontbreken! Nu is het

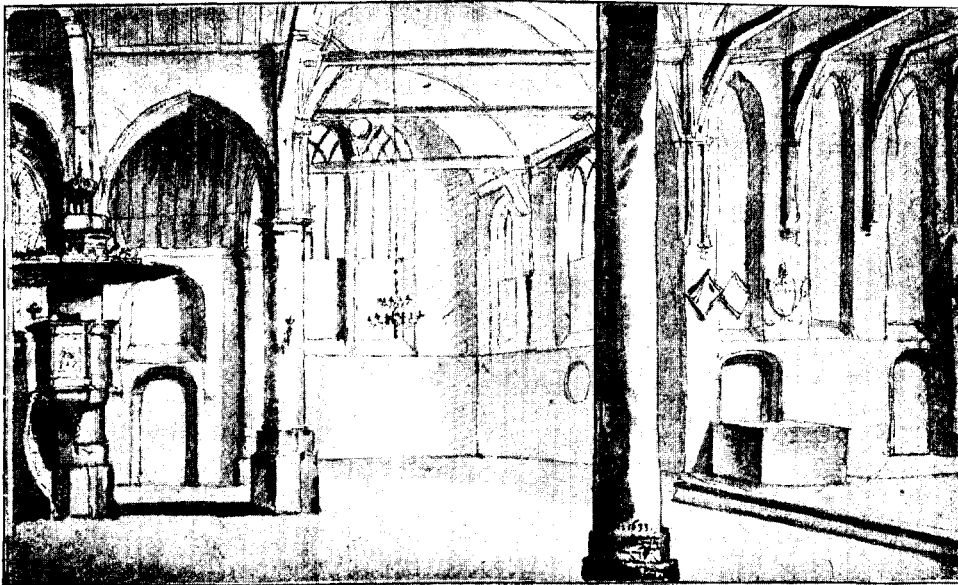
mogelijk, dat de schilder in deze beide teekeningen van 1632 en 1634 de banken heeft weggelaten, om den bouw der kerk, de ruimte-omlijning van het inwendige duidelijker te doen spreken, en in ieder geval kunnen we vaststellen, dat hij in de laatste (onze teekening [I] van 1634) den preekstoel en de gewelfconstructie liet vervallen. Dit alles zou dan echter zeer goed te verklaren zijn, als een poging om het architectonisch samenstel der kerk, den bouw zelve, tot helderder uitdrukking te brengen; in geen geval kan het aanleiding geven om hier te spreken van een willekeurige, fantastische wijziging.

Op geheel dezelfde wijze als de eerste der hierboven besproken teekeningen [II], diende ook deze perspectivische constructie ter voorbereiding eener schilderij, die mij evenwel niet bekend is en misschien verloren ging. In Saenredam's schilderij der Assendelftsche kerk te Turijn¹⁾ herkennen we echter ditzelfde gedeelte en nog meer in 't bijzonder dat wat de penschets van het Prentenkabinet te zien geeft. We zien op het Turijnsche stuk weer de graftombe en de rouwborden in het choor; ook de architectuur is in hare hoofdlijnen geheel dezelfde. Alleen liet de schilder weer de trekbalken en daarmee samenhangende onderdeelen weg en wijzigde hij iets in den vorm der basementen. Deze laatsten bestaan op de teekening van het Rijksbureau [I] uit een vierkant onderdeel, een soort »sokkel'', die een achtkant bovengedeelte draagt, waaruit zich de schacht der zuil ontwikkelt. De verhouding tusschen deze beide deelen vormt hier een niet zeer fraai geheel: het zware vierkante onderdeel doet plomp, grof tegenover het bovenstuk. In zijn paneel te Turijn wijzigde Saenredam deze verhouding zoodanig, dat de vierkante sokkel verlaagd en het achtkante gedeelte verhoogd werd, zoodat het geheel een slanker aanzien kreeg. Het penschetsje in het Prentenkabinet geeft het benedengedeelte echter achtkant weer, evenals het bovendeel. De onderstelling kwam nu bij mij op, of mogelijk de banken, die we op de teekening uit 1643 [II] zien, eerst ná April 1634 geplaatst werden, en, in verband met dit werk, sinds Augustus 1633 eene vierkante omtimmering rond de onderdeelen der basementen werd aangebracht. Hoe dit ook zij, we kunnen vaststellen, dat er aan de basementen sinds Augustus 1633 iets gewijzigd is. De vormen zijn in beide teekeningen (1633 en 1634) met te groote stelligheid weergegeven, dan dat we aan een gril, eene willekeurige wijziging kunnen gelooven. Bovendien: de Odulphuskerk onderging in den loop der volgende jaren méér en belangrijker wijzigingen. De teekening van den 4^{en} Juli 1654 [III] bewijst dit treffend. Evenals de beide vorigen is ook deze laatste eene zuiver zakelijke perspectivische constructie, voorbereiding eener schilderij (die ik tot nu toe evenmin vermocht terug te vinden in Saenredam's oeuvre²⁾). De horizon is gekozen op ongeveer $\frac{1}{4}$ der hoogte; het oogpunt ligt geheel links in den

1) Afgebeeld o. a. bij: Hans Jantzen, »Das Niederl. Architekturbild'', blz. 86, pl. 35. Deze schilderij is overigens meer als entourage en achtergrond voor van Ostade's Prediking dan als portret der kerk te beschouwen; ze behoort dus eigenlijk tot de genre-schildering en heeft, als zoodanig, hier slechts een bijkomstige beteekenis.

2) Zooals Dr. C. Hofstede de Groot — die mij met de meeste welwillendheid inzage gaf van zijne aantekeningen en zijn uitgebreide verzameling afbeeldingen — mededeelde, waren ook hem deze schilderijen onbekend.

rand der teekening; we zien daarbij nog de met inkt geschreven letters *gh* (van: *oogh*)¹⁾. De as van het dwarspand staat loodrecht op het tafereel, de lengte-as van het schip is dus evenwijdig met het tafereel. Nu merken wij bij de zuilen van het middenschip iets zeer bijzonders op. Wanneer we ze vergelijken met de zuilen op de teekening van twintig jaar vroeger, April 1634 [I], zien we, dat de basementen, dáár op het rechtergedeelte voorkomende (waar we een deel van denzelfden, zuidelijken arm van het dwarspand zien), aanmerkelijk kleiner zijn, ze missen nl. het vierkante benedenstuk en bestaan alleen nog uit één enkel achtkant gedeelte. Verder blijkt, dat de proportie van basementen en zuilen overigens ongewijzigd bleef en dat op beide teekeningen [I en III] de hoogte van het achthoekige basementsgedeelte bijna $\frac{1}{6}$ der totale zuilhoogte bedraagt. Aangezien

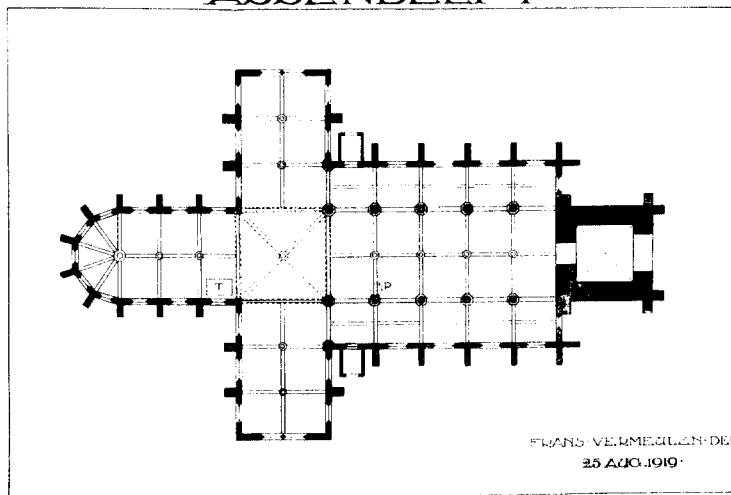
Afb IV. — Kerk te Assendelft N.-H. 1633. Teekening van P. Saenredam. (Rijks-Prentenkabinet te Amsterdam).

dus aan de lengte der zuil tot en met dat achtkante basement niets veranderd is, moet de vloer der kerk tusschen 1634 en 1654 zijn opgehoogd, en wel tot een hoogte gelijk aan die van het vierkante ondergedeelte der basementen in de teekening van 1634. Hierop wijzen dan ook nog andere afwijkingen in de teekening van 1654 [III]: de afstand van den vloer tot den benedenrand der vensters is aanzienlijk verminderd; de op beide teekeningen in den zuidelijken zijbeuk zichtbare ingang is hier aanmerkelijk lager; de nissen onder de vensters in den zijbeuk zijn verdwenen. Tenslotte moet ik op het eigenaardige verschijnsel wijzen, dat de vroegere rondboogvormige gordelbogen der

1) Blijkbaar had de schilder, zooals dat bij grootere perspectivische constructies meer gedaan wordt, het blad der teekening met een stuk voor de buiten het kader vallende hulplijnen (naar het linker-distantiepunt) verlengd.

zijbeuk in de hier besproken teekening [III] spitsboogvormig zijn geworden. Van eene perspectivische misteekening in de oudere studie kan geen sprake zijn, wijl de rondbogen daar evenwijdig aan het tafereel zijn en het zuiver teekenen van een spitsboog in dit geval dus geen moeilijkheden zou hebben opgeleverd. Bovendien reiken de rondbogen daar [I] nog niet tot aan de halve hoogte der scheidingsbogen van het middenschip, terwijl de spitsbogige gordelbogen in 1654 [III] ongeveer even hoog worden geteekend als die scheidingsbogen. Alhoewel slechts aarzelend — ik erken volkomen de onwaarschijnlijkheid, die er op het eerste gezicht in ligt — voelde ik mij ten slotte genoopt tot de gevolgtrekking, dat men, na de ophooging van den vloer, die halfronde gordelbogen in de zijbeuken misschien te laag, te gedrukt vond en ze dus spitsboogvormig doorbrak, temeer waar de geheele kerkruimte door die ophooging een

VOORMALIGE KERK ^{TE} H. ODULPHUS
 TE
 ASSENDELFT.

RECONSTRUCTIE NAAR TEEKENINGEN
 VAN P. SAENREDAM

Afb. V. — Plattegrond.

gedrukker aanzien had gekregen.

Dit alles bleef intusschen — bij alle stelligheid in Saenredam's teekeningen — een »misschien», een vermoeden, dat alleen door nadere, onweerlegbare getuigenissen tot zekerheid kon worden. Die getuigenissen, meende ik, konden alleen de archieven brengen. Indien toch werkelijk zulke veranderingen van beteekenis, uitgebreide werkzaamheden vereischend, in de Assendelftsche kerk hadden plaats gegrepen, moest

daarvan wel eenig spoor in kerkelijke- of gemeenterekeningen te vinden zijn. En inderdaad: de archieven hebben Saenredam's betrouwbaarheid als historisch getuige verrassend bevestigd.

We vinden in de dorpsrekeningen van Assendelft, waar de gewone jaarlijksche uitgaven voor de kerk gemiddeld omstreeks f 400 — bedragen, voor het eerst een opvallend hoogere som geboekt in 1642 ¹⁾:

Den 26en Sept. getelt aen de kerckmeesters tot reparatie aen de Kerk	f 400.—
» 7en Nov. idem	f 300.—

1) De heer C. J. Gonnet, Rijksarchivaris te Haarlem, verstrekke mij, op mijne navraag, welwillend een uittreksel van deze rekeningen. Behalve aan dezen ben ik voorts ook dank verschuldigd aan de heeren K. Cz. de Boer, Oud-Burgemeester van Assendelft, Lid der Eerste Kamer S.-G. en Ds. H. J. Witkop Ezn., predikant der Ned. Herv. Gemeente, die mij met de meeste bereidwilligheid behulpzaam waren bij mijne nasporingen en verschillende belangrijke gegevens verschafften.

Het daaropvolgende jaar vertoont dan echter eene buitengewone stijging der uitgaven, tot een totaal van *f*2688.—. Van dit voor dien tijd zeer hooge bedrag wordt de eerste post geboekt op den tienden April 1643: »getelt aen de kerckmeesters tot reparatie aen de Kerck *f*300.—”, terwijl de grootste posten in de maanden September en October voorkomen, tot een gezamenlijk bedrag van *f*1225.—. Het valt niet te betwijfelen (al geven de rekeningen ons geen nadere bijzonderheden), dat het wel bijzondere en zeer uitgebreide werkzaamheden en »reparaties” geweest moeten zijn, die zoo hooge kosten veroorzaakten. En, opmerkelijk: juist uit ditzelfde jaar 1643 dagteekent Saenredam's groote teekening [II], de studie voor de Amsterdamsche schilderij, waarin hij blijkbaar het oorspronkelijk aanzicht der kerk, vóór de op handen zijnde wijzigingen, heeft willen vastleggen. Deze wijzigingen — welke we hierboven bij de teekening van 1654 [III] bespraken — geschieden dan in den loop der beide volgende jaren. Voor 1644 vinden we nl. wederom een hoog totaal aan uitgaven »tot reparatie aen de Kerck”: *f*1738.10, terwijl onder de kosten over 1645 een post voorkomt (14 Juli): »Gegeven aen die Kerckmeesters tot die Predicant ende die Leydecker ende glaesenmaecker ende smit *f* 300.—.” Den voor ons belangrijkste post vinden we echter in dit jaar als volgt geboekt:

*voor het verteekenen van de graven in de Kerck f*58.—

Hieruit blijkt, dat in 1645 een nieuw plan voor de indeeling der graven werd ontworpen en dat dus de ophooging van den kerkvloer in dit en in het voorgaande jaar geschiedde. Ten overvloede wordt deze ophooging dan nog nader bevestigd door het feit, dat, bij het sloopen van den toren, in 1895, onder den daarin liggenden vloer van blauwe zerken, ongeveer 1½ Meter lager, een vloer van roodgebakken tegels, gelijk met den beganen grond te voorschijn kwam ¹⁾.

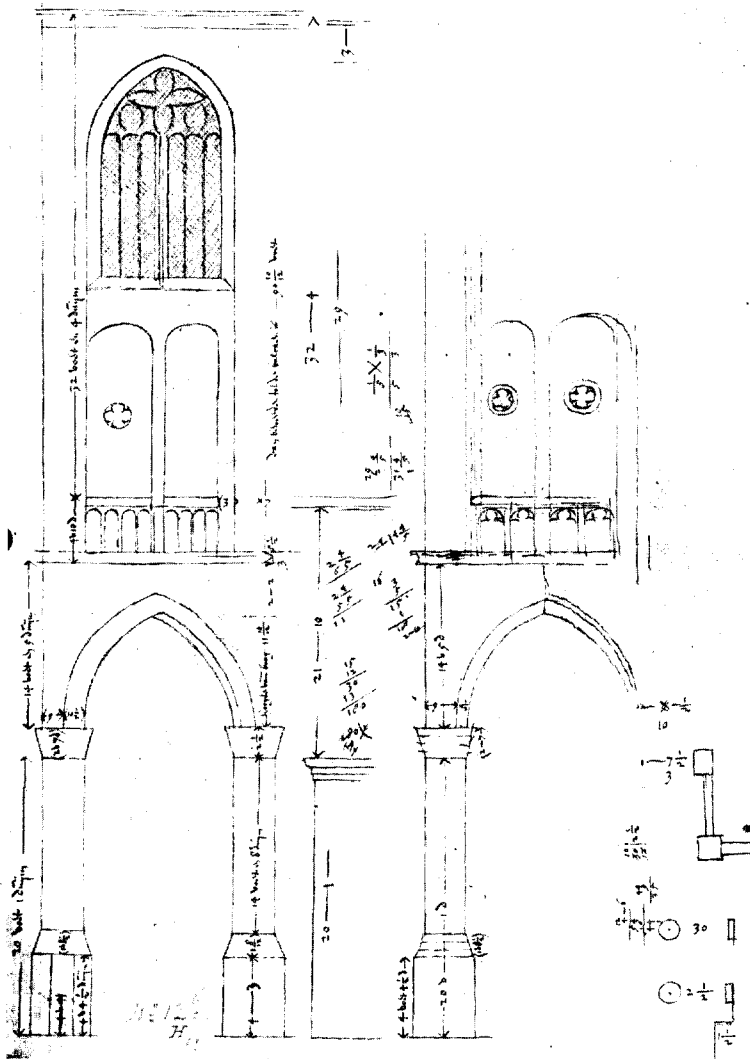
Gedurende de jaren 1645—1648 moet dan blijkbaar de gemeentekas eerst weer op haar verhaal komen en wordt (in 1648) slechts *f* 200 aan herstellingen uitgegeven; maar daarna vinden we in 1649 en 1650 achtereenvolgens bedragen van *f* 1300 en *f* 1021.10. Waarschijnlijk werden in deze jaren de verdere inwendige verbouwingen, zooals we die, als gevolg der ophooging, constateerden in de teekening uit 1654, voltooid. In 1651 dalen de uitgaven dan weer tot het normale bedrag van *f* 410 en daarna gaan de rekeningen over tientallen van jaren ontbreken, zoodat het onderzoek niet verder dan dit laatste jaar kon worden voortgezet ²⁾.

TEEKENINGEN DER ST. LAURENSKERK TE ALKMAAR.

Blijkt uit het voorgaande welk een nauwlettend waarnemer, welk een gewetensvol uitbeelder van bouwwerken Pieter Saenredam was, de beide volgende teekeningen komen ons dan zijn goed begrip van architectuur, zijne beteekenis als architectuur-schilder, op eigenaardige wijze bevestigen.

1) Volgens schriftelijke mededeeling van de heeren Ds. Witkop en K. Cz. de Boer voornoemd.
2) Mededeeling van den heer C. J. Gonnet.

De eerste dezer twee penschetsen [VI] was aan de eigenaardige details van het triforium al spoedig te herkennen als eene opmeting van een gedeelte der Sint Laurenskerk te Alkmaar. Op de achterzijde der tweede [VII] had eene moderne hand met potlood aange teekend

Afb. VI. — Alkmaar. St. Laurenskerk. Opmeting eener travée, naar een schets van P. Saenredam. (Verz. Rijksbureau).

»Nieuwe Kerk Haarlem?»

Ik kon echter niets vinden, dat deze onderstelling steunde, en vermoedende, dat beide studies bij elkaar hoorden, bevond ik weldra, dat we hier te doen hadden met eene teekening voor den bouw van het orgelfront in dezelfde Alkmaarsche Kerk ¹⁾. De (schematisch geteekende) pilaster-ordonnantie; de eigenaardige, te weerszijden van het instrument in het middenvak, zijwaarts opgaande voluutvormen (hier door strakke gebogen lijnen aangegeven); de twee deuren in de zijvakken, bekroond door driehoekige frontons; en tenslotte de »wapens en festoenen», met potlood ingeschetst en juist zoo aan het Alkmaarsche orgel te vinden, dat alles maakt verdere bewijzen voor de identiteit onzer teekening overbodig.

In 1638 hadden Burgemeesteren en Regeerders der stad Alkmaar eene

overeenkomst gesloten met den orgelmaker Germer Galtus voor den bouw van een nieuw

1) Zie o. a. de twee afbeeldingen en eene verticale doorsnede van dit orgel bij: J. W. Enschedé, »Gerardus Havingha en het orgel in de Groote- of St. Laurenskerk te Alkmaar», Amsterdam, 1908.

orgel in de Grootte Kerk¹⁾. Jacob van Campen werd, misschien door den invloed zijn er nicht, de muzikale Maria Tesselschade, die in die jaren te Alkmaar woonde, uitgenoodigd voor dat nieuw te bouwen orgel een front te ontwerpen. Vóór 1640 was er reeds een model gereed naar van Campen's ontwerp²⁾. Saenredam's schets ten behoeve van dit werk, moet dus omstreeks 1639 vervaardigd zijn; waarschijnlijk stond de andere schets [VI], de opmeting der travée, eveneens met den bouw van het orgelfront in verband³⁾.

Dat van Campen bij zijn werk de hulp van onzen kunstenaar inriep bewijst wel, dat hij hem, als architectuur-tekenaar waardeerde. Moge dan hieraan bij den genialen dilettant-bouwmeester, zelve uit het St. Lucas-gilde voortgekomen, eene zekere sympathie, uit geestverwantschap gesproten, niet vreemd zijn, zoo toont toch een document als het hier besprokene [VII] overtuigend aan, dat Saenredam, naar des bouwmeesters oordeel, voldoende begrip en kennis van architectuur en bouwkundige werkzaamheden had, om hem bij zijn arbeid behulpzaam te zijn.

TEEKENING VAN DE ST. BAVOKERK TE HAARLEM.

De laatste onzer teekeningen [VIII] behoort tot die aanzienlijke reeks werken, waartoe het inwendige der Haarlemsche St. Bavokerk den meester inspireerde. Hans Jantzen vermeldt een achttal schilderijen met dit onderwerp, uit alle tijdperken van 's kunstenaars werkzaamheid, maar meerendeels ontstaan tusschen 1628 en 1636⁴⁾.

Het nauwkeurig determineeren dezer teekening werd ons gemakkelijk gemaakt door eene eigenaardigheid in den bouw der zuilen: die in het choor hebben géén kapiteelen, terwijl de zuilen van het schip en de hoekpijlers der kruising bladkapiteelen vertoonen. Al aanstonds blijkt ons dus, dat we hier te doen hebben met het choor en dat de schilder zich plaatste in het noordelijk deel daarvan, nabij het dwarspand. Daar we den noorder-zijbeuk nog in zijne geheele breedte overzien en op den voorgrond zelfs nog een zuil waarnemen, noordelijker staande dan die tusschen choor en noorder-zijbeuk, kunnen we nu meteen de plaats van den schilder volkomen nauwkeurig vaststellen: hij stond in het oostelijk deel der noordelijke choorkapel, de zoogenaamde Kerst-kapel, en keek tusschen de zuilen van den zuider-zijbeuk in de tegenoverliggende zuidelijke- of Brouwers-kapel en in den zuidelijken arm van het dwarspand. Deze geheele situatie, en voorts karakteristieke bijzonderheden, zooals de vorm der zuilen, de profileering der basementen, de bouw van het dwarspand, toonen overigens volkomen overtuigend aan, dat we hier met de St. Bavo te doen hebben⁵⁾.

1) J. W. Enschedé, a. w., blz. 12 en 15.

2) C. W. Bruinvis, »Het orgel in de Grootte Kerk te Alkmaar etc.», blz. 75.

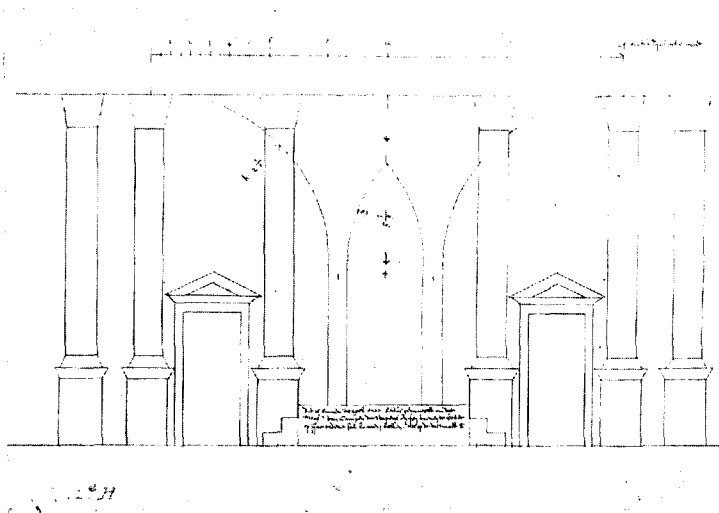
3) Dr. C. Hofstede de Groot wees mij in dit verband nog op eene teekening in de Albertina, Gezicht in de Kerk te Alkmaar naar het orgel, waarvan het opschrift luidt: »Anno 1661 in de maant Majj heb ick Pr. Saenredam dese teekening tot Alcmaer in de kerck gemaectt.»

4) Zie: Hans Jantzen, a. w., blz. 168 en 169.

5) Vergel. J. W. Enschedé, »De Sint-Bavo of Grootte Kerk te Haarlem», Plattegrond en lengte-doorsnede; zie ook aldaar, pl. IV en V.

Alhoewel Saenredam het oogpunt op de gebruikelijke wijze heeft aangegeven, is deze tekening toch geenszins eene perspectivische constructie, dienende tot onmiddellijke voorbereiding eener schilderij. Zij behoort tot de schetsen welke de meester ter plaatse, rechtstreeks naar de natuur vervaardigde, om er misschien later eene perspectivische tekening naar te construeeren.

We vinden hier, bij uitzondering, naam noch dateering, maar niettemin valt de toeschrijving m. i. niet te betwijfelen. En gesteld zelfs, dat men Saenredam's auteurschap wilde ontkennen, dan kon toch niemand anders dan hij die karakteristieke lichtkroontjes er in geschetst hebben. Die zijn zoo goed als een signatuur! Maar ook in al het overige herkennen we wel de hand van onzen schilder: in de wat wankel neergeschreven, dradig doende lijnen, toch, opmerkelijk, zich samenvoegend tot een geheel van overtuigende

Afb. VII. — Alkmaar, St. Laurenskerk. Schets voor de orgelgalerij.
Naar een tekening van P. Saenredam. (Verz. Rijksbureau).

stelligheid; in de rustige onverschilligheid voor alle mooimakerij, voor smakelijke voordracht of handigheidsvertoon; in dien oprechten eenvoud, recht afgaand op zijn doel, kalm noteerend en voor zichzelf vastleggend het begrip van het bouwwerk, zooals hij het voor oogen had. Overtuigend zien we diezelfde hand bij eene vergelijking met volledig gesigioneerde en gedateerde teekeningen, als de interieurs der St. Pieters-, St. Jacobs- en Buurkerk te Utrecht uit 1636, in de

verzameling Kneppelhout van Sterkenburg te Driebergen ¹⁾, of de interieurs der Mariakerk te Utrecht (eveneens uit 1636) in de verzameling Poynter te Londen en in het Prentenkabinet te Berlijn ²⁾. Vooral de overeenkomst met de teekeningen van de Buurkerk en St. Jacobskerk is treffend, niet alleen wat de techniek in 't algemeen aangaat, maar ook in allerlei karakteristieke bijzonderheden, zooals de wijkende kanten van basementen en de eigenaardig zwakke, altijd wat beverig uitvallende lijnen der tegen de hand ingaande deelen der spitsbogen.

Duidt deze analogie schijnbaar eenigermate den tijd aan, waarin onze tekening kon ontstaan zijn, met meerder juistheid kunnen wij, meen ik, de dateering bepalen uit

1) Hofstede de Groot, »Utrechtsche Kerken»; St. Pieterskerk, pl. VIII; Buurkerk, pl. XXI; St. Jacobskerk, pl. XXIV.

2) Hofstede de Groot, a. w.; St. Mariakerk, pl. XVII; id. pl. XVIII.

de compositie, de opvatting en uitbeelding der ruimte. De factuur toch van Saenredam's teekeningen, zijne techniek, is zeer gelijkmatig en blijft zijn geheele leven door vrijwel dezelfde, zoodat we hieruit weinig omtrent den tijd van ontstaan kunnen afleiden. Zeer sterk wijzigt zich echter zijne ruimte-compositie, die, van meet af aan oorspronkelijk, in hare logische ontwikkeling de tijdperken van groei in des schilders oeuvre duidelijk kenmerkt. Hans Jantzen heeft, in zijne genetische beschrijving van dezen ontwikkelingsgang, het onderscheid tusschen de opeenvolgende fasen overtuigend uiteengezet¹⁾. Reeds in de vroegste ons bekende werken van Saenredam is de opvatting en uitdrukking der ruimte volslagen verschillend van zijne voorgangers en tijdgenooten. De architectuurschilderingen van een Vredeman de Vries, zoowel als van de van Steenwijcks, de Neefs, van Bassen, van Vucht, De Lorme en zooveel anderen, verbeeldden de ruimten volgens een vast, naar geometrisch-perspectivische beginselen samengesteld schema. Met toepassing eener aanzienlijke distantie, wordt steeds het tafereel loodrecht op de as der af te beelden ruimten gedacht, zoodat het ruimtebeeld, geleidelijk wijkend, zich, volgens loodrecht op het tafereel staande lijnen, in de diepte ontwikkelt. Saenredam echter gebruikt reeds vroeg eene korte distantie en een lagen horizon, wat dus wil zeggen, dat de verkortingen en wijkingen niet meer geleidelijk, maar integendeel zeer snel en sprongsgewijze geschieden. Tegelijkertijd verdwijnt bij hem de loodrecht op het tafereel staande horizontale lijn zijner voorgangers, de »haptische lijn», zooals Jantzen ze karakteriseerde, om plaats te maken voor de verticale of »optische» lijn²⁾. De blik glijdt hier niet meer, tastend langs een haptische lijn, door de ruimte van voor naar achter, maar springt van achter naar voren, de verkleinende verticale lijnen vergelijkend met de afmetingen van (in werkelijkheid even groote) verticale lijnen op den voorgrond.

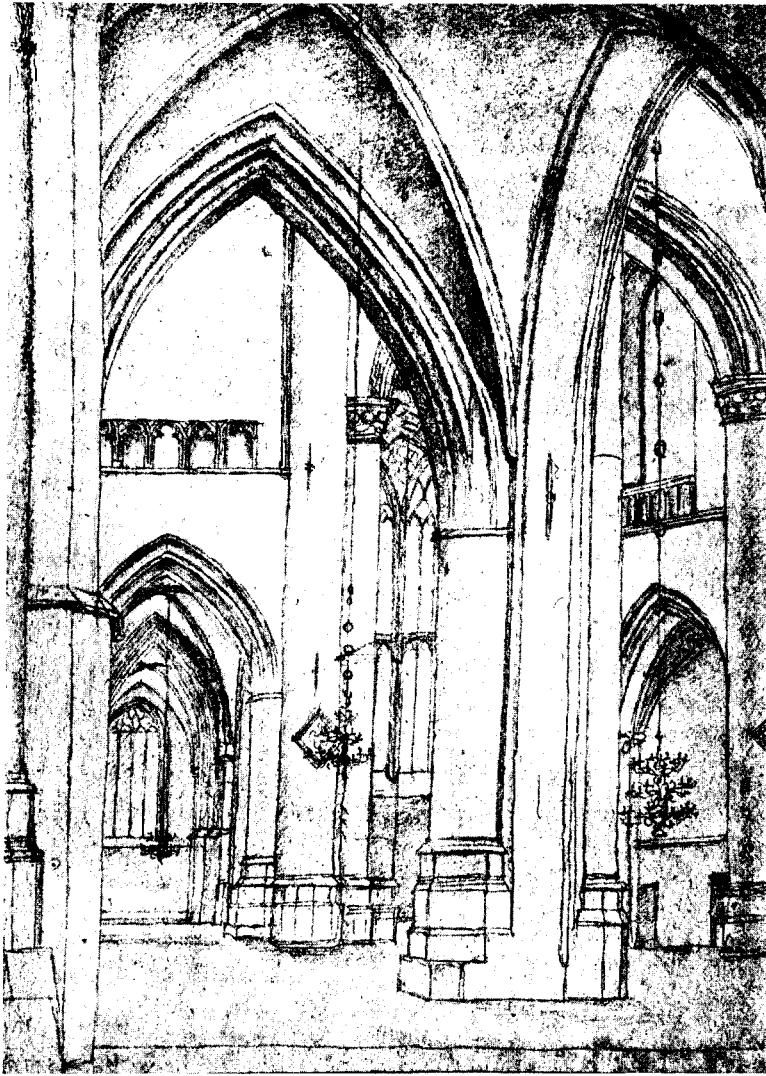
Na eene periode van zoeken en aarzelen, besluit Saenredam, sinds omstreeks 1635, tot het gebruik der korte distantie, met aanvaarding van al de consequenties. Want eene korte distantie wil zeggen: snel wijkende lijnen, sterke verkortingen, en, als eindresultaat, vooral: een meer onmiddellijk inwerkend, meer overtuigend ruimtebeeld. Als voorbeeld hiervan noemt Jantzen een schilderij van den meester, dat eveneens het inwendige der St. Bavo vertoont³⁾, en wel hetzelfde deel der kerk, bijna van dezelfde plaats gezien als onze tekening. Alleen heeft de schilder daar iets meer oostelijk in den noorder-zijbeuk gestaan, ongeveer tegenover de derde zuil vanaf den noordelijken hoekpijler der kruising, terwijl hij zich voor onze tekening tegenover de eerste zuil vanaf dien pijler plaatste. Maar, bij alle overeenkomst van onderwerp, welk een verschil van uitbeelding! Niet in de weergave van het bouwwerk als zoodanig: de architectuur is volkomen dezelfde. Hoeveel sterker en onmiddellijker echter is op onze tekening de ruimtewerking. Ondanks de perspectivische krachtmiddelen der schilderij, ondanks de »rücksichtslose Kühnheit» van het nieuwe experiment, bleef dat werk van 1635 een willekeurig brok, iets toevalligs, half-

1) Jantzen, a. w., blz. 78—86. Vgl. S. 130.

2) Jantzen, a. w., blz. 138 v.v.

3) Jantzen, a. w., blz. 81. Afb. zie blz. 82

slachtigs. Saenredam koos hier namelijk het formaat van zijn paneel in de breedte. »Wie unglücklich steht schon das Ganze in dem Breitformat! Die drei Pfeiler erscheinen wie mit der Sichel geköpft" ¹⁾). Merkwaardig is het, dan te zien, hoe hij in 1636 eenzelfde onder-

Afb. VIII. — Haarlem, St. Bavo-kerk. Gezicht vanuit de Kerst-kapel in de Brouwers-kapel. Naar de teek. van P. Saenredam. (Verz. Rijksbureau).

werp behandelt in eene schilderij, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam ²⁾). Hij plaatste zich hiertoe in den zuider-zijbeuk, ziende naar de Kerst-kapel, dus juist het tegenovergestelde deel der kerk uitbeeldende. Om te beginnen neemt hij hier zijn paneel in de hoogte en geeft vervolgens een doorkijk tusschen twee zuilen, die aan weerszijden de compositie a. h. w. omlijsten en afronden. En ditmaal worden deze zuilen niet onthoofd, maar in volle lengte weergegeven, mét den verbindenden spitsboog, mét de aanzetten der gewelfribben. Hoeveel stilliger en spreker is hier reeds het ruimtebeeld; hoe duidelijk openbaart zich het streven, den aanschouwer, in plaats van op een afstand vóór de ruimte, steeds meer nabij en zoo mogelijk in die ruimte te brengen. Maar ook hier vinden we nog het experiment met al zijne overdrijving en onzeker-

heid. De beide zuilen op den voorgrond zijn geweldig zwaar en massief gemodelleerd, om als repoussoir tegenover de zuilen en den zijwand op den achtergrond te werken. De lage

1) Jantzen, a. w., blz. 82.

2) Catalogus n°. 2096. Zie o. a. bij Jantzen, a. w., blz. 86 (Afb. 33).

horizon en korte distantie veroorzaken dan de buitenmate sterke wijking en verkleining der zuilen en bogen van den noorder-zijbeuk en de Kerst-kapel. Deze overdrijving en onzekerheid der middelen worden sinds 1640 overwonnen. De schilder vindt het evenwicht tusschen het architectonisch samenstel, de eigenaardige vormverschijning der kerkruimte, en zijne middelen tot uitbeelding daarvan. Het overzichtelijk samenvattende ruimte-beeld blijkt hem het meest geschikt voor zijne wijze van weergeven der architectuur. Van dezen aldus gerijpten stijl des kunstenaars is het inwendige der Utrechtsche Maria-kerk uit 1641 ¹⁾ het eerste voorbeeld ²⁾. Eveneens de totale ruimte omspannend, teekende hij in 1643 het hierboven reeds besproken prachtige interieur der Assendelftsche kerk, waarnaar hij de schilderij van 1649, in het Rijksmuseum, vervaardigde. Blijkt hier een steeds groeiend beeldend vermogen, een toenemend beheerschen van het ruimte-probleem, in 1653 zien we, hoe Saenredam in de schilderij van de Haarlemsche Nieuwe Kerk, thans te Budapest ³⁾, nog een nieuw motief weet te winnen ter versterking van den ruimte-indruk. Dit motief is de overwelving. Met behulp der korte distantie doet hij de gewelven als uit de diepte van den achtergrond aanvaren en spant ze, geweldig, tot boven het hoofd des aanschouwers uit. En het is dit motief, dat we ook — zij het nog meer bescheiden, nog niet zoo rhythmisch doorgevoerd, de geheele ruimte-symphonie domineerend — terugvinden in onze teekening van de St. Bavokerk. Niet als in de schilderij van 1636 te Amsterdam, gebruikt hij hier zuilen en scheidingboog als omlijsting en afsluiting, nóch zoekt hij zijne kracht in buitengewone perspectivische werkingen. Den grooten noordelijken hoekpijler plaatst hij, iets naar rechts, op het middenplan; geheel op den voorgrond links zet hij een deel van een pijler der Kerst-kapel in den rand der teekening en daartusschen slaat hij dan, tot boven ons hoofd, de gewelven van den noorder-zijbeuk en trekt ons aldus midden in de kerkruimte. Het is als had men het hoofd achterover gebogen om naar de gewelfschilden op te zien.

Om deze zoo eigenaardige toepassing van het motief der overwelving, om de suggestieve ruimtewerking, en de bezonnen, evenwichtige compositie, meenen we dan deze teekening te moeten stellen op omstreeks 1650.

BESLUIT.

Alhoewel de hier besproken teekeningen van Pieter Saenredam geen bepaald nieuwe gezichtspunten opleveren, geven zij ons toch, naar het mij voorkomt, weer een iets helderder kijk op zijne persoonlijkheid; ze stellen ons in staat enkele lijnen van zijn beeld wat scherper te schetsen.

In de eerste plaats stellen de drie teekeningen der Assendelftsche kerk ons nog eens ten volle de rustige, weldoordachte, ernstige werkwijze van den meester voor oogen. Hofstede de Groot heeft ons deze reeds in 't kort beschreven in zijn »Utrechtsche Kerken»: »Deze (teekeningen) toch voerde hij op de plaats zelve met de grootste nauwkeurigheid

1) Rijksmuseum, Amsterdam. Catal., n°. 2099.

2) Vgl.: Jantzen, a. w. blz. 84. Afb. 34, blz. 86.

3) Museum. Catal. n°. 491. Jantzen, a. w. blz. 85; zie: blz. 86, afb. 34.

uit, zoodat men van de meeste hunner nog heden ten dage nauwkeurig de plaats kan bepalen waar hij zijn teekenstoeltje heeft opgezet. Later schilderde hij dan met behulp van groote, zuiver geometrisch geconstrueerde teekeningen zijne schilderijen, waarop hij vaak met angstvallige nauwkeurigheid aangaf wanneer hij ze geteekend, wanneer geschilderd had" ¹⁾). We onderscheiden dus drie stadiums: 1°. De schets ter plaatse, naar de natuur. (Voorbeelden: de penschets der Assendelftsche kerk in het Prentenkabinet; de schets der St. Bavokerk); 2°. de perspectivische constructie, met behulp der schets in de werkplaats uitgevoerd, op dezelfde groote van het paneel bestemd voor de schilderij. Deze teekening werd aan de achterzijde zwart gemaakt, op het paneel bevestigd en doorgetrokken, waarmede alles gereed was voor 3°. de voltooiing der schilderij.

Ook wanneer het de bedoeling was niet eene schilderij, maar eene geheel doorgevoerde teekening te maken, kon de werkwijze dezelfde blijven, alleen met dit verschil, dat dan de perspectivische constructie gevoegelijk kon vervaardigd worden op het blad der teekening zelve. Op deze wijze moeten o. a. wel de prachtige teekeningen van schip en choor van den Dom te Utrecht, uit 1636, ontstaan zijn ²⁾). En aldus wordt dan ook het verschil verklaarbaar tusschen deze doorwerkte, strakke studies en andere van zooveel zwakker factuur uit eenzelfde tijdperk, zooals de schetsen van de St. Pieterskerk (H. d. Gr., pl. VIII), van de Mariakerk (H. d. Gr., pl. XVII), van de Buurkerk (H. d. Gr., pl. XXI en XXII), en van de St. Jacobskerk (H. d. Gr., pl. XXIV) te Utrecht, allen uit datzelfde jaar 1636. Deze zijn de studies naar de natuur; gene, evenals de schilderijen, de met behulp daarvan vervaardigde atelier-werken.

Zagen wij hierboven reeds, bij de bespreking der Alkmaarsche schetsen, en in 't bijzonder bij de voor van Campen vervaardigde teekening, dat Saenredam constructief behoorlijk onderlegd moet zijn geweest, uit zijne studies van de voormalige kerk te Assendelft blijkt bovendien, dat zijne perspectivische kennis ruimschoots voldoende was en hem in staat stelde een zoo ingewikkeld gegeven als het inwendige der Odulphuskerk volkomen correct in beeld te brengen ³⁾).

Nog nadrukkelijker komen deze teekeningen ons des kunstenaars bijzonderen aard, zijne zeer eigene begaafdheid betoogen, wanneer wij ze uit technisch oogpunt beschouwen. Want dan blijkt, dat deze Saenredam wel allerminst een, wat we noemen habiel teekenaar was; dan missen we wel heel sterk de vrije, vaardige hand, den lossen lenigen teekenslag, de vlotte, geestig-omschrijvende lijn, zooals we die in het werk zijner tijdgenooten meest bewonderen. Het heeft er alles van of een veelvuldig gebruik van technische hulpmiddelen, van lineaal en passer, al spoedig de handvaardigheid bedierf. We merkten het hierboven reeds op: zoodra Saenredam een gebogen lijn wil neerzetten, ziet het er wat

1) Hofstede de Groot, a. w., blz. 1.

2) Hofstede de Groot, a. w., afb. I, II en III.

3) Zeer belangwekkend was de vergelijking met het handschrift van een zeventiend' eeuwsch leerboek »De Kunst der Perspective", uit 1640, dat Prof. Dr. W. Martin mij vriendelijk ter inzage gaf. Saenredam past nauwkeurig de constructies toe, zooals deze in dat werk worden onderwezen.

onwennig uit. En, hoe weifelend den vorm omtastend werd niet dat penteekeningetje der Assendelftsche kerk, uit het Prentenkabinet, neergekrabbeld. Dat was wel allesbehalve een handig teekenaar, die deze wankele penschets, die gene stroeve constructies op papier bracht. En tóch — en dat is hier het zeer merkwaardige — tóch boeit hij ons. Deze schijnbaar zoo nuchter-zakelijke verteller, deze pretentiellooze, kalme beschrijver dwingt onze aandacht, en ten slotte onze bewondering naar zich toe, door den edelen eenvoud, de zelfvergeten overgave, de liefdevolle aandacht van zijn arbeid. Meer overtuigend dan velerlei omslachtige beschouwingen, toonen de zorgvolle wijze waarop hij, zooals wij zagen, eene schilderij voorbereidde, de pijnlijke nauwkeurigheid, waarmede hij zijne voorstudies samenstelt en bijna mechanisch overbrengt op zijn paneel, ons aan, hoezeer deze, in de poëzie der rhythmisch-gedeelde, schoon-omsloten ruimte verdiepte kunstenaar zijn onderwerp eerbiedigt, en bescheiden terugtreedt bij de uitbeelding van het bewonderde, intuïtief begrepen bouwwerk. Wij voelen hier, dat het haast niet anders kan, of wie zoo volkomen zich wijdde aan de nauwgezette uitbeelding der architectuur, die moet wel een betrouwbaar getuige van het verleden, »een conscientieus, onwaardeerbaar getuige . . . voor de kennis der middeleeuwsche monumenten van Nederland”¹⁾ zijn.

Blind vertrouwen is steeds gevaarlijk, zelfs waar het de meest stellige en betrouwbare documenten betreft. Volkomen zekerheid is, in 't algemeen, slechts te krijgen door overeenstemming van gegevens uit meerdere, onderling onafhankelijke, bronnen afkomstig. Maar, dit vooropgesteld, mogen we nu wel besluiten, dat Pieter Saenredam — afgescheiden van zijn beteekenis als kunstenaar — als »eerste portretschilder der Hollandsche kerkruimte” (Jantzen) ons, in zijne, met zoo juist begrip en fijn gevoel voor architectuur vervaardigde werken, een schat van betrouwbare gegevens naliet, omtrent belangrijke voortbrengselen onzer oude Nederlandsche bouwkunst.

FRANS VERMEULEN.

NASCHRIFT. — Even vóór het verzenden der drukproef kreeg ik een calque in handen — eveneens behorend tot de verzamelingen van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg — vervaardigd naar eene schets-opmeting van P. Saenredam. Deze geeft, volgens het bijschrift, het »Zuyder-Kruyswerck”, dus den zuidelijken arm van het dwarspand eener kerk weer, en wel in plattegronden en opstanden der binnenmuren. Hoewel een latere hand de aanduiding »Bakenesser-kerk te Haarlem” op de calque had geschreven, bevond ik bij een onderzoek ter plaatse, dat nòch deze, nòch eene andere Haarlemsche kerk het onderwerp dezer teekening kon zijn. Maar wel bleek tenslotte uit allerlei karakteristieke bijzonderheden, dat we hier nogmaals met de Assendelftsche kerk te doen hadden. Een nieuw bewijs dus, deze zuiver-architectonische schets, hoe conscientieus en hoe zaakkundig deze schilder te werk ging. Mogelijk is er later nog eens aanleiding om op deze nieuwe studie terug te komen. De oorspronkelijke teekening kon ik nog niet ontdekken.

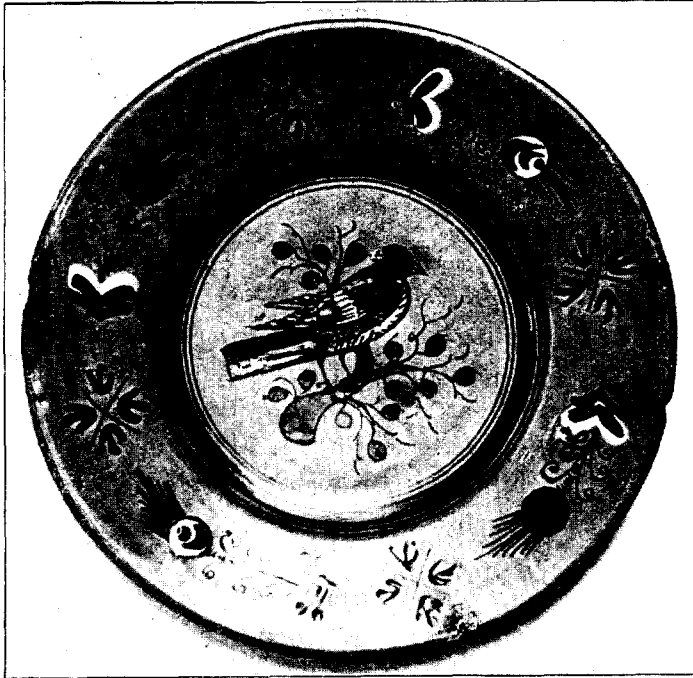
FR. V.

1) Mr. S. Muller Fz., »Bulletin” 1910, blz. 202.

AANWINSTEN VAN HET MUSEUM »HUIS LAMBERT VAN MEERTEN" TE DELFT.

Onder de vele aanwinsten, welke in 1919 voor het Museum op ceramisch gebied verworven werden, bevinden zich eenige stukken, welke in het bijzonder hier vermeld verdienen te worden.

In de eerste plaats noemen we de twee donker blauwe schotels met een decor van een vogel op een tak met bladeren, waarvan er een hierbij is afgebeeld (afb. 1). Deze stukken behoren met eenige schotels in het bezit van den heer Nanne Ottema te

Afb. 1. — Schotel van Noord-Nederlandsch aardewerk.

Leeuwarden¹⁾ en eenige fragmenten in het Stedelijk Museum te Rotterdam tot een afzonderlijke groep van het zoo wel bekende Noord-Nederlandsche aardewerk. De kleuren en de teekening der vogels en de spiraalvormige ornamenten op den rand komen sterk overeen met de decors op tegels, borden en schotels van bovengenoemd Noord-Nederlandsch fabrikaat, terwijl de achterzijde dezer voorwerpen eveneens de bekende loodglazuur vertoont. — De kleuren dezer stukken liggen er over het algemeen zeer dik op. Toch is het niet te verwonderen, dat de donkere grond de waarde der kleuren in hooge mate beïnvloedt. De lichte tinten als wit, geel en bruin springen

sterk, ja al te sterk welhaast naar voren, terwijl de donkere kleuren, groen en paars op een zoodanige wijze door het blauw worden opgenomen, dat zij door deze kleur bijkans geheel worden overschaduwd. Liefhebbers van het schitterende en stralende kleurenpalet onzer vroege majolica zullen dit hier tevergeefs zoeken. Toch mag echter niet ontkend worden, dat het diepe blauw aan deze schotels eene bekoring schenkt, welke hen niet alleen uit kunsthistorisch maar ook uit aesthetisch oogpunt op prijs doet stellen.

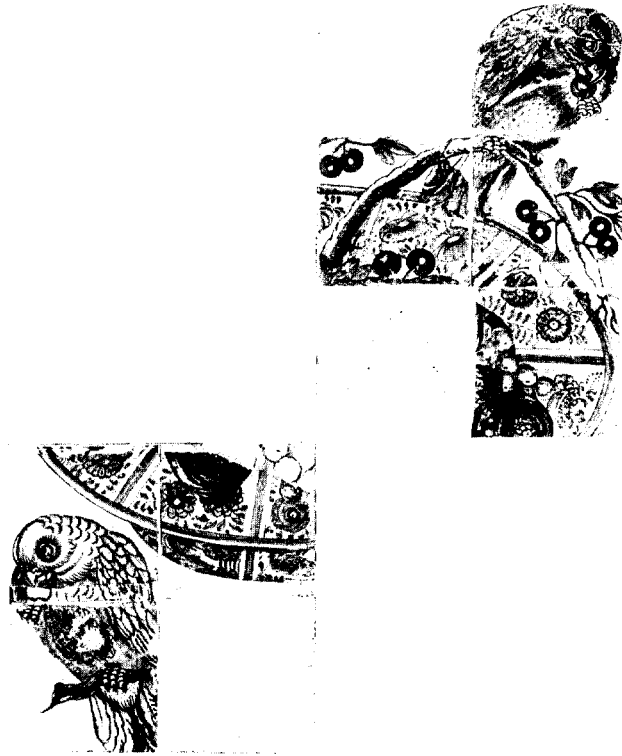
In nauw verband met deze groep staan de schotels in licht grijs-blauwe kleur,

1) Deze schotels zijn door den eigenaar thans in bruikleen afgestaan aan het Gemeente Museum te 's-Gravenhage.

awarvan het Museum een exemplaar in bruikleen mocht ontvangen, terwijl het Victoria en Albert Museum te Londen een specimen bezit, welks decor strakker en pittiger van teekening, toch eene groote overeenkomst vertoont met het hierbij afgebeelde voorwerp.

Voorts was het mogelijk de verzameling aardewerk in het Museum, welke haar belang voornamelijk ontleent aan de vele zeldzame tegels en tegeltableaux met ornamentale en figurale versieringen, door verschillende aanwinsten op dit gebied aanmerkelijk uit te breiden. Tot de belangrijkste stukken behooren een tableau en een aantal tegels en fragmenten, die uit een huis aan de Oude Haven te Gouda afkomstig zijn.

De tegels bevatten fragmenten met afbeeldingen van twee blauwe schotels (afb. 2), waarvan de patronen gevolgd zijn naar Chineesche voorbeelden uit den laten Mingtijd, voorts eenige takken met kersen, een aantal papegaaien en een drietal losse tulpen. De stukken maken deel uit van een groot tegeltableau, dat wel gedeeltelijk te reconstrueeren, maar waar toch te weinig van over is om het op zoodanige wijze te exposeeren. De reconstructie vermag geen bevredigend resultaat te geven, daar in het midden te veel materiaal ontbreekt, waardoor de compositie geheel uiteen valt, terwijl van twee hoeken de noodige gegevens ontbreken. — Als men de schitterende kleurenpracht der resteerende fragmenten bewondert, is het wel zeer te betreuren, dat er van het tableau zoo weinig over is gebleven; te meer daar

Afb. 2. — Fragmenten van een tegeltableau.

voor zoover mij bekend is, het in zijn soort een uniek exemplaar zou zijn geweest. De uitnemende kwaliteit van glazuur en kleuren; de knappe teekening van de vogels en de vruchten en de gevoelige wijze waarop de stof is uitgedrukt als b.v. de donsige veeren en de harde snavel, geven een denkbeeld van de voortreffelijke uitvoering van dit kunstwerk en doen het verlies er van des te sterker gevoelen.

Eene juiste dateering voor dit tableau op te geven is niet wel mogelijk, daar objecten ter vergelijking ontbreken. Het komt mij echter voor, dat wat kleur, techniek en de wijze van schilderen van het stilleven en de vogels betreft, de

stukken omstreeks het midden der zeventiende eeuw moeten zijn vervaardigd¹⁾.

Uit hetzelfde huis is afkomstig het grootte tegeltableau (afb. 3a), waarop een naakt jongelingsfiguur is afgebeeld. De schilder heeft voor de uitbeelding van dit ontwerp gebruik gemaakt van een spiegelbeeld der tekening van Joachim Utewael (afb. 3b).

Evenals het tegeltableau in de collectie Vis te Amsterdam²⁾ is ook dit tegelstuk een copie van een detail uit het raam voorstellende: »De Zege der Vrijheid van het Geweten over het Geweld», dat op last van »de Staten of wel alle Steden zoo groot als klein van Zuid-Holland»³⁾ door Adriaen Gerritsz. de Vrije van der Goude naar de cartons van J. Utewael werd vervaardigd⁴⁾.

Het tableau van den heer Vis is in lichte en donker paarse tinten geschilderd; het tegelstuk in het Museum, dat een der naakte jongensfiguren weergeeft, welke als tenanten fungeeren, vertoont een rijk gamma van geel tot bruingele kleuren, welke schittering verhoogd wordt door de tegenstelling van de diep donker-blauwe contourlijnen en de lila en paarse toetsen in het haar en in het gelaat. Ook de wereldbol is in verschillende tinten paars en blauw geschilderd, terwijl de banderole een licht groen te zien geeft.

Het tableau is op dezelfde grootte als de tekening vervaardigd en behoudens eenige details als b.v. de wereldbol, inplaats van de cartouche met het wapen, een getrouwe copie in omgekeerde orde. Vergelijken we thans de uitvoering der twee stukken, zoo valt deze ongetwijfeld ten gunste van de tekening uit. Het blijkt dat de rechterarm met de sterk gemarkeerde elleboog- en polsgewrichten door de verkeerde plaatsing van den oksel misteekend en het modelé van de linkerarm en het bovenbeen wat zwak van uitvoering is.

Toch zal men deze gebreken en de bedenkingen tegen het ontwerp als zoodanig, niet te zwaar laten wegen als men ziet van welk eene voortreffelijke qualiteit deze majolica-beschildering is. De figuur met breede toetsen gemodelleerd, omgeven door eene vaste, krachtig geteekende contourlijn, geeft juist door de behandeling in groote plans een rijkdom en schittering van kleuren te zien, welke slechts door weinig stukken geëvenaard zullen worden.

Uit welk jaar het naaktfiguur dateert is niet met zekerheid te zeggen. De teekeningen van Utewael zijn van 1599⁵⁾; het tegeltableau van den heer Vis uit 1640. Het vermoeden

1) Toen het artikel reeds ter perse was, is door vergelijking met het tableau, waarop een vaas met bloemen is afgebeeld, van 1647, in de Collectie Evenepoel te Brussel, dit vermoeden bevestigd geworden. In de volgende aflevering van dit tijdschrift hoop ik op dit tableau nader terug te komen.

2) Zie: »Oude Kunst», 1919, p. 303-308.

3) In 1595 ontvangt Adr. Gerritsz. de Vrije van de Staten van Holland een voorschot van twee honderd gulden om materialen te koopen voor dit glas en nog een tweede venster. Zie Obreen III, p. 36. Dit tweede glas, voorstellende: de Christelijke Ridder, dat het jaartal 1596 draagt werd uitgevoerd in opdracht van de zeven stemhebbende steden van Noord-Holland n.l. Alkmaar -- Hoorn -- Enkhuizen -- Edam -- Monnikendam -- Medemblik en Purmerend.

4) Chr. Kramm: De Goudsche Glazen, p. 45 en C. J. de Lange van Wijngaerden: De Goudsche glazen, p. 39.

5) Zie: »Oude Kunst», 1919, p. 305.

ligt dus voor de hand, dat ook ons kunstwerk omstreeks dien tijd werd vervaardigd. De twee tegelstukken zijn m.i. echter niet door denzelfden kunstenaar beschilderd; in opvatting en uitvoering der ontwerpen zijn twee verschillende handen duidelijk te onderkennen. Zoo treedt in het naaktfiguur het lineaire karakter van de teekening sterk op den voorgrond, terwijl in het tableau-Vis¹⁾ vooral op het picturale element den nadruk gelegd wordt. Men kan dit b.v. opmerken in de behandeling van de gewaden en den bouw der gezichten, welke uitsluitend door licht- en schaduwpartijen zijn gemodelleerd, terwijl bovendien door

Afb. 3a. — Tegeltabelau.

Afb. 3b. — Teekening door
J. Utewael.

arceeringen getracht werd de contourlijnen te vervlakken, zooals b.v. bij het kinderfiguurtje in den uitersten linkerhoek.

Zooals gezegd, werd dit naaktfiguur met nog eenige andere tableaux een viertal jaren geleden nog in een gang van een huis te Gouda aangetroffen. Omtrent dit huis en zijn vroegere bewoners heeft de archivaris van Gouda mij geen inlichtingen kunnen verstrekken.

Als merkwaardigheid dient echter nog vermeld te worden, dat zich onder deze tableaux nog een tweede exemplaar bevindt van de vrouwenfiguur, voorstellende »de

1) Zie afbeelding in »Oude Kunst'', 1919, p. 302.

Getrouwichheid", welke op het tableau-Vis in het midden staat. Evenals de stukken in het Museum is ook het tegelstuk van den heer Vis uit de buurt van Gouda afkomstig. Of dit fabrikaat, dat waarlijk op een zeer hoog peil stond, door Delft geïmporteerd of elders vervaardigd werd, is thans nog niet uit te maken. Mogelijk dat in de toekomst meerdere gegevens hierover uitsluitsel geven!

IDA C. E. PEELEN.

DE »SYTER" EN HET »PIROETSCRUUS" DER ST. NICOLAASKERK
TE UTRECHT.

1. DE SYTER.

In het onuitgegeven gedeelte der rekeningen van de Klaaskerk te Utrecht, welke in het Rijksarchief aldaar berusten, kwam ik herhaaldelijk het woord »Syter" tegen, waarmede zonder twijfel een bouwdeel der kerk wordt aangeduid. Het woord is in het Middelned. Wdb. van Verwijs en Verdam niet te vinden. Ik laat hier de in aanmerking komende rekeningposten volgen:

1437. Item gegheven Evert Elyaszoen van enen nyen Syter te maken, van zinen (?) hout van dat wlaet te werken ende te tymmeren 56 gulden 15 wit.

Item geg. die syter te schoeyen ende te metselen 3 gulden.

Item geg. Willam Ude van loot op die syter ende anderswaer [alsmede werkloon] 9 gulden 18 wit.

1545. Item noch Jan Vranckenszn. geg. die leyen van der loedse op te breken ende die syter ende pylres te decken 5 Arn. g. 3 cromstert.

1468. Item geg. van waeghenschot ende die rybben op die syter gedect te saghen

Item geg. Jan Herberen Aerntszoen van waghenschot, rybben, platen ende banckwerck an die syter ghebesicht

1470. Item geg. v. 8 deckplancken daer men mede lo [hier is een stuk van het H.S. gescheurd] die syter

1471. Item geg. Willem van Cleef van de ghevel der syter off te breken.

Uit deze posten blijkt, dat de »syter" een met lood gedekt gebouwtje was, dat een steenen gevel bezat, en dat het vermoedelijk van een houten kap voorzien was. Omtrent de plaats, waar het zich bevond, valt het volgende te vermoeden: omstreeks 1470 is men begonnen met den aanleg der (nog aanwezige) fraaie kapel ten Zuiden van het koor der St. Nicolaaskerk. Als men dus in 1471 den gevel der »syter" ging afbreken, zal deze ongeveer ter plaatse van de kapel gestaan hebben, dus ook tegen het koor aan.

Is het woord uit Nederlandsche dialecten nergens opgeteekend, in Neder-Saksische streken schijnt het niet geheel onbekend te zijn. Hier komt het voor in de schrijfwijzen: Cyther, Sytter, ook wel Synter, en beteekent het een kerkelijke schatkamer.

In de rekeningen van den Dom van Maagdenburg¹⁾ vinden wij op het jaar 1456

1) Hamann-Rosenfeld, »Der Dom zu Magdeburg", blz. 168 v.v.

een paar posten, betrekking hebbende op het dekken en »vestigen" van »de kabuss iegen den frithove, den synter, den crucegangk iegen der korlyen" (= choralei). Inderdaad bestaat deze »Zitter" nog.

Ook de Dom van Halberstadt bezit nog een »Zitter", eene hooge gewelfde ruimte, gelegen ten Zuiden van het schip en boven den kruisgang; vermoedelijk werd hierin de rijke Domschat bewaard.

En eindelijk bevat de abdijkerk te Quedlinburg een met dien naam aangeduide, overwelfde ruimte in haar noordelijken dwarsarm.

De etymologie van dit woord heet onbekend. Ik meen echter, dat we den oorsprong te zoeken hebben in het woord »zetarium" ¹⁾, dat in de Acta Sanctorum (5 Juni, 435) voorkomt in de beteekenis van 'triclinium'. Als men bedenkt, dat ook »camera" gebruikt werd in den bijzonderen zin van »gewelfde of versterkte schatkamer", dan begrijpt men dezen beteekenis-overgang.

Otte zegt, in zijn welbekend Archaeol. Wörterbuch, dat de 'Zitter' zich òf onmiddellijk naast de kloosterkerk of de kathedraal bevond, òf tusschen twee muren verborgen aangebracht was. Als de inhoud der bovenaangehaalde item's er beter mede strookte, zouden we, wegens deze laatste aanduiding, geneigd zijn, de »syter" der Utrechtsche St. Nicolaaskerk te zoeken, niet ten Z. van het koor, maar daar, waar zich nog thans een smalle met een tongewelf overkluisde ruimte, tusschen twee wanden zoo goed als verborgen, bevindt, n.l. tegen de 2de travee aan de zuidzijde van het schip, tusschen het zuidportaal en eene hiernaast gelegen kapel. Maar ook het feit, dat de zuidbeuk, waartegen deze ruimte is aangebouwd, eerst omstreeks 1470 tot stand is gekomen, verzet zich tegen deze opvatting.

2. HET PIROETSCRUUS.

De hierboven vermelde rekeningen bevatten ook eenige malen uitgaven, gedaan ten behoeve van het »piroetscruus". In 1450 wordt hiervoor een slot vervaardigd; in 1470 wordt er wederom een slot aangehangen. In de rekening van 1500—1501 (en hiermede zijn we gekomen in het door Dodt van Flensburg in zijn »Geschiedk. Archief", dl. V, blz. 321 v.v. uitgegeven gedeelte der rekeningen) is sprake van »dat nye cruys te pyrot", waarvoor 20 stuiver besteed wordt, »ende twee nye lelyen aen 't yser cruys te maken, dat daerboven op staat, noch die 3 ysere voren ende van 't cruys te stofferen met dat vergulden, 6 gl." — »It., van dat slot te vernaken voor dat opsteken, met dat yser decsel van dat block, dat te pyrot staet, soe dit al gebroken was, 1 gl. 5 cr."

Men denkt hierbij dadelijk aan den »pyroen", die, zooals Mr. S. Muller ons in zijn »Dom van Utrecht" (blz. 22) verhaalt, op het pleintje van de kloostergang stond, en de gedaante had van een kruis op een voetstuk. Ook te Luik, op de Place St. Lambert,

1) Deze etymologie komt mij aannemelijker voor dan die uit »Sanctuarium". Een her-latijnsching van »syter" vindt men in Diefenbach's Glossarium: Siterium 'buchcamere', sitrum 'eyn wonunge der geseccunge'.

en te Maastricht, op het Vrijthof, vond men zulk een monument. De geleerde schrijver acht het, althans wat Utrecht en Luik aangaat, waarschijnlijk, dat wij met symbolen der immuniteit te doen hebben.

Omtrent het Luiksche teeken weten we, dat het bestond uit een steenen tafel, getorst door vier leeuwen, en zelve wederom een zuil dragend, waarop een schildhoudende leeuw stond; de zuil werd in 1468 door Karel den Stoute naar Brugge vervoerd, doch in 1478 wederom naar haar oorspronkelijke standplaats teruggebracht. Enlart¹⁾ vermeldt, behalve het Luiksche, nog de »perrons» van Annappes (1535) en Esquelbeck (of Eskelbeke), beide in het tegenwoordig Dép. du Nord gelegen. Dit waren zinnebeelden van feodaal gezag. Het laatstgenoemde, aldus Enlart, was bijna geheel gelijk aan den schandpaal van Bari en kon zelf óók wel een schandpaal zijn²⁾). Van den Eskelbeekschen »piroet» ziet men een afbeelding, zeer in het klein, op een gravure in Sanderus' »Flandria Illustrata» (1735), III, 322: een rond podium van drie treden, waarop zich een zuil verheft, welke een (schildhoudenden?) leeuw draagt.

Alleen bij den »piroen» van den Dom was dus totnogtoe sprake van een kruis. Nu behandelt echter Viollet-le-Duc in zijn »Dict. de l'architecture» (IV, 434 v.v.) ook de weg- en kerkhofkruisen, die zich eveneens plachten te verheffen boven een voetstuk, bestaande uit eenige treden en een onderbouw, welke als het ware een klein altaar of een tafeltje vormde. Die kruisen waren van steen, veelal ook, ten minste wat het bovendeel aangaat, van hout en metaal, en zij hadden soms vertakkingen, die beelden (Maria, Johannes enz.) droegen. Op blz. 442 geeft Viollet-le-Duc ons de reconstructie van zulk een kruis naar een teekening in het Album van den bouwmeester Villard de Honnecourt. Wij lezen bij hem ook van een dergelijk metalen kruis op steenen voetstuk, door de broederschap van het Kruis te Troyes in 1495 opgericht in de Groote straat, dicht bij de St. Janskerk aldaar. Al deze kruisen waren »perron»-kruisen.

Wat den vorm »piroet» (met een *t* op het eind) betreft, verdient het opmerking, dat Ducange in zijn bekend glossarium van het middeleeuwsch Latijn het woord »pirottum» heeft. Hoe nu ook de etymologie van dit woord en zijn betrekking tot den vorm met een *n* moge zijn, de beteekenis ervan, opgegeven als »fulcrum», d. i. schraag, onderstel, nadert dicht tot die van perron.

Ik zou dus meenen, dat het »pyroetscruis» der Utrechtsche St. Nicolaaskerk (waar een broederschap van het H. Kruis haar altaar had) een op een steenen verhooging en een steenen zuil gesteld kruis was. Vermoedelijk bevond dit monument zich op het kerkhof. Het met een slot verzekerde blok, waarvan de rekeningen gewagen, diende dan voor het opnemen van offeranden. Een onlangs verschenen, fraai geïllustreerd boek: A. Vallance,

1) Manuel d'archéol. II, 351 v.v.

2) De »piloni» van Bari is een op een rond »perron» staande zuil, die de sporen van vroeger aanwezige kettingen draagt.

Old crosses and lych-gates ¹⁾, geeft voorbeelden van kerkhofkruisen met een receptaculum voor de giften der geloovigen. Ik moet er bijvoegen, dat dit werk ook een afbeelding bevat van een marktkruis te Poulton-le-Fylde (Lanc.), aan welks voet een »blok», in den zin van een strafwerktuig, is opgesteld.

E. J. HASLINGHUIS.

AANWINSTEN VAN HET NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

De verzameling Duitsch porselein van het Nederlandsch Museum staat nog in haar kinderschoenen. Een paar mooie Meissner vazen, eenige aardige beeldjes van den fijnzinnigen modelleur der Höchstfabriek J. P. Melchior en een drietal goed gevormde biscuitbustes van Berlijn en Fürstenberg geven van deze bijzondere kunst slechts een gebrekkig beeld.

Het was van belang de uitbreiding te kunnen beginnen met twee stukken, die met zekerheid aan den uitvinder van het Duitsche porselein, Johann Friedrich Böttger, kunnen worden toegeschreven. Op een der veilingen van doubletten van de Koninklijke verzamelingen te Dresden was het mogelijk twee kleine, maar karakteristieke voorbeelden van zijn werk te bemachtigen.

Het mercantielstelsel, dat in het eind der 17de eeuw door geheel Europa werd gehuldigd, bracht mede, dat elk vorst binnen zijn rijk schatten uit eigen bodem trachtte te winnen. Men zocht naar edele metalen, maar bovendien ook naar middelen om alle andere delfstoffen van het land zooveel mogelijk productief te maken. Verlokkend voor deze geldzoekers was het bericht, dat reizigers juist terzelfder tijd uit China brachten, die met zekerheid wisten mee te deelen, dat het kostbare porselein, waarvan men nog steeds het geheim zocht, uit gewone klei gebakken werd. In alle landen werden nu de experimenten vernieuwd en het is geen wonder, dat juist een goudzoekend alchimist in dienst van een mercantilistisch koning er in slaagde, inplaats van den steen der wijzen, de bereiding van het porselein te ontdekken. De geleerde mathematicus Von Tschirnhaus, die met Spinoza, Leibniz en Christiaan Huygens verkeerde, had den weg reeds gebaad. Böttger werd zijn medewerker, bracht zijn theorieën in praktijk en was de eerste, die

Fig. 1. — Böttger steengoed, + 1715.

1) Londen, 1920. Naar dit werk verwijs ik ook degenen, die zich een denkbeeld willen vormen van »piroens» als te Maastricht en te Luik (ook te Utrecht?); in Chichester, Salisbury, Malmesbury en nog vele andere plaatsen hebben deze zich tot uitvoerige, meestal achthoekige, gebouwtjes ontwikkeld.

na twee eeuwen van mislukte pogingen porselein maakte, dat met het Chineesche op één lijn gesteld kon worden. Toch bleek ook hier nog een omweg noodzakelijk, die reeds van porselein deed spreken, toen nog slechts een bijzonder hard rood steengoed was vervaardigd. Bij het zoeken naar goud hadden de twee geleerden vooral roode aardsoorten aan hoge temperaturen onderworpen. Toen deze geen goud bleken te bevatten, maar door de hoge hitte een fraai hard materiaal vormden, moet bijna spelenderwijze de gedachte zijn ontstaan, om door samensmelten en bakken van verschillende aardsoorten edelsteenen na te bootsen. Van het grootste gewicht was daarbij de ontdekking, dat slechts kleisoorten, die bij verschillende temperaturen vloeibaar werden, een onporeuze

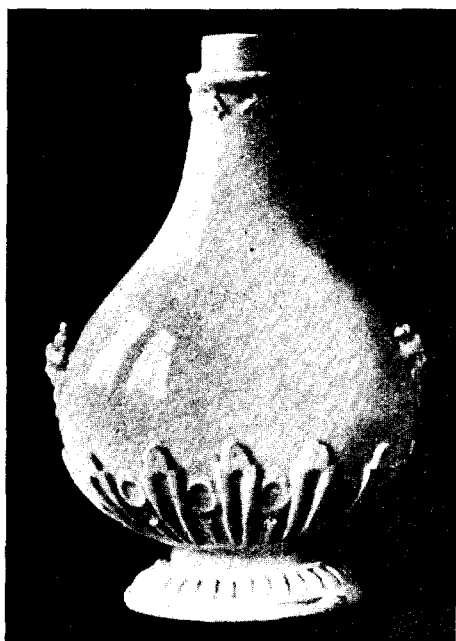

Fig. 2. — Böttger porselein, + 1720.

samenstelling konden vormen, doordat de eerst vloeibaar geworden aarde de poriën der andere vulde. Hiermede was het groote porseleingeheim ontdekt, al werd dit ook voorloopig nog op steengoed toegepast. Met de roode ijzeraarde (z.g. bolus) werd 12% leem gemengd en als resultaat ontstond een materiaal, dat sterk op het Chineesche Tzu chin en het Japansche Bizenyaki geleek. Geheel nieuw was deze ontdekking niet, want in Engeland had men in 1678 al rood steengoed gebakken en ongeveer te gelijker tijd maakte Ary de Milde in Delft zijn roode trekpotten, die, hoewel zwakker gebrand, toch tot het steengoed gerekend moeten worden. Het roode steengoed verkreeg door slijpen glans en maakte door zijn dichtheid glazuur overbodig. In 1710 werden de eerste goed afgewerkte stukken op de markt gebracht.

Böttger noemde zijn nieuwe stof Jaspis en meende met dezen pseudo-edelsteen metaal en marmer te kunnen vervangen. De eerste modellen werden door een goudsmid in koper gedreven en

glasslijpers sneden en polijstten op de draaibank na het bakken de ruwe vormen evenals edelsteenen. Over het algemeen was het steengoed dicht genoeg om onverglaasd te blijven, maar door de gebrekkige ovens mislukte er menig stuk. Böttger liet zich echter niet uit het veld slaan en vond een donker glazuur uit, waarmede hij het ongerepte werk glad en waterdicht maakte. Ook de eigenaardig zwarte kleur, die ons theebusje (fig. 1) vertoont, is oorspronkelijk het gevolg van een bakfout en de wijdsche naam »Eisenporzellan", die aan dit soort werk gegeven wordt, is slechts een vlag, die de lading moet dekken. De versiering werd in het begin uit metalen vormen opgeperst, maar, doordat de klei bijzonder taai was, viel zij meestal niet zeer scherp uit. Dit is ook het geval bij het theebusje (fig. 1), waar een Chineesch model gevolgd is. Spoedig zag men van deze methode af; met

draaischijf en draaibank werden de hoofdvormen aangegeven en deze met Europeesche barokornamenten in den vorm van applieken versierd. De glorie van het roode en zwarte steengoed duurde niet lang; zoodra Böttger erin slaagde, werkelijk porselein te bakken, raakte het steengoed op den achtergrond en na zijn dood in 1719 werd het niet meer gemaakt.

Het porselein bakken vereischte, vooral ook door de hooge temperatuur, belangrijk meer moeite en kosten dan de steengoedfabricage. Zoo kwam het, dat de uitvinding van 1709 pas in 1713 productief gemaakt kon worden. In het begin werd als vuurharde grondstof klei van Colditz gebruikt met albast als vloeiing. Maar deze samenstelling was in het vuur te slap en eerst, toen in het Ertsgebergte kaolin gevonden was en deze met de Colditzsche klei vermengd kon worden, werd men het krimpen en uitzakken meester, ja, doordat Böttger geen kwarts gebruikte, werd het Meissensche porselein zelfs harder dan het Chineesche. De ovens waren nog steeds van bescheiden afmeting, zoodat alleen kleine stukken gebakken konden worden. Geldgebrek was de oorzaak, dat geen nieuwe modellen ontstonden; de vormen van het roode steengoed moesten ook voor het porcelein dienst doen. Deze vormen zijn nog maar zelden Chineesch en behoreen grootendeels tot de Europeesche barok: akanthusbladeren, palmetten, mascarons versierden ingedrukt of als applieken de gladgedraaide wanden. Onze flacon (fig. 2), gewoonlijk pelgrimsfleschje genoemd, omdat in de middeleeuwen pelgrims van het heilige land in fleschjes van dezen vorm gewijde olie plachten mee te brengen, geeft van dit eerste werk een karakteristiek voorbeeld. Het scherpkantige relief der steengoedvormen leende zich voor het porselein niet goed, doordat het glazuur de lijnen te veel vervaagde. Kleuren waren voor Böttger nog bijzaak, bijna al zijn porselein is wit of eigenlijk ivoorkleurig en de melkwitte tint van ons vaasje wijst reeds op de periode kort na Böttger's dood in 1719, toen de fabriek van Meissen onder de krachtig finantieele leiding eener staatscommissie haar eersten bloei tegemoet ging, maar vóór den tijd, toen de Weensche schilder Herold de technische veroveringen van Böttger met kleurige kunst kwam verrijken.

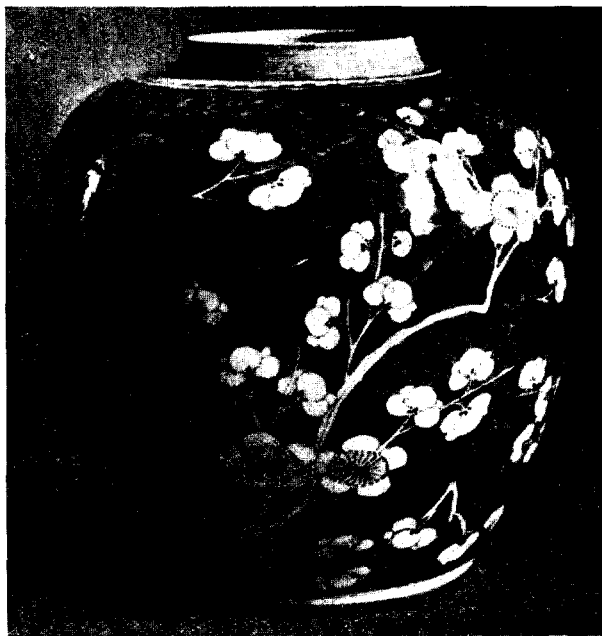

Fig. 3. — Chineesch porselein, Kang Hsi, 1662—1722.

Terwijl de aanwinsten voor het Duitsche porselein voornamelijk van technisch en historisch belang zijn, werd de collectie Chineesch porselein vermeerderd met eenige

stukken van groote artistieke waarde. In de eerste plaats moet het vorstelijk geschenk der vrienden van het Nederlandsch Museum genoemd worden. Het is een zoogenaamde »Hawthorn jar» (fig. 3) van een qualiteit, zooals die maar zelden wordt gevonden. Met de nuchtere versiering van blauw en wit op een simpel ronden pot is hier een kunstvorm bereikt van betooverende pracht. Op de diep glanzend blauwe ronding zijn frissche helderwitte bloesemtakken uitgespaard. Luchtig liggen de bloemen gestrooid over den levendig getinten, kunstig met barsten beschilderden, grond. Prunus is de voorjaarsbloem van het Chineesche jaar, de zomer brengt pioenen, lotos de herfst en de winter chrysanthen. Een van China's grootste feesten is de nieuwjaarsdag, die tusschen 21 Januari en 19 Februari valt en tevens gevierd wordt als het aanbreken van de lente. Tot de vaste

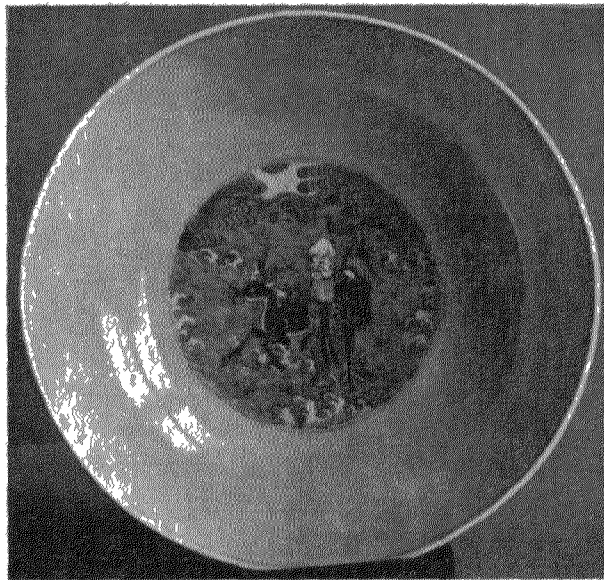

Fig. 4. -- Chineesch porselein, Kang Hsi, 1662—1722.

geschenken op dit feest behoorden porseleinen doozen en potten, gevuld met geurige thee en andere lekkernijen. De waarde, die aan de potten gehecht werd, was zoo groot, dat zij, na gebruik van den inhoud, aan den schenker werden teruggegeven. Tot zulk een geschenk behoorde deze »jar», waarop het wisselen der jaargetijden symbolisch is voorgesteld: de bloeiende prunus-takken liggen op het gebroken ijs, de lente lost den winter af. De techniek is die, waaraan in den grooten bloeitijd van het Chineesche porselein, de regeering van Kang Hsi (1662—1722), de voorkeur werd gegeven, blauw dat gelijktijdig met het glazuur in het groote vuur gebrand is.

Uit denzelfden tijd stamt ook een kom (fig. 4 en 5), die door aankoop voor het museum werd verworven. Zij draagt de merken van den keizer Ching Hwa (1465—1488), maar de uitvoering wijst op een latere periode. Het eenigszins blauw getinte porselein is onberispelijk van afwerking en de vlotte teekening in blauw en rood getuigt van meesterschap. In blauw zijn de figuren weergegeven te midden van roode golven, blauw zijn de wolken, de zon is rood. Beide kleuren zijn met het glazuur in het volle vuur gebakken. Daarom werd voor het rood koperoxyde gebruikt, een techniek, die in het begin der Ming dynastie in zwang was, daarna, wel tengevolge van de groote kans op mislukkingen, in onbruik geraakte en bij de opleving der porselein-industrie onder Kang Hsi weer opgenomen werd. Ook hier is het rood niet geheel onberispelijk geslaagd, wel is de kleur mooi warm van tint, maar op sommige plaatsen slaat zij in groen over (een bijzonderheid die door verzamelaars op

prijs gesteld wordt). De voorstelling van Shou Lao, den god, die lengte van dagen schenkt, met zijn acht onsterfelijken, was een geliefkoosd onderwerp in het eind van de zeventiende eeuw. Shou Lao was de geest van den grooten filosoof Lao-tse, die door zijn Tao-leer tot contemplatie opwekte, maar later als een soort alchemist gevierd werd, de ontdekker van het levenselixir. In het midden van de kom is de bejaarde heilige met het hooge voorhoofd afgebeeld (fig. 4). Rustig schrijdt hij over de golven der zee op weg naar de eilanden der gelukzaligheid. Een hert geleidt hem en in zijn linkerhand houdt hij een knoestigen staf, waaraan een fleschje gebonden is met het levenselixir. De roode golven zijn op eenvoudige wijze gestyleerd door achter elkaar geschoven groepen van concentrische segmentbogen, waartusschen het schuim met telkens drie sierlijke krullen opspringt. De wolken zijn tot dichte

Fig. 5 — Chineesch porselein, Kang Hsi, 1662—1722.

voluten saamgerold. Daarboven is nog even de roode zon zichtbaar. In groote tegenstelling tot den gelaten zelfbewusten filosoof, gedragen zich de opgewonden personages aan de buitenzijde van de kom (fig. 5). Het zijn de acht onsterfelijken, die met de alledaagsche wereld in onmiddellijk verkeer staan en met de geleerde godheid, die zij vereeren, slechts hun liefde voor het leven gemeen hebben. Luidruchtig varen zij op vreemde gedrochten over de onstuimige zee. Op de afbeelding ziet men Han Hsiang Tzu, den patroon der muzikanten, die al fluitend op den rug van een groote garnaal naar de landen der onsterfelijkheid gedragen wordt, terwijl Lan Tsai-ho, de patroon der tuinders, en de grimmige drakendooder Lu Tung-pin in vervoering naar hem luisteren. Niet alleen de virtuoze wijze, waarop de teekening dezer figuren is uitgevoerd, maar ook de fijngevoelig-

heid, waarmede van den vorm van het voorwerp is partij getrokken, om den indruk van de voorstelling te versterken, zonder dat deze haar decoratieve kracht verliest, geeft een denkbeeld van de hoogte, waarop de Chineesche porseleinkunst in dit vruchtbaar tijdperk stond.

Op geheel andere wijze kan dit ook uit een derde aanwinst blijken. Het is een klein huisaltaar (fig. 6), dat tot het drie kleurenwerk »san ts'ai'' behoort. Onder de

Fig. 6. -- Chineesch porselein, Kang Hsi, 1662--1722.

Ming dynastie werd reeds veel san ts'ai gebakken, maar de nabootsingen uit den Kang Hsi tijd zijn zorgvuldiger van uitvoering en in onderdeelen fijner. Het zijn meest kleine beeldjes van menschen en dieren, dikwijls met een entourage van rotsen, planten of schermen. Met de grootste zorg zijn de vormen gemodelleerd en door middel van een fijne griffel uitgewerkt. Sommige deelen werden wit gelaten, andere met groene, gele en paarse glazuren gekleurd. Ook werden geheel onverglaasde gedeelten na het branden met vermiljoen verlevendigd. In den oven plaatste men het, om de fijne details te sparen, niet in de grootste hitte (z.g. demi grand feu), waardoor het minder hard, glimmend en doorschijnend werd dan het gewone porselein. Het altaartje is gewijd aan Kwan Yin. De godin troont op een lotusbloem voor de steile rotsen van haar eiland Phu Tho, links en rechts staan twee van haar trouwste volgelingen en voor haar voeten golft de zee, waaruit de dankbare, visch geworden, koningszoon opspringt, wiens leven door haar gered werd. Merkwaardig is de opgewekte, bijna vroolijke stemming, die van

deze kleine groep uitgaat, merkwaardig vooral bij aanhangers van de strenge, onverbiddelijke leer van Boeddha. Het Boeddhisme kent geen genade en hier troont Kwan Yin, de »Wolk van Liefde'', die »nederziet op de gebeden'', zij glimlacht van goedertierenheid en houdt in de opgeheven linkerhand een takje gereed om straks uit de vaas, die voor haar is geplaatst, den »zoeten dauw van genade'' te sprenkelen. Maar Kwan Yin was ouder dan het Boeddhisme en al aanvaardden de mannen de strenge leer van gerechtigheid, voor de

vrouwen was een leven zonder vergeving te zwaar en zij bleven ook onder het Boeddhisme getrouw aan haar oude beschermster, die, uit liefde tot de menschheid, de hemelsche zaligheid verlaten had, op gevaar daarin niet weer te keeren, om in een moeizaam aardsch bestaan het vrouwelijk geslacht van zonden te bevrijden. Op het altaartje troont Kwan Yin in een gewaad van groen, geel en wit op een groote lotusbloem. Over het hoofd draagt zij een paarse huik en om den hals een parelsnoer. Dit werd haar gebracht door een vogel van reusachtige afmetingen, die aan het menschdom veel kwaad berokkende. Met haar waaier joeg zij hem in zee, zoo ver tot hij zich uitgeput op een eiland liet vangen, zijn leven beterde en haar dienaar werd. Nu zit hij rustig links boven op de rots en wacht op haar bevelen. De groote gele visch, die aan den voet der rots tusschen de groene golven spartelt, is de zoon van den drakenkoning der zeeën. Toen hij eens in deze gedaante de zee overstak, werd hij door visschers in een net gevangen en ter markt gebracht, Kwan Yin bevrijdde hem, waarop zijn dochtertje Yu Mu, het edelsteenen meisje, haar uit dankbaarheid een groote lichtende parel bracht. Op het altaartje staat zij links op een kleinere lotusbloem en houdt de parel voorzichtig op een groen doekje voor zich uit. Tegenover haar staat in vereerende houding Hwan Sjen Tsai, »die bidt om deugd en talent''. Eens was hij een booze demon, een vuurduivel, maar door de verzoenende macht van Kwan Yin werd hij in een onschuldig zacht jongetje veranderd, dat haar vereerend volgt. De witte kleederen van het meisje en den jongen dragen in de plooiën nog sporen van vermiljoen. De plastisch gestyleerde golven zijn doorschijnend groen in tegenstelling tot den gelen visch. Tegen de paarse rotsen teekent zich groen bamboe af. Ook deze rotsen zijn gestyleerd en ondersteunen in haar luchtigen opbouw de figuren, die binnen dezen wand een intieme gesloten eenheid vormen. De verhoudingen zijn zoo zorgvuldig gekozen, de afmetingen zoo zuiver, de figuren zoo juist en harmonisch geplaatst, dat zelfs bij dezen nietigen maatstaf een rust en stemming verkregen wordt, die aan dit kleine kunstwerk een blijde wijding geven.

Fig. 7. — Chineesch porselein, Wan Li, 1573—1619.

Uit het Wan-Li-tijdperk (1573—1619) werd een vaas aangekocht (fig. 7). Het is

een krachtig voorbeeld uit den tijd, toen de vormen meestal nog aan brons ontleend werden. Groote afmetingen veroorzaakten toen bij het bakken nog veel moeite, daarom werd de vaas na het schilderen in drie stukken gesneden, die, afzonderlijk in den oven geplaatst, na het bakken weer vereenigd werden; de naden zijn met groene meanderranden afgedekt. De hals, die niettegenstaande dezen voorzorgsmaatregel toch nog eenigszins gebogen is, eindigt in een lotusbloem (wat aanleiding geeft te vermoeden, dat deze vaas voor export naar Perzië bedoeld was, waar dergelijke vormen voorkomen). Over de geheele oppervlakte is onder het glazuur in licht- en donkerblauw een levendige versiering

Fig. 8. — Perzisch aardewerk. Einde der 16de eeuw.

aangebracht van planten en vogels, waartusschen een breede band van vlechtwerk met rozetvormige vignetten, die met ruikers zijn gevuld. Met dennen, bamboe en pruimeboomen is de buik beschilderd, dat zijn de drie »wintervrienden», die als symbool voor een lang leven gelden. De blauwe schildering dekt de oppervlakte geheel, maar toch is na het branden in den heeten oven nog een aanvullende versiering in groen, koraalrood en geel aangebracht. De moffelkleuren namen in de Wan-Li-periode sterk toe en deze vaas kan als een voorlooper van de »famille verte» beschouwd worden, waarbij alle kleuren op het glazuur gemoffeld werden.

Ten slotte zij nog een bruikleen vermeld, waardoor de collectie Perzisch lusterwerk met een belangrijk stuk vermeerderd werd (fig. 8). Het is een kan van edelen vorm en zuivere

October 1920.

FERRAND HUDIG.

KORTE BERICHTEN.

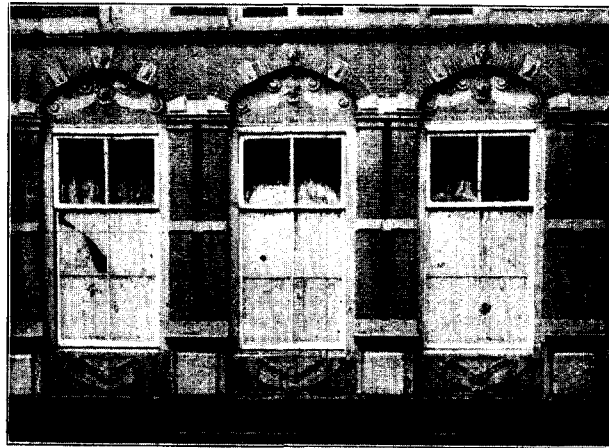
Brielle. — Ten gevolge van de gedeeltelijke opheffing der vesting worden plannen gesmeed om tot ontmanteling over te gaan. Het is te wenschen, dat dit mooie oude stadje hiervoor gespaard blijve.

Egmond. — Door Dr. J. H. Holwerda werd in de pers een voorloopig overzicht gegeven van zijne opgravingen op het terrein der oude abdij. Hij meent daarbij het Albertus putje teruggevonden te hebben te midden van de fundeering van de aan dien heilige gewijde kerk, welke dan 25 M. lang zoude geweest zijn, dus een voor den stichtingstijd zeker belangrijk gebouw. Volgens Dr. Holwerda was dit waarschijnlijk een houten kerkje op steenen fundeering.

In de omgeving meent hij de gracht teruggevonden te hebben van een Frankisch kerkfort, waarvan deze kerk het middelpunt zoude gevormd hebben. De beteekenis van de schenking dezer kerk door den Frankischen koning aan zijn »getrouwe, genaamd Dirk'', in 922 zoude hierdoor eene bijzondere beteekenis krijgen. Een juist oordeel over de resultaten van deze ontgraving zal men zich eerst kunnen vormen, als de uitvoerige behandeling in de Oudheidk. mededeelingen van 's Rijks Museum van Oudheden is verschenen.

Gevel Wagenstraat 39 te 's-Gravenhage. — In den loop van October is te 's-Gravenhage een der laatste overblijfselen van vroeg-17de eeuwse architectuur, waarop deze gemeente nog kan bogen, afgebroken.

Het is het gevelfragment Wagenstraat 39. De benedenverdieping was reeds sedert geruimen tijd gemoderniseerd door het aanbrengen van een winkelpui; ook de bovenverdieping was gewijzigd. Wat er uit de 17de eeuw over was, beperkte zich tot de eerste verdieping: drie door Tudorbogen gedekte vensters, gevat tusschen vier paar gekoppelde pilasters, waarvan elk paar een gemeenschappelijk voetstuk, een dito deklijst en een met kussens versierden band ter halver hoogte had. De hori-

zontale lijst onder de voetstukken was, ingevolge een wijziging der vensterramen, grootendeels weggehakt. Deze zelfde wijziging had ook de verminking van de onder de vensterdorpels aangebrachte schilden met festoen-versiering veroorzaakt.

De ontlastingsbogen waren getooid met engelkopjes en diamantkoppen, en de tympanen eronder met maskers, gevat tusschen voluutvormen, zooals Hendrik de Keyser ze menigmaal toepaste. Enkele bouwdeelen zijn naar het Gemeentemuseum overgebracht.

E. J. HASLINGHUIS.

Kootwijk. — Den 18^{en} October j.l. werd de Ned. Hervormde kerk te Kootwijk (gem. Barneveld) door brand vernield.

Het gebouwtje, dat heel schilderachtig gelegen was te midden van eenig hoog geboomte, waarmede het een aardige groep in het Veluwsche landschap vormde, bestond uit een gepleisterd schip met driezijdige sluiting en eenen, eveneens baksteen, toren met eene spits, die ongeveer een eeuw geleden ingekort was. Tegen den toren staat aan de noordzijde een veelhoekige traptoren met gemetselde spits.

Het meubilair der kerk was van weinig belang. De preekstoel (uit de 18de eeuw) was zeer eenvoudig, zoo ook de torenklok (uit het begin der 19de eeuw).

De toren is eenige jaren geleden hersteld. Voor de restauratie van het kerkship, dat bij de Gereformeerde gemeente in gebruik is, werden juist plannen overwogen.

E. J. H.

Volgens bericht van den heer F. A. Hoefer in de »N. Rt. Ct.» van 10 Nov. zijn alleen de preekstoel en het orgel beschadigd, doch bleef het kerkgebouw »ongedeerd».

RED.

Lichtenvoorde. — De kapel te Vragender, die door de troepen van prins Maurits verwoest werd bij de verovering van Lichtenvoorde, en sedert als bouwval bleef liggen, wordt door de tegenwoordige eigenaresse, de Ned. Herv. gemeente te Lichtenvoorde, te koop geboden. Van katholieke zijde wordt getracht de kapel te behouden. Deze is niet vermeld in de Voorloopige lijst van Gelderland en waarschijnlijk niet van bouwkundig belang.

Bouwwereld, 15 Sept. 1920.

Muntvondst te Linschoten. — In het voorjaar werden in lossen grond, in hoofdzaak gegraven uit een kelder van de hofstede Zorgwijk bij Linschoten een zevental gouden en eenige zeer versleten zilveren munten gevonden, alle geslagen vóór het eind der 16de eeuw. De goudvondst bestond uit: 1 nobel van Engeland onder koning Hendrik VI (1422—1461), 3 rozenobels van Engeland onder koning Eduard IV (1461—1483), 1/2 rozenobel van denzelfde, geslagen te York, benevens 1 enkele en 1 dubbele scudo d'oro van Spanje

onder Filips II (1556–1598). Behalve 1 daalder van Tirol onder aartshertog Ferdinand (1556–1564), waren de zilverstukken alle van Filips II van Spanje, n.l. 1 vierreaal- en 1 achtreaalstuk zonder jaartal, 1 tweereaal van 1589 en 1 vierreaal van 1595, verder van Gelre 1 halve Filipsdaalder van 1562, van Brabant (gesl. te Antwerpen) 1 dito van 1564 en van Utrecht 1 vijfde Filipsdaalder van 1571. De vondst is in handen van den eigenaar gebleven.

W. G. FEITH.

Maastricht. — Door den Heer J. Nuyts wordt in de »Limburger Koerier» van 14 Sept. het plan geopperd om de steenen kruisramen in het stadhuis, die in 1839 zijn uitgebroken, weder aan te brengen.

Monnikendam. — Naast een apotheek, in het Noord-einde van Monnikendam, staat een pakhuis met fraaien ouden gevel, die dringend herstel vorderde. Dank zij de medewerking van Dr. van Dijk, bewoner van het huis, waarin de apotheek gevestigd is, behoeft de schoone pui, die van 1610 dagteekent, niet in sloopershanden te vallen. Het voornemen bestaat, haar in zóóverre te herstellen, dat het geheel in stand blijft.

Een belangstellend landgenoot heeft voor dit doel een bedrag ter hand gesteld. Doen zich geen moeilijkheden voor, dan zullen de pogingen tot behoud met succes bekroond worden.

N. R. C. 11 Oct. 1920.

Oudshoorn. — Op het terrein van den heer A. Pannevis is een steen gevonden met goed gesneden wapen van Rijnland, uit de 1ste helft der 17de eeuw, waarschijnlijk afkomstig van eene brug in de omgeving. De steen is door den heer Pannevis afgestaan aan het Museum de Lakenhal te Leiden.

Ransdorp. — Door den Minister van O. K. en W. is eene Rijkssubsidie toegezegd van 20.000 gulden voor de restauratie van het bekende oude raadhuis, nadat door het Gemeentebestuur den 23sten Juni hiervoor reeds f45.000 was toegestaan. De voor den kerktoren aangevraagde subsidie is niet verleend.

Rijswijk. — Voor de restauratie der Ned. Herv. Kerk verleende de Gemeenteraad eene subsidie van f5000 onder voorwaarde van subsidies van Rijk en Provincie. Door het Rijk is hiervoor reeds een post op de begroting voor 1921 uitgetrokken.

Uithuizen. — Door de kinderen van wijlen Jhr. Mr. J. F. Lewe van Nyenstein en Jhr. E. A. Alberda van Menkema is de Menkemaborgh aan het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen ten geschenke gegeven. Het bestuur heeft zich hiertegenover verbonden om den Borgh met omgeving te onderhouden.

Veere. — Volgens berichten in de pers wordt door het departement van Marine geen prijs meer gesteld op het vliegekamp te Veere, waartegen door vele oudheidkundigen ernstig bezwaar was gemaakt wegens de ontsiering van de omgeving en het gevaar voor

luchtaanvallen op de stad in oorlogstijd. Een prachtige gelegenheid dus om Veere er van te bevrijden! Nu komt echter het bericht, dat de Ned. Vliegtuigenfabriek Fokker pogingen doet om de beschikking over dit terrein te verkrijgen als burger-vliegekamp.

Vlagtwedde. — Onder leiding van Dr. A. E. van Giffen is men begonnen met eene systematische ontgraving van het urnenveld op de hoeve de Pottenborg, naar aanleiding van de berichten over vondsten in 1820 vermeld in Van Westendorp's »Antiquiteiten». De »N. Rott. Ct.» van 9 October Av.bl. C. bevat een voorloopig bericht over de resultaten der opgraving.

Wanneperveen. — In het wetsontwerp tot verhooging van hoofdstuk Va der Staatsbegroting voor 1921 is een bedrag uitgetrokken voor aankoop van het Schulenhuis.

Zeeland. — Door de Staten van Zeeland is afwijzend geadviseerd op de aanvragen om subsidie voor de restauratie van den toren te Kapelle en van de kerk en den toren te Nisse, respectievelijk f 10.000, f 5275 en f 5000. Hierbij wordt gewezen op den slechten toestand der geldmiddelen en de verschillende monumenten in de provincie, die ook voor steun in aanmerking zouden komen (Goes, Gapinge, Kloosterzande).

In Duitschland, waar de toestand heel wat nijpender is, worden reeds weder verschillende restauratieplannen ter hand genomen, doch in Zeeland, waar de landbouwers zulke goede zaken gemaakt hebben in de crisisjaren, houdt men zijn hand op den zak en laat men de monumenten vervallen of stelt het onderhoud uit tot de restauratie door het verder verval veel kostbaarder wordt. Een klein land kan ook klein zijn in groote zaken.

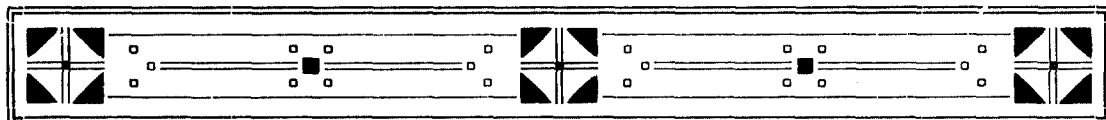
's-Gravenhage. — Den 30sten October ll. is te 's-Gravenhage het Museum van reproducties van beeldwerken in de Academie van beeldende kunsten geopend, in hoofdzaak bijeengebracht door den heer C. W. Lunsingh Scheurleer.

Vlaardingen. — Te Vlaardingen is 21 Oct. ll. de Oudheidkamer en het visscherijmuseum in de Lijnstraat No. 2 geopend. De verzameling is geordend door den heer M. C. Segal Jr., archivaris aldaar.

Voorloopig is het museum op elken Woensdag en Zaterdag van 2 tot 4 uur te bezichtigen.

Door de Ver. Hendrik de Keyser zijn aangekocht de perceelen de Globe te Middelburg en een houten huis aan de Westerhaven te Enkhuizen.

In het Gildeboek van November l.l. zijn 3 afbeeldingen opgenomen van de vondst te Halsteren en van een verguld zilveren monstrans en 3 beelden (1500—1525) in de kerk te Nunhem (Limburg). Twee aanwinsten van het Aartsbisschoppelijk museum, Maria-beelden midden XVI^{de} eeuw, worden vermeld en afgebeeld.

TEGELTABLEAUX UIT HET MIDDEN DER XVII^{DE} EEUW.

Onder het Nederlandsche aardewerk worden betrekkelijk weinig gedateerde tegeltableaux aangetroffen. Door het gemis van dergelijke stukken is het in vele gevallen nog niet mogelijk geweest om van de beste producten, ja zelfs van de meesterwerken onzer ceramiëkkunst, als b.v. de twee polychrome tableaux in het Stedelijk Museum te Rotterdam, den tijd van vervaardiging vast te stellen.

Het komt mij voor, dat elk gegeven, dat er toe kan meewerken op dit gebied meer licht te verspreiden voor de kennis onzer ceramiëk haar belang heeft, en daarom vermeld verdient te worden.

Het is dan ook om deze reden, dat ik met enkele woorden de aandacht wensch te vestigen op het fraaie tegeltableau van 1647 (afb. 1) uit de Collectie Evenepoel in het Musée du Cinquante-naire te Brussel, dat bovendien gesigneerd is en de initialen vertoont, welke als CIV of CVI gelezen kunnen worden.

De afbeelding onthefte mij er van eene beschrijving van het kunstwerk te geven. De kleuren, waarmede de vaas, bloemen en vogels zijn geschilderd, zijn blauw, paars, groen, bruin en geel, de bekende kleuren van het groote vuur. Rood, dat men eerst later in staat was te maken, komt hier dus nog niet op voor. Opmerkelijk is hoe in dit bloemstuk de middenas, door de streng gestyleerde keizerskroon, geaccentueerd wordt. En zeker geestig is de teekening van het vogeltje, dat met uitgespreide vleugels, als het ware met zegenend gebaar, de compositie bekroont en tevens afsluit, daar het de twee hoekvullingen verbindt. Het bloemstuk wordt omgeven door twee in gele kleur geschilderde banden, waaruit wingerdranken, waarop tal van vogels zijn neergestreken, ontspruiten.

De behoefte om bloemstukken te omlijsten treft men in de eerste helft der 17de eeuw ook op schilderijen aan. Hier zien wij, dat de ruikers veelal in nissen geplaatst worden; als b.v. het bloemstuk van A. Bosschaert in het Mauritshuis te 's Gravenhage en van Roelant Savery in het Museum te Utrecht. Op tegeltableaux blijven de randversieringen echter veel langer, nog tot diep in de 18de eeuw in zwang.

De beschouwing van het Brusselsche tableau brengt ons al dadelijk het schitterende kunstwerk in het Museum te Rotterdam (afb. 2) in herinnering, terwijl eene aandachtige vergelijking van glazuur en kleuren der twee stukken eene sterke verwantschap nauwelijks kan doen betwijfelen. Ontegenzeggelijk is het Rotterdamsche tableau veel fraaiër van conceptie; in de eerste plaats al om de verhouding van den bloemruiker tot de vaas; bovendien is de schildering breeder en forscher van toets en knapper van techniek. Niettemin zijn er in

de behandeling van de bloemen als b.v. de lilies, waarvan de bladeren op dezelfde wijze zijn omgebogen en omgekruld, voorts in de tekening van de tulpen en diverse andere bloemen en ten slotte in de vogels zooveel punten van overeenkomst op te merken, dat ik niet aarzel, dit stuk in de veertiger jaren of omstreeks het midden der 17de eeuw te dateeren. Te meer word ik in deze meening versterkt, daar eene nauwkeurige vergelijking met de fragmenten van het papegaaien-tableau in het Museum van Meerten te Delft ¹⁾, dat ook in dezen tijd moet ontstaan zijn, heeft aangetoond, dat de materie, de glazuur, de craqueluren enz. zoo geheel met elkaar overeenkomen, dat men geneigd is, dit kunstwerk en de Rotterdamsche vaas aan dezelfde fabriek toe te schrijven.

Afb. 1. — Tegeltabelau van 1647 in het Musée du Cinquantenaire te Brussel ¹⁾.

Gaan wij thans na, welke groote tableaux ons nog uit dezen tijd bekend zijn, zoo zij gewezen op de kunstwerken, in ons vorig artikel ²⁾ vermeld, nl. op het groote paarse tableau uit 1640 in de Collectie Vis te Amsterdam, voorts op het naaktfiguur en eenige fragmenten in het Museum van Meerten te Delft, terwijl in het Museum te Rotterdam zich nog een fraai tableau in blauw uit 1640 bevindt, waarop Julius Caesar te paard wordt voorgesteld. Ook de schitterende schoorsteenstukken met de allegorische voorstellingen van »Het vuur» en »Het water» ³⁾ in de Collectie van Jonkvrouwe A. de Stuers te 's-Gravenhage moeten hiernevens vermeld worden. Het blijkt, dat de jaren omstreeks het midden der 17de eeuw ook voor dit genre van onze ceramiekkunst een tijd van grooten bloei zijn geweest. Moge later het palet rijker worden, door de toepassing van het rood, het zijn thans de breede, frisch behandelde teekeningen, in schitterende kleuren uitgevoerd, die onze belangstelling wekken en ons groote bewondering afdwingen voor den fijnen smaak en groote kunstvaardigheid der eenvoudige teekenaars en schilders onzer oude aardewerkfabrieken.

In verband met bovengenoemde tableaux meen ik ten slotte de veronderstelling te mogen uitspreken, dat ook

1) Zie afbeelding in Bulletin van den Nederl. Oudheidkundigen Bond 1920, p. 197.

2) Bulletin v. d. Ned. Oudh. Bond 1920, p. 196.

3) Vriendelijke mededeeling van Mr. Dr. J. C. Overvoorde. Zie afbeelding in Havard: La Céramique Hollandaise, 1909: deel I. Plaat II.

4) De tegels n°. 6 van bovenaf gerekend, aan de uiterste linker- en rechterzijde zijn verkeerd geplaatst; zij behooren omgekeerd en met elkaar verwisseld te worden; bovendien moeten de linker en rechter tegels aan de onderzijde van het tableau zoo gedraaid worden, dat de donkere vlakken bovenaan komen te liggen.

het beroemde kunstwerk: »In duysent vreesen'' in het Stedelijk Museum te Rotterdam ¹⁾ in dezen tijd moet zijn vervaardigd.

De heer A. Hoyneck van Papendrecht heeft voor zijn uitgebreid werk over: »De Rotterdamsche plateel- en tegelbakkers'', een nauwkeurig onderzoek ingesteld en tal van bijzonderheden over het huis, in welks gevel het tableau prijkte tot het in 1895 gesloopt werd, en over de verschillende eigenaars en bewoners van dit perceel kunnen publiceeren. Gegevens over den tijd der vervaardiging of bijzonderheden over de plaatsing van het tableau in den gevel, zijn hem echter helaas niet in handen gekomen.

Hoewel de heer Hoyneck van Papendrecht in zijn wijze van beschouwing het zeer aannemelijk tracht te maken, dat het tableau omstreeks 1594 ontstaan moet zijn, zoo blijft er alleszins reden tot twijfel over, om deze zienswijze voetstoots te aanvaarden, daar het van algemeene bekendheid is, dat de plateelschilders voor hunne ontwerpen, dikwijls gebruik maakten van oude prenten, die veelal uit vroeger tijden dateeren. Indien dit, zooals ik veronderstel, ook hier het geval is geweest, zoo kunnen de verschillende details als b.v. van de costumes, de bewapening enz. ons voor de dateering in het geheel geen steun bieden. — Ons rest dus alleen de aard der materie, de glazuur en het palet der kleuren te bestudeeren.

Deze beschouwing wijst duidelijk op de overeenkomst met de reeds genoemde tableaux, vooral met de stukken uit de Collectie de Stuers, en toont ons, dat het kunstwerk, en wat qualiteit en wat verzorgdheid van tekening en uitvoering betreft, een stuk is van den allereersten rang. Zoolang er nu geen bewijzen voor het tegendeel zijn aan te voeren, komt het ons voor, dat er geen bezwaar kan bestaan om dit beroemde tableau een tiental jaren vóór of in het midden der 17de eeuw te plaatsen, daar het als specimen zoo wonder wel past bij de schitterende kunstwerken uit de groote bloeiperiode onzer tegelindustrie.

IDA C. E. PEELEN.

Afb. 2. — Tegeltableau in het Museum van Oudheden te Rotterdam ²⁾.

1) Zie afbeelding in Havard: deel I Plaat I.

2) Aan de bovenzijde, links, zijn eenige tegels gerestaureerd. Dit tableau is zeven tegels hoog, dus in werkelijkheid iets grooter dan de helft van het Brusselsche tableau.

NOORD-NEDERLANDSCHE MINIATUREN.

II. HANDSCHRIFTEN UIT HOORN ¹⁾.

I.

De Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage heeft in het jaar 1919 een Nederlandsch getijdenboekje aangekocht, dat in het midden der 15de eeuw te Hoorn moet zijn ontstaan. Een beschrijving van dit boekje vindt men reeds in het Verslag der Bibliotheek, maar Noord-Nederlandsche handschriften, waarvan men de herkomst met voldoende zekerheid kan vaststellen, zijn zoo zeldzaam, dat het wel de moeite waard is om er nog eens eenige aandacht aan te wijden, ook al is het op zich zelf niet van buitengewoon belang.

Het boekje bevat 173 bladen perkament, groot 160×108 millimeter, met een voor 18 regels tekst omljnde ruimte van 82×56 millimeter. Het bestaat uit katernen van meestal acht bladen, met verwijzingen aan het slot, terwijl men soms nog bespeurt, hoe de bladen met een letter en een cijfer waren gemerkt.

Een groote gekleurde letter op gouden grond en randversiering, bestaande uit gekleurde bladeren, staat op fol. 13. Deze bladzijde vindt men op onze eerste Afbeelding. Bovendien zijn er gekleurde letters, met penteekening versierd, op fol. 54, 79, 86, 113 en 134, aan het begin der verschillende onderdeelen. In den tekst staan tal van gekleurde initialen.

Het handschrift is gebonden in een gelijktijdigen band van donkerbruin leder over eikenhout met een stempel (groot 92×65 millimeter) op elk plat. Op dit stempel is het Lam met de Kruisvaan afgebeeld in een ovale lijst met de inscriptie: »*Siet dat Lam Goedes, dat boert die sonden d. verlt*»; in de hoeken staan de vier symbolen der Evangelisten.

Zoals wij reeds opmerkten, bevat het handschrift een Nederlandsch getijdenboek. Het heeft den volgende inhoud:

- Fol. 2—12. — Kalender.
- Fol. 13—53v. — Die Onse Lieve Vrouwe ghetijden.
- Fol. 54—79. — Die langhe heilighe cruus ghetijden.
- Fol. 79—85v. — Die seven corte cruus ghetijden.
- Fol. 86—112v. — Die ewighe wijsheit ghetijden.
- Fol. 113—133v. — Die seven psalmen in duysche mitten letanien.
- Fol. 134—170v. — Die vigelie van IX lessen.

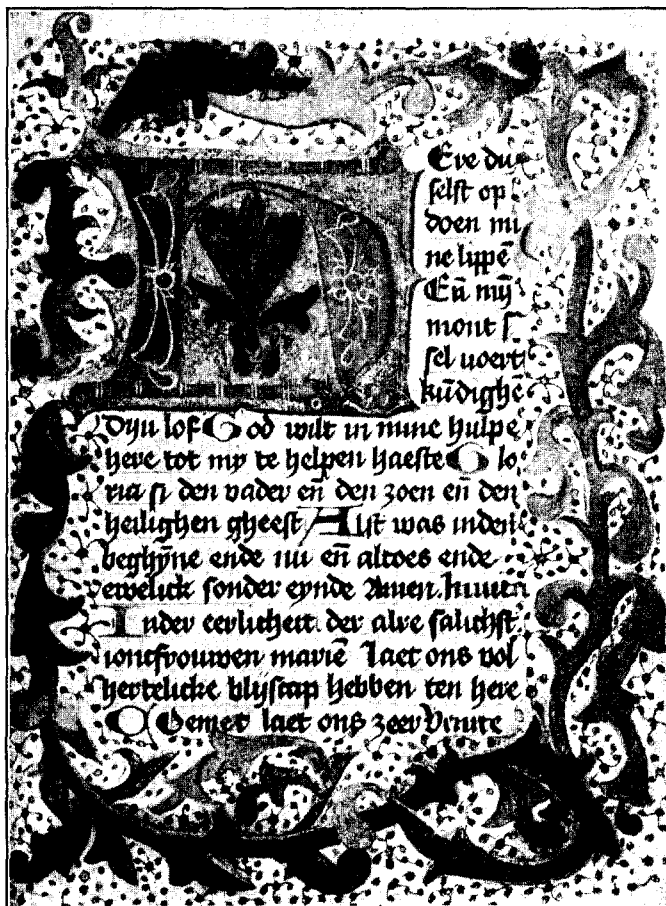
Noch de inhoud, noch de taal, die mijn collega Dr. C. H. Ebbinge Wubben heeft onderzocht, geeft aanleiding tot bijzondere opmerkingen. De Kalender evenwel verschaft ons eenige belangrijke gegevens. In de eerste plaats merken wij op, dat het een kalender

1) N°. 1 van deze onderzoekingen, over handschriften van den Bijbel te Amsterdam en Middelburg, is verschenen in dit Bulletin N. S. X (1917), blz. 260—275.

is van het Bisdom Utrecht. Steeds zijn namelijk in de Utrechtsche kalenders, behalve de namen der feesten van Christus, Maria, de Engelen, de Apostelen, de Evangelisten en van eenige algemeen vereerde heiligen, ook nog de namen van een aantal andere heiligen met roode letters geschreven, om daarmede te kennen te geven, dat het geboden feestdagen zijn. Deze heiligen zijn de volgenden: Poncianus (14 Januari), Pancratius (12 Mei), Servatius (13 Mei), Bonifacius (5 Juni), Odulphus (12 Juni), Lebuinus (25 Juni), Lambertus (17 September), Mauritius (22 September), Remigius en Bavo (1 October), Victor en Gereon, (10 October), Lebuinus (12 November). Bovendien zijn de feestdagen van Willibrordus en Maarten en dikwijls ook van andere heiligen met rood aangeteekend ¹⁾.

De zoeven opgenoemde namen vindt men allen in den kalender van het handschrift, dat wij thans beschrijven, met roode letters geschreven. Maar bovendien staat bij 8 Augustus in roode letters: *Cyriacus patroen van Hoirner kerc*" en verder een groot aantal namen van vrouwelijke heiligen: Agniete (21 Januari), Agatha (5 Februari), Ghertruut (17 Februari), Margariete (13 Juli), Elfdusent maechden (21 October), Cecilia (22 November), Katherina (25 November), Barbara (4 December), Lucia (13 December).

De eerste parochiekerk te Hoorn, gesticht in 1323, was inderdaad aan den Heilige Cyriacus toegewijd. Met zekerheid mogen wij dus vaststellen, dat het handschrift te Hoorn is ontstaan, en naar alle waarschijnlijkheid, in een der vrouwenkloosters aldaar. Want al zijn er onder de zoeven opgesomde vrouwelijke heiligen wel enkelen, die algemeen worden vereerd, zoo groot is haar aantal in de kalenders

Afb. 1. — Hs. Kon. Bibl. 74 H 45, fol. 15.

1) Zie: Grotefend, *Zeitrechnung* II, 1, blz. 192 e. v.; B. Kruitwagen, *Catalogus van de handschr. van het Bissch. Mus. te Haarlem* (1913), blz. 5 e. v.

toch gewoonlijk niet. Te Hoorn is in 1385 het Klooster der Heilige Agnes gesticht voor vrouwen onder de derde regel van den Heilige Frans. Dit klooster liet in het begin der 15de eeuw eenige nieuwe gestichten ontstaan: in 1400 het klooster der Heilige Catharina, in 1402 het klooster der Heilige Caecilia, in 1404 het klooster der Heilige Geertruida, in 1408 het Maria-Convent ¹⁾. In een van deze kloosters zal ons getijdenboek zijn geschreven.

Ook voor het bepalen van den tijd van het handschrift vinden wij in den kalender een gegeven. Wij lezen immers aan het slot op fol. 12: »*Int iaer Ons Heren MCCCC ende LXXIII starf mijn salighe moder*». Deze inscriptie is blijkbaar in het boekje geschreven eenigen tijd, nadat het was voltooid, maar het is dus in elk geval vóór 1473 ontstaan.

In het handschrift vinden wij nog enkele namen van vroegere bezitters, op fol. 170v., met een hand der 15de eeuw: »*Liber meylandis filie Jacobi die Wael*»; op het schutblad voorin: »*Mylant Jacop die Wael*», en met een hand van omstreeks 1500: »*Item dit boec hoer toe Griet Jacop dochter Fraes Verdel wijf*». Voorin is geplakt het ex-libris der Bibliotheek van »George Dunn of Woolley Hall near Maidenhead». Verder is over de lotgevallen van het handschrift niets bekend.

II.

Naast het Getijdenboek der Koninklijke Bibliotheek kunnen wij nu reeds dadelijk een tweede handschrift plaatsen, dat eveneens uit Hoorn afkomstig is, en zich thans in het West-Friesch Museum aldaar bevindt ²⁾. Het bevat 246 bladen perkament en een schutblad voor- en achterin, groot 112 × 67 millimeter. Voor den tekst is een ruimte omljnd van 67 × 43 millimeter. Tot fol. 55 zijn op elke bladzijde steeds 20 regels, van fol. 56 af evenwel slechts 18 regels. Blijkbaar vond de schrijver de ruimte voor zijn letters te nauw en heeft daarom het aantal regels verminderd. De lijnen, die de ruimte voor den tekst omsluiten, zijn, evenals de tweede en de voorlaatste lijn, doorgetrokken over de geheele lengte der bladzijde. Het handschrift bestaat uit katernen van meestal acht bladen ³⁾. Oorspronkelijk hadden de katernen ook verwijzingen; thans zijn deze bijna geheel weggesneden.

Het schrift is in het begin van het handschrift zeer klein en zorgvuldig ⁴⁾. Later is het minder fraai. Maar er is geen reden om aan te nemen, dat het dan van een anderen schrijver zou zijn. — Gekleurde letters, versierd met penteekening, zijn te vinden aan

1) Van Heussen en Van Rijn, Oudheden en gestichten van Kennemerland (1725), blz. 237–238; R. C. H. Römer, Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in Holland en Zeeland, Werken der Mpij voor Ned. Letterkunde N. R. VIII (1854), I, blz. 222 en 549; — verg. D. Velius, Chronijk van Hoorn.

2) De Secretaris der Commissie van toezicht op het Museum te Hoorn, de Heer A. Brouwer, heeft mijn aandacht op dit handschrift gevestigd. Door zijn vriendelijke bemiddeling was ik in staat beide handschriften naast elkander op de Koninklijke Bibliotheek te onderzoeken.

3) Voor in het handschrift is een katern van vier bladen, gevolgd door twee katernen van zes bladen voor den kalender.

4) Niet beschreven zijn: fol. 1, 1v., 3v., 207v.

het begin van elk onderdeel. In den tekst staan veel gekleurde letters in rood en blauw. Fol. 110 v. en 111 vindt men op onze tweede Afbeelding.

De band is nog de oorspronkelijke van bruin leder over eikenhout, met hetzelfde groote stempel op elk plat als bij het vorige handschrift. Het stempel is evenwel slechts gedeeltelijk afgedrukt. Op de hoeken staat telkens een klein stempel, met het monogram van Christus of Maria, en tegen het midden der zijkanten een klein stempel met een lelie.

Het handschrift bevat een Nederlandsch getijdenboek met den volgende inhoud:

- Fol. 2—3. — Tabel voor het vinden van de Zondagsletter.
- Fol. 4—15v. — Kalender van het Bisdóm Utrecht.
- Fol. 16—53v. — Onzer Vrouwen ghetide.
- Fol. 54—79v. — Die ghetide van der ewigher wijsheit.
- Fol. 80—110. — Die heilighe gheest ghetide.
- Fol. 110v.—138. — Die langhe cruus ghetide.
- Fol. 138v.—149. — Die seven salm.
- Fol. 149—160. — Die letanien.
- Fol. 161—206. — Die vigilie in duitsche (met 9 lessen).
- Fol. 206—207. — Een ghebet van Onser Liever Vrouwen Marien. [Inc.:] O sterre, een licht der daghen, wes ghegroet.
- Fol. 208—216. — Als men ten heilighen sacrament gaen sal. [Inc.:] O overste priester ende ghewaer biscop.
- Fol. 216—264v. — Die hondert artikulen. [Inc.:] Soe wie begheert te ghedencken der minnentliker martelien.

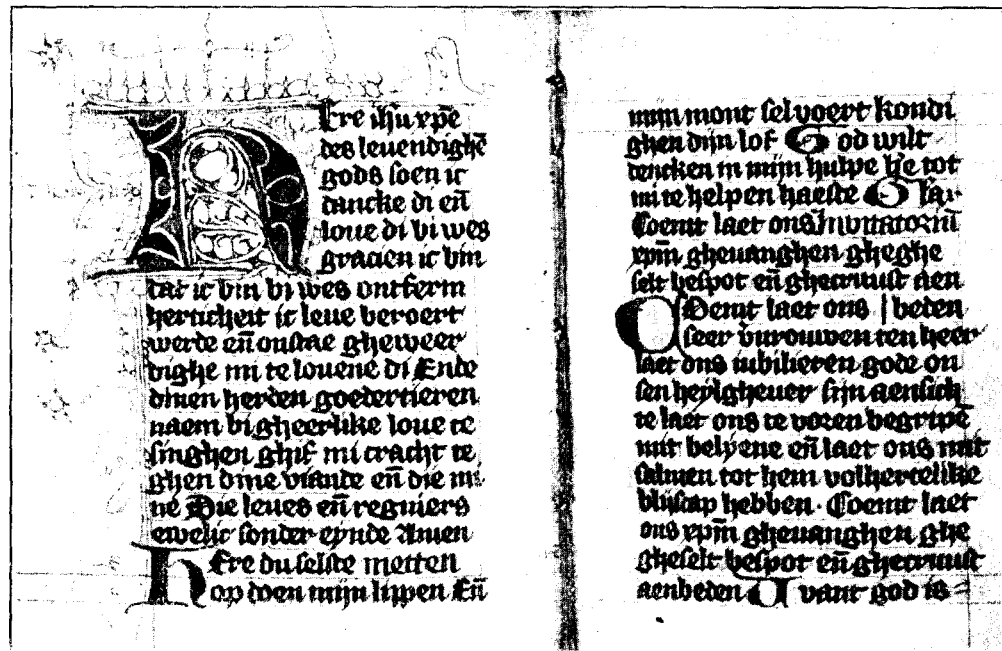
In den kalender vindt men alle heiligen terug, die wij opsomden uit den kalender van het zoeven beschreven handschrift der Koninklijke Bibliotheek. Alleen staat in zwarte letters op 8 Augustus: »*Ciriacus ende sijn ghesellen*», terwijl men bij 8 Maart leest, maar ditmaal in roode letters: »*Ciriacus martelaer ende patroen*»¹⁾. Dit handschrift is dus zonder twijfel te Hoorn vervaardigd en daar werd het ook oorspronkelijk bewaard in het Klooster der Heilige Catharina. Aan het slot immers, op fol. 246v., leest men aan den voet der bladzijde, geschreven met een hand uit het begin der 16de eeuw: »*Item dit boek bewaert Katrijn Taems, onse proevessijde suster, wonende tot Horen in Sante Katrijnen conweent.*» Daarboven staat een inscriptie uit de 15de eeuw, die wellicht nog met het handschrift gelijktijdig is. Wel is die inscriptie geradeerd, maar men kan toch nog met zekerheid lezen de woorden *Katrinen* en *Hoern*. Wellicht was daar geschreven: »*Dit boeck hoert aen lieven Katrinen convent in Hoern.*»

Men mag evenwel uit deze aantekeningen nog niet direct besluiten, dat het hand-

1) In het handschrift der Koninklijke Bibliotheek vindt men op dien dag, zooals gewoonlijk, S. Heribertus. Maar in andere kalenders komt toch ook op 16 Maart de H. Cyriacus voor, altijd evenwel in zwarte letters (verg. E. Gaillard en W. de Vreese, Dietsche kalenders, in: Jaarboeken der Vlaamsche Akademie, Nr. 2, 4, 5, 12, 15, 18, 22, 24, 29).

schriftje ook in het Catrinen-convent is ontstaan. Ook een der andere kloosters te Hoorn is mogelijk. Wij weten immers, dat er een schrijfschool was in het Klooster der Heilige Agnes te Delft¹⁾ en wij kennen ook tal van handschriften, uit dit werkhuis afkomstig. Maar juist in zeer velen van deze handschriften lezen wij, dat zij behoorden aan het Klooster der Heilige Ursula.

Even nauwkeurig zijn wij ingelicht over den tijd, waarin het Getijdenboek is ontstaan. Voorin vinden wij immers een lijst voor het bepalen van de Zondagsletters. Deze lijst loopt van de jaren 1422 tot 1461 en diende dus voor 40 jaar, maar de gegevens zijn thans slechts ingevuld tot het jaar 1457 en bij de volgende jaren geradeerd. Men

Afb. 2. — Hs. te Hoorn, fol. 110 v. en 111.

mag daaruit evenwel in geen geval opmaken, dat het handschrift eerst in 1457 is voltooid. Veeleer is het reeds geschreven in 1422.

III.

Nu wij eenmaal weten van een schrijfschool te Hoorn en ook voortbrengselen van dit werkhuis hebben aangewezen, mogen wij verwachten, dat wij weldra nog meer handschriften uit Hoorn zullen leeren kennen, en reeds dadelijk kan ik hier zulk een handschrift ter sprake brengen. Het is een Psalterium in de Koninklijke

1) Zie: Gaillard en De Vreese, Dietsche kalenders, Nr. 8. — De handschriften uit Delft zullen in een volgend artikel ter sprake komen.

Bibliotheek ¹⁾ en wij lezen daarin de inscriptie: »*Liber Conventus S. Catharine in Hoorn*», geschreven met een hand uit het begin der 16de eeuw. Er was tot nu toe geen reden om aan te nemen, dat dit handschrift ook te Hoorn was ontstaan. Maar een onderzoek van den kalender leert ons, dat het wel degelijk van daar afkomstig is.

Het is een deel van grooter formaat, bestaande uit 192 bladen perkament, groot 296 × 203 millimeter, gelijnd voor twee kolommen van 22 regels met 10 millimeter tusschenruimte, in een oppervlakte van 217 × 160 millimeter, en gebonden in een zeer eenvoudigen perkamenten band. Zooals reeds werd opgemerkt, bevat het een Psalterium per hebdomadam (dat wil zeggen een Souter, waarin de psalmen niet voorkomen in de gewone volgorde, maar zooals zij in den loop van een week worden gelezen), voorafgegaan door een kalender en gevolgd door de Litanie, de Vigilie der dooden en hymnen.

In den kalender lezen wij nu in roode letters bij 16 Mei: »*Passio Sancti Cyriaci martyris et sociorum eius*», en in zwarte letters bij 8 Augustus: »*Translatio Sancti Cyriaci et sociorum eius*». Het handschrift is dus zonder twijfel uit Hoorn. — Moeilijker valt het den tijd vast te stellen, waarin het is ontstaan. Het schrift vertoont immers het karakter der handschriften uit het midden der 15de eeuw, maar de versiering herinnert veeleer aan later tijd. Deze versiering bepaalt zich tot een randdecoratie, van zware ranken met bladeren en bloemen, bij het begin van het Psalterium en bij het begin van de Vesperpsalmen. Verder zijn er een groot aantal versierde letters. Het is alles uitgevoerd in rijke penteekening op licht gekleurden grond.

Eveneens moet te Hoorn zijn ontstaan een handschrift met Heiligenlevens en preeken in de Koninklijke Bibliotheek ²⁾. Aan het slot leest men daar: »*Dit boec hoert toe den Susteren van Sinte Katrijnnen huus te Hoern*» en met andere hand: »*Ende heeft ghescreven Welmoet Jan Gales dochter onze professide suster*». Het is evenwel niet versierd.

Er zijn mij nog twee handschriften bekend in de Koninklijke Bibliotheek, die in het bezit van een klooster te Hoorn zijn geweest: een Leven van den Heilige Frans ³⁾, dat behoort heeft aan »*den susteren van Sinte Marien convent woenende te Hoern*», en een handschrift met den regel van den Heilige Augustinus ⁴⁾, dat heeft behoort aan het »*Sinte Maria Magdalenen Susterhuis binnen Hoern opt Oest*». Er is evenwel geen zekere aanwijzing in deze handschriften vinden, dat zij ook te Hoorn zijn ontstaan.

Verder bevat de Universiteitsbibliotheek te Utrecht drie handschriften uit kloosters te Hoorn. Het eerste ⁵⁾ is uit het Fraterhuis »*Domus Beate Marie nove lucis parcium Westfrisie in Blocker prope Hoirn*»; het tweede ⁶⁾ is een Spiegel der volcomenheyt van Henric Herp met de inscriptie: »*Dit boek hoert toe die Susteren van Sinte Clareit te*

1) Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 76 E 3 (V 31, Th. 74).

2) Den Haag, Kon. Bibl., Hs. 131 G. 11; Verslag 1901, blz. 19, n. 5.

3) Den Haag, Kon. Bibl., Hs. 70 E 16.

4) Den Haag, Kon. Bibl., Hs. 73 H 2.

5) Utrecht, Univ. Bibl., Hs. 321.

6) Utrecht, Univ. Bibl., Hs. 1022.

Hoern op dat Noert''; het derde ¹⁾), met de Statuten van een vrouwenklooster naar den regel van S. Augustinus, gewijd aan de Heilige Agnes, heeft behoord aan het Klooster »*te Betlehem buyten Hoern*''; het is evenwel waarschijnlijk niet daar geschreven, maar veeleer in het Oosten van Nederland volgens het karakter van de taal, en evenmin mag men van de andere handschriften aannemen, dat zij ook te Hoorn zijn vervaardigd.

Ten slotte kan ik nog noemen een handschrift met den tekst der Evangeliën, ingericht als leesboek gedurende het kerkjaar, in het Britsch Museum ²⁾). Het is geschreven in 1426 en bevat de mededeeling, in een hand der 16de eeuw: *Dit boec hoert den Susteren van Sinte Katherinen convente te Hoern*''.

Waarschijnlijk zou men met een verder voortgezet onderzoek deze lijst nog gemakkelijk kunnen uitbreiden. Voor ons doel is dat geheel overbodig. Want het is reeds duidelijk, dat wij op deze wijze geen voorstelling kunnen verkrijgen van een schrijfschool te Hoorn en nog veel minder van een atelier, waar handschriften werden versierd. Wij zullen ons met het verkregen resultaat, hoe gering ook, moeten tevreden stellen. Wellicht gelukt het evenwel met de thans verkregen gegevens later ook eens miniaturen uit Hoorn te ontdekken.

A. W. BIJVANCK.

NOORD-NEDERLANDSCHE MINIATUREN.

III. HET HORARIUM DER UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK TE LEIDEN.

Het Horarium der Universiteitsbibliotheek te Leiden (B. P. L. 224), bekend als het Gebedenboek-Chastelain, is onder de Noord-Nederlandsche handschriften met miniaturen uit de eerste helft der 15de eeuw voorzeker een der allerbelangrijksten. Het is reeds meerdere malen beschreven ³⁾), maar het is toch wel de moeite waard er nog eens eenige aandacht aan te besteden, want voor de studie der miniatuurschilderkunst is het van buitengewone beteekenis als middelpunt van een groep van miniaturen. Wij willen thans evenwel het handschrift niet als zoodanig beschouwen. Voorloopig zullen wij ons voornamelijk hebben te bepalen tot het boek zelf.

I.

Beschrijving. — Het handschrift bevat 278 bladen perkament van 177 × 122 millimeter, met een omljnde ruimte voor den tekst van 108 × 66 millimeter en 20 regels op iedere bladzijde. De lijnen, die den tekst omsluiten, zijn, evenals de tweede en voorlaatste lijn, over de geheele lengte der bladzijde doorgetrokken. De katernen zijn van acht bladen. Daar de schrijver evenwel het slot van elk der onderdeelen, die te zamen het

1) Utrecht, Univ. Bibl., Hs. 1044.

2) Londen, Brit. Mus., Add. mss. 30036; R. Priebisch, *Deutsche Handschr. in England* II, blz. 251, n. 289.

3) J. Geel, *Catalogus librorum mss. Bibliothecae L. B.* (1852), blz. 91, n. 339; A. Pit, *Les origines de l'art hollandais* (1894), blz. 36; W. Vogelsang, *Die Holländischen Miniaturen* (1899), blz. 73—80.

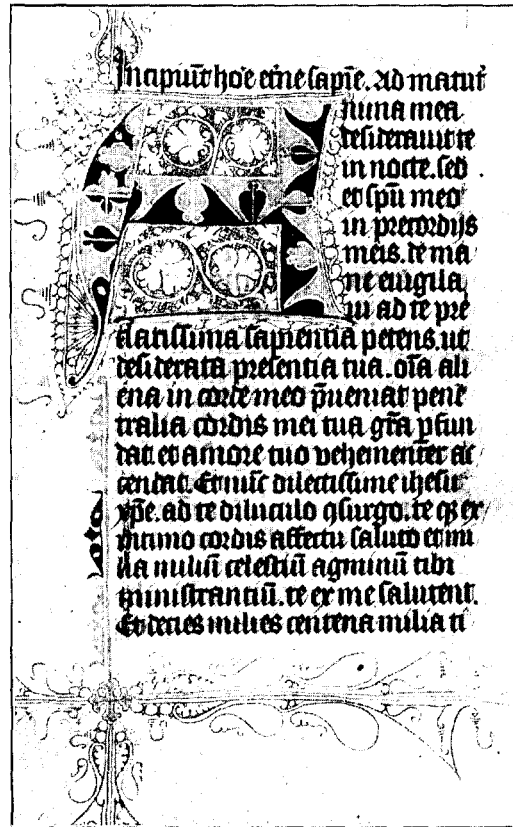
handschrift vullen, telkens wilde laten samenvallen met het einde van een katern, heeft hij deze indeeling niet overal kunnen handhaven ¹⁾.

Tusschen de bladen der katernen zijn op verschillende plaatsen losse bladen ingebonden, aan de voorzijde onbeschreven en met miniaturen aan de keerzijde ²⁾. Op folio 163 is de miniatuur niet geschilderd, maar op het geheel blanke blad aan de keerzijde geplakt. Verder bespeurt men, dat vóór fol. 145 en 147 bladen, die zonder twijfel miniaturen bevatt'en of voor miniaturen waren bestemd, zijn uitgesneden.

Het schrift is zeer regelmatig, met een tamelijk smalle en hoekige letter. Er zijn veel opschriften in roode letters, rood en blauw gekleurde hoofdletters en groote beginletters in roode of blauwe en roode kleur, versierd met penteekening. Dikwijls zijn in de gekleurde letters bladeren geteekend, die aan wingerdbladeren herinneren, tegen een achtergrond met een netwerk, en de versiering is dan soms ook met blauwe kleur bijgewerkt. Aan het begin van een afdeeling is de penteekening, uitgaande van de voor naamste letters, langs den tekst voortgezet. Maar alleen op fol. 14, 39 en 147 is daaruit een uitvoerige randversiering ontstaan. Fol. 14 is op onze eerste afbeelding te vinden.

Het deel is gestoken in een eenvoudigen band van bruin kalfsleer, op den rug met gouden stempels versierd. Daar staat ook de titel: »Getijdenboek».

Het handschrift bevat Latijnsche en Nederlandsche getijden en gebeden, voorafgegaan door een Latijnschen kalender. De inhoud is in menig opzicht merkwaardig en het zou zeker de moeite loonen het uitvoeriger te beschrijven. Daarvoor is het hier evenwel niet de plaats. Wij zullen ons moeten bepalen tot een overzicht van de gebeden en tractaten in het boek tegenover de lijst der miniaturen, die wij zoo aanstonds zullen geven.

Afb. 1. — Hs. Leiden. B P L 224, fol. 14.

1) Het deel opent met een dubbel blad, dat onbeschreven is gebleven en dat ook niet mede is genummerd; daarna volgen twee katernen van zes bladen voor den kalender; verder 25 katernen van acht bladen, waartusschen men twee katernen van vier bladen (fol. 102–105 en 239–242) en één los blad (fol. 221) vindt; daarna aan het slot (fol. 243–278): één katern van acht bladen, één van zes bladen, drie van vier bladen, één van zes bladen, één van vier bladen.

2) Het zijn: fol. 13, 38, 55, 69, 76, 79, 82, 85, 92, 106, 115, 121, 125, 128, 133, 134, 138, 141, 163, 204, 213.

II.

Herkomst. — Zooals reeds is medegedeeld, opent het handschrift met een Latijnschen kalender. Verschillende gegevens daarin stellen ons in staat om de herkomst van het handschrift nader te bepalen. — In de eerste plaats merken wij op, dat een groot aantal namen van heiligen met roode letters zijn geschreven. Daarbij vinden wij ook de heiligen, die karakteristiek zijn voor het Bisdom Utrecht. De kalender is dus in dat Bisdom ontstaan. Bovendien is bij alle feestdagen de feestgraad (*dignitas*) opgegeven en wij lezen tal van aanduidingen, in roode letters geschreven als: *maius duplex festum* of *solempne festum*; *duplex festum*; *IX lectiones* of *IX psalmi* (= *semi-duplex festum*); *III lectiones* of *missa*; *memoria* ¹⁾. Het blijkt dus, dat de kalender voor een geestelijke was bestemd. Daar er evenwel bij de geestelijke orden voor den derden feestgraad twaalf lessen worden voorgeschreven en er in dezen kalender maar negen zijn aangegeven, zouden wij moeten besluiten, dat het geen ordenskalender was. Maar de persoon, voor wie de kalender is vervaardigd, moet toch op de een of andere wijze in betrekking hebben gestaan tot de orde der Augustijners. Want wij lezen bij 28 Augustus: »*Augustini episcopi et doctoris, patris nostri. Solempne festum ordinis*»; bij 4 September: »*Octava Augustini. Duplex festum*»; bij 11 October: »*Translatio Sancti Augustini. Duplex festum*». Daarentegen ontbreken de *translatio prima* van S. Augustinus op 28 Februari en de *conversio S. Augustini* op 5 of 17 Mei ²⁾.

Belangrijker voor ons zijn eenige aantekeningen over de lotgevallen van verschillende personen, die in den kalender voorkomen. Daarbij is evenwel nauwkeurig onderscheid te maken tusschen de aantekeningen, die tijdens het schrijven in den kalender zijn opgenomen, en de aantekeningen, die er later naast zijn geplaatst.

Oorspronkelijk zijn de volgende aantekeningen bij of tusschen de dagen der maanden in den kalender:

- 19 Mei. — Pinxteren. — Int iaer van XXV dede ic Zaers professie.
- 2 Juni. — Int iaer van XXXIX sterf mijn suster Zibilla.
- 28 Juni. — Int iaer van XXXVIII sterf mijn oem Heer Jacob van Zaers.
- 9 Juli. — Mijn broer Willam van Zaers sterf int iaer van XXXIX.

Op den kant, geschreven met een hand, die zeer veel gelijk op de hand van den kalender, staan de volgende aantekeningen, die mogelijk ook tegelijk met den kalender zijn ontstaan:

- 4 Januari. — Meyster Heinric van der Laen cartuser sterf int iaer van XXXVIII.
- 18 Januari. — Int iaer van XXXVI sterf die Here van Zaers tusschen X en XI uren voor eten.

1) Zie: Grotfend, *Zeitrechnung* I, blz. 60: *Festgrad*; E. Gaillard en W. de Vreese, *Dietsche kalenders*, Nr. 4.

2) Zie de Kalender der Augustijner heremieten bij: Grotfend, *Zeitrechnung* II 2, blz. 1 e. v.; Gaillard en De Vreese, *Dietsche kalenders*, Nr. 19.

3 Maart. — Vrou Agnies, mijns Heren van Zaers moeder, obiit anno Domini MCCCCXXV.

17 September. — Gillis Sweer sterf int iaer van XXXIII.

De volgende aantekeningen zijn daarentegen zonder twijfel in later tijd naast den tekst van den kalender geplaatst, waarbij soms het slot van de aantekening door den binder is weggesneden:

5 Februari. — Suster Lysbeth van Zaers, monialis professe, obiit anno Domini MCCCCL[. .].

8 Maart. — Suster Agnes Aelbrechtsdochter, monialis professe, obiit anno Domini M°CCCC°LIIII.

4 April. — Johanna Vrou de Zaers obiit anno Domini M°CCCC°LII[. .] in cena Domini.

11 Juni. — Kaetart van Zaers, priester, obiit anno Domini M°CCCC°LII.

Alleen de aantekening bij 4 April, is wellicht nog van de hand, die den kalender heeft geschreven.

Uit deze gegevens kan men met volkomen zekerheid opmaken, dat het handschrift is geschreven door een geestelijke, behoorende tot het geslacht Zaers, wellicht Kaetart van Zaers, die in de aantekening bij 11 Juni wordt genoemd. Hij schreef in elk geval na 9 Juli 1439, en zeker slechts korten tijd daarna, en vóór 4 April 1452 ¹⁾. Tot de orde der Augustijners stond hij in de een of andere betrekking en hij leefde in het Bisdom Utrecht, maar de plaats waar hij schreef kennen wij niet. Het getijdenboek heeft hij zonder twijfel voor eigen gebruik geschreven en er de belangrijkste feiten uit de geschiedenis van zijn geslacht in aangeteekend. Na zijn dood was het handschrift in het bezit van eenige nonnen, wellicht eerst van Lijsbeth van Zaers, die waarschijnlijk zijn zuster is geweest. Zijn verdere lotgevallen zijn ons volkomen onbekend.

III.

Miniaturen. — Het handschrift bevat 21 miniaturen, alle geschilderd op losse bladen, die tusschen de bladen der katernen zijn geschoven. Voor ons doel zijn zij het belangrijkste en zij geven aanleiding tot tal van opmerkingen. — Wij beginnen met een lijst der miniaturen. Daarnaast geven wij een overzicht van den inhoud, zooals in het handschrift zelf de miniaturen staan tegenover het begin der verschillende gebeden, en bij de miniaturen plaatsten wij telkens een letter om aan te duiden, tot welke der zoo aanstonds te bespreken groepen de miniatuur behoort.

1) Door de boven afgeschreven aantekening bij 19 Mei zouden wij wellicht den tijd nog nauwkeuriger kunnen bepalen. Wij lezen daar immers, dat het op 19 Mei Pinksteren was. Dat was in de 15de eeuw alleen het geval in de jaren 1415, 1426, 1437 en 1499 (Grotefend, Zeitrechnung I 2, blz. 52). In geen van deze jaren kan het boekje evenwel zijn geschreven. Wij moeten dus aannemen, dat de schrijver op Pinksterdag 19 Mei zijn professie heeft gedaan. Maar dan heeft hij zich vergist. Hij had in plaats van 1425 moeten schrijven 1426.

MINIATUREN.

Fol. 13v. — H. Drieëenheid.	C.
Fol. 38v. — Pinksteren.	D.
Fol. 55v. — Maria Boodschap.	A.
Fol. 69v. — Visitatie.	A.
Fol. 76v. — Geboorte.	A.
Fol. 79v. — Besnijdenis.	A.
Fol. 82v. — Aanbidding der Koningen.	A.
Fol. 85v. — Voorstelling in den Tempel.	A.
Fol. 92v. — Vlucht naar Egypte.	A.
Fol. 106v. — Maria en Johannes de Evangelist.	C.
Fol. 115v. — Christus in Gethsemane.	B.
Fol. 121v. — Christus bespot.	B.
Fol. 125v. — Christus voor Pilatus.	B.
Fol. 128v. — Geeseling.	B.
Fol. 133v. — Kruisdraging.	B.
Fol. 134v. — Het Kruis wordt getimmerd.	B.
Fol. 138v. — Christus aan het Kruis.	B.
Fol. 141v. — Kruisafneming.	B.
Fol. 163v. — Doodenmis.	B.
Fol. 204v. — H. Johannes de Dooper en Johannes de Evangelist.	C.
Fol. 213v. — H. Augustinus en H. Hieronymus.	D.

INHOUD.

Fol. 1. — Kalendarium.
Fol. 14. — Hore eterne sapientie.
Fol. 30. — Breves hore de Sancta Cruce.
Fol. 39. — Hore de Sancto Spiritu.
Fol. 56. — Cursus Beate Marie Virginis. [Ad matutinas].
Fol. 62v. — Ad laudes.
Fol. 70. — Ad primam.
Fol. 77. — Ad terciam.
Fol. 80. — Ad sextam.
Fol. 83. — Ad nonam.
Fol. 86. — Ad vespervas.
Fol. 93. — Ad completorium.
Fol. 107. — De Domina Nostra et de Beato Johanne Evangelista. [Inc.:] O intemerata.
Fol. 116. — Een devote oefeninghe van der Passien ons Heren Jhesu Christi.
Fol. 122. — Te metten tijt.
Fol. 126. — Te prijmt tijt.
Fol. 129. — Te tercie tijt.
Fol. 135. — Te sex tijt.
Fol. 139. — Te noen tijt.
Fol. 142. — Te vesper tijt.
Fol. 145. — Te compleet tijt.
Fol. 147. — Septem palmi et letania.
Fol. 164. — Vigilie pro defunctis.
Fol. 205. — De S. Johanne Baptista.
— — De S. Johanne Evangelista.
Fol. 209. — Petri et Pauli Apostolorum.
Fol. 214. — De Sancto Augustino.
— — De Sancto Jheronimo.
Fol. 228. — Gebeden en orationes.

Zooals wij reeds opmerkten, is het getal der miniaturen niet meer volledig. Vóór fol. 145 en 147 is blijkbaar telkens een blad uitgesneden. Waarschijnlijk waren op deze

bladen miniaturen geschilderd. Het moesten de Graflegging en het Laatste oordeel zijn. Maar het is ook mogelijk, dat zij blank waren, zooals fol. 163, waar de miniatuur is opgeplakt. Geen miniatuur ontbreekt evenwel tegenover fol. 30 en evenmin tegenover fol. 62 v., bij het begin der Laudes. De schrijver is daar immers niet, zooals bij de andere onderdeelen van de Maria-Getijden, begonnen met een nieuw blad. Er was daar dus ook geen plaats voor een miniatuur, die met haar onbeschreven keerzijde den tekst had onderbroken.

Bij deze 21 miniaturen onderscheidt men terstond, alleen reeds door het verschil in de afmetingen, drie groepen, waarvan de laatste blijkbaar twee verschillende soorten van miniaturen bevat. Deze groepen zijn in de lijst der miniaturen aangeduid met de letters *A*, *B* en *C* of *D*.

De eerste groep, gemerkt *A*, omvat zeven miniaturen, zonder twijfel allen door dezelfde hand geschilderd in grijze tinten met zware schaduwen, alleen hier en daar verlevendigd met wat goud en eenige kleuren. De miniaturen zijn ongeveer 88×58 millimeter groot en met de zeer eenvoudige omlijsting (bestaande uit een smallen gekleurden band) ongeveer 95×65 millimeter. Bij geen dezer miniaturen is randversiering.

Volkomen anders is de tweede groep, gemerkt *B*, van acht miniaturen, die geheel in kleuren zijn uitgevoerd. Deze miniaturen zijn ongeveer 96×56 millimeter groot en met de omlijsting (bestaande uit een dubbelen gekleurden en vergulden band) ongeveer 101×61 millimeter. Bij al deze miniaturen is een randversiering van zeer fijne, met de pen geteekende ranken met kleine, deels gouden, deels gekleurde bladeren.

Tot de derde groep, gemerkt *C* en *D*, zijn vijf miniaturen in grijze tinten te rekenen, opvallend in de eerste plaats om de afmetingen: 104×66 millimeter, en met de zeer eenvoudige omlijsting (bestaande uit een smallen gekleurden band) ongeveer 108×70 millimeter. Bij enkele van deze miniaturen bespeurt men nog lijnen, getrokken over de geheele lengte der bladzijde, evenals de lijnen, die op de beschreven pagina's de ruimte voor den tekst omsluiten, en men merkt daarbij op, dat in de lengte de buitenrand der miniatuur, maar in de breedte de buitenrand der omlijsting met deze lijnen samenvalt. De omlijnde ruimte is dus groot 108×66 millimeter en dat zijn juist de afmetingen der omlijnde ruimte op de bladzijden voor den tekst bestemd. — Ook bij deze miniaturen is geen randversiering.

Wij begrijpen op deze wijze, dat de schrijver van het handschrift de miniaturen der groepen, met *A* en *B* aangeduid, uit een bestaande verzameling van miniaturen heeft aangekocht, zonder daarbij voldoende te letten op de afmetingen van het boekje, waarin zij een plaats moesten vinden. De vijf miniaturen der groep, aangeduid met de letters *C* en *D*, heeft hij daarentegen opzettelijk voor zijn handschrift laten vervaardigen.

Geven wij eindelijk nog een oogenblik aandacht aan de miniatuur, die op fol. 163v. is geplakt¹⁾. Deze miniatuur is 92×62 millimeter groot en met de omlijsting (bestaande

1) Deze miniatuur is afgebeeld bij: Vogelsang, Die holländischen Miniaturen, blz. 79.

uit een grijs gekleurden band en eenige met de pen getrokken lijnen) 99 × 69 millimeter. Het vermoeden ligt voor de hand, dat deze miniatuur is genomen uit het handschrift in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, dat wij zoo aanstonds nog zullen vermelden. Volgens den voortreffelijken Catalogus van deze Verzameling is immers bij het begin der Vigilie een blad met miniatuur uitgesneden en op deze miniatuur was zonder twijfel de Absolutie bij de lijkbaar afgebeeld¹⁾. Dit vermoeden wordt volkomen bevestigd door de afmetingen en den stijl der miniaturen te Haarlem.

IV.

Karakteristiek der miniaturen. — Een nadere beschouwing der verschillende groepen van miniaturen beginnen wij het best met de groep der gekleurde miniaturen, die in onze lijst met de letter *B* zijn aangeduid. Het zijn in het geheel acht voorstellingen uit de geschiedenis van het Lijden van Christus, van Gethsemane tot de Kruisafneming, bij de »Devote oefeninghe van der Passien Ons Heren Jhesu Christi». Daarvan zijn er twee geplaatst bij het begin van de Sext, terwijl blijkbaar één miniatuur, met de afbeelding van de Graflegging, bij de Compleet is uitgesneden.

Deze acht miniaturen, zonder twijfel door denzelfden Meester geschilderd, zijn geheel in kleuren uitgevoerd. Daarbij overheerschen lichte tinten, maar men krijgt toch niet den indruk van schelle kleuren, al maken de miniaturen af en toe een eenigszins bonten indruk. Wij mogen wellicht deze lichte toon beschouwen als een eigenaardigheid der goede miniaturen in Noord-Nederland, vooral wanneer wij in dit verband denken aan de beste miniaturen in den Bijbel te Den Haag, die later nog ter sprake zullen komen, en in den Bijbel te Amsterdam en Middelburg, die het onderwerp was van een vroeger gepubliceerd onderzoek²⁾.

Ook de achtergrond is steeds geheel gekleurd. Het effen glanzende bladgoud, dat vroeger algemeen, en ook nog dikwijls in de Groote Bijbels, den achtergrond geheel bedekte, is hier nergens meer aanwezig. Soms mist men dezen achtergrond ook wel een weinig en men heeft den indruk, dat de schilder zich nog niet geheel gewend had aan een gekleurd fond, want de lichte kleuren met de sterke witte glanslichten zijn niet altijd geheel tot een harmonie gebracht en de bontheid, waarvan wij spraken, zou door het goud, dat de kleuren dempt, zonder twijfel zijn verzacht.

Een effen achtergrond met fraaie gouden ornamenten vindt men alleen bij de voorstelling van Christus voor Pilatus. In een interieur zijn de Bespottung en de Geeseling afgebeeld. Anders is er steeds een landschap: bij Gethsemane heuvels met een kasteel, bij de Kruisiging eveneens heuvels, een kasteel, een molen, enkele boomen; bij het Timmeren van het Kruis (op onze tweede afbeelding) alleen de lucht, van het wit aan den horizon overgaande tot diep blauw, waartegen de figuur van Christus afsteekt; een dergelijke

1) B. Kruitwagen, Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem (1913), blz. 36. — Verg. Vogelsang, t. a. p., blz. 84.

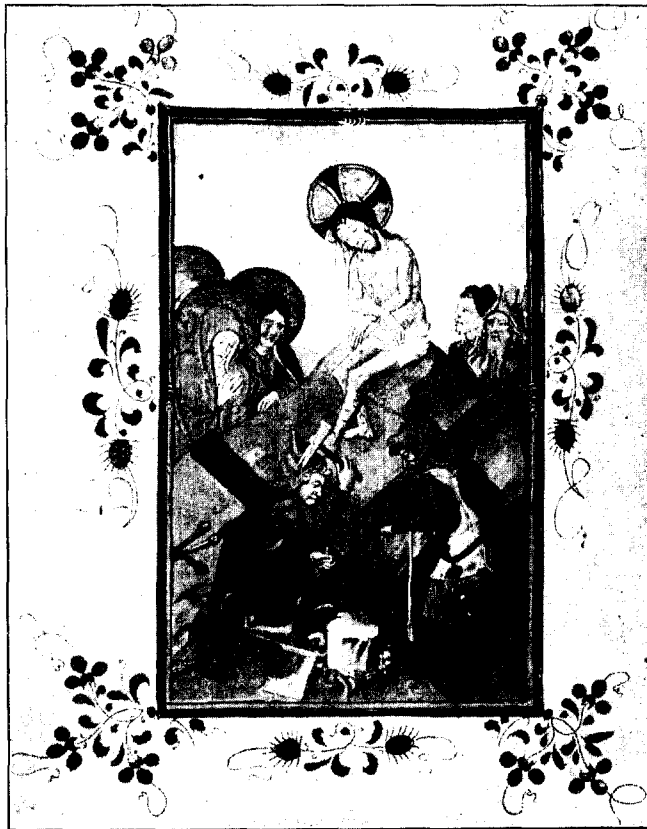
2) In dit Bulletin N. S. X. (1917), blz. 260–275.

lucht, recht afgesneden tegen den bodem, ook bij de Kruisiging; enkele heuvels bovendien bij de Kruisafneming. — Het blauw in deze miniaturen is hier en daar zeer bedorven en soms geheel tot wit verbleekt.

Niet alleen door de kleuren onderscheiden zich de miniaturen van deze groep. Vindt men immers bij de miniaturen der overige groepen steeds enkele figuren, die de oppervlakte der afbeelding zooveel mogelijk vullen, bij deze miniaturen zijn integendeel kleine figuren afgebeeld met veel ruimte daartusschen en er is reeds duidelijk een poging te bespeuren om diepte te geven aan de voorstelling van een landschap of een interieur. Het zijn ook nooit meer illustratie's, die als conventionele schema's den tekst begeleiden. Veeleer blijkt uit deze miniaturen het streven om zich te bevrijden van het oude schema en door afbeeldingen aan het leven zelf ontleend de voorstellingen meer natuurlijk te maken.

Vooraf merkt men dit op bij allerlei bijzonderheden, als in de uitdrukking van het gelaat, maar ook bij houdingen en bewegingen, bijvoorbeeld van de geeselende beulen of van de timmerlieden die met het Kruis bezig zijn, en men zou gaarne willen aannemen, dat de kunstenaar daarvoor het leven zelf had waargenomen. Verder zou men in dit verband kunnen wijzen op de geheel natuurlijke houding der slapende Apostelen in den Tuin van olijven.

Dit streven naar natuurlijkheid is ook bij het afbeelden der kleeding te bespeuren. Soms zou men zelfs geneigd zijn te vermoeden, dat de schilder met de kleuren, die deels zwaar dekkend deels licht vloeiend op het perkament zijn gebracht, een uitdrukking heeft willen geven van de stof. De plooien zijn nu eens gemodelleerd in de kleuren, met zorgvuldig overgaan van donkere schaduwen naar licht en met glanslijnen op de hoogste partijen; dan weer worden, in meer ouderwetschen trant, de plooien eenvoudig geteekend met een enkele lijn op de kleur, die de stof van het kleeid aanduidt. Maar altijd zijn de figuren plastisch opgebouwd, nergens ligt de nadruk op den omtrek.

Afb. 2. — Hs. Leiden B P L 224, fol. 134 v.

Door de natuurlijke houdingen en bewegingen, door de heldere kleuren en de levendigheid van het geheel zijn deze miniaturen zoo bijzonder aantrekkelijk. Prof. Vogelsang heeft zelfs gemeend een nauwe verwantschap te kunnen vaststellen met de miniaturen in het kleine Gebedenboekje van het Museum Meermanno-Westreenianum. Maar de eigenaardige kleur-effecten van lucht en wolken, de tederheid van uitdrukking en de zeer bijzondere stemming, die de kunstenaar van dit boekje in zijn werk wist te brengen, vinden wij bij de miniaturen in het Leidsche Getijdenboek toch niet.

Een geheel anderen indruk maken de miniaturen der groep, die is aangeduid met

Afb. 3. — Hs. Leiden B P L 224, fol. 82 v.

de letter A. Het zijn voorstellingen uit de Jeugd van Christus, van de Verkondiging tot de Vlucht naar Egypte, als illustratie van de Getijden van Maria. Men vindt evenwel slechts zeven afbeeldingen, omdat de schrijver van het Gebedenboek aan het begin der Laudes geen nieuwe bladzijde heeft genomen en hem dus de gelegenheid ontbrak om een blad met miniatuur tusschen de bladen van den tekst te plaatsen.

Van de miniaturen dezer groep is de Verkondiging afgebeeld in het werk van Prof. Vogelsang (op blz. 77) en de Aanbidding der Koningen op onze derde Afbeelding; uit het Gebedenboek der Bibliothèque Mazarine te Parijs, waarin een aantal miniaturen een eenigszins vereenvoudigde replek zijn der Leidsche, vindt men de Verkondiging, de Geboorte en de Aanbidding der Koningen ¹⁾ bij Prof. Vogelsang (op blz. 82—86).

Deze miniaturen zijn geheel uitgevoerd in grijze tinten met enkele kleuren aan den bodem, den achtergrond en het haar der afgebeelde personen, terwijl penseelgoud is gebruikt voor de stralenkransen, kronen en sieraden. De schaduwen zijn steeds diep zwart en de overgangen van licht naar donker zijn dikwijls niet zeer zorgvuldig.

De figuren zijn altijd hoofdzaak en zij vullen bijna de geheele oppervlakte der

1) Met deze miniatuur van de Aanbidding der Koningen komen geheel overeen: de miniatuur in het Gebedenboek van het Museum Meermanno—Westreenianum (Hs. 12° 12, fol. 60v.) en een teekening in het Prentenkabinet te Amsterdam: E. W. Moes, *Oude teekeningen te Amsterdam*, pl. 32; F. Schmidt Degener, *Burlington Magazine* XIX (1911), blz. 255; L. von Baldass, *Wiener Jahrb.* XXXV (1919), blz. 4 n. 2 en 20 n. 4.

miniaturen. Van de omgeving zijn slechts enkele bijzonderheden aangeduid, niet als afbeeldingen uit de werkelijkheid, maar om een zeer algemeenen indruk te geven van de plaats der handeling. Nooit is er meer dan strikt noodig is voor de voorstelling: een groote zetel voor Maria en een pot met lelie's bij de Verkondiging; een stuk stadsmuur met een overgroote poort, waarin Elisabeth staat, een rots en een paar boomen, om het open veld buiten de poort aan te duiden, bij de Visitatie; een laag afdak, met een groot bed en de dieren, bij de Geboorte; het altaar bij de Besnijdenis en de Voorstelling in den Tempel; een stuk van het dak, dat het Stalletje moet beteekenen, bij de Aanbidding der Koningen; een paar rotsen en een boom bij de Vlucht naar Egypte. De rotsen, die vooral dienen ter vulling der ruimte, zijn van zeer grilligen vorm, als uit bordpapier gesneden. Opmerkelijk is het, dat de boomen op ongeveer dezelfde wijze zijn geteekend als de boomen bij de miniatuur van de Drieëenheid, die zoo aanstonds ter sprake zal komen.

Aan de uitdrukking van het gezicht is niet veel zorg besteed. Men vindt grove trekken en soms een gelaat vertrokken als een mombakkes, bijvoorbeeld op de miniaturen met de Aanbidding der Koningen en de Voorstelling in den Tempel. Maar de schilder was alleen tot deze ruwe manier in staat. Bij de verschillende kopjes van Maria is een bijna wezenlooze leegheid.

Evenmin is de behandeling van het kleed zeer opmerkelijk. De val der plooiën is veel minder bestudeerd dan op de miniaturen, die wij zoo aanstonds zullen bespreken. Veeleer vindt men daarbij eenige onzekerheid. De vormen van het kleed zijn dikwijls zoo overdreven aangeduid, dat er in de werkelijkheid geen plaats was voor het lichaam onder de plooiën. Nergens bespeurt men de kracht van waarnemen en den vasten bouw der figuren als op de gekleurde miniaturen.

De miniaturen der derde groep zijn, zooals wij boven konden vaststellen, zonder twijfel voor het handschrift zelf vervaardigd. Met de zooeven vermelde grauwe miniaturen zijn zij zeer nauw verwant. Wij moeten evenwel reeds dadelijk wederom daarbij twee nieuwe groepen onderscheiden. — Beginnen wij met het drietal miniaturen, dat op onze lijst is aangeduid met de letter C. Het is geen serie, maar zij zijn aangebracht, waar de vervaardiger van het boekje een miniatuur wenschte: de Drieëenheid (afgebeeld in het werk van Professor Vogelsang op blz. 76) bij het begin der Getijden der Eeuwige Wijsheid, Maria en Johannes bij het Gebed »O intemerata'', Johannes de Dooper en Johannes de Evangelist (te vinden op onze vierde Afbeelding) bij de orationes tot hen gericht.

Deze miniaturen zijn uitgevoerd in een zeer fijne penteekening, die bij het modelleeren der vormen soms geheel is verdwenen. Dit modelleeren geschiedde in grijze tinten, met zeer zorgvuldigen overgang van licht naar donker grijs. Het diepe zwart in de schaduwen, dat wij op de miniaturen der zooeven vermelde groep vonden, ontbreekt daarbij geheel. Hier en daar zijn deze schilderijen in wit en grijs, die anders wat mat zouden zijn met enkele kleuren verlevendigd. Op de miniatuur met de Drieëenheid is de lucht bovenaan geschilderd met een diep blauw, dat naar beneden toe langzamerhand

overgaat in het wit van het perkament; de boomen en de bodem naast de figuren zijn okergeel gekleurd; de zetel, de stralenkransen en de kroon zijn verguld. De zoldering en de wand van het vertrek, waarin de figuren staan op de miniatuur met Johannes en Maria, zijn met enkele tinten geaccentueerd; gekleurd zijn de haren der afgebeelde personen en de slang, terwijl de stralenkransen, de kroon van Maria, de beker en de gesp aan het kleed van Johannes zijn verguld. Geheel op dezelfde wijze werden bij de derde miniatuur eenige kleuren aangebracht in den achtergrond, op de slang en in het haar der Heiligen, terwijl de beker en de stralenkransen verguld zijn. — Het kleuren geschiedde soms met zoo weinig zorg, dat men bijna aan een later toevoegsel zou denken.

Afb. 4. — Hs. Leiden B P L 224, fol. 204 v.

Zeer opmerkelijk zijn de boomen op de miniatuur met de Drieëenheid en wij hadden boven reeds gelegenheid een zekere verwantschap op te merken in de wijze van teekenen met de boomen op de miniaturen met de Visitatie en de Vlucht naar Egypte. Het is telkens een massa van kleur, waarin een aantal afzonderlijke bladeren zijn geteekend. Bij vele karakteristiek Noord-Nederlandsche miniaturen vindt men integendeel een geheel andere wijze van afbeelden; op de miniatuur met de Kruisdraging in het Leidsche Getijdenboek of in de groote Bijbels, die ongeveer uit denzelfden tijd stammen, is veeleer de schilderachtige indruk gegeven van de kruin als een massa van kleur, die donker afsteekt tegen de lucht, terwijl het licht er weer door heen speelt. Maar de enkele bladeren zijn daarbij niet geteekend.

Op deze wijze merken wij dus een tegenstelling op met de zoeven beschreven gekleurde miniaturen en deze tegenstelling is nog duidelijker, wanneer wij letten op de verhouding der figuren tot de omgeving, waarin zij zijn geplaatst. Waren

de gekleurde miniaturen steeds bedoeld als landschap of interieur met een aantal figuren, bij deze laatste miniaturen wordt alles door de figuren beheerscht. De omgeving is daarbij slechts met enkele bijzonderheden aangeduid. Het meest uitgewerkt is nog het vertrek, waarin Maria en Johannes staan. Ook dat is evenwel niet de afbeelding eener ruimte, waarin de figuren zich bevinden, maar veeleer een decoratieve omlijsting.

De aandacht van den kunstenaar was vooral gericht op het kleed met zijn rijke arrangement van plooien. Daaruit spreekt een bijzondere voorliefde voor de schilderachtige vormen van weke stoffen in golvende beweging. Men wordt op die wijze herinnerd aan studie's naar zorgvuldig geordende draperie'n, als in de Gothische

kunst, en men bespeurt, hoezeer deze kunstenaar de Gothische traditie nog voortzette.

Onder de plooiën der drapering is het lichaam geheel schuil gegaan. Het is, alsof de kunstenaar er niet aan dacht en alsof de heilige figuren, die hij afbeeldde, voor hem alleen een voorwendsel waren om zijn virtuositeit te toonen in het weergeven van fraai geschikte kleedij en om te pronken met de schilderachtige effecten van het licht, dat speelt over de zware stoffen.

Niemand zal evenwel kunnen ontkennen, dat de Meester van deze miniaturen iets zeer bijzonders heeft tot stand gebracht. Door de zachte grijze tinten, verlevendigd door het weinige geel en bruin, en door de groote zorg, besteed aan het ordenen der gewaden, is de indruk van het geheel buitengewoon voornaam. Zeker is het voorname dan bij de gekleurde miniaturen. Maar men mist toch de levendigheid en natuurlijkheid, die juist deze schilderijen zoo bijzonder aantrekkelijk maakt.

Minder belangrijk zijn de beide miniaturen, aangeduid met de letter D: de Nederdaling van den Heiligen Geest en de afbeeldingen van de Heiligen Hieronymus en Augustinus (op onze vijfde Afbeelding)¹⁾. — Evenals de miniaturen der groepen A en C, zijn zij uitgevoerd in pentekening en grauwe tinten, kleuren zijn gebruikt voor den achtergrond en enkele bijzonderheden, goud voor de stralenkransen en kostbare voorwerpen. Ook in de compositie vertoonen deze miniaturen groote overeenkomst: de Nederdaling van den Heiligen Geest herinnert daarbij meer aan de miniaturen aangeduid met de letter A, de miniatuur met de beide groote figuren van Heiligen gelijkt zeer op de hier afgebeelde miniatuur van groep C. Bij beide miniaturen is het behandelen der plooiën met de donkere schaduwen vooral in overeenstemming met de miniaturen der eerste groep.

Afb. 5. — Hs. Leiden BPL 224, fol. 213 v.

Zonder twijfel zijn al deze miniaturen nauw verwant en de beide laatstgenoemde zouden als verbinding tusschen de beide vroeger beschreven groepen kunnen dienen. Alle moeten zij uit dezelfde werkplaats stammen en Prof. Vogelsang nam zelfs aan, dat zij ook door denzelfden Meester zouden zijn vervaardigd. Wanneer men zich nu herinnert, op welke wijze deze miniaturen zijn ontstaan, dan kan men, ondanks de groote verschillen die zij vertoonen, inderdaad niet ontkennen, dat dit waarschijnlijk is.

1) Ook het onderwerp bewijst, dat deze miniatur expresselijk voor dit getijdenboek is vervaardigd.

Wellicht gelukt het deze vraag op te lossen, als men beschikt over goede afbeeldingen van de miniaturen in andere handschriften, die uit dezelfde werkplaats afkomstig zijn ¹⁾. Voorloopig hebben wij ons te bepalen, ter aanvulling van de lijst in het werk van Prof. Vogelsang, tot een opsomming van deze handschriften.

V.

Verwante miniaturen. — Prof. Vogelsang heeft er reeds de aandacht op gevestigd, dat de miniaturen in het getijdenboekje van het Museum Meermanno—Westreenianum ²⁾ eenige overeenkomst vertoonen met de gekleurde miniaturen in het handschrift der Leidsche Universiteitsbibliotheek, dat wij thans bespreken. Maar, zooals wij boven opmerkten, heeft de schilder van deze laatste miniaturen nooit de hoogst merkwaardige effecten bereikt, die het boekje in het Museum Meermanno—Westreenianum tot iets zeer bijzonders maken. Ook zijn er zoowel in kleur als in teekening opmerkelijke verschillen.

Het is mij evenwel gelukt miniaturen te ontdekken, die door denzelfden Meester zijn geschilderd als de gekleurde miniaturen in het Leidsche Gebedenboek. Zij bevinden zich in een Nederlandschen Bijbel van het Britsch Museum te Londen ³⁾, een handschrift van hetzelfde formaat en van dezelfde inrichting als de andere groote Bijbels. In dezen Bijbel te Londen zijn een aantal miniaturen vervaardigd door denzelfden Meester, die in den Bijbel te Amsterdam ⁴⁾ o. a. het verdrinken van Pharao in de Roode Zee en de volkstelling der Israëlieten schilderde; andere miniaturen zijn van onzen Meester; een derde schilder is van minder beteekenis.

Wij mogen dus met volkomen zekerheid aannemen, dat de gekleurde miniaturen in het Leidsche Getijdenboek zijn ontstaan in hetzelfde zeer belangrijke atelier, waar de groote Nederlandsche historiebijbels werden versierd.

De overige handschriften, die Prof. Vogelsang ⁵⁾ noemt, de Bijbel te Weenen en een Getijdenboek der Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage (133 E 18), staan veel verder van ons handschrift af.

Talrijker zijn de handschriften, die men met de monochrome miniaturen in het Leidsche Getijdenboek in verbinding kan brengen. Prof. Vogelsang noemt er vier. Aan zijn lijst kan ik nog een aantal handschriften toevoegen.

1) Voorbeelden van de miniaturen uit al deze handschriften zullen worden opgenomen en een uitvoerige publicatie der Noord-Nederlandsche miniaturen, die door Dr. G. J. Hoogerwerff in mij wordt voorbereid.

2) Museum Meermanno—Westreenianum Hs. 12°. 12. — Afbeeldingen in: „Maandschrift voor Vercieringskunst” I (1896), pl. LX; Vogelsang, *Hollandsche Miniaturen*, blz. 70.

3) Londen, Br. Mus. Add. mss. 15410; De Flou en Gaillard, *Werken der Vlaamsche Akad.* 1895, blz. 39—42; R. Priebisch, *Deutsche Handschr. in England II*, blz. 133—134. — Dit hs. zal later nog ter sprake komen in het Verslag over een studiereis naar Engeland.

4) In de verzameling van het Kon. Oudh. Gen., zie boven, blz. 230.

5) Vogelsang, *Holländische Miniaturen*, blz. 80—85.

Van de boekjes, die Prof. Vogelsang noemt, is het belangrijkste te Brussel ¹⁾. Het bevat niet minder dan 22 miniaturen in grisaille, met toepassing van geel, waar hout wordt aangeduid, en van goud voor de aureolen. Daarbij is een serie van zeven miniaturen met afbeeldingen uit het Lijden van Christus, van de Gevangenneming tot de Graflegging, en een aantal afbeeldingen van heiligen ²⁾.

Zeer nauw verwant is het Gebedenboek van de Bibliothèque Mazarine te Parijs ³⁾. Het bevat zes miniaturen ⁴⁾ in grisaille met gebruikmaking van geel voor hout, terwijl de voorgrond geelgroen en de achtergrond blauw of paars is gekleurd. Al deze kleuren zijn zeer bleek. De miniaturen komen geheel overeen met de miniaturen in de handschriften te Leiden en te Brussel, maar zij zijn veel zwakker en weinig oorspronkelijk.

Meer afwijkingen vertoont een getijdenboek in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem ⁵⁾. Ook hier zijn de miniaturen in grisaille met goud en enkele kleuren, maar zij zijn minder zorgvuldig en grover dan in de beste exemplaren van deze groep. Van daar vertoonen de typen der voorgestelde personen soms een nog sterker realistisch karakter. Behalve de gewone miniaturen ⁶⁾ vindt men in dit boekje zes voorstellingen uit het Lijden van Christus en een aantal afbeeldingen van Heiligen.

Kleiner van formaat is een horarium in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage ⁷⁾. Het bevat zeventien miniaturen, waarvan er dertien met de afbeeldingen van de H. Drieëenheid, Maria en Heiligen, geplaatst zijn bij Latijnsche gebeden. Deze miniaturen zijn in dezelfde techniek geschilderd: fijne penteekening, bijgewerkt in zwarte en grijze tinten, met goud en enkele kleuren verlevendigd, maar zij zijn, in verband met de meer bescheiden afmetingen, wat eenvoudiger van compositie. Overigens stemmen zij geheel overeen met de miniaturen in het Leidsche Getijdenboek, aangeduid met de letter A.

Ik kan aan de boekjes van deze lijst nu nog vier of vijf en wellicht nog een zesde toevoegen. — Het merkwaardigste is in de bekende verzameling van den Heer Henry Yates Thompson ⁸⁾ te Londen (Portman Square 19). Het bevat niet minder

1) Brussel, Bibl. Roy. 21696, Catalogue I, blz. 488–489, n. 778. — Voor dit handschrift beschikte ik over een beschrijving, vervaardigd door Dr. G. J. Hoogwerff.

2) Afgebeeld is bij Vogelsang, t. a. p., blz. 81: de Drieëenheid.

3) Parijs, Bibliothèque Mazarine, Codex 500; E. Molinier, Catalogue II, blz. 565.

4) Afgebeeld zijn bij Vogelsang, t. a. p., blz. 82–86: de Verkondiging, de Geboorte, de Aanbidding der Koningen, de Gevangenneming. Bovendien bevat het hs. nog miniaturen met: Christus voor Pilatus en Christus aan de kolom. De drie miniaturen uit de Jeugd van Christus staan in de Getijden van Maria, de drie miniaturen uit het Lijden in de Getijden van het H. Kruis. — Ook voor dit handschrift beschikte ik over een beschrijving van Dr. G. J. Hoogwerff.

5) Haarlem, Bisschoppelijk Museum, Nr. 55; B. Kruitwagen, Catalogus, blz. 35–36; Vogelsang, Holl. Miniaturen, blz. 84. — De miniatuur met de Absolutie met de lijkbaar is uitgesneden. — Van dit handschrift was reeds boven, blz. 230, sprake.

6) De cyclus van miniaturen in Nederlandsche Getijdenboeken zal in een volgend artikel ter sprake komen.

7) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 74 G 35 (A. A. 173); Vogelsang, Holl. Miniaturen, blz. 80–82; daar is afgebeeld: de Absolutie bij de lijkbaar.

8) Het is Nr. 66 in: Descriptive Catalogue of the manuscripts in the Collection of H. Y. Thompson II (1902). In: Illustrations from one hundred manuscripts in the Library of H. Y. Thompson VII (1918),

dan 20 miniaturen, waaronder eenige zeer fraaie afbeeldingen van Heiligen. Zooals gewoonlijk vindt men tegenover het begin der Wijsheid-getijden de afbeelding der Drieëenheid, bij de H. Geest-getijden de Nederdaling van den H. Geest, bij de getijden van het H. Kruis de Kruisiging, bij de Zeven Boetsalmen het Laatste oordeel, bij de Vigelie der dooden de Absolutie bij de lijkbaar. Bij de getijden van Maria is hier evenwel de afbeelding van Maria met het Christuskind geplaatst, terwijl de Verkondiging, die men daar in den regel vindt, eerst verder op in het boekje is ondergebracht. Bovendien zijn er nog miniaturen met de Kruisafneming, de Aanbidding der Koningen en de Geboorte. Deze laatste miniatuur is wellicht de allerfraaiste. Wel is ook in dit geval het gewone schema niet veranderd, maar de uitvoering is zoo zorgvuldig, dat men eenigszins wordt herinnerd aan de drie allerbeste grauwe miniaturen uit het Leidsche Getijdenboek (de miniaturen van groep C). — Bij de miniaturen van den Heer Thompson is wel hier en daar goud, maar nergens kleur gebruikt ¹⁾.

Zeer merkwaardig is ook een handschrift der Bodleian Library te Oxford ²⁾. Het is een Nederlandsch Getijdenboek, geheel in den stijl der boekjes uit Delft ³⁾ met de gewone randversiering, die voor deze boekjes karakteristiek is, alleen in dit geval met bijzonder veel kleurige figuren. — In dit handschrift zijn nu, bij de Getijden van Maria, acht monochrome miniaturen geplaatst met afbeeldingen uit de Jeugd van Christus ⁴⁾. Deze miniaturen stemmen geheel overeen met de reeks in het Leidsche Getijdenboek, alleen zijn zij zorgvuldiger en bijna zoo fraai als in het boekje van den Heer Thompson. Ook bij deze miniaturen zijn de bodem en de boomen gekleurd, maar bovendien is de achtergrond steeds geheel met blauwe kleur ingevuld en daarop zijn nog gouden ornamenten aangebracht. Om de miniaturen is een randversiering van zeer fijne met de pen geteekende ranken, volkomen overeenstemmend met de randversiering elders in het handschrift. — Blijkbaar heeft men in het atelier te Delft, waar het getijdenboek is geschreven en versierd, de beschikking gehad over deze grauwe miniaturen en daarmee het handschrift verrijkt. Dit moet evenwel meerdere tientallen jaren zijn geschied, nadat de miniaturen zijn geschilderd. Deze miniaturen zijn immers omstreeks 1440 ontstaan en de handschriften uit het Delftsche atelier, die even oud zijn als dit getijdenboek, dateeren van 1470 of 1480.

pl. XXIV—XXVI zijn afgebeeld: fol. 15v., H. Drieëenheid; fol. 16, Begin der Wijsheid-Getijden; fol. 35v., Maria met het Christuskind; fol. 95v., Pinksteren; fol. 100v., Aanbidding der Koningen; fol. 127v., Maria Magdalena; fol. 149v., H. Barbara; ol. 154v., H. Apollonia. — De Heer H. Y. Thompson had de groote vriendelijkheid Dr. Hoogewerff en mij dit boekje te toonen.

1) Op dit handschrift werd ik het eerst opmerkzaam gemaakt door den Heer Boekenoogen te Amsterdam en later door den Heer Sydney C. Cockerell te Cambridge.

2) Oxford, Bodleian Library, Douce mss. 248, Summarary Catalogue, Nr. 21 822.

3) Opmerkelijk zijn in den kalender, met roode letters geschreven: Ypolitus martelaer (15 Aug.), Jeroen priester ende martelaer (17 Aug.), XI M. Maegden (21 Oct.). — De handschriften uit Delft komen later ter sprake.

4) Het zijn: Verkondiging, Visitatie, Geboorte, Besnijdenis, Driekoningen, Voorstelling, Kindermoord, Vlucht naar Egypte.

Minder fraai is een Getijdenboek in het Victoria-and-Albert-Museum te Londen ¹⁾. Het heeft zeven miniaturen met voorstellingen uit de Jeugd van Christus ²⁾ in de Getijden van Maria, zeven met voorstellingen uit het Lijden ³⁾ in de Langhe Cruus ghetide, verder het Laatste oordeel en de Absolutie bij de lijkbaar. Bij deze miniaturen herkent men terstond dezelfde groepeerings en manier van schilderen met grijze tinten, enkele kleuren en goud als in de andere handschriften. Maar zij zijn van veel minder beteekenis dan in de beste exemplaren. Er is weinig zorg aan besteed, de figuren zijn wat houtherig, het gelaat geheel zonder uitdrukking, de plooien van het kleed eenigszins schematisch. Men bespeurt niets van de zorg en fijnheid van afwerking, waardoor de beste voorbeelden uit dit atelier zoo bijzonder bekoorlijk zijn.

Over de drie volgende handschriften ontbreken mij nadere inlichtingen. — Het eerste, vroeger in het bezit van W. J. Loftie, is in 1908 tentoongesteld geweest in de Burlington Club ⁴⁾. In het werk over deze tentoonstelling zijn twee bladzijden afgebeeld. — Het tweede bevindt zich in de vroegere Keizerlijke Bibliotheek te Petrograd en is mij alleen bekend door de beschrijving van Dr. Willem de Vreese ⁵⁾. Belangrijk is het, dat dit handschrift zoo goed als zeker in 1440 is geschreven ⁶⁾. Het bevat zeven miniaturen met voorstellingen uit het Lijden van Christus ⁷⁾, verder Maria Boodschap, het Laatste oordeel, de Absolutie bij de lijkbaar. — Ten slotte kan ik nog een exemplaar vermelden, dat zich moet bevinden in het Museum—Plantyn te Antwerpen. Maar op het oogenblik ontbreken mij daarover alle verdere gegevens.

Wij hebben op deze wijze het Getijdenboek der Leidsche Universiteits-bibliotheek in verbinding kunnen brengen met twee groepen van handschriften, vertegenwoordigers van de beide belangrijkste ateliers voor miniaturen in Noord-Nederland uit de eerste helft der 15de eeuw, waarvan ons voortbrengselen zijn bewaard. Voorzeker is het de moeite waard om thans te onderzoeken, wat de miniaturen in dit Getijdenboek ons leeren over de schilderkunst in Noord-Nederland van dezen tijd. De problemen, die daarmede in verband staan, heb ik herhaaldelijk besproken met Dr. G. Knuttel Wzn., die zich bereid heeft verklaard het resultaat van zijn onderzoek in dit Bulletin bekend te maken. Dit zal geschieden in een volgend nummer.

A. W. BIJVANCK.

1) Londen, Vict. and Albert Mus., George Reid mss. Nr. 32.

2) Het zijn: Verkondiging, Visitatie, Geboorte, Driekoningen, Voorstelling, Besnijdenis, Vlucht naar Egypte.

3) Het zijn: Gevangenneming, Christus voor Pilatus, Geeseling, Kruisdraging, Kruisiging, Kruisafneming, Graflegging.

4) In het groote plaatwerk over deze Tentoonstelling, met tekst van Sydney C. Cockerell, is het Nr. 243. — Dit is ook opgemerkt door F. Winckler, *Jahrb. Wiener Kunsts.* XXXII (1915), blz. 325.

5) W. de Vreese en E. Gaillard, *Dietsche kalenders*, in de *Jaarboeken der Vlaamsche Academie*, Nr. 19.

6) In den kalender is 27 Maart als Paaschdag aangeduid en dat was alleen het geval in 1407, 1418, 1429, 1440 en 1502.

7) Christus in Gethsemane, Gevangenneming, Christus voor Pilatus, Kruisdraging, Kruisiging, Kruisafneming, Graflegging.

HET MUSEUM VAN REPRODUCTIE'S VAN BEELDHOUWKUNST TE 'S-GRAVENHAGE.

Den 30sten October is te 's-Gravenhage in het Gebouw der Academie van Beeldende Kunsten een Museum voor reproductie's van beeldhouwkunst geopend. De Voorzitter van den Raad van Bestuur der Academie, de Heer C. W. Lunsingh Scheurleer, heeft bij die gelegenheid een Rede uitgesproken, die ook in druk is verspreid. Wat wij hier over de plannen van het Bestuur en den oorsprong der verzameling kunnen mededeelen, is aan die Rede ontleend. Voordat wij evenwel overgaan tot een bespreking van het nieuwe Museum, willen wij er nog den nadruk op leggen, dat het zijn ontstaan geheel en al dankt aan den Heer Scheurleer. Door zijn zorg, belangstelling en kennis van zaken is alles daar bijeengebracht, geordend en opgesteld.

De Raad van Bestuur heeft bij het stichten van dit Museum niet alleen gedacht aan de belangen van het onderwijs aan de Academie. Ook voor velen, die niet aan de Academie zijn verbonden, kan de nieuwe verzameling van dienst zijn. Kunstenaars en geleerden zullen er immers, beter dan in handboeken, inlichtingen vinden over vormen en afmetingen van beeldhouwwerken. Aan anderen zal het Museum de gelegenheid verschaffen om zich met beeldhouwkunst eenigszins vertrouwd te maken of om van de tentoongestelde werken te genieten.

Het Museum heeft dus een dubbel doel¹⁾: het wil materiaal verschaffen voor studie en bovendien een bron zijn voor aanschouwelijk genot. Zeker brengt dat eenig gevaar mede, omdat deze belangen met elkander in strijd zijn. De geleerde immers verlangt een zoo groot mogelijk aantal voorbeelden van beeldhouwkunst, die hem bij zijn studie kunnen te pas komen, en dat verlangen is betrekkelijk gemakkelijk te bevredigen. Voor dengene evenwel, die komt om van beeldhouwkunst te genieten, is een kleine verzameling der beste werken voldoende, maar aan keus en opstelling van die verzameling moet groote zorg zijn besteed. De geleerde heeft slechts een magazijn noodig met goede verlichting.

De oplossing ligt voor de hand en is ook reeds tot op zekere hoogte in het nieuwe Museum aanwezig. Men heeft twee afdelingen in te richten: expositiezalen en een studieafdeling. In de expositiezalen stelt men een keurcollectie op, natuurlijk volgens een van te voren nauwkeurig overwogen plan en geheel in wetenschappelijke orde. Elke meester en elke periode moet daarin zijn vertegenwoordigd door de meest karakteristieke werken. Maar men mag zeer zeker soms een minder gelukkig gekozen voorbeeld door een beter vervangen en uitbreiden, waar men belangstelling verwacht of belangstelling wil wekken. Op die wijze blijft het toch een levende collectie²⁾.

1) Buiten beschouwing blijft hier het verzamelen van gipsafgietsels (wat anders van groot belang kan zijn), waarin men de beeldhouwkunst van een bepaald land en een bepaalde periode in reproductie tracht te verzamelen, als documenten voor een zoo volledig mogelijk overzicht.

2) Een verzameling van dien aard, waar niets om gaat, is eigenlijk nog hinderlijker dan het gewone overladen gipsmuseum. — Ik ken in ons land ook een collectie, waar nog wel plaats is tusschen de net gekleurde gipsen, waar alles keurig is gerangschikt, genummerd en gecatalogiseerd, maar waar men nooit iets nieuws ziet. Het is een doode verzameling!

In de studieafdeeling bergt men alles, waarvoor geen plaats is in de expositiezalen. Het behoort een aanvulling te zijn van de eerste afdeeling en tevens magazijn, uitsluitend ten dienste van hen, die een bepaalden meester of een bepaalde periode willen bestudeeren. Er moet de grootste orde heerschen en de verlichting moet uitstekend zijn, maar men kan met minder ruimte volstaan en een zorgvuldige aankleding is overbodig.

Aankleding en opstelling zijn evenwel van groot belang in de expositiezalen. Elk stuk moet daar zoo zijn geplaatst, dat het geheel tot zijn recht komt en allen te

zamen moeten de pleisterbeelden een aantrekkelijk geheel vormen. Dan alleen zal men van de reproductie's ook eenigszins kunnen genieten. Want geen gipsafgietsel vermag het origineel te vervangen. Verloren zijn de glans en de bekoring, die uitgaan van het echte materiaal, en juist de beste werken verliezen bij het afgieten het meest. Op die wijze werkt het gips nivelleerend. Door de manier van opstellen en door foto's naar de origineelen, ter aanvulling der pleisterbeelden, kan men evenwel eenigszins aan dit gebrek tegemoet komen.

Van veel belang is ook het kleuren der afgietsels. Zeker geeft een gipsbeeld,

geheel ongekleurd en nog met de gietnaden, het best de vormen van het oorspronkelijk weer. Maar een verzameling van dergelijke onaangenaam blauw-witte beelden, die bovendien op den duur een donkere laag vuil gaan vertoonen juist op de hooge partijen, waar men bij marmer en brons glimlichten verwacht, is volkomen onverdragelijk. Men is dus wel genoodzaakt de oppervlakte te praepareeren. Alleen is een op dergelijke wijze gelijkmatig gesausde verzameling ook niet zeer fraai.

Men kan evenwel nog verder gaan en door het kleuren der oppervlakte trachten de kleur van het origineel na te bootsen. Met het imiteeren van gepatineerd brons en van goudglans heeft men zelfs zeer goede effecten bereikt. Bij Egyptische beeldhouwwerken, die met hun monumentale vormen het afgieten veel beter verdragen, kan men den indruk van bazalt en graniet weergeven. Zelfs kan men trachten gepolychromeerde werken in hun oorspronkelijke kleuren te reconstrueeren. — Op die wijze is het mogelijk afwisseling te brengen in de verzameling en de vermoeiende eentonigheid te vermijden.

Veel van wat hier als voorwaarde voor een goed gipsmuseum werd opgesomd, is bij de nieuwe verzameling in Den Haag al verwezenlijkt. Reeds bij het samenstellen der collectie was de Heer Scheurleer zeer gelukkig. Wel was er in de Academie een collectie pleisterbeelden. Maar vroeger dienden de afgietsels uitsluitend voor het onderwijs in het teekenen. Wat daarvoor onbruikbaar was, werd opgeborgen, zooals de afgietsels van het fries van het Parthenon, die ergens op een zolder lagen opgestapeld. Deze oude collectie werd nu aangevuld met de verzameling van het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem. Ten slotte kon de Heer Scheurleer ook nog de hand leggen op de gipsafgietsels van het Museum van Kunstnijverheid te Dusseldorf. Deze laatste verzameling bestond uit verscheidene duizenden afgietsels en vormen, zoowel van groote stukken architectuur als van kleine ivoren, bijna allen uit de Middeleeuwen en uit West-Duitschland. Zeker was dat een belangrijke aanwinst. Men vraagt zich alleen af, of deze collectie wel in Den Haag thuis behoort. Een zoo groot aantal stukken, niet uit eigen land en niet uit een streek of een periode die voor de kunstgeschiedenis van belang is, moet op den duur een ballast wezen. Maar wellicht is er later gelegenheid de hier overbodige stukken met Duitschland te ruilen.

Er was dus een groot materiaal voor het nieuwe Museum, maar zeker niet al te gunstig. Ook kan men achter de blinde muur en de groote zuilen aan de Princessegracht moeilijk goed verlichte en fraai ingerichte localiteiten verwachten. Des te aangenamer is de verrassing, als men het goede resultaat gaat bezien, dat reeds is bereikt. — Niet gelukkig zijn alleen een paar kleine zalen. In een kamer, met vrij ongunstige verlichting, staan een aantal Egyptische beeldhouwwerken en Assyrische reliefs. Van de meest karakteristieke tijdperken der Egyptische sculptuur, uit het Middel- en Nieuwe Rijk, vindt men bijna geen voorbeelden. Wel is er het een en ander uit het Oude Rijk en uit de periode van Amenophis IV. — Een tweetal vertrekken met Grieksche en Romeinsche portretbustes, voorwerpen van kunstnijverheid en decoratieve kunst uit de 17de en 18de eeuw, die men langs donkere holle gangen bereikt, moest men liever voor het publiek gesloten houden en behandelen als studieafdeling.

Zeer aangenaam is evenwel de indruk van de Vestibule met enkele groote gipsafgietsels en de zaal met de voornaamste stukken der verzameling. Deze zaal is een lange vrij smalle hal met schuin invallend bovenlicht. Ook bij donker weder zijn de wanden voldoende verlicht en men bespeurt het bezwaar van het licht van boven, dat anders voor beeldhouwwerk gewoonlijk ongunstig is, niet al te zeer. De zaal is met zuilen en bogen in drie vakken verdeeld. Door gordijnen heeft men die scheiding nog cenigszins voltooid. Op die wijze hebben Oudheid, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd elk een eigen ruimte.

Reeds terstond bij het binnenkomen bespeurt men, dat de kille indruk van het gewone gipsmuseum hier is vermeden. Het gunstige licht, de tint der wanden, de goed geplaatste schotten, de zorgvuldige aankleding met enkele gordijnen, dit alles draagt bij tot een aangenaam geheel, maar vooral de afgietsels zelf, nu eens eenvoudig getint, dan weer uitvoerig gekleurd of gebronsd, een enkele maal ook wit gelaten. Met dezelfde zorg is bij elk stuk een korte beschrijving geplaatst, dikwijls vergezeld van een foto. Deze foto's zijn evenwel steeds veel te klein. Groote foto's zouden, zooals wij reeds opmerkten, ter aanvulling der afgietsels kunnen dienen. Wat hier thans wordt geboden, is onvoldoende.

De meeste perioden zijn vertegenwoordigd. Alleen de eigenlijke Romeinsche kunst ontbreekt, met de vroeg-christelijke en Byzantijnsche kunst en de kunst van den Islam en geheel Voor-Azië. Toch zouden deze gebieden wel in het kader passen. Dat van de Indische en de Oost-Aziatische kunst en van alle primitieve kunst niets aanwezig is, moet men wellicht aan het plan der Verzameling toeschrijven. Alleen is die beperking te betreuren.

In de classieke afdeeling is de strenge Grieksche kunst nog onvoldoende vertegenwoordigd. Een eigenaardig bezit zijn de twee caryatiden van het Erechtheion te Athene met den geheelen onderbouw en een stuk van den architraaf. Maar op de Acropolis maken deze figuren toch een geheel anderen indruk. Hier vooral zou een foto goeden dienst doen. Ik merk op, dat de »Eubouleus» uit Eleusis hier juist is opgesteld. In Athene heeft men de buste in een eenigszins hellenden stand gebracht en op die wijze het effect bedorven. Ook bespeurt men eerst hier, welk een fraai bezit de Leidsche Dionysos is. Te Leiden is deze kop thans zoo geplaatst, dat men er in het geheel niet van kan genieten.

In de Middeleeuwsche afdeeling is de groote kunst der Fransche kathedralen nog zeer slecht vertegenwoordigd. Al is een groot deel der Dusseldorfsche collectie in het magazijn gebleven, toch overheerscht nog veel te veel de Romaansche stijl en de niet zeer belangrijke West-Duitsche kunst, tegenover de kunst van andere perioden en landen, die zooveel meer tot ons spreekt.

Beter is de Renaissance vertegenwoordigd, alleen mist men Bernini. Uit de 18de eeuw vindt men ten minste eenige fraaie portretten. Slechts weinig voorbeelden zijn er van Nederlandsche beeldhouwkunst en van onzen eigen tijd is er bijna niets.

Maar het zou ondankbaar wezen om een beschouwing over dit fraaie Museum te besluiten met een opsomming van de lacunes in de verzameling. Wij willen vooreerst niet letten op wat ontbreekt; laten wij veeleer met vreugde vaststellen, wat reeds tot stand kwam. Zelfs al is nog lang niet het best mogelijke bereikt, ja, al was er nog veel minder bereikt, dan hadden wij nog reden voor groote dankbaarheid aan den stichter der verzameling. Ten slotte willen wij alleen nog de hoop uitspreken, dat de Heer Scheurleer zijn Museum verder zal kunnen volmaken, het onderbrengen in een eigen gebouw en de collectie uitbreiden en opstellen, zooals hij dat wenscht en zooals hij het ook blijkt te kunnen.

A. W. BYVANCK.

»HET PORTRET IN NEDERLAND VAN 1730 TOT 1830.»

De plannen voor de Haagsche tentoonstelling »Het Portret in Nederland van 1730 tot 1830«, door tweeden ondergeteekende op de laatste Jaarvergadering van den Bond te Roermond reeds voorloopig aangekondigd, hebben intusschen vasteren vorm aangenomen. De tentoonstelling zal waarschijnlijk van half Mei tot half Juni in het Tijdelijk Museum voor Moderne Kunst (Gebouw Panorama Mesdag) in de Zeestraat te 's-Gravenhage gehouden worden.

Het voorbereidingswerk, voor zoover dit reeds heeft plaats gehad, heeft aangetoond dat, indien de gebleken belangstelling der bezitters zich ook daadwerkelijk uit door het afstaan der daartoe uitgekozen werken, het mogelijk zal zijn om van ieder der in aanmerking komende portretkunstenaars een groep vertegenwoordigende stukken bijeen te brengen en tevens om, in het beperkte beschikbare bestek, een overzicht te geven van wat in het onderhavig tijdvak hier te lande ontstond aan verdienstelijke olieverfportretten, miniaturen, pastels en teekeningen, terwijl ook de band tusschen de portretgravure en het oorspronkelijk portret zal worden aangetoond. Ook van de bekendste, hier slechts tijdelijk werkzame buitenlandsche kunstenaars, als Perronneau, Liotard, J. F. A. Tischbein, zal tot dusverre onbekend of weinig bekend portretwerk getoond kunnen worden. Mocht het ook gelukken een der hier door M. Q. de Latour geteekende portretten op te sporen!

Bij de voorbereiders zit vóór de bedoeling om bij voorkeur de inzendingen niet te ontleenen aan de openbare musea en ook liefst geen werken te kiezen, die reeds bij vorige gelegenheden tentoongesteld zijn. Slechts dan zal daartoe worden overgegaan, wanneer geen andere representatieve werken beschikbaar zijn en de beteekenis van den kunstenaar in den kring zijner tijdgenooten opneming van zijn werk eischt.

Intusschen zijn er eenige bekwame kunstenaars, van wier portretwerk tot nog toe weinig onder het bereik der voorbereiders is gekomen. Hiertoe behooren: N. Muys, G. Sanders, Herman, Frans en George van der Mijn, en vooral J. B. Scheffer, wiens werk zeer ongelijk van kwaliteit is, doch van wien sommige stukken op zulk een hoog peil staan, dat hij aanspraak kan maken op een meer uitgebreide groep. Onder de beeldhouwers is nog te weinig keuze van werk door J. B. Xavery, Cresant en de beeldhouwers uit het begin der 19de eeuw. Lezers, die portretwerk van hunne hand in Nederlandsch bezit kennen, zouden den voorbereiders een dienst bewijzen door hen daarop opmerkzaam te maken.

Van de vaardige miniaturiste Henriëtte Wolters—van Pee zijn thans slechts weinige der door Van Gool en J. C. Weyerman vermelde portretjes bekend, en die weinige bevinden zich bijna alle in musea. Wie kent er nog andere, b.v. dat van Jacob de Wit?

Sommige, waarschijnlijk fraaie, portretten kennen wij slechts uit de gravures, die er naar gemaakt zijn. Waar bevinden zich b.v. de volgende portretten? De acteur J. Punt door G. van der Mijn (McArdell sc. M. 4311); W. Bilderdijk door I. Schmidt (Sallieth sc. v. S. 447); A. W. van Pallandt—Zuithem door A. de Lelie (Schiavonetti sc. v. S. 4117); Ph. Zweerts en J. C. Weyerman door C. Troost (Houbraken sc. M. 6333 en M. 6047); Ds. Weiland door J. B. Scheffer (Portman sc. M. 5985); Ds. Chais door Liotard (Houbraken sc. M. 1000); de acteur Sam. Cruys in de rol van Flodoardo en Prof. J. S. Rau (Ravius) door Hodges (resp. Josi sc. v. S. 1313 en Hodges sc., niet beschreven); Rousset de Missy en Sir John Ligonier door Fournier (resp. Houbraken sc. M. 4571 en Tanjé sc. M. 3225); C. Ploos van Amstel door Marinkelle (N. v. d. Meer Jr. sc. v. S. 4264).

Andere, wellicht belangrijke stukken zijn ons alleen uit de litteratuur bekend, zooals: een pastelportret van Dirk Dalens en een portret van Ds. Engelberts door Js. Buys; een familiegroep-Blijdesteyn van 1788 door J. B. Scheffer; de portretbustes van Carolus

Richard, oud 8 j., en van den admiraal Hendrik Grave door Cresant, van den griffier Fagel door J. B. Xavery; de familiegroep-Quarles door G. Hoet (v. Gool II 418). Bestaat dit alles nog, en waar? Waar is ook het portret van Lodewijk Napoleon door J. B. Scheffer? Vermoedelijk berust een ontwerp hiervoor in het Prentenkabinet te Leiden. En waar bevindt zich G. van der Mijns portret van C. Ploos van Amstel? Van het bedoeld portret, dat een ander is als dat in het Mauritshuis, bezit het Prentenkabinet te Amsterdam vermoedelijk de schets. Waar is gebleven het portretje van C. Ploos van Amstel door J. Buys uit de veiling Fred. Muller van 25—26 Nov. 1913 en waar het stuk van N. Verkolje, voorstellend jongens paardrijdend in een park, van de veiling Mak 14 Aug. 1918? In het algemeen houden ondergeteekenden zich aanbevolen voor het aanwijzen van eerste-klasse-werken uit het bedoelde tijdvak. Veel, dat op den achtergrond is geraakt, moet zich bevinden bij particulieren, waar men niet, door een meer bekende verzameling familieportretten aangelokt, zoude gaan zoeken.

A. STARING.

G. KNUTTEL WZN.

PYROEN.

In het laatste nummer van dit »Bulletin» plaatste Dr. Haslinghuis een opstel over het »piroets-cruus», dat hij vermeld gevonden heeft in de Utrechtsche St. Nicolaaskerk, met welke beschrijving hij zich bezighoudt. Hij brengt voor de verklaring van dit monumentje — wedergade van dat ten Dom, dat ik in mijne beschrijving van onze kathedraal besproken had, — vrij wat nieuw materiaal; maar de verklaring van het monument geeft hij toch eigenlijk niet, hoewel hij althans eene bijzonderheid vermeldt, die mij voor de verklaring wel van belang schijnt. Ik wil de verklaring nog even bespreken.

Drie soorten van piroons- of perrons-kruizen bespreekt Haslinghuis. In mijn »Dom van Utrecht» had ik reeds, zooals ik zeide, den »pyroen» vermeld, die op het pleintje van den kloostergang stond: een kruis op een voetstuk. Het »piroets-cruus», dat op het kerkhof der St. Nicolaaskerk stond, was natuurlijk, naar Dr. Haslinghuis terecht opmerkt, daarmee verwant. In den pyroen van den Dom zocht ik het middenpunt en het embleem van de immuniteit van den Dom, van het kleine immune eilandje, dat zich in het midden der stad Utrecht bevond, onttrokken aan de rechtsmacht van het stedelijk bestuur: van dat immune gebied toch was het kloosterpleintje de kern. Het kerkhof nu van de St. Nicolaaskerk verschilde daarvan eenigszins, aangezien het slechts de kerk met het kerkhof (en wellicht de pastorie) bevatte, maar geenszins de krans van woningen, die de kapittelkerk omgaven. Dit was inderdaad een verschil, maar geen principieel verschil: beide ruimten waren soortgelijke gebieden met een asylrecht, omdat de beheerders der omringende stad binnen de geestelijke immuniteiten geen gezag hadden.

Wel anders echter waren de Belgische »perrons»: de zuilen, gedragen op een steenen tafel door vier leeuwen en bekroond door een grooten schild-houdenden leeuw.

Zeker: hier was een verschil in vorm; maar, naar het schijnt, ook hier toch niet in beteekenis. Immers Dr. Haslinghuis deelt ons twee zeer opmerkelijke feiten mede, die de beteekenis van de perrons toelichten. In 1468, zegt hij, is de Luiksche zuil door Karel den Stoute naar Brugge gevoerd, en tien jaren later is zij naar Luik teruggebracht. Deze reizen van den Luikschen perron nu hebben (wat Dr. Haslinghuis verzuimt ons mede te deelen) zonder twijfel eene zeer bepaalde en zeer duidelijke beteekenis gehad. 1468 is het jaar van de »sac de Liège," bloediger gedachtenis: de totale verwoesting van de stad Luik door Karel den Stoute, als straf voor haar verzet tegen de Bourgondische macht. Zoo de tyran den Luikschen perron niet ook verwoest heeft, maar zich de moeite gegeven heeft, hem mede te voeren naar Brugge, dan heeft dit zonder twijfel eene bepaalde bedoeling gehad. En het feit, dat de Luikenaars in 1478 hun perron naar Luik hebben teruggevoerd, verduidelijkt die beteekenis nog; want 1478 is het jaar van den opstand van geheel Nederland tegen het Bourgondische gezag, na het sneuvelen van Karel den Stoute. Zoo ook de Luikenaars zich toen beijverd hebben, om hun perron terug te voeren naar zijne oude standplaats, dan hebben ook zij daarin zonder twijfel eene bepaalde symbolische beteekenis gezien. En geen andere beteekenis kan dat zijn dan deze, dat zij in den perron hebben gezien het embleem van de zelfstandigheid der stad Luik, die haren burgers dierbaar was, terwijl zij den overweldiger een doorn in het oog was. Vóór de overweldiging door Karel den Stoute was Luik een centrum van verzet geweest midden in het omliggende land, — een zelfstandige kern, die van bijzondere beteekenis was in den Bourgondischen tijd, maar die toch ook in normale tijden eene eigene beteekenis had gehad, zooals iedere stad met haar eigen beheer iets afzonderlijks was in het omliggende land. Al was de Luiksche perron dus van wat anderen vorm, in beteekenis was hij stellig verwant aan den Utrechtschen pyroen.

Nu brengt Dr. Haslinghuis echter nog eene derde soort van pyroen in het debat, — een monumentje, dat eene andere beteekenis schijnt te hebben: het marktkruis, waarvan hij verschillende voorbeelden aanwijst. Deze aanwijzing trof mij; want een der monumentjes, die hij noemt, heb ik zelf aanschouwd en ik kan er hierbij

Marktkruis te Chichester.

eene afbeelding van mededeelen: het is het marktkruis («market-cross») te Chichester.

Chichester is een vervelend, maar uiterst merkwaardig stadje, niet ver van het eiland Wight. Men weet, dat alle Engelsche steden, wier naam eindigt op *chester*, zooals haar naam aanwijst, afstammen van Romeinsche castra. Maar Chichester stamt toch niet af van een castrum; want het *is* nog altijd een oud castrum. Rechthoekig snijden de twee hoofdstraten der stad elkaar, zooals zij reeds voor twintig eeuwen uitliepen op de porta praetoria en de porta decumana. En, ook wel merkwaardig, terwijl drie kwartieren van de stad bebouwd zijn met huizen en smalle steegjes, wordt het vierde kwartier geheel ingenomen door de kathedraal en de daarbij behorende gebouwen: zetels der geestelijkheid. Toen, na het vertrek der Romeinen, het christendom zich kwam vestigen te Chichester, hebben de machthebbers van dien tijd dus een geheel viertel van het wordende stadje in het oude castrum gereserveerd als zetel van de geestelijkheid rondom hare hoofdkerk, en daar zit zij nog altijd tot den dag van heden.

Reeds deze bouw van het stadje is historisch opmerkelijk; maar de plaats heeft nog eene andere historische merkwaardigheid. Op het punt, waar de beide hoofdstraten elkaar rechthoekig snijden en een klein pleintje vormen, verrijst een achthoekig gebouwtje in den overladen laat-gothischen stijl, dat den naam «market-cross» draagt, hoewel het, naar men ziet, volstrekt geen kruis vertoont. Oorspronkelijk heeft er echter natuurlijk wel een kruis, een marktkruis, gestaan; maar dit zal denkelijk een houten kruis geweest zijn, dat alleen werd opgericht, wanneer het marktdag was. Immers, eene middeleeuwsche markt begon altijd met de oprichting van een groot houten kruis, dat de marktvrijheid symboliseerde en in beeld bracht; het gebouwtje, dat ik hier afbeeld, zal alleen opgericht zijn, om het marktkruis, dat in het middelpunt der stad verrijzen moest, te beschutten en te accentueeren.

Al gelijkijkt dus het market-cross van Chichester in vorm geheel niet op den Utrechtschen pyroon noch op den Luikschen perron, in beteekenis is het toch daarmede wel zeer verwant. Want de middeleeuwsche steden zijn ontstaan uit de markten, die door de steden als het ware geperpetueerd werden; mogelijk heeft het marktkruis in zijn koepeltje te Chichester vroeger zelfs *voortdurend* in het centrum der stad opgericht gestaan, als symbool van de stedelijke marktvrijheid.

Al was de markt dan ook geene eigenlijke immuniteit, wel degelijk was zij daarmede verwant. Op de middeleeuwsche markt heerschte een ander recht dan het gewone stadrecht: iedereen, buitenman of stedeling, al dan niet lid van een gild, mocht dan in de stad de waren, die hij wilde, en detail verkoopen: terwijl hem dit buiten marktijd ten strengste verboden was, viel binnen dien tijd niemand hem lastig. Zelfs boosdoeners, die zich op de markt vertoonden, mocht de stedelijke magistraat dan niet lastigvallen: zij konden zich dan niet alleen vrij vertoonen, maar er zelfs handeldrijven. Evenals eene immuniteit was dus ook de markt eene soort van asyl. Zoo was er tusschen de pyroon, de perron en het marktkruis, naar ik meen, een onweersprekelijk verband. De perron, symbool der stedelijke zelfstandigheid, stamde (al heeft hij zijn vorm gewijzigd)

regelrecht af van het marktkruis. Na deze transformatie in eene stad is het verband van dit symbool met het teeken van de zelfstandigheid der geestelijke immuniteit ook duidelijker, onmiskenbaarder geworden dan vroeger.

Zoo, meen ik, is de beteekenis van den pyroen duidelijk geworden, althans niet geheel onbegrijpelijk meer.

S. MULLER Fz.

BOEKBESPREKING.

HONDERD TEEKENINGEN VAN OUDE MEESTERS in het prentenkabinet der Rijks-Universiteit te Leiden, uitgezocht en voorzien van een beschrijving door J. J. de Gelder, conservator der verzameling. Rotterdam, W. L. & J. Brusse, 1920.

Onder de kunstverzamelingen, die in grooteren kring vrijwel onopgemerkt bleven, valt ook het Leidsche prentenkabinet te rekenen, dat, tot vóór de benoeming van Prof. Dr. S. G. de Vries tot directeur en den Heer J. J. de Gelder tot conservator, slechts op enkele dagen voor het publiek geopend was. Het vrijwel nutteloos sluimerende museum is thans herschapen in eene onderwijsverzameling, die reeds van veel nut is bij het onderwijs in de kunstgeschiedenis. Het hierbij aangekondigde boekje vestigt in ruimen kring de aandacht van belangstellenden op deze verzameling, waarvan slechts enkele der beste teekeningen vroeger meer bekend zijn geworden door de tentoonstelling in het Stedelijk Museum.

De geschiedenis van het kabinet is in het kort aldus. Het is ontstaan uit het legaat van vrouwe J. L. van Oldenbarnevelt genaamd Tullingh, weduwe van mr. J. Th. Royer, en in 1809 in het eerst geschift door D. P. Humbert de Superville, — voor wie de vele 18de eeuwse Fransche prenten naar Boucher, Watteau etc. slechts »van weinig en niets beduidende waarde” waren, die »nergens passen en dus nog veel minder in eene publieke verzameling.” — Daarna is het uitgebreid door de schenkingen van N. C. de Gyselaar in 1853 en door aankoop der collectie portretten van mr. J. T. Bodel Nijenhuis in 1874 en in 1901 door overbrenging van 4135 dubbelen uit het Amsterdamsche prentenkabinet.

De heer de Gelder geeft een uitvoerig overzicht van de geschiedenis der collectie en van hare beheerders en bespreekt daarna uitvoerig de gereproduceerde teekeningen, onder vermelding van de daarop betrekking hebbende literatuur. De watermerken worden afzonderlijk weergegeven.

De keuze van de afbeeldingen is zeer gelukkig en aan de reproductie is zeer veel zorg besteed.

Samensteller en uitgever hebben een aardig boekje geleverd, dat voor matigen prijs is verkrijgbaar gesteld. Met genoegen zien wij dan ook aan het eind van het voorwoord vermeld, dat deze eerste bundel als het begin is te beschouwen van eene serie, »die de schoonste en belangrijkste uit andere teekeningen-collecties zal bevatten.”

KORTE BERICHTEN.

De aftredende Rector-Magnificus, Dr. A. W. Nieuwenhuis, heeft in het Verslag van de lotgevallen der Leidsche Universiteit het volgende gezegd over de Musea te Leiden: — »De geest des tijds, de op de spits gedreven ontevredenheid met onze samenleving, zooals die naar onzen aard en bestaansvoorwaarden geworden is, bedreigt ook gewichtige organen van ons Universiteitswezen. Hoewel wij van de onmiddellijke oorlogsellende bevrijd bleven, achten ook hier de fanatici onder het menschdom zich gerechtigd van uit hun eenzijdig standpunt het bestaande te vernietigen om daarna te trachten er iets naar hun opvatting beters voor in de plaats te stellen, naar het verlokkelijk voorbeeld van elders, niet om op het historisch geworden voort te bouwen door verbetering van het bestaande. De Rijkscommissie voor het Museumwezen, misschien niet ingesteld, maar zeker geheel samengesteld met het oog op de uitsluitende behartiging van hetgeen kunst geacht wordt te zijn, beraamt namelijk plannen, en heeft die naar geruchten willen reeds uitgewerkt, om zoowel het Rijks Ethnographisch Museum als het Rijksmuseum van Oudheden uit hun universitair milieu te Leiden weg te nemen en ze ter wille van de kunst naar Amsterdam en Den Haag over te brengen. De inhoud van het eerste is daarbij reeds onder verschillende gegadigden verdeeld, die verplicht zullen zijn echter een studieverzameling achter te laten. Ik voor mij wil niet gelooven, dat de directeuren dezer musea, die in de talrijke commissie de eenigen zijn, die de hiermede samenhangende vraagstukken kunnen overzien, tot dit uit elkaar rukken of in een vreemde omgeving overbrengen der hun toevertrouwde instellingen hebben medegewerkt. Tot deze overtuiging meen ik te eerder gerechtigd te zijn, omdat Dr. Holwerda, Directeur van het Museum van Oudheden, zijn kostbare verzamelingen uit het gebouw in de Breestraat heeft overgebracht naar het vroegere Museum van natuurlijke historie, en bij de inrichting er in geslaagd is aan te toonen, dat, in de stad van Rembrandt en van een lange reeks van kunstenaars tot op den huidigen dag, het nog mogelijk is voor kunst te gevoelen en haar naar den eisch te behartigen.

Ik heb het voorrecht genoten over het Ethnographisch Museum door het Bureau der Museum-commissie gehoord te worden en ben er op uit geweest in het Museum zelf de heeren een denkbeeld te geven van den aard der verzamelingen. Later zijn anderen gevraagd geworden, die blijkbaar meer in den geest der Commissie spraken; ten minste haar advies in dezen schijnt zoo opgemaakt te zijn, dat daarbij met de eischen van onderwijs, wetenschap en verkregen rechten of veel te bekrompen of in het geheel geen rekening gehouden is. Hoewel het in het bijzonder in deze jaren hun, die zich door eigen kracht in de wereld hebben opgewerkt of door hunne voorgangers iets bezitten, wat anderen niet hebben, dit als een misdadig wordt aangerekend, zoo kennen wij toch ook uit vroeger jaren pogingen om het Rijks-Ethnographisch Museum uit Leiden weg te nemen. Hoe vroeger dergelijke pogingen onvruchtbaar verliepen, omdat de directeur van het Museum met de betrokken universitaire autoriteiten op de bres

stonden, komt ons nu weer levendig voor den geest. Het is niet waarschijnlijk, dat wij ons tegenover deze nieuwe plannen zwakker zullen betoonen; maar waakzaamheid en voortvarendheid zijn daarvoor zeker noodig."

Zeeland. — In afwijking van het prae-advies van Ged. Staten is in de Decembervergadering door de Prov. Staten van Zeeland met groote meerderheid besloten om de gevraagde subsidies voor den toren van Kapelle en de kerk te Nisse toe te kennen. Bovendien werd eene door den Heer Lindeyer voorgestelde motie aangenomen om een fonds te stichten voor ondersteuning tot het behoud der monumenten in de provincie.

Alkmaar. — Door B. en W. is voorgesteld om »het huis met den kogel" aan de Appelmarkt aan te koopen voor *f* 7500. Het is een zeldzaam overblijfsel van den houtbouw uit den tijd vóór het beleg van 1573 en is ook historisch belangrijk wegens de aan het huis verbonden herinneringen aan den hagepreeker Jan Arentsz.

Amsterdam. — Het perceel Kloveniersburgwal 77, gebouwd door Vingboons, waarvan de slooping werd gevreesd, zal, volgens de »Bouwwereld", behouden blijven. Op last der firma Fles & Co. wordt de gevel hersteld en afgeloogd.

Delft. — Volgens de »N. Rott. Ct." van 24 Nov. wordt er reeds ernstig gewerkt om met de herstelling van den Nieuwe-kerkstoren te beginnen (1^e steen 1396, voltooid 1496). Volgens de plannen, ontworpen door wijlen den architect Jac. van Gils, zal de zoldering worden weggebroken en het gewelf, dat bij den buskruitramp van 1654 werd vernield, weder worden hersteld, evenals het venster in den voorgevel, waardoor het portaal weder behoorlijk licht zal ontvangen. Ook de mooie doopkapel, die thans tot zandhok dient, zal hersteld worden.

In de restauratie-kosten, die voor eenige jaren op *f* 40.000 werden geschat, zal het Rijk 50% en de Provincie 25% tegemoet komen. De plannen zijn uitgewerkt door den architect Klynen te Rotterdam.

Enkhuizen. — De groote boerenhuizinge aan de Drie Banen, bekend als »de stal van Igesz", is gesloopt en daarmee verdwijnt binnen enkele jaren het derde voorbeeld van het oude West-Friesche type met hoog toeloozend pyramide-vormig dak.

De hoeve behoorde waarschijnlijk tot het complex van het vroegere oude Claraklooster van de Barrevoeters. Zie *Enkhuizer Ctr.*, 13 Jan. 1921.

Kortenhoef. — De raad van Kortenhoef heeft besloten tot herstelling van den kerktoren, een der bekendste uit het Vechtgebied; de restauratie-onkosten belopen *f* 30.000, over 2 à 3 jaren te verdeelen. De minister van O., K. en W. heeft voor 1921 *f* 9000 rijks-subsidie toegestaan, het waterschap *f* 3000.

N. Rott. Ct., 22 Dec. 1920.

Maurik. — Voor de restauratie der Ned. Herv. kerk te Maurik worden vrijwillige bijdragen en voorschotten tegen matige rente gevraagd. De toren en de middenbeuk der kerk worden tot de 13de eeuw gerekend, de zijbeuken en het koor tot de 15de. In de kerk is voor eenigen tijd eene muurschildering ontdekt.

Middelburg. — Bij de voorloopige werkzaamheden voor de restauratie van »de Steenrots» is gebleken, dat het ondergedeelte van den gevel van hardsteen is opgetrokken en het bovenste gedeelte van Gothlandsche steen. De fraaie basreliefs bleken ten deele zoo verweerd, dat het wenschelijk is om deze te doen afgieten. De later ingebrachte kozijnen in de benedenverdieping zijn uitgebroken, waarbij de gegevens voor den ouden toestand zijn teruggevonden. Op de bovenverdieping waren de origineele eikenhouten kozijnen met canelures en inlegwerk nog bewaard.

De oplossing van de bekroning, die in het eind der 18de eeuw door een houten lijst werd vervangen, levert nog eenige moeilijkheid.

N. Rott. Ct., 12 Jan. 1921.

Middelburg. — De restauratie van het raadhuis is weder een stap verder gekomen. De bekroning van den koepel boven den zgn. koertoren is vernieuwd en de stelling om dezen toren is tot de gootlijst afgebroken. Nog eenige jaren echter zal het duren, eer de koertoren geheel zal zijn gerestaureerd. De gemeenteraad heeft, ten einde het werk te bespoedigen, onlangs een grooter bedrag dan tot dusver jaarlijks werd verwerkt, gevoteerd. Op de staatsbegroting voor 1921 is eveneens een verhoogde subsidie uitgetrokken.

N. Rott. Ct., 19 Dec. 1920.

Nisse. — Met het opknappen van de koorkerk (preekkerk) te Nisse, waarvoor een bestek werd gemaakt door den heer H. van der Kloot Meijburg, te Voorburg, is men reeds ver gevorderd. Het koepeldak met al het beeldwerk en de triomfboog, die het koor van het schip scheidt, hebben nu hun oorspronkelijke kleuren teruggekregen.

In het schip der kerk heeft men overblijfselen van oude muurschilderingen gevonden; een enkele hiervan, de H. Christophorus met het Christuskind, was nog te herstellen, hoewel niet volkomen.

N. Rott. Ct., 9 Dec. 1920.

Utrecht. — Door de stijging der prijzen worden nog 45 jaar noodig geacht, indien de restauratiewerken aan den toren op den huidigen voet worden voortgezet. Werken in een sneller tempo ware ook veel economischer en het zou mogelijk zijn om in 7 jaar gereed te komen, indien jaarlijks f 93.000 zou verwerkt worden. Aangezien de Minister niet geneigd is de jaarlijksche subsidie van f 12.000 tot de helft dier som te verhoogen, doch wel om bij snellere afwerking later het aldus door de Gemeente voorgeschoten bedrag te vergoeden, is door B. en Ws. voorgesteld om jaarlijks f 93.000 te verwerken. Bij de behandeling der begroting is er in den Raad op aangedrongen om het aandeel der gemeente in de kosten tot 25 % te beperken en is diensvolgens het voorstel aangehouden.

De verzameling Six. — De vrees, die men steeds gehad heeft dat »Burgemeester Six», door Rembrandt geschilderd, ooit naar het buitenland kon worden gelokt door de macht van den dollar, schijnt nu voor goed te kunnen wijken. Dit wereldberoemde portret zal deel uitmaken van een stichting, door Prof. Six te vormen, van alle familieportretten der familie Six. De portretten van den burgemeester en zijne moeder zijn daar dan ook onder begrepen.

Maar om te geraken tot deze daad van zoo hoog gewicht voor het Nederlandsche prestige op kunstgebied, ziet Prof. Six zich genoodzaakt in veiling te brengen de andere groote parel der Six-verzameling, namelijk het zoogenaamde »Straatje» van Jan Vermeer van Delft. Onderhandsche aanbiedingen, zooals uit het buitenland reeds gekomen zijn, kunnen niet in aanmerking komen, omdat het stuk publiek dient te worden verkocht om eventueel de Nederlandsche regeering in de gelegenheid te stellen tot aankoop. Het is kort dag, want de veiling heeft plaats in het begin van April.

(Hbl.)

Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. — De verzameling bouw-fragmenten in het *Rijksmuseum* werd uitgebreid met een Louis XIV tuinhuis-gevel van 1735 uit den tuin van het perceel Keizersgracht 585. Vermeldenswaardige geschenken waren vier portretten door Johann Georg Schwartze en twee portretten van Tischbein. Zeer te betreuren is het verlies van een schilderijtje van Hugo van der Goes. Een groote gebeurtenis voor het Rijksmuseum was het openstellen der nieuwe zalen met de schilderijen en kunstvoorwerpen, in bruikleen gegeven door den Heer Drucker. Van deze zalen en de zoeven genoemde portretten komt een uitvoerige beschrijving in het Verslag voor. Van drie der portretten zijn ook afbeeldingen opgenomen. Het is de eenige poging om deze Verslagen wat aantrekkelijker te maken. — Uit geld gelegateerd door den Heer P. Langerhuizen Dzn. werden voor het *Prentenkabinet* een aantal teekeningen aangekocht. Verder werd de verzameling prenten- en reclame-biljetten, de topographische en historische atlas, de portretten-verzameling, de technische verzameling, de verzameling reproducties, negatieven en documenten, evenals de bibliotheek, geregeld uitgebreid. De localiteiten zijn hoe langer hoe meer onvoldoende. — De belangrijkste aanwinst van het *Nederlandsch Museum voor geschiedenis en kunst* was een marmeren basrelief met de Madonna en het Christuskind, toegeschreven aan den Paduaanschen leerling van Donatello, Bartolomeo Bellano. Daarnaast zijn te noemen een aantal voorbeelden van aardewerk, waarvan vele zijn beschreven in een vorig nummer van dit Bulletin, en een zilveren schaalte op versierden voet, gemerkt A. de Viana fe. 1618. — *Het Koninklijk Kabinet van schilderijen* ontving ten geschenke: een gezicht op een vaart door Jan van Goyen en een pastorale van Karel Dujardin, een der beste werken van dezen Meester, uit de vroegere Verzameling Steengracht. Door H. M. de Koningin werd in bruikleen afgestaan een eigenhandige brief van Rembrandt aan Constantijn Huygens. De Prins van Salm-Salm gaf in bruikleen Rembrandt's Diana en Actaeon (1635) en Murillo's Maria met het

Christuskind en Anna. Bovendien kreeg het Kabinet in bruikleen portretten door Abraham van den Tempel en door Frans Hals.

Voor het *Koninklijk Kabinet van munten, penningen en gesneden steenen* werden een groot aantal legpenningen aangekocht uit de Collectie Van Dijk van Matenesse en eenige belangrijke Nederlandsche munten. De Afdeeling Documentatie der Koninklijke Bibliotheek schonk een verzameling van alle gemeente- en particuliere bons, in ons land tijdens den oorlog uitgegeven. — Het *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten* werd verrijkt met eenige meubelen voor de 18de-eeuwsche kamer, een groot tegeltableau en een aantal andere voortbrengselen van aardewerkkunst. — Het tweede deel van den Catalogus der incunabelen in het *Museum Meermanno-Westreenianum* door Mej. R. Pennink is thans geheel afgedrukt en als Bijlage bij het Verslag over 1918 verzonden. Behalve de uitgaven van het Ethnographisch Museum is het de eenige Museumpublicatie, die wordt genoemd. — Het geheele *Rijksmuseum van Oudheden* werd naar het gebouw aan het Rapenburg overgebracht. Oudheden schijnt het Museum niet aan te koopen. Ook over de opgravingen wordt weinig bericht. Men moet daarvoor de Oudheidkundige Mededeelingen van het Museum naslaan, een publicatie die in dit Verslag niet wordt genoemd. — Zeer uitvoerig is het Verslag over het *Rijks Ethnographisch Museum*, zelfs zijn alle verhoogingen van tractementen, alle nieuwe boeken, tijdschriften en vervolgwerken opgesomd. Het Museum werd met een groot aantal voorwerpen verrijkt. — Van het *Museum H. W. Mesdag*, het *Museum Gevangenpoort*, dat thans electrisch is verlicht, en het *Prinsenhof te Delft* is niets bijzonders te vermelden.

Personalia.

Aan Dr. A. Bredius is op zijn verzoek eervol ontslag verleend als adviseur van het Koninklijk kabinet van schilderijen.

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk heeft zich op verzoek der regeering bereid verklaard om nog een jaar aan te blijven als hoofddirecteur van het Rijksmuseum te Amsterdam in verband met de te verwachten wijzigingen naar aanleiding van de voorstellen der Museum-commissie.

De Heer C. W. H. Baard is, bij zijn 25-jarig jubileum als gemeente-ambtenaar, bevorderd tot directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Bij Kon. besluit van 20 Jan. is, met ingang van 1 Februari, benoemd tot buitengewoon hoogleeraar aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, om onderwijs te geven in de iconografie en symboliek, Dr. P. H. van Moerkerken, leeraar aan een gemeentelijke hogere burgerschool te Haarlem.

Verschenen Boeken.

Kurt Pfister, *Herkules Segers* (25 pln. m. incl.). München, 1921.

G. Dehio, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler III. Süd-Deutschland*, 2te Auflage. Berlin, 1920 (30 Mark).

REGISTER.

- Aardewerk van Böttger, 204; Delftsch — 204; Engelsch — 82; Grieksch — 74-79; Noord-Nederlandsch — 196-200, 215-217; Perzisch — 210. Aardewerk verloren bij den brand in den Wijnhuistoren, 82.
- Academie, Rijks- van beeldende Kunsten, 152.
- Adalbert (Heilige), 16, 20, 25-27, 32, 33, 35, 39-45, 48, 52-69.
- Adalbertsboek (St.-), 26, 28, 49, 53, 60, 61.
- Adolf van Gelre, 101.
- Aerntsoen (Jan Herberen), 200.
- Agatha (Heilige), 54, 219.
- Agnes (Heilige), zie: Agniete.
- Agnes Aelbrechtsdr., 227.
- Agniete (Heilige), 219; — Kapel te Amsterdam, 85; — Klooster te Delft, 222; — Klooster te Hoorn, 220, 224.
- Akersloot, Theodericus pastoor te —, 11.
- Albert, aartshertog, 30.
- Alkmaar, St. Laurenskerk, 85; teekeningen van de — door Saenredam, 178, 187-189. — Schermerhek, 85; »Huis met de Kogel«, 251.
- Allamont (Eug. Alb. d'), 137.
- Alliantiewapen van Repelaer en Rees, 171.
- Altaar, middeleeuwsche vormen, 49-58.
- Altena (Willem van Horn en), 96.
- Alva (Hertog van), 102, 105.
- Amstel (C. Ploos van), 245 vlg.
- Amsterdam, Rijksmuseum, 253, 254; — P. Saenredam kerk te Assendelft, 179 vlgg.; Prentenkabinet, 246, 249, 253; Nederl. Mus. v. Gesch. en Kunst, aanwinsten, 203-210; Stedelijk Museum, 254; Museum Amstelkring, 151; Museum Dentz v. Schaick, 84; verzameling Six, 253; verzameling Vis, 198, 216.
- Rijksacademie v. beeldende kunsten, 152, 254.
- Oude Kerk, 86; St. Agnietenkapel, 85; St. Jans- of Zuiderkerk, 163.
- Amsterdam, Kazerne, 151; Huis »De Oranje Appel«, 86; Perceel Kloveniersburgwal, 251; Huis Zeedijk, 86.
- 29; Muntvonst, 92; Onteigening Spui-Singel-Heerengracht, 86.
- Annappes, perron, 202.
- Antwerpen, Museum Plantijn, 239.
- Arentsz. (Jan), 251.
- Arkel (Jan van), bisschop, 46.
- Arnhem, Rijksarchief, 27; Klokkenspel van de Eusebiustoren, 157.
- Arnold, hertog van Gelre, 101 vlg., 107.
- Arnulf, graaf, 48, 55, 61.
- Ascolon of Assclon, 143.
- Asselt, 100, 142-144, 150.
- Assen, Prov. Museum, 84.
- Assendelft, gezichten in de kerk door Saenredam, 177-187, 193; geschiedenis der St. Odulphuskerk, 178 vlgg.
- graftombe der heeren van —, 182.
- Assyrisch beeldhouwwerk, 242.
- Asten, 143.
- Atrecht, Bibliotheek, 23, 32.
- Baard (C. W. H.), 254.
- Bakker (C. A.), portret van —, 81 vlg.
- Barbara (Heilige), 219.
- Bassen (van), 191.
- Batavia, 92.
- Bavo (Heilige), 55, 219.
- Bax, portret van Ds. —, 82.
- Beeldhouwkunst, Museum van reproducties te 's Gravenhage, 214, 240-244.
- Bellano (Bartolomeo), 171, 253.
- Berg graaf van den —, 103.
- Bergeijck (Henricus), Prior te Keulen, 30.
- Berhalla's, 84.
- Berichten zie: Korte Berichten.
- Beringen (Seb. van), 103, 145.

Berlijn, Prentenkabinet, 190.
 — Staatsbibliotheek, 10.
 Berlijnsch porselein, 203.
 Bernini, 244.
 Bertolet, architect, 139.
 Bethlehem, klooster, 27, 116.
 Beurden (A. F. van), 93, 96, 105, 132, 145, 149.
 Beusichem, toren, 86.
 Beyer (Jan de), 103.
 Bilderbeek, Schenking — te Dordrecht, 151.
 Bilderdijk (W.), 245.
 Blink (P. J.), 93 vlg.
 Blitar, 92.
 Blocker bij Hoorn, 223.
 Bloemaert (Cornelis), 163.
 Blok (P. J.), 145.
 Blijdesteyn, familiegroep, 245.
 Bock (T.), 145.
 Bodel Nijenhuis (J. T.), 249.
 Boegis, kampong, 92.
 Boekbespreking en -aankondiging, 83 vlg., 92,
 176, 249, 254.
 Boerenhuis in Nederland, 155.
 — West-Friesch — te Enkhuizen, 251.
 Borne, toren, 86.
 Bonifacius (Heilige), 39, 219.
 — College v. d. H. Willibrordus en —, 30.
 Bors (Dorothea), 139, 141.
 Bors (Franciscus), 139, 141.
 Borssele, wapen van — te Goes, 172.
 Bosschaert (A.), bloemstuk, 215.
 Böttger (Joh. Friedr.), 203 vlg.
 Boucher, 249.
 Boudewijn van 's Gravenhage, 27, 53, 55.
 Boulogne, Stadsbibliotheek, 17.
 Bourchier Cleeve, verzameling — te Londen, 176.
 Boxmeer, 99.
 Brand van den Wijnhuistoren te Zutphen, 80—82.
 Braun (G.), 145.
 Breda, Sted. Museum, 84, 151.
 Brederode (Hendrik van), 28.
 Bredius (A.), 254.
 Bree, 105.
 Brielle, ontmanteling, 211.
 Broeksittard, 143.
 Bronswerken te Halsteren gevonden, 173.
 Brouërius van Nidek (M.), 83.
 Brouwer (Adr.), schilderij: Herbergscène, 170 vlg.
 Brucken Fock (B. F. S. van), 85.
 Brummen, toren te Hall, 87.
 Brussel, Musée du Cinquantenaire, 215.

Budapest, Museum: Saenredam N. Kerk te Haar-
 lem, 193.
 Burghoff (Antonius), 108.
 Buschmann (P.), over het oxaal van 's Hertogen-
 bosch, 159.
 Bussering (H.), 83.
 Butendijk (Steven), klokgieter, 90.
 Buys (J.), 245 vlg.
 Buytenwech (Willem), 170.
 Bijbel v. Karel den Kale, 23, 33, 58.
 Bijvanck (A. W.), 48.
 — Het Evangeliarium van Egmond in de Kon-
 Bibl. te 's Gravenhage, 10—32.
 — Noord-Nederlandsche Miniaturen. II. Hand-
 schriften uit Hoorn, 218—224; III. Het Horarium
 der Universiteitsbibliotheek te Leiden, 224—239.
 — Museum van Reproductie's van Beeldhouw-
 kunst te 's Gravenhage, 240—244.
 Cabeljauw (J.), 29.
 Cachet (Léon), 84.
 Cameeën, Rotterdam, 85.
 Campen (Jacob van), front voor orgel te Alkmaar,
 178, 189, 194.
 Capellen (van der), Wapenboek der familie —, 82.
 Cartularium van Egmond, 64.
 Castro (Jacobus a), 137.
 Catalani, 46.
 Catharina (Heilige), klooster te Hoorn, 220 vlg.
 223, 224.
 C. E., Brand van den Wijnhuistoren, 80—82.
 Cecilia (Heilige), 219.
 — Klooster te Hoorn, 220.
 Ceramiek zie: Aardewerk.
 Chais (Ds.), 245.
 Chastelain, Gebedenboek —, 224—239.
 Chichester, market-cross, 246.
 Chineesch porselein, 79, 171, 197, 204—210.
 Christoffelberg (Roermond), 94—99, 105.
 Citters (J. Verheye van), 83.
 Cividale, Psalterium, 20.
 Claraklooster te Enkhuizen, 251.
 Cleef (Willem van), 200.
 Codde (Pieter), Apostolisch Vicaris, 31.
 Codex Egberti, 20.
 Codex Gertrudianus, 20.
 Coenen, portret van den burgemeester —, 82.
 Colditzsche klei, 205.
 College van de Heiligen Willebrordus en Boni-
 facius, 30.
 — »De Hooge Heuvel«, 30.

Coster (Vincent Jansz.), borstbeeld door Hendr.
 de Keyser, 161, 164.
 Cousbant (Nicolaas), 29.
 Craandijk, 145.
 Craijer (Casp. de), 114.
 Cresant, 245 vlg.
 Cruissen (Fr. van der), 30.
 Cruys (Sam.), 245.
 Cuypers (P. J. H.), 129, 131, 143, 145, 147.
 — Jos., 89, 149 vlg.
 Cyriacus (Heilige), patroon der parochiekerk te
 Hoorn, 219, 221, 223.
 Cyther of syter, 200.

 Daemsen van Linden (Willem), 104 vlg., 137.
 Dalenbroek, 103.
 Dalens (Dirk), 245.
 Dalfsen, torenklok, 158.
 D'Allamont (Eug. Alb.), 137.
 Damme (Herman van), 107.
 David van Bourgondië, bisschop, 71.
 Dehio (G.), 92, 254.
 Delft, Museum »Huis Lambert van Meertens«
 196–200, 216, 254; Prinsenhof, 254.
 — Nieuwe Kerk, Grafmonument van Willem van
 Oranje, 161–164; — herstelling toren, 251.
 — St. Agnesklooster, 222; Raadhuis, gevelbeeld,
 161; gevel Koornmarkt, 86.
 Delisle (L.), 23, 32.
 De Lorme, architect, 191.
 Democritus en Heraclitus door Rembrandt, 175.
 Denkmalpfegetag te Berlijn, 167, 169.
 Dentz v. Schaick, Mus., 84.
 Denijn (Jef), carillonist, 157.
 Deventer, 68; muurschilderingen in de Bergkerk, 171.
 Deventer (Jac. van), 99, 105, 145.
 Diest, 105.
 Dinant, kerk, 165.
 Dirk I, graaf van Holland, 58–60, 62–64.
 — II, — 10, 16, 20–22, 25–27, 29, 31–33, 35–39,
 45–49, 52, 54, 56, 60, 62, 63, 68.
 — III, —, 61, 63.
 — IV, —, 61, 64.
 — VI, —, 45.
 — VII, —, 64.
 Dodt van Flensburg, 201.
 Dokkum, 39.
 Domburgsche munten, 84.
 Dordrecht, Museum, aanwinsten, 171.
 — schenking Bilderbeek, 151.
 — molen »De Maagd van Dordrecht«, 171; kanon,
 171.

Dorpskerken in Limburg, 149.
 Douven (Gerard), 108.
 Drentsche Praehistorische Vereeniging, 169.
 Dresden, koninkl. verzamelingen, 203.
 Driebergen, verzameling Kneppelhout van Star-
 kenburg, 190.
 Driel (Pieter van), 29, 30.
 Dujardin, (Karel), 253.
 Dusseldorf, Museum van kunstnijverheid, 242.
 Dijk van Matenesse (van), collectie, 254.

 Ebbinge Wubben (C. H.), 218.
 Eemnes, kerktoren, 172.
 Egbert, Aartsbisschop van Trier, 20, 21, 27, 29
 30, 53 vlg., 57.
 Egmond, opgravingen, 211.
 — Abdij 10, 12, 16, 25–28, 46, 54; zegel der
 abdi, 42 vlg.; Abten, 11, 28, 42, 54, 60.
 — Kerk, 26, 58–69.
 — Evangeliarium, 10–32, 32–71.
 Egmond (Karel van), hertog van Gelre, 107.
 Egyptisch beeldhouwwerk, 242.
 Elfdusent maechden, Heilige, 219.
 Elkerzee, toren, 86.
 Elten, 68.
 Elyaszoen (Evert), 200.
 Engelbert, bisschop van Keulen, 117, 123.
 Engelberts (Ds.), 245.
 Engelsch aardewerk en porselein, 82, 171.
 Enkhuizen, gewelfschilderingen in de Zuiderkerk,
 171; Claraklooster, 251.
 — huis aan de Westerhaven, 214; boerenhuis, 251.
 Enschedé (J. W.), 92, 157.
 Epternach, 42.
 Eskelbeke, perron, 202.
 Etten, Raadhuis, 86.
 Etten-Leur, muntvondst, 86.
 Evangeliarium van Dufay, 44 vlg.
 — van Egmond, 10–32, 32–71.
 — te Leiden, 15, 17, 23.
 — van Maeseyck, 70.
 — van St. Ansfried, 20.
 — van St. Vaast, 17, 23, 32.
 Evangelistarium (Codex Egberti), 20.
 Evenepoel, collectie — te Brussel, 211.

 Fagel, griffier, 246.
 Florens, Abt van Egmond, 42.
 Floris I, graaf, 61.
 Fournier, 245.
 Francken (Hendrik), te Halsteren, 173.
 Fransch snijwerk, 171.

Frederik, Prins der Nederlanden, 130.
 Frederik Hendrik, 103.
 Fürstenbergsch porselein, 203.

Galesdr. (Welmoet Jan), 223.
 Gallois, 92.
 Galtus (Germer), orgelbouwer, 188.
 Gebedenboek Chastelain, 224–239.
 Gedenkboek v. h. Zeeuwsch Genootschap, 83 vlg.
 Geertruide, zie Ghertruut.
 Gelder, 99.
 Gelder (J. J. de), 249.
 Gelder (H. E. van), 92.
 Gelder (M. van), bruikleen van het Halsmuseum, 171.
 Gendulphus, graf van St. — te Maastricht, 174.
 Gent, 21, 33.
 George Dunn of Woolley Hall near Maidenhead, 220.
 Gérard, St. — de Brogne, 33.
 Gereon (Heilige), 219.
 Gerhard III, graaf van Gelre, 95, 115–117, 129–131, 134.
 Getijdenboek te Leiden, 224–239; Getijdenboeken uit Hoorn, 218, 220 vlgg.
 Ghertruut (Heilige), 219.
 — kerk te Oirlo, 89.
 — klooster te Hoorn, 220.
 Giffen (A. E. van), 169, 214.
 Glaswerk uit den Wijnhuistoren, 82.
 Godfried, Bisschop v. Utrecht, 40, 56.
 Godsweerd (Roermond), 94.
 Goes, beursgebouw, 87; Manhuispoortje, 172.
 Goes (Hugo van der), 253.
 Goes (W. v. d.), abt v. Egmond, 28.
 Gogh (Vincent van), schilderij: Kerk te Nuhnen, 170.
 Gool (van), 245 vlg.
 Gooszens, 89.
 Gosses (I. H.), 33, 42, 45, 48 vlg.
 Gouda, huis de Moriaen, stedel. museum, 172.
 — St. Janskerk, 87; kerkglazen, 198.
 — tegels uit huis a. d. Oude Haven, 197 vlgg.
 Gouderak, perceelen A 108, 87.
 Goudsmeedwerk, Rotterdam, 85.
 Goudstikker (J.), aankoop van een Rembrandt 175 vlg.
 Goyen (Jan van), 253.
 Granvelle, 104.
 Gratama (G. D.), Schoonmaak v. d. »Maaltijd van officieren v. d. St. Jorisdoelen« door Fr. Hals, 71–74.

Grave (Hendrik), 246.
 's Gravemoer, N. Herv. kerk, koperen kronen, 87.
 's Gravenhage, Museum Mauritshuis, 215, 246, 253 vlg.; Museum Mesdag, 254; Museum voor moderne kunst, 240–244; Museum Gevangenpoort, 254; Gemeentemuseum, 151, 196, 211; Kunstnijverheidsmuseum, 74–79; Acad. v. beeld. Kunsten, Mus. v. reprod. v. beeldhouww., 214, 240–244; Mus. Meermanno-Westreenianum, 232, 236, 254; Coll. de Stuers 216 vlg.
 — Algem. Rijksarchief, 26, 28; Koninkl. Bibl., 218–223, 236 vlg. 254. — Evangeliarium van Egmond, 10–32, 32–71; Dienst van Kunsten en Wetenschappen, 151. — Mededeelingen, 92; Rijksbureau voor Monumentenzorg, 177–195; Penningkabinet, 254.
 — Gemeenteverordering op de monumenten, 166 vlg.
 — Kloosterkerk 176; huis van Joh. de Witt, 172; gevel Wagenstraat, 211.
 Grieksche Kunstnijverheid, 74–79; portretbustes, 242.
 Groeninx, grafmonument der familie —, 90.
 Groningen, Museum van Oudheden, 213.
 — St. Walburgkerk, 69; perceel Nieuweweg, 87.
 Gucciardini (L.), 99, 145.
 Gulick (hertog van), 139.
 Gijsberti Hodenpijl, legaat, 86.
 Gyselaar (N. C. de), 249.

Haarlem, Frans Halsmuseum, 71–74; — verslag, 170; Teyler Museum, 71; Mus. v. Kunstnijverheid, 242; Bisschoppelijk Museum, 230.
 — St. Bavokerk door Saenredam, 178, 189 vlgg.; N. Kerk door denz., 193.
 — Raadhuis, 87; verbouwing Hoofdwatch, 171; behoud van oude gevels, 171.
 — 29; bisschoppen van —, 28.
 Habets (J.), 145.
 »Haerlem«, Jaarverslag der Vereeniging —, 171.
 Hahn (Alb.), 170.
 Halberstadt, Dom, 201.
 Hall, toren, 87.
 Halle, 62.
 Hals (Frans), schilderijen te Haarlem, 71–74; restauratie van —, 170; portretten in het Maurits-huis, 254.
 — mansportret, 170; vrouwspportret, 171; zittende jonge vrouw, 171.
 Halsteren, vondst van middeleeuwsche koperen voorwerpen, 155, 173, 214.
 Hartbert (bisschop), 54.

Haslinghuis (E. J.), De »syter« en het »piroets-
 cruus« der St. Nicolaaskerk te Utrecht, 200-203.
 — pyroen, 246-249.
 — Gevel Wagenstraat 39 te 's Gravenhage, 211.
 Haverkorn van Rijsewijk (P.), 170.
 Heda van Egmond, 55.
 Heerlen, vondst van romeinsche graven en voor-
 werpen, 172.
 Heiligen van het Bisdom Utrecht, 219, 226.
 «Hendrick de Keyzer» Vereeniging, 86, 151, 214.
 Hendrik van Gelre of van Montfoort, 130.
 Heraclitus en Democritus door Rembrandt, 176.
 Herberen Aerntsoen (Jan), 200.
 Herkenbosch, 142.
 Herp (Henric), 223.
 Herrgoudts (Dav.), 114.
 Herstal (Pepijn van), 99 vlg.
 's Hertogenbosch, oxaal, thans te Londen, 159-165;
 — St.-Janskerk, 163.
 Hesterman, 144.
 Heukelum, schilderij in het Raadhuis, 87.
 Heyers (Sjoerd), portret en boeken van —, 82.
 Hierges, 103.
 Hildegarde, Gravin van Holland, 10, 16, 20 vlg.,
 25-27, 29, 31-33, 35-39, 45-48, 52, 55.
 Hillenraede, 101 vlg., 142, 150.
 Höchster porselein, 203.
 Hodges, 245.
 Hoet (G.), 246.
 Hofstede de Groot (C.), 72.
 Hohenlohe, graaf van, 103.
 Hollestelle (A.), 176.
 Holtzhey (Joh. G.), 92.
 Holwerda (J. H.), Opgravingen te Egmond, 211.
 Hoogeboom, 86.
 Hoogenboom (J.), 85.
 Hoorn, West-Friesch Museum, 220.
 — parochiekerk St. Cyriacus, 219; kloosters, 220.
 — handschriften uit —, 218-224.
 Horn, kasteel, 150.
 — graven van —, 142.
 — Willem van — en Altena, 96.
 Houbraken, 245.
 Houthem, 134.
 Hoyneck van Papendrecht (A), 217.
 Hudig (Ferrand), Aanwinsten van het Neder-
 landsch Museum voor Geschiedenis en Kunst,
 203-210.
 Hungerus, bisschop van Utrecht, 100.
 Huissen, 30.
 Hulst, kerk, 88; wallen, 88.
 Humbert de Superville (D. P.), 249.

Huwelijk, kerkelijk ritueel, 46 vlg.
 Huygens (Christ.), 203.
 Huygens (Const.), brief van Rembrandt aan —, 253.
 Insula Dei (Roermond), 94.
 Isengien, graaf d' —, 139.
 Jaarboek Gen. v. Munt- en Penningkunde, 92.
 Jantzen (Hans), over Saenredam, 178-195 passim.
 Jeroen (Heilige), 54, 61, 64.
 Jongh (Timotheüs de), Pastoor St. Geertekerk
 Utrecht, 31.
 Joseph, broeder, 107 vlg.
 Joseph II, keizer, 134, 136.
 Josi, 245.
 Kalf (J.), 145.
 Kam, verzameling — te Nijmegen, 151.
 Kanon, ijzeren, te Dordrecht, 171.
 Kapelle, toren, 88, 214, 251.
 Karel de Eenvoudige, 26.
 — de Kale, 23, 33, 58.
 — de Stoute, 202, 247.
 — V, keizer, 102.
 — VI, keizer, 139.
 — van Egmond, hertog van Gelre, 107.
 — van Lotharingen en Bar, 106.
 Keldermans, 85.
 Kemp (Willibrordus), Pastoor der St. Geertekerk
 te Utrecht, 31.
 Kempen, 99.
 Kerkwijk (A. O. van), 92.
 Keulen, 30.
 Keuller (L. A. J.), 148.
 — Oud-Roermond, 93-145.
 Keyser (Hendrick de), 159-165, 211.
 Kloet-uitbarsting, 92.
 Klokken te Roermond, 108.
 Klokken- en Orgelraad, Jaarverslag, 156.
 Kloosterkerken, tweebeukige, 176.
 Kloot Meijburg (H. van der), 252.
 Knepelhout van Sterkenburg, verzameling — te
 Driebergen, 190.
 Knippenberg, 116, 134, 145.
 Knipwerk, verloren bij den brand in den Wijn-
 huistoren, 82.
 Knuttel Wzn. (G.), 92, 149, 239.
 — en A. Staring, Het portret in Nederland van
 1730-1830, 244-246.
 Konrad, bisschop van Keulen, 117.
 Koog a. d. Zaan, kerkbrand, 88, 152, 173.
 — Gedenksteen in de kerk, 173.

Kootwijk, kerk en toren, 212.
 Korte Berichten. 84–92, 172–176, 211–214, 250–254.
 Kortenhoef, toren, 88, 251.
 Kostuum op oude Egmondsche miniaturen, 35–48.
 Krom (N. J.), 152.
 Kroniek van Egmond, 26, 61.
 Kunsten en Wetenschappen, afdeeling Departement, 151.
 – Dienst van – te 's Gravenhage, 151.
 Kunstnijverheid, Oostersche, 84.
 – oude grieksche, 74–79.

 Laan (H. v.), 84.
 Laen (Meyter Heinric van der), 226.
 Lagasse de Locht, 165.
 Lambertus (Heilige), 219.
 Langeren (Van), 80.
 Langerhuizen Dzn. (P.), 253.
 Latour (M. Q. de), 245.
 Lebuinus (Heilige), 219.
 Lecoy de la Marche, 34.
 Leesten, vaandel uit –, 81 vlg.
 Leeuwarden, Groot- of Dominicanenkerk, 176.
 Leibniz, 203.
 Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal, 213, 249; Musea der Universiteit, 250, 254; 's Rijks Museum van Oudheden, 254. – Oudheidkundige mededeelingen, 151, 211, 254; Ethnographisch Museum, 254; Prentenkabinet, 246, 249.
 – Universiteit, 152; Universiteitsbibliotheek, 15, 17, 23, 224–239.
 – Maatsch. d. Ned. Letterk., 155.
 Lelie (A. de), 245.
 Lemiers, 153.
 Leo IV, Paus, 51.
 Leopold (H.), 152.
 Leprieur, 22 vlg.
 Leuven, Laeckenhalle (bibliotheek), 165; kerk, 165; college »De Hooge Heuvel«, 30.
 – zie: Loviano.
 Leyden (J. van), 57, 64.
 Lichtenvoorde, Kapel te Vragender, 212.
 Lier, »het Dambord«, 165.
 Ligonier (John), 245.
 Ligtenberg (R.), 152, 176.
 Limbricht, 100, 143.
 Limburg, dorpskerken, 149.
 Lindanus (Willem Damascus), 104 vlg., 137.
 Lindeborn (Johannes), Pastoor St. Nicolaaskerk Utrecht, 30.
 Linden (Willem Daemsen van –), 104 vlg., 137.

Linschoten, muntvondst, 212.
 Liotard, 245.
 Liudgarde, gravin, 48.
 Lodewijk, keizer, 101.
 Lodewijk Napoleon, 246.
 Loevestein, Slot, 88, 151.
 Loftie (W. J.), 239.
 Londen, Britsch Museum, 224, 236; Victoria- and-Albert-museum, 159, 197, 239; verzameling Bouchier Cleeve, 176; verz. Poynter, 190; verz. Henry Yates Thompson, 237 vlg.
 Lotharius, 44 vlg.
 – II, 100.
 Louandre, 44.
 Louis IV, 37.
 Loviano (Joannes de), 137.
 Lubbert, abt van Egmond, 11, 54.
 Lucia (Heilige), 219.
 Ludger (Heilige), 50.
 Luik, 100; Palais de Justice, 135; Pont des Arches, 106; Perron op de Place St. Lambert, 20i vlg., 246 vlg.
 Luytigh Scheurleer (C. W.), zie: Scheurleer, C. W. Lunsingh.
 Luyten (F. G. H.), 145.
 Luyten (Jos.), 93.

 Maagd van Dordrecht, gevelsteen v.d. molen –, 171.
 Maagdenburg, Dom, 200.
 Maarten (Heilige), 219.
 Maastricht, St. Servaas, 126. – grafkamer van de HH. Monulphus en Gendulphus, 174; – krypt, 65; O.L. Vrouwekerk, 89, 120 vlg., 126, 135; Dominicanenkerk, 126.
 – stadhuis, 213; hoekhuis Gr. Stokkade en O.L. Vrouwenkade, 88.
 – 103, 105; omwalling 96; piroen op het Vrijthof, 202.
 Mc. Ardell, 245.
 Maechden, Heilige Elfdusent, 219.
 Mak, veiling, 246.
 Maleische voorouderbeeldjes, 84.
 Man (A. M. de), 83 vlg., 92.
 Margareta van Brabant, gravin van Gelre, 115 vlg., 129 vlg.
 Margariete (Heilige), 219.
 Maria Theresia, 106.
 Marinkelle, 245.
 Matenese (van Dijk van), collectie, 254.
 Maurik, herstelling kerk, 252.
 Mauritius (Heilige), 219.
 Maurits, prins, 212.

Meer (N. v. d.), 245.
 Meerdink (C. J. A.), 93, 100 vlg., 145.
 Meerssen, 114, 144.
 Mees (A. C.), schenking aan Museum Boymans, 170.
 Meissner porselein, 203, 205.
 Melchior (J. P.), 203.
 Menkemaborgh, 213.
 Mension (G. J.), 170.
 Mesch, 100, 143.
 Mettlach, zie: Ruopertus van —.
 Meyer (G. A.), Kloosterkerken, 176.
 Mheer, 100, 143.
 Mialaret, 93, 132.
 Middelburg, Zeeuwsch genootschap, 83 vlg.
 — Raadhuis 252; huis »de Globe«, 214; »de Steenrots«, 252; »de Vrijman«, 89.
 — Smedengilde, 92.
 Mierlo (Godfried van), Bisschop van Haarlem, 28—30.
 Milde (Ary de), pottenbakker te Delft, 204.
 Miniaturen, Noord-Nederlandsche: Evangeliarium van Egmond, 10—32; Handschriften uit Hoorn, 218—224; Horarium te Leiden, 224—239.
 — Deux miniatures de l'Évangélique d'Egmond, 32—71.
 — Miniatuur op ivoor, 82.
 Missy (Rousset de), 245.
 Moerkerken (P. H. van), 254.
 Moll, 92.
 Moll (W.), 46.
 Monnikendam, gevel, 213.
 Monulphus, graf van St. — te Maastricht, 174.
 Monumenten, Verordening op de — in de gemeente 's-Gravenhage, 166 vlg.
 Monumenten-commissie in België tijdens den oorlog, 165.
 Monumentenzorg, Rijksbureau voor —, 177—195.
 Monumentenzorg in oorlogstijd, voorbereiding eener internationale conferentie, 154, 167.
 München, Staats-Museum, 35.
 Muller (Fred.), veiling 1913, 246.
 Muller Fz. (S.), over Saenredam, 177; over den pyroen bij den Dom te Utrecht, 201; Pyroen, 246—249.
 Munten, Domburgsche, 84; te Rotterdam, 85.
 — en penningen verloren bij den brand in den Wijnhuistoren, 82.
 Munt- en Penningkunde, Jaarboek v. h. Genootschap —, 92.
 Muntvondst te Amsterdam, 92; te Etten-Leur 86; te Linschoten, 212.

Murillo, schilderij: Maria met kind en H. Anna, 253 vlg.
 Musea zie: Amsterdam, Antwerpen, Assen, Berlijn, Breda, Brussel, Budapest, Delft, Dordrecht, Dresden, Dusseldorf, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, Hoorn, Leiden, Londen, München, Nijmegen, Rotterdam, Turijn, Utrecht, Vlaardingen.
 Musschenbroek (Mr. P. van), 31.
 Muys (N.), 245.
 Mijn (Frans van der), 245.
 — (George van der), 245 vlg.
 — (Herman van der), 245.
 Nederlandsch-Indië, verslag Oudheidk. dienst, 92.
 Neefs, 191.
 Neercassel (Johannes van), Apostolisch Vicaris, 30.
 Nerée tot Babberich (R. de), 147.
 Neurdenburg (Elis.), Hendrick de Keijser en het oxaal van Coenraet van Noremburg, 159—165.
 Nicolaas I, Paus, 47.
 Nicolaas, Abt v. Egmond, 11.
 Nieuwenhuis, 84.
 Nieuwenhuis (A. W.), 250.
 Nieuwland (Nicolaas van), bisschop van Haarlem, 28.
 Nisse, kerk en toren, 214, 251 vlg.
 Noremburg (Coenr. van), 159—166.
 Noske (W. Chr.), 84.
 Nunhem (L.), 214.
 Nijmegen, verzameling Kam, 151.
 — Broerenkerk, 176.
 Odelenberg, 100.
 Odgerus, 99 vlg., 142.
 Odjlienberg, 100, 142 vlg.
 Odulphus (Heilige), 219.
 — St. — kerk te Assendelft, 178—187.
 Ogterop (A. P.), 84.
 Oirlo, gewelfschilderingen R. K. Geertrudiskerk, 89.
 Oldenbarnevelt genaamd Tullingh (J. L. van —), 249.
 Oldenzaal, St. Plechelmuskerk, 89.
 Ool, 96, 105.
 Oostersche kunstnijverheid, 84.
 Op (Roermond), 94, 96, 99, 106 vlg.
 Opgravingen romeinsche graven te Heerlen, 172.
 Orgel in de Grootte Kerk te Alkmaar, 188 vlg.
 Orgels, 156, 159.
 Orval, abdij in Belg. Luxemburg, 165.
 Ostade (A. van), schilderij: kerk te Assendelft, 179.
 Ottema (Nanne), 196.

Otto, Koning, 48.
 — IV, Keizer, 95, 117.
 — I, graaf van Gelre, 116.
 — II, — 95 vlg., 100 vlg., 115.
 Oud-Dordrecht, Verslag, 171.
 Oudendoorn, N. Herv. kerk, 89.
 Oud-Roermond, 93-145; ontstaan en verdedigings-
 werken, 93; geschiedenis, 99; het bisdom, R. 104;
 de Roerbrug, 105; de Parochiekerk St. Christoffel,
 thans kathedraal, 106; de Munsterkerk, 115; de
 Ned. Herv. (Minderbroeders-) kerk, 131; het
 Karthuizer klooster thans Gr. Seminarie, 134;
 de kapel der Begaarden: St. Theobaldus. Klooster
 Maria Wee, 136; Jesuïten-school, thans H.B.S.,
 137; bisschoppelijk Paleis thans Gerechtshof,
 137; stadhuis, 138; Prinsenhof, thans Louisa-
 huis, 139; particuliere huizen, 141; omstreken, 142.
 Oud-Roomschen, 30.
 Oudshoorn, vondst, 213.
 Overvoorde (J. C.), De Monumenten-commissie
 in België tijdens den oorlog, 165 vlg.
 Oxaal van Coenraet van Noremburg te 's Her-
 togenbosch, thans te Londen, 159-165.
 Oxford, Bodleian Library, 238.
 Pallandt-Zuithem (A. W. van), 245.
 Panataran, tempelcomplex, 92.
 Pancratius (Heilige), 219.
 Paredis, Mgr., 105.
 Parijs, Bibl. Nationale, 23; Bibl. Mazarine, 237.
 — Portes St. Denis en St. Martin, 152.
 Paulus IV, paus, 104.
 Pee (Henriette Wolters van), 245.
 Peelen (I. C. E.), Aanwinsten van het museum
 «Huis Lambert van Meerten» te Delft, 196-200.
 — Tegelttableaux uit het midden der XVII eeuw,
 215-217.
 Penningen, 92.
 — en munten verloren bij den brand in den
 Wijnhuistoren, 82.
 — zie ook: Munten.
 Penningkabinet, 254.
 Pennink (R.), 254.
 Pepijn van Herstal, 99 vlg.
 Perron te Luik, 201 vlg., 246 vlg.
 Perronneau, 245.
 Personalialia, 92, 176, 254.
 Perzisch aardewerk, 210.
 Petit van Oudenborgh (Ch.), 140.
 Petrograd, Bibliotheek, 239.
 Petronille, gravin, 45.
 Pfister (Kurt), 254.

Philips II, 104.
 Piroetscruus der St. Nicolaaskerk te Utrecht,
 200 vlg., 246-249.
 Plechhelmus, 99 vlg., 142.
 — St. — kerk te Oldenzaal, 89.
 Plenarium uit klooster Bethlehem, 27.
 Ploos van Amstel (C.), 245 vlg.
 Pluym (W. van der), Openingsrede algem. vergad.,
 150.
 Pollart (Maria Louisa C. H. de), 140.
 Polweiler, overste, 102.
 Poncianus (Heilige), 219.
 Ponggoh, ruines, 92.
 Poortugal, kerk, 155.
 Popkes (J.), 92.
 Popswoede, 11.
 Porselein, chineesch, 79, 171, 197, 204-210;
 duitsch, 203; engelsch, 171.
 Portman, 245.
 Portret in Nederland van 1730 tot 1830, 149,
 244-246.
 Portretbustes, klassieke, 242.
 Posthumus Meyes (C. B.), 86.
 Pottenborg te Vlagtwedde, 214.
 Preyer (A.), bruikleen aan het Halsmuseum, 170.
 Psalterium (Codex Gertrudianus), 20.
 Psalterium, in de Koninkl. Bibl., 223.
 Punt (J.), 245.
 Pyroen, 246-249.
 Pyrot of piroet, 201.
 Quarles, familiegroep, 246.
 Quedlinburg, abdijkerk, 201.
 Quicherat, 35, 39.
 Radbod (Heilige), 41.
 Ransdorp, raadhuis, 89, 213.
 Rau (Ravius) J. S., 245.
 Raupp, burgem. v. Roermond, 138.
 Rees, wapen van Repelaer en —, 71.
 Reichenau, 20.
 Reinald I, Graaf van Gelre, 95, 100 vlg., 131.
 — II, Hertog van Gelre, 96, 101.
 Reinwidis, 100.
 Rembrandt, schilderij: Democritus en Heraclitus,
 175 vlg.; — Diana en Actaeon, 253; — portret
 Joh. Six, 253.
 — brief aan Const. Huygens, 253.
 — Vereeniging —, verslag, 171.
 Remigius (Heilige), 219.
 Repelaer, wapen van — en Rees, 171.
 Repertorium van tijdschriftartikelen, 155.

- Restauratie van schilderijen, 87; — der Haarlemsche Halsen, 71—74, 170.
 Reussens, 54.
 Richard, (Carolus), 245 vlg.
 Richarda van Nassou, gravin van Gelre, 115—118, 129 vlg.
 Ridderkerk, N. Herv. kerk, 89, 152.
 Riele (W. te —), architect, 85.
 Riemsdijk, (B. W. F. van), 254.
 Ritueel van het kerkelijk huwelijk, 46 vlg.
 Roermond, 93—145 (zie: Oud-Roermond).
 — Algem. Verg. v. d. Ned. Oudh. Bond, 147—150.
 Rolduc, 100, 128.
 Rome, Nederlandsch Historisch Instituut, archaeologische afd., 152.
 Romeinsch glaswerk. 170; romeinsche bouwresten, 89; — graven en voorwerpen, 172; — heirbaan, 173; — munt uit Zutphen, 82; — nederzetting, 143; — portretbustes, 242.
 Rotterdam, Museum Boymans, verslag, 170; Stedelijk Museum, 196, 215—217; Museum van Oudheden, 85.
 — Delftsche Poort, 155; molen Coolsingel, 91; Schippershuis aan de Sleepersvest, 174; huis Spinola, 174.
 Rouffaer (G. P.), 92.
 Rousset de Missy, 245.
 Royer (J. A.), 249.
 Rulle, kolonel, 139.
 Ruodpreht (Ruopertus), 20.
 Ruopertus van Mettlach, 20, 27, 34, 41 vlg.
 Ruoskin, 68.
 Rutten, 149.
 Rijswijk, kerk. 90, 213.
 Rijnland, wapen van —, 213.

 Sacramentarium van Autun, 33.
 — van Utrecht, 10, 40 vlg., 44, 70.
 Saelenmecker (Dirck), 107.
 Saenredam (Joannes), prent: boerendans, 178; grafzerk van — in de kerk te Assendelft, 179 vlg.
 — (Pieter Jansz.), zes teekeningen, 177—195.
 Sallieth, 245.
 Salm-Salm, Prins van, 253.
 Sambeek, 99.
 Sanders (G.), 245.
 Sanderus, Flandria Illustrata, 202.
 Savery (Roelant), 215.
 Scheffer (J. B.), 245 vlg.
 Schelluinen, pastorie, 91.
 Scheurleer (C. W. Lunsingh), 214, 240.

 — Oude Grieksche kunstnijverheid in Nederland, 74—79.
 Schiavonetti, 245.
 Schmidt (I.), 245.
 Schoemaker (A.), 83.
 Scholte (N. H. W.), 89.
 Schoonhoven, Veerpoort, 91.
 Schulman (M.), 92.
 Schwartz (Joh. G.), 253.
 Segal Jr. (M. C.), 214.
 Séjourné (Dom Paul), 10, 16.
 — Deux miniatures de l'évangélaire d' Egmond, 32—71.
 Sergius, paus, 99.
 Servatius (Heilige), 219.
 Sevenum, 99.
 Sifridus Sicco, 63 vlg.
 St.-Christoffel te Roermond, 94—99, 105—114.
 St.-Jacob, voorstad van Roermond, 94, 105.
 St.-Odilienberg, 100.
 St.-Trond, 66.
 St.-Vaast, Evangeliarium, 17, 23, 32.
 Sittard, slooping der wallen, 91, 174.
 Sivré (J.), 93, 145.
 Six (J.), over Hendrick de Keyser, 164; over Saenredam, 177, 181.
 — verzameling, 253.
 Sleen, toren, 91.
 Sleen (G. v. d.), 73.
 Slichtenhorst (A. van), 93 vlg., 101, 105, 134, 145.
 Sloet, 145.
 Sonoy (Dirk van), 29.
 Sorgh (H. M.), bruikleen in Mus. Boymans, 170.
 Spinoza, 203.
 Spock (Gijsbert), prior Predikheerenklooster Keulen, 30.
 Stad aan 't Haringvliet, N. H. kerk, 91.
 Staring (A.), 149.
 — en G. Knutel Wzn. Het portret in Nederland van 1730 tot 1830, 240—244.
 Stavelot, 55.
 Steengracht, verzameling, 253.
 Steenwijck (van), 191.
 Steffens (A.), 145.
 Stoke (Melis), 27.
 Straelen, 99.
 Stuers (V. de), 144.
 —, Collectie Jvr. A. de Stuers te 's Gravenhage, 216 vlg.
 Susteren, 100, 142 vlg.
 Swalmen (Werner van), 134.
 Sweer (Gillis), 227.

Swentibold, koning, 142.
Swolgen, muurschilderingen R.K. kerk, 91.
Synter, sytter of syter, 200.
Syter en piroetscruus der St. Nicolaaskerk te Utrecht, 200–203.

Taems (Katrijn), 221.
Tanjé, 245.
Tegelen, 99, 144.
Tegels, verloren bij den brand in den Wijnhuistoren, 82.
Tegeltafelen, Noord-Nederlandsche, 197–200, 254; – 17e eeuwse, 215–217.
Tempel (Abr. v. d.), 254.
Tesselschade, Maria, 189.
Theodoricus, pastoor te Akersloot, 11.
Thissen (Jos.), 108.
Tholen, het eiland –, 176.
Thorn, 142–145.
Thiel, 68.
Tischbein (J. F. A.), 245, 253.
Torens in het Overkwartier van Gelre, 98 vlg.
Trier, Stadsbibl., 20.
Troost (C.), 245.
Troyes, perron, 202.
Tschirnhaus (von), 203.
Tullingh, J. L. van Oldenbarnevelt genaamd –, 249.
Turner, veiling van Sir Gregory P. –, 176.
Turijn, schilderij van Ostade in de Pinakothek, 179 vlg.

Ude, Willam, 200.
Udelenberg, 100.
Uithuizen, Menkemaborgh, 213.
Unger (W. S.), 85.
Ursula (Heilige), Klooster, 222.
Utewael (Joachim), teekenaar, 198.
Utrecht, Heiligen van het Bisdom, 219, 226.
– Aartsbischoffelijk Museum, 27, 215; – aanwinsten, 214.
– Universiteit, 152.
– St. Maarten, Dom, 49 vlg., 54 vlg., 57; – restauratie toren, 252; – glaswand in den Kloostergang, 175; – pyroen, 201 vlg., 246; – Ordinarius, 10, 48 vlg., 51.
– Geertkerk, 30 vlg; St. Nicolaaskerk, 30 vlg., 200–203, 246.
– St. Pieters-, St. Jacobs-, Maria- en Buurkerk door Saenredam, 190, 193 vlg.
– 68; zegel van bisschop Godfried, 40.

Vaandel uit Leesten, 81 vlg.
Valkenburg (L.), ruïne v. h. kasteel, 175.
– Katakombenstichting, 175.
Vallance (A.), Old crosses, 203.
Vas Nunes (A.), 157.
Veen (van), 105.
Veere, vliegekamp, 213 vlg.
Velde de Melroy en Salt Bommel, (J. B. R. baron van), 105.
Venlo, 99, 101–103, 113; huis Schreurs, 175.
Venraai, 99.
Verdel, Griet Jacobdr. Fraes – wijf, 220.
Verkolje (N.), 246.
Vermeer (J.), schildcrj: Straatje, 253.
Vermeulen (Frans), Zes teekeningen van Pieter Saenredam, 177–195.
Vernhout (J. H.), 84 vlg.
Verslagen, 167–171, 156–159, 253 vlg.
Verspijck Mijnsen (J. A. G.), 92.
Viana (A. de), 253.
Vianen (A. van), zilverwerker, 171.
Victor (Heilige), 219.
Vingboons, 251.
Viollet-le-Duc, 66, 202.
Vis, verzameling – te Amsterdam, 198, 216.
Visé, kerk, 165.
Vlaardingen, Oudheidkameren Visscherijmuseum, 85, 214.
Vlagtwedde, ontgraving urnenveld, 214.
Vliet, veiling van Mr. J. van –, 176.
Vlissingen, Huis met de Beelden, 91; gevelsteen van het oude weeshuis, 175.
Vlodrop (Gowert van), 96.
Vogelsang, 232 vlg., 236 vlg.
Vondel, punt dicht op Hendr. de Keyser, 166.
Vondsten van oude voorwerpen te Halsteren, 155, 173; – Heerlen, 172; – Oudshoorn, 213.
– zie ook: Muntvondst.
Vos (P. D. de), 172.
Vosmaer (C.), 31, 44, 47, 70 vlg.
Vosmeer (Sasboud), Apostolisch Vicaris, 30.
Vosmeer (Tilman), 30.
Vragender, Kapel, 212.
Vranckenszn (Jan), 200.
Vredeman de Vries, 191.
Vreese (W. de), 239.
Vries (S. G. de), 32, 249.
Vrije, Adriaen Gerritsz. de – van der Goude, 198.
Vucht (van), 191.

Wael (Mylant Jacob die), 220.
Walburg, St. – te Groningen, 69.

Walfrid (Heilige), 69.
Walter, abt van Egmond, 60, 63 vlg.
Wanneperveen, Schulthuis, 214.
Wapenboek van de familie van der Capellen, 82.
Wapenboeken van de Ridderschap van Gelderland, 82.
Watteau, 249.
Weber, architect te Roermond, 108.
Wedgwood aardewerk, 82.
Weert, 103.
Weiland (Ds.), 245.
Welmoet (Jan Gales dr.), 223.
Weve, Ir, te Nijmegen, 152.
Weyerman (J. C.), 245.
Wild (C. F. L. de), 72.
Wild (D de), reiniging der Halsen, 71—74;
— van een Rembrandt, 176.
— (F. de), restauratie der Halsen, 170.
Willibrordus (Heilige), 26, 46, 289.
— en Bonitacius College, 30.
Willebroirts (Boschaert), 114.
Willem, Prins van Oranje, 102, 131.
— II van Holland, Roomsche koning, 101.
— II van Gelre, 102.
Willemsen, pastoor te Odiliënberg, 100.
Wiro, 99 vlg., 142.
Wit (I. de), schilder, 114.
Wit (Jacob de), 245.
Witt, huis van Joh. de —, 172.
Wolk (P. C. v. d.), 84.
Wolters, verzameling, 74.
Wolters van Pee (Henriette), 245.

Wort (A. D. F. v. d.), 85.
Wijk bij Duurstede, torenklok, 159.
Wijn (H. van), 31, 37.
Wijnhuistoren te Zutphen, 80—82, 91, 152.

Xavery (J. B.), 245 vlg.

Yonge, veiling van Sir G. —, 176.
Yperen, 166.
Ysselmonde, kerk, 155.

Zaers (Agnies van), 227.
— (Jacob van), 226.
— (Johanna van), 227.
— (Kaetzart van), 227.
— (Lysbeth van), 227.
— (Willam van), 226.
Zeeuwsch Genootschap, Gedenkboek, 83 vlg.
Zeeuwsche Schoonheids- en Arch. Com., 85.
Zegel der abdij van Egmond, 43; — van bisschop Godfried van Utrecht, 40; — van Zutphen, 80.
Zegels verloren bij den brand in den Wijnhuistoren, 82.
Zeien, tumuli-ontgraving, 169.
Zelandia Illustrata, 83.
Zitter of syter, 201.
Zorgwijk bij Linschoten, 212.
Zuidland, kerk, 91.
Zutphen, raadhuis, verbouwing, 175; brand in den Wijnhuistoren, 80-82, 91, 152.
Zweerts (Ph.), 245.